

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

UJ FOLYAM.

VIII. KÖTET.

PEST,
RÁTH MÓR.

1867

572/2
I
vadásbarna

5721
26 db

1895H/98i

BUDAPESTI SZEMLE

ERŐSÉBBI ÉVÉNY

1870

1870

1870

1870

A HORA-VILÁG ERDÉLYBEN.

A véres drama kezdete és folyama.

HARMADIK KÖZLEMÉNY. *)

XV.

A békekisérleti intermezzo. — Schultz alezredes első küldetése a lázadók táborába Krakó körül. — Az oláhok ultimátuma. **)

A Hóra-támadás folyamában ép oly felöltő, mint az akkori helyzetet jellemző, nagy horderejű esemény volt azon küldetés, melylyel leichenthal Schultz, alezredes a székely huszár-czredben, megbízva volt, hogy az alsó-fejéri párttűtő oláhokkal, úgyszólva, fegyverszünet végett alkudozzék, s kinek ily czélből azoknál két versen kellett megjelenni. Ugyanez időtájban Brukenenthal Mihály kormányszéki biztosnak is egy embere a zarándi oláh táborral hasonló értekezést kísértett meg.

Schultz küldetéséről gr. Teleki Domokos úr is emlékezik, elbeszélése azonban egyfelől mivel az alezredes második találkozását az oláhokkal nem ismerte, hiányos, másfelől az inkább népmondából merített közlés, péld. hogy ez alezredes csapatjai élén Tibor nevű falunál a rablókkal találkozáván, ott velök pajtáskodott, az általok mutatott arany keresztet megcsókolá, tisztjeivel

*) Lásd : „Budapesti Szemle.“ Új folyam VI. kötet 299 l.

**) K ú t f ő k : Az illető hivatalos okmányok, iratok s más kútfők az ezutáni szakaszokat illetőleg a szövegben, vagy a magok helyén idéztetni s említettetni fognak.

megesőkoltatta, az irományt, melylyel a lázadás főnökei a nép ámitására éltek, fölolvastván, nem hogy a népet fölvilágosította volna, hanem az okmány ezen első szavainál, — „Nos Josephus“ fejét meghajtotta, — s a pecsétet kereken fölmutatta, végül pedig 8-napi fegyverszünetet kötött, s felsőbb helyben hagyás végett bizonyos béke-pontokat vitt Szebenbe, minden erdélyi lakosnak az oláh hitre téréséről, a nemesek jószágainak az oláhok között fölosztásáról, s hogy a nemesek is portiót fizessenek, s az oláhok is tiszteknek tétessenek. Schultz azonkívül elég meg gondolatlan volt az 1791-ki országgyűlésen erdélyi honfúsítását sürgetni, de a mit meg nem nyert *).

Schultz e békekísérletére nézve a tényállás, a történelmi igazság a következő:

Főszempont, miből Schultznak az oláhokkal találkozását tekinteni és megítélni kell az, hogy a kir. gubernium és a főhadparancsnokság megegyeztek ugyan az említett lépésben, de nevezett alezredes azt nem a tett intézkedésnek s ezzel kapcsolatban álló szándéknak és célnak megfelelő módon hajtotta végre, sőt inkább önkényes eljárása által a két kormány között fenálló feszültséget és szakadást még nagyobbá tette.

A gubernium, mindjárt a pörzendülés kiütésekor, annak lecsilapítása végett, — ismervé a császáratyái indulatát és saját meggyőződését is követve, — szabályul tüzte ki magának, a félrevezetett népet a legszelidebb eszközökhöz nyúlással téríteni az engedelmességre, s annál fogva ily értelemben útasította maga biztosát s a görög nem-egyesült püspököt is, valamint egy november 11-én a lázadókhöz intézett nyiltparancs is hasonló szel- lembeu készült**). Ez intézkedések folytán, s azoknak teljesedés-

*) Lásd gr. Teleki Domokos: „A Hóra-támadás története“ 40. 41-ik lap. Mellőzve, hogy Schultznak pörzendülési szereplése bárkit meggyőzhet, miszerint e császári tiszt erdélyi honfúsításra nem vágyott, — ez úgynek mint az 1791- úgy az 1792 ki kolozsvári országgyűlés jegyzőkönyveiben is legkisebb nyoma sem található, mely azért országos ülésben nem tárgyalatott. Egyébiránt grófi szerző e közlését is, de a forrást meg nem nevezve, Ribiczei ismert leveléből vette át, melyet ez adatnál fogva is méltán hóra világi koholmányoknak kell tartani.

***) A guberniumnak az írt napon minden törvényhatóságokhoz intézett körlevele mellett küldetett szét a nyilt parancs, hogy az a nép között elterjesztessék. Abban „mindenki intetett: a lázadástól óvakodni, s

be vételére, a főparancsnoksággal egyetértőleg történt Schultznak a lázadókhöz küldetése, „ki azonban ismételve nem azt tette, mire voltaképen megbízott, s abban, a mi neki meg hagyva volt, nem a kölesönös megállapodás szerint járt el.“ *)

Schultz kettős küldetésének előadását az általa arról tett tudósításokból merítjük. Az illető okmányoknak azért kiváló érdekük van, mivel azokban a fölkelt s így a kormánynyal fegyvelesen szembeálló oláhok sérelmeiket, vágyaikat, terveiket s kívánataikat maguk mondják el, s így az általuk kezdett lázadás valódi okait fölfedezik.

A mi Schultz megbízatását illeti, ez alezredes 1784 november második hetében, maga ezredjebeli, s oláh születésű Probst főhadnagyot, ki annál fogva az oláh nyelvet tökéletesen értette s beszélette, a lázadók táborába küldötte, nekik tudtuladni, miszerint vezérökkel találkozni és szólni akarna; a mondott hadnagynak azért ez értekezés létrejövését előkészíteni kellett.

Probst ennek következtében november 8-án éjfélkor 24 lovasal Remetére érkezett, de ott sem szolgabíró, sem más tisztet nem talált, s más nap november 9-én Offenbánya felé indult, azonban hallván az oláhok által ott már elkövetett pusztításokat, Remete s Ponor környékében visszafordult annál inkább, mert látta, mikép azon két helység lakosai gyülekezni kezdettek, kik főkép más nap, november 10-én estve felé, a Lá Péreu- Turkuluj — „török patak“ — nevű völgyben nagy számmal összesereglettek. Probst

magát csendesesen és engedelmesen viselni, valamint panaszainak orvoslását a hatóságoktól s az illető tisztektől várni, s miután több helységekben, a mint tapasztaltattott, a pártütésre a népet a falusi bírák és esküdtek izgatták, azok, ha a kitört mozgalmakat azonnal föl nem jelentenék, úgy a mint érdemelni fogják, elengedhetetlenül lakolni fognak.“ A latinul írt körlevél szavai.

*) A császárhoz a gubernium által 1784 november 30-án tett fölterjesztés szövegrinti kivonata, melyben az ugyancsak november 22-én kelt s a rögtönbíráskodást megszüntető, már fenebb idézett legfensőbb intévény folytán, a felséget a dolgok állásáról tudósította. Ebben Schultzra nézve mondatik, hogy a császárnak megíratott (t. i. nov. 16-án) „der Erfolg seiner wiederholt ihm nicht aufgetragenen, noch auf die verabredete Art vorgenommenen Unterredung“ mi az alezredes önféjüleg eljárását világosan bizonyítja.

ekkor hozzájuk közeledvén, kijelentette, hogy vezérökkel akarna szólni, midőn az oláh csoportból két fegyveres ember előlépvén, tőle kérdezték: mit akarna? s hogy a császár, vagy az uraságok részén volna? A hadnagy azt felelte, hogy bátorságban maradásuk végett küldetett e vidékbe; mire az oláhok megjegyezték: az ő bátorságuk abban áll, ha a hadnagy nekik fegyvert adna, s az uraságoktól felszabadulásukat meghozná. Az értekezés folytában az oláhok, három pontba foglalt, s alább bővebben említendő követeléseiket a felsőség elé juttatás végett előadták, egyszersmind egy császári parancsra hivatkoztak, mely őket azokra felszabadította, a miket tettek, s midőn a tiszt e parancsot előkérte, az oláhok negyedrést ív papíron lévő s oláhu lirt, alább említendő udvari választ mutattak elő, de a mely nem azt tartalmazta, mit a lázadók állítottak. E lázadó sereg száma Probst szerint körül-belől 1400 lehetett és nyolcz különböző helység lakosaiból alakult. Ezek voltak: Topánfalva, Ponor, Bisztra, Offenbánya, alsó-fejéris a zalathnai kincstári uradalomhoz tartozó helyek, továbbá: Muncsel, Remete, hasonlólag alsó-fejéris faluk, az első nemesek, az utolsó a károlyfejérvári római katolikus püspök birtoka, végre: Lupsa s Felső- s Alsó Szolcsva Tordamegyében hasonlólag nemesek birtokai. E seregnek kapitány ezimet viselő vezérei voltak: Klosska Juon Kerpenyesből, s Brta Gavrilla Remetéből. Az elsőnek fegyvere volt egy puska, s az oldalán függő üres kardhüvely; a második: puska és pisztolyok. A nép részint puskákkal, részint vasvillákkal s baltákkal volt fölfegyverkezve; hadi készletök, jelesen puskaporuk majd semmisen volt. Épen így elégségök is hiányzott, miért a kezökbe eső marhákat azonnal levágták. A seregnek, mely azelőtti napon, a két vezér iránt tartozó hűsége föleskettetett, haladék nélkül indulni kellett, hogy Magyar-Igen megtámadása végett Hóra seregével egyesüljön. Egy popa is volt velök, ki a más valláson lévőket, főkép reformatusokat és unitariusokat a görög hitre térítve, megkeresztelje, a mint Offenbányán is több ilyen keresztelések történtek. Céljök, mint Probstnak mondák: minden úri jószágokat, melyek nem katonai helyek, elpusztítani. „Ihre Intention ist alle Herrschaften, die nicht militärisch sind, auszurotten.“ — Ez alkalommal történt végre, hogy az offenbányai oláh popa

ki azon serget a lázadásért dorgálta, Kloska Juontól ott helyben agyonlövetett.

Probst hadnagy a rá bizott dolgot teljesítvén, Tiborba lement s onnan november 11-én a fenebbiekben közölt jelentését Schultz alezredeshez megtette, ki az nap délután, az oláhok pusztításai következtében, azokat megvizsgálni Krakkóba ment. Oda érkezésekor egy a gr. Székely udvarba belovagolni akaró gyanús embert elfogtatván, azt Gáldra küldötte, más három s az általa lévő legénység kezébe esett benzenczi oláhhval együtt. Az említett gyanús ember Petru lupsai popa volt, kit Probst hadnagy azért küldött Krakkóba, hogy a lázadó sereggel ezélba vett találkozást előkészítse; miután e pap a maga és a vezérek nevében állítá: hogy erős ohajtásuk az alezredessel találkozni és sérelmeiket neki előadni. *) Probst is megérkezvén Krakkóba, más nap; ú. m. november 12-én az értekezés véghez ment az oláh tábor azon részével, mely Schultz elől a Tibor és Krakkó közötti szőlőhegyekre vonulván, oda telepedett, míg annak másik része a Benedek melletti hegyre húzódott. Az egész sereg mintegy 3000 emberből állott. **)

A mint Schultz írja, őt e lépésében azon meggyőződés vezérelte, hogy: „mind a mágnások és nemesek bátorsága, mind a nyugtalan jobbágyok vérenek kimélése végett a jóság és engesztelés eszközeihez nyúlás legsikeresebb leendne,“ mely alkalommal egyszersmind a lázadók vezéreitől kipuhatolja: „mi indította őket rendzavaró tetteikre, s mi ezéljok volna?“

Az oláhok részéről az értekezésen jelen volt Kloska, a második kapitány lóháton, — ki Schultz kívánatára, a tábor első vezérét, mint mondá: „Hóra Juont, a topánfalvi Hóra Ursz fiát, fölkereste, s ez egész csapatjával, mely előtt egy kis kereszt vi-

*) Ez alkalommal kérdezte Schultz alezredes a lupsai papától, hogy ismeri-e Salist? mit az tagadott. L. „Budapesti Szemle“ VI. köt. 60 lap.

**) Schultz az oláhokkal értekezésére vonatkozó nevezetes tudósítását a főhadparancsnoksághoz, Nagy-Szebenben 1784 november 14-én írta, s ahhoz mellékelte Probst jelentését, mely őt „Egon és Zalna“ — azaz: Igen és Czélna között találta, azon vidéken, hol az oláhok azelőtti napon dúltak.

tetett, megindult. Schultz kiáltására azonban az oláh sereg megállott, s a mondott két vezéren kívül, még más három kapitány, — egyik volt a keresztvivő, — elölépven, Schultzhoz mentek, neki kezeiket nyújtották, egyszersmind magukat a császár hiv alattvalóinak nyilvánították.

Schultz ez oláh kapitányokhoz öt kérdést intézett, melyek főképp arra vonatkoztak, hogy: mi indította őket a tömeges fölkelésre? mi okból követték el a köz-csendességet megzavaró gyilkolásokat, holott maguk jogát ily úton nem kereshetik, s a melyek, mivelők a vezérek, tudtok nélkül nem is történhettek? ki az, ki voltaképp velők van, miután őket eljárásukból ítélve, tolvajoknak kell tartani?*) s végre adják elő, ha még valamit jelenteni, vagy kérni akarnak?

Az oláh vezérek által az első kérdésre adott feleletben legelőbb hivatkoztak a Probst hadnagy előtt nyilvánított, s fenebb már érintett három kívánatra, midőn kérték:

1) A jobbágyok alóli fölzsabadításokat.

2) A katonák közé besoroztatásukat.

3) Azon elitelt oláhok szabadon bocsátását, kik Gáldon fogva tartatnak,**) egyszersmind sérelmeiket s panaszait elősorolták.

Előadták t. i. hogy a felső-zalathnai kincstári uradalomban lévő bizonyos jövedelmeket régebben néhány száz forintért haszonbérben bírták, de későbbben a haszonbér 14,000 forintra lett felrugtatva, oda nem érve a tiszteknek azonkívül fizetendő összeget, mi legalább az egésznek egy harmadát tette. Világosan megjegyezték ez alkalommal azt is, hogy az ő ügyök az egész zarináé, mely helyi kinevezés alatt a zalathnai kincstári uradalom, s annak jobbágjai értetnek.***) A fenemlitett okból származ-

*) Az eredetiben: „Wer eigentlich bey ihnen befindlich seye, da man sie nach ihrem Fürgang nur für Räuber ansehen müsse?“

***) T. i. Alsó-Gáldon, a főispán jószágában levő megyei hörtőkben.

***) „Sie (t. i. a Schultznak panaszló oláh vezérek) erzählten: ihre Sache betreffe die ganze Zarina, (nämlich: die Zalathnaer Herrschaft Unterthanen) die bereits sieben Jahre, ohne einige Hülfe zu erhalten, bei den Behörden über gewisse sie drückende Abgaben Klage geführt habe;“ mint az Eder-gyűjteményben lévő nagyszebeni

zoft sérelmeikért hét év óta szüntelen panaszoltak, de orvoslást sohasem nyertek s a tölök Bécsbe felküldött Hóra Ursz által császár ő felségének benyújtott legalázatosabb folyamodásra ez évben april hóban adott udvari válasz sem hajtatott végre, melyet Schulztnak előmutatván, ahhoz ragaszkodásukat akkor is nyilvánították. *) A kir. gubernium által a nyomozás ugyan elrendeltetett, de a kiküldött biztosság a dologban igen könnyű szerrel s feleletesen járt el; — „die Sache nur seicht und obenhin aufgenommen habe;“ — s ily alkalommal mindig több mint száz jobbágytársaik tömlőzre hányattak, s részint a botozás alatt meghaltak; csak hogy egyszer már a dolognak legyen vége, — „damit nur die Sache einmal zu Ende komme.“ Még most is ez ügy végett a jobbágyok közül ötön Zalathnán, ketten Gáldon bebörtönözve vannak: ez utolsók Togyer Dumitru és Csan Pasku.

Mi az oláhok által elkövetett gyilkosságokra vonatkozó kérdést illeti: a vezérek állítása szerint, azok tudtuk s akarattuk ellen követték el, főkép mivel útközben velök sok olyanok egyesültek, kik közikbe nem tartoztak, jelesen bárhová mentek, ott a földesuraik ellen különben is felbőszült jobbágyok hozzájuk csatlakoztak, s az ezek által bosszúból elkövetett gyalázatos tetteket nekik róják fel, a mellett nem is képesek ilyen nagy csoport embert rendben tartani. — A békételenség okát leginkább az uraságoktól és a tisztektől szenvedett rossz bánásban kell keresni, kik őket, ha valamiért panaszolnak, szidalmazások között a szobából kikergetik, s velök megvetőleg bánnak, „holott tudniok kellene, hogy ők császár ő felségének alattvalói és adót fizetnek.“

Schultz észrevételére, miszerint őket, cselekedeteikből ítélve meg, tolvajoknak kell tartani, — tagadták, hogy azok volnának, az egész csapat, mint mondák, zarinabeli emberekből áll; tolvaj közöttük nincs, s ők magok még kevésbbé azok.

A vezérek ezután Probst előtt kijelentett kívánataikat, főkép a katonák közé beiratás iránti kérelmököt megújítván, Schultz tölök kérdezé: „hogy őt az ő felsége szolgájának tartják-e, s ren-

első kézi rat mondja: miből látszik, hogy annak szerzője a Schultz tudósítását használta.

*) Ez udv. válasz 1784-ben april 13-án kelt, s épen az, mely fenebb egész terjedelmében közöltetett L. „Budap. Szemle.“ Új folyam. V. kötet 274 l.

deléseinek épen úgy engedelmeskednek-e, mintha azok általa az ő felsége legfensőbb parancsára intéz-
tetnének hozzájok? mire a vezérek igen-nel feleltek.“*)
Az alezredes egyúttal a tőlök elkövetett gyilkolásokat s pusztítá-
sokat hathatósan szemökre vetette, s parancsolta, hogy esende-
sen szétoszolván, haza menjenek, s így ő felsége kegyelmét és
bocsánatát megérdemeljék, a mellett Hóra Juonnak különösen
meghagyta, az apját fölkeresni, s hogy mindketten lakhelyeikbe
visszatérvén, gondjok legyen a többi csapatokat is minden továb-
bi kicsapongástól visszatartóztatni, egyszersmind az egész dolog-
nak Nagy-Szebenben a maga előjárói elé leendő terjesztését nekik
megígérte.

Schultz e fölszólítására Hóra Juon és Kloska az alattok lévő
csapatnak tüstént szétoszlását megígérték, azonkívül a bénezenci
három fogolynak lovakkal együtt elbocsátását, s azt is kérték,
hogy a lupsai popa nekik visszaadassék, valamint kérdezték: mi-
kor kaphatnak a kezökben lévő udv. határozatra írásbeli választ,
s hogy e végett ismét a mostani találkozás helyére gyűljenek-e?
Schultz erre adott feleletében őket minden további összecsoporto-
zástól eltiltván, haza térésök szükséges voltára figyelmeztette, s
mivel neki csak a vezérekkel, mint kérelmesekkel, Hóra
jelenlétében volna igazítani valója: ez okból legfőlebb november
19-én Topánfalván nálok meg fog jelenni.

Az oláhok ekkor, újra kérvén a lupsai popa elbocsátását, a
keresztre tett esküjökkel ígérték adott szavok megtartását, s hogy
haza takarodnak, magokat csendesen viselik s Hórának a dolgot
tudtára adják. Megesvén ez, Schultz mintegy a velök tett kötés-
nek maga részéről is megerősítéséül, a keresztet megcsókolta;
saját szavaival: „und ich bestätigte ihren Schwur und
meine Mitwirkung durch Küssung des Kreuzes.“
Ennek következtében a vezérek a magok csapatjához visszatértek,
a vett parancsot ott kihirdetni, hová őket Probst hadnagy elki-

*) „Nach dieser Erklärung, gab ich ihnen zu erkennen, ob sie mich
also für einen Diener Seiner Majestät ansehen, und meine Befehle so be-
folgen wollen, als wenn sie ihnen durch mich auf Seiner
Majestät Allerhöchsten Befehl zukämen? — welches sie
bejaheten.“

sérte, s maga Schultz is oda lovagolván, az oláhoktól nagy tisztelettel fogadtatott, s tanuja volt, hogy azok levett süveggel hallgatták meg a kihirdetést, s azonnal széteszolva falukba vissza-indultak.

Schultz Gáldra visszatérvén, a benzenezi három oláh foglyot szabadon eresztette, s a velök oda vitt lovakat is kiadatta, ellenben a lupsai popa kibocsátására azzal mentette magát, hogy az még hozzá nem küldetett; — „entschuldigte mich aber mit der Auslieferung des Popa damit, dass er mir noch nicht zugekommen sey.“

Schultz maga tudósítását így végzi: „Most már a felsőbb kegyelmes parancsolatoktól függ, hogy a jobbágyok e kérései minden további vérontás eltávolítása végett, teljesíttetnek-e? s nekem a november 19-re határozott találkozás alkalmából micsoda rendeletek fognak adatni? s ezúttal egyszersmind azt is alázatosan meg kell jegyezmem, hogy Kloska Juon mindjárt megérkezésekor előttem úgy nyilatkozott, — „sich gegen mich geäussert hat“ — hogy most ugyan tőlök félni nem kell, de miután már rég sürgetik a maguk ügyét, jövődöben majd rettentőbb alakban fognak föllépni, bár meddig huzódjék a dolog, s ha nekik az éltükbe kerülne is.“ —

Schultz eljárása Nagy-Szebenben, mint lehet gondolni, igen rossz benyomást tett. A mint ő oda megérkezett, a főhadparancsnok maga segédjével együtt azonnal, tudósítástétel végett, a kormányzóhoz küldötte, kinél épen társaság volt. B. Brukenenthal az alezredest ki sem hallgatta, de jelentésének írásban beadására útasította, egyszersmind figyelmezteté őt, hogy arról a mit tett, felelni fog. *)

A főhadparancsnokság Schultz tudósítását Probst jelentésé-

*) „Als Schultz nach dem eingegangenen Waffenstillstand nach Hermannstadt kam, schichte ihn der Commandirende mit dem Adjutanten Hauptmann Caballini zum Gouverneur. Es war bei diesem eben Gesellschaft. Caballini kommt mit der Post vom Commandirenden: der Obristlieutenant würde mündlich die Sache am besten erklären. Brukenenthal sagt: Er bitte sich, das die Nachricht schriftlich gegeben werde; zum Schultz sagt er: „Was Sie gethan haben, werden Sie verantworten;“ kehrt sich dann um, und geht zu seiner Gesellschaft.“ B. Rosenfeld András nagy-szebeni főispán adatai között, az Ederfélc gyűjteményben.

vel együtt a kir. guberniumhoz átküldötte, mely azt november 16-án a lázadás állására vonatkozó feliratában a császárhoz fölterjesztette. Abban említi, hogy Karp alezredesnek november 13-án kelt jelentése szerint, a Hátszeg vidékén november 8-án kitört s gyorsan nagyra nőtt lázadás tovább terjedését leginkább több oláh csapat szétverésével meggátolta, — a Maroshoz közelebb eső helységekben is a csendesség, mint látszik, helyreállott, s a lakosok az engedelmességre visszatérést s az elrablott javak visszaadását ígérték, de a császári tisztt, mint írta, maga sem hitte, hogy a jobbágyok javulása sokáig tartson.

A kormányzék továbbá a katonaság mozgásairól teszen említést, s nem titkolja, miszerint Pfefferkorn tábornok az iránti aggodalmát nyilvánította, hogy a pártütők vagy a Meszes felé nyomulnak elő, vagy Nagy-Enyedet fogják megtámadni, s a kolosi és alsó-fejéri megyei tisztek tudósítása szerint, azon megyékben az oláhoknak Nagy-Enyed, vagy Bánffi-Hunyad felől betörésétől erősen féltek.

A gubernium végre Schultz küldetését illető leg nem mulasztá el megjegyezni, hogy: „minden körülmények érett megfontolása után, illetlen, mint helytelen volna, s rossz következtetéseket szülne,“ — „es sey unanständig, unschicksam und würde üble Folgen haben,“ — valóságos lázadásban lévő alattvalókkal, mielőtt a fegyvert letennék, s egészen lecsendesednének, alkudozásba bocsátkozni;“ miről egy átírásában a hadparancsnokságot is értesítette, s azzal egyszersmind tudatta maga nézetét a lázadóknak három pontból álló ismert kívánatára is: még pedig mi a jobbágyságból felszabadításukat, s a katonaságba felvételüket illeti: miután azok felől a törvény rendelkezett, a kir. guberniumnak nincs hatalmában valamit végezni; nem kevésbé azon bebörtönözött oláhokat is a törvény fölforgatása nélkül szabadon nem bocsáthatja, mint a kik a múlt évben a zalathnai kincstári uradalomban tett kihágásokért, s a kincstárnak tett károkért az ottani uriszéken bepereltetvén, részint fogságra, részint halálra elítéltek, de mivel az ellenük hozandó ítéleteknek véghajtását legfensőbb eldöntés előtt a kir. kormányzék betiltotta, ez intézkedés, valamint saját felelősségük folytán is, ügyök még függőben van.

A gubernium Schultz tettét újra nem helyeslőleg fölemlítvén egy jegyzékében, mit november 21-én a főhadparancsnoksághoz

intézett, ez nem késett arra válaszolni, s mindjárt más nap, november 22-én a guberniumnak megírta, hogy: „Schultz eljárását nem roszalhatja, mint a mely lényeges hasznot tett.“ Ez állításnak csak annyi alapja van, hogy Schultz értekezlete az oláhoknak Nagy-Enyed felé nyomulását, e város földulását, s így azon vidéken a további pusztításokat fenakasztotta, de mennyi romlás, inség, s kiontott vér árán lett e haszon a katonaságnak addigi műlasztása után megvásárolva?

A gr. Teleki Domokos urtól fenebb említett, s állítólag Schultztól N.-Szebenbe vitt békepontokra kell itt még visszatérni. Azokat, grófi szerző, mint látszik, összetévesztette a zarándi lázadóktól Hóra nevében Hunyadmegye főispánjához és tisztségéhez intézett, s úgy nevezhető békeul timatumot tartalmazó levéllel, mely Brűnek Károlyhoz, krisesori s maros-solymosi sótiszthez küldetett, ki azt még az nap, november 11-én rendeltetése helyére juttatá. *) E nevezetes Hóra-világi okmány szövege, úgy mint irva volt, itt következik:

P. P.

„Elég keserves és szomorú statusra juta Nemes Hazánknek egyik része a parasztnak támodása alkalmatosságával a kik is gyilkosságokkal, tüzekkel és egyébféle romlásokkal dühösségeket akarattyok szerint követtek s követik, a kiknek kegyetlenségeket penával kiírni éppen elégtelen vagyok.

Most már a félelemmel környül vétetvén kéntelenitettem életem mentségével Nagyságodnak és a Tekintetes Nemes Táblának e következendőket kinyilatkoztatni, mert ha nem (igérettyek szerint) életemtől megfosztatva lészek; sub hodierno dato Kriatsorról Dsurdsa Mák, Abrudján Juon, és rudai Abrudján Petru, Horra nevü Kapitányoktól mind a hárman küldettettek én hozzám Deputatussok illyetén izenetekkel, hogy Nagyságodnak és az Tktes Nemes Táblának szándékjokat említet Horra Kapitányoknak és népének okvetetlenül megírfjam, mert ha nem, életemtől (a mint mondám) megfosztatva lészek bizonyosan. Mindezekre én is úgy argumentálodván, hogyha tudtára nem adnám Nagyságodnak és a Tktes Nemes Táblának minden dispositiojok nélkül Nagyságtoknak, erőszakkal megháborgat

*) Ez oláh levél a guberniumnak november 16-án a fels. udvarhoz Schultz értekezése felől tett tudósítása egyik mellékletét képezi. Gr. Telekinek érintett tévedése annál felölőbb, mert munkájában azon zarándi okmányt, bár hibás datummal t. i. december 1-vel, közli. — L. „A Hóra támadás története“ 43 l.

nának : másodsor, ha meg nem írom, életem elvész és az aerarium is gyűjtásokkal kárt szenved és Ngtok is minden készület nélkül lehet volna és azért Nagyságtokat is alázatosan instálom, hogy ezen kénytelenségemet bal ítéltre ne vegyék és véllýék, sőt inkább kegyeségekben bévenni alázatosan iustálok.

A melly izenettyek a fenirt Horra nevü Vezérjeknek és köz népének e vala :

1-o. Hogy a nemes Vármegye minden Possessoratussaival együtt a kereszt alá esküdjék, minden magzattyaival együtt.

2-o. Hogy nemesség többet ne légyen, hanem a ki hol kaphat királyi szolgálatot, abból éllyen.

3-o. Hogy a nemes Possessorok a nemes jószágból lábokat végképpen kivegyék.

4 o. Hogy szintén olyan adót fizetők legyenek, valamint a köz contribuens népek.

5-o. Hogy a nemessi földék a köz népek között következendő Felséges Császárunk parantsolattya szerént felosztotassanak.

6-o. Ha ezekre Ngod és a Tktes nemes Tábla a nemes Possessoratusokkal együtt reá állanának, békességet ígérnek, a melly békességre jelül mind a várra, mind a város végeire*) és egyéb helyekre fejr zászlót mentől hosszabb rudra felállítani kívánnak.

Mind ezekre pediglen terminust praefigálnak a fen megirt három Deputatusok Horra nevü kapitányok parantsolattyából hogy Ngodtól és a Tktes nemes Táblától és a nemes Possessoratustól választasz mennyen Vasárnap, az az 14-a hujus estvére, Kristorra, kristori Popa Danilához, mert ha nem, (a mint fenyegetőznek) egész erővel kapitányokkal együtt, hitek letételek mellet semmivé tenni az helységet igyekeznek.**)

Én pedig ujjabban is Nagyságod és a Tktes nemes Táblának kegyes gratiájában magamat ajánlanám, addig is örökös tisztelettel halok.

Nagyságodnak és az
Tktes N. Táblának

M. Sollymos, die 11-a 9-bris 1784.

alázatos szolgálja
Brünek Károly.

*) Ez Déva, Hunyadmegye főhelye.

**) E levélben foglalt pontok közülve vannak a bécsi „Magyar Hirmondó“ 1785 boldog-asszony-havának 5-ik napján kelt 2-ik levelében l. 5. 16 l. de azon hibával, hogy ott az 5-ik pontban a fenemlített vár- és városnak Károly-Fejérvár mondatik.

E levélnek semmi commentár sem kell. Ha Schultz előtt a z oláh jobb á g y s á g mondotta el maga sérelmeit, panaszait, s kérelmeit, a zarándi oláh tábor ultimatumában minden bizonynyal a pörzendülés titokban működő, s Hórát eszköz gyanánt használó fejei, mint a z oláh nem z e t követeléseit izenték meg Hunyad-megyének azon terveket s törekvéseket, miket ők az egyházi mint polgári rend fölforgatására forraltak, — ebben a fenebbi le- vél elolvasása után kételkedni nem lehet. Hol kelljen a lázadás érintett-fejeit és vezetőit legnagyobb részben keresni, miután az ultimatum első pontjában a magyar nemzetnek az oláh vallásra térítése, a levélre adandó válasznak pedig a brádi popához kül- dése kívántatik? azt mondani nem szükség, főkép ha az oláh pap- ságnak ismert pörzendülési szereplését ez újabb nagyjelentőségű adattal egybevetjük.

XVI.

Molnár szemorvosnak a zarándi oláh tábor- ba küldetése.

A polgári kormány részéről is történt békekísérlet a fölzen- dült oláhokkal, de más vidéken. Bruken thal Mihály, a kor- mányszék biztos a és Nik itics Gedeon nem-egyesült görög püs- pök az említett célra oláh születésű, hű és becsületes Molnár János szemorvost választották ki, s őt mint a kit Zarándban so- kan ismertek, s ott jó hírben állott, — a tudva lévő császári nyilt parancsesal a megyében összesereglett néphez küldötték, azzal értekezni. *) Molnárt ez útjában elkísérte Szerencsés János, káplár az Orosz gyalog ezredben, kivel november 16-án délután érkezett Vály e-Brád nevű és Bráddal határos oláh falu mellett tanyázó, mintegy 600 főből álló, részint puskákkal, részint vas-

*) Az erdélyi gubernium a lázadás folyamáról 1784 november 16-án a felséghez tett jelentésében Molnárnak a Zarándban összesereglett oláhokhoz küldetését említvén, e szemorvost következőleg jellemzi: „auf des- sen Treue man sich völlig verlassen kann, und welcher als ein geborner Wallach nicht nur der Sprache und Denkungsart der Tumultuirenden voll- kommen kundig, sondern eben aus dieser Ursache, da er vielen Leuten in den dortigen Bezirken persönlich bekannt, folglich um so mehr ihr Zutrauen zu erwerben fähig ist.“

villákkal fölfegyverezett oláh táborhoz, melynek kapitánya K r i s á n György volt.—A mint a nagyszebeni kézirat mondja, Molnárt az oláhok elég jól fogadták, s majd néhányan közülök¹öt Brádra visszakísérték, hol velök bizodalmas beszélgetés közben a császár valódi gondolkodását s parancsait tudatta, s egyszersmind mondotta, hogy szeretne Hórával találkozni, de abban célt nem ért, mivel a nevezett kapitány Albakban volt.

A Molnár által más nap, ú. m. november 17-én a fenne említett völgyben nyolcz pontban a lázadás eredetére s azzal összefüggő körülményekre nézve az oláhokhoz intézett kérdésekre, ezek részéről tolmácsuk, vagy főszónokuk Markul György krisesori jobbágy következő nyilatkozatokkal válaszolt.

Nevezett Markul 1784 júliusban Zalathnára menvén, útközben egy falusi koresmában, Petru az ottani oláh koresmáros fi-gyelmeztetére, hogy mivel a krisesoriak magukat még katonáknak össze nem iratták, azt tennék meg, s így szolgálják inkább a császárt fegyverrel, mint jobbágyok maradjanak. Markul e felszólítás következtében, három hét mulva Krisesor minden jobbágyainak nevét tartalmazó irással Károly-Fejérvárra ment, s azokat ott katonáknak feliratta, mely példát azon vidéken a többi járások is követték. De mikor Markul haza érkezett, e dologban járásáért büntetésül szolgálja lánczra téve, két tehene pedig Szebeninénél, a földesasszonyánál, megkötve volt.

Az ország összeírására nézve, mint az említett oláh mondá, Hóra kapitányuknak a császártól van egy írása, melynek tartalmánál fogva a jobbágyok többé nem a földesuraknak, de a császárnak tartoznak szolgálni. Hóra maga volt a császárnál, ki az országba a parancsolatot leküldötte, hogy a jobbágyok a földesuraknak többé ne robotoljanak; mivel pedig a földesurak e rendeletnek engedelmeskedni nem akarnak, azért a császár az egész országnak katonákká összeírását megparancsolta.

A Károly-Fejérvárra küldött írásra adandó válasz végett, tizenöt nap mulva egy krisesori jobbágytársukat a mondott várba küldötték, melynek parancsnokától és a hadi-biztostól azon útastást kapták, hogy legyenek otthon csendesen, s miut kötelességök kívánja, földesuraiknak engedelmeskedjenek.

Az összeesoportozások s háborúságok kezdetére nézve azt vallották, hogy Hórától útasítva voltak—„der Horre hat uns angedeu-

tet"—a Mesztakon határán összegyűlni, mert a mint ő írta, a császártól fölhatalmaztatott az oláhokat összehívni, mikor a nála lévő parancsokat előmutatandja, s tőlök kérdezte: az urasággal vagy a császárral akarnak-e tartani? — „er fragte uns also: ob wir es mit der Herrschaft, oder mit dem Kaiser halten wollten?“ — kik az utolsót kívánják, menjenek vele Károly-Fejérvárra, hol a többi parancsokat veendik, s így mindnyájan a mesztakoni templomban esküt tettek le.*) — Ennélfogva november 1-jén reggeli nyolcz órakor Kurety felé elindultak, s ott részint a mezőn haltak; Hóra ott velök nem volt jelen, de Krisán György, kit oda rendelt. Másnap az uraságtól hozzájok egy kém küldött, ki a bíró fiától kenyeret és pálinkát kért, a vas kalánt megtüzesítette, s azzal a mondott fiu arcját és s. v. szeméremtestét megégetvén, azzal kényszerítette őt, az oláh vezérek hollétét elárulni; ők azonban mindamellet a kémet bántódás nélkül elbocsátották. Éjfélkor történt, hogy a lárma-harang meghúzásával jel adatott a nemes uraknak érkezése felől, kiknek szándéka volna őket megölni. Azokkal s még három katonával a kém is visszatért; ezek őket megtámadták, rájuk löttek, azonban éjszaka, s így sötét volt, ők a fegyvert tőlök elvették, s látván, hogy a dolog nem tréfa, a nemeseket kövekkel hajgálták, mely alkalommal, mint mondták, két nemes és a kém megölettek volna; bár az utolsót még két nap mulva három brádi ember életben látta.**)

E közben kapitányuk Károly-Fejérvár felé elindulásukat sürgette, mitől a nép vonakodott, ne hogy gyermekeikkel az történjék, mi a bíró fiával; s mivel a nemesek ekkor fenyegetődztek, az oláhok ott, hol lehetett, a rablást, pusztítást elkezdették, s a nemeseket agyonütötték.

Azon kérdésre: hogy lázadó, s Isten és emberek előtt fölötte bűnös magokviseletére mi ok által indítottak? felelték: elő-

*) Az oláh szónok előadásából az jó ki, mintha Hóra Mesztakonban jelen lett volna, de tudjuk már a fenebbiekből, hogy ez nem úgy volt, s a mesztakoni gyűlést is Krisán vezette; különben is Márkul egész elbeszélésében sok hazugság s ellenmondás találhatik.

***) Ez is valótlan állítás; azon állítólagos kém, mint tudjuk, Kara Petru, kuretyi hű jobbágy volt, kit az oláhok agyonütöttek. L. „Budap. Szemle“ VI. kötet 63—66 ll.

s z ö r: hogy térdre borúlva és sírva a császár bocsánataért esedeznek, annálinkább, mivel ők szegény s az uraságtól erősen nyomorgatott emberek fájlalják azt a mit tettek; m á s o d s z o r: főképp a földesurak jármától fölszabadításukért és császári szolgálatba fogadtatásukért könnyörögnek, mert ha még egyszer az uraságok hatalma alá rendeltetnek, sokkal rosszabb bánást várhatnak, s az ország fel fog lázadni.

Molnár figyelmeztetvén őket, miszerint a császár nem akarja, hogy katonák legyenek, főképp, miután oly nagy gonoszságokat követtek el, erre azt felelték: hogy magukat ő felsége parancsolatának alá vetik, de kérik: ne legyenek többé jobbágyok, adjanak nekik német tiszteket és nem magyarokat; „man gebe uns teutsche Beamte, nur keine Ungarn nicht!“

Az utolsó kérdésre: az irántuk amnyi jóval volt földesurak elleni feltámadásukat sérelmeiknek hosszú elősorolásával akarták menteni; jelesen, hogy földesuraik a császár által a jobbágyok könnyítése végett kiadott rendeleteket visszatartják, őket még súlyosabban terhelik, gabonájukat s minden termésüket elszedik, dézsmát mindenből vesznek, úgy hogy nekik csupán a vízért nem kell fizetni, — minden husvét és karácsonkor egy kalácsot, egy korsót, egy gyertyát s egy tyúkot tartoznak adni az uraságnak, ki, ha a jobbágynek két sertése van, az egyiket elveszi, s ennek ha disznója nem volna, az uraságtól feltébeben egyet pénzen kellett venni. Mindezekon felül évenként két veder vaját kellett adniok, azonban a kormányzékhez folyamodásuk következtében, megnyerték, hogy jövőben csak egy vedert adjanak. Azonkívül, bár némelyiknek csak egy negyedhold földjük van, arról hetenként négy napi szolgálatot kötelesek tenni.

Vannak földesurak, kiknek számára karácson napján is fát kell hordaniok; ha egy jó házat bíró paraszt meghalt, s fiai nem maradtak, özvegye leányaival együtt a házból kitétetett, sőt az asszony néha börtönbe záratott, hogy férje hátrahagyott vagytonát igazán elmondja; a földesurak mindazt elfoglalták, s akkor az özvegyet gyermekeivel együtt elkergették. Még azon esetben is, ha kiskorú fiai maradtak, de az uraságot nem szolgálhatták, atyja földjeit és vagytonát elvették, s miután feluöttek, újra kényszerítették robotolni, atyja javaiból azonban neki semmit vissza nem adtak. Az asszonyoknak fonással és szövással kellett szolgál-

niok, s ki fanni nem tudott, pénzért mást kellett maga helyett állítani. —

Végre a haszonbérnek azon vidéken megszüntetését s hogy az a fiscusnak adassék át, kérték, mert az örmény túlesigázott nyereszkeskedését tovább nem tűrhetik.

A császárnak azért e nagy járom alóli fölmentetésükért könyörögnek.

Ez értekezés tartatott körös-vidéki nagy néptömeg jelenlétében, minden faluból volt ott egy lakos, és 1784 november 17-én Brádou írásba foglaltatott, s ez okmány alá világi reudbeli öt oláh neve van aláírva; azok közt első volt Markul György, ki a fenebieket eskü alatt s kapitánya parancsából mondván, ezt újjának az írásra rányomásával erősítette, valamint hét pap aláírta, annak bizonyosságául, hogy mind azt, a mi történt, hallották és látták. — Ez oláhok tábor vezére Krisán György minden bizonnal féltében Molnár előtt nem jelent meg, de tudtával tartatott az értekezet, s az oláhok által annak folytatában tett nyilatkozatok is, mint az okmány mondja, az ő parancsából történtek.

Miután Molnár mindezt így megértette, s panaszaiknak az előjáróság elé leendő terjesztését megigérte, — maga útasításánál fogva, nekik világosan s érthetőleg megmondotta: hogy lázadó maguk-viselete az ő felsége akarata és szándéka ellen van, s Hóra bizonyosan ő felségétől semmi parancsolatot sem kapott, mivel a monarcha felséges állásával össze nem fér, oly alacson sorsú emberrel értekezni; továbbá: Hóra őket elcsábítja, megcsalja, s nem csak az ott összegyűlve lévőket, de az egész oláh népet a legnagyobb szerencsétlenségbe akarja s fogja is bizonyosan dönteni. Annálfogva őket komoly intés mellett figyelmeztette, hogy magukat csöndesen viseljék, mert vonakodásuk esetében a minden oldalról előrenyomuló katonaság által semmivétetésöket s végromlásukat várhatják.—Az oláhok Molnár ez intése következtében, mint írja, mindent megigérték, s azt egyszersmind egy nála lévő keresztre, a fenemlített káplár jelenlétében tett esküvel megerősítették. „Vajjon“—ezzel végzi a szemorvos tudósítását,— „esküjüket megtartják-e? a jövőndő mutatja meg,“ mely kérdésével világosan kifejezte, hogy azt se nem hiszi, se nem reményli.

A következők, mint látni fogjuk, Molnárnak az oláhokban kételkedését s nem bizását igazolta. *)

Molnár tudósításának kiegészítéseül szolgáljon még egypár s más kútfőből merített adat. **)

Az oláhok e szemorvost midőn tőlök eltávozott, a brádi hidig elkísérték. Ez ott 22 magyar nemest talált, kik éltüket a görög litre téréssel váltották meg, s ezondra rongyokban öltözve, minden segély s élelem nélkül, nyomorúlt állapotban sinlödve a legnagyobb inséget szenvedték. Ezek között volt Ribiczey Sándor, kit az oláhok akkor akartak kivégeztetni, midőn Molnár az értekezés végett megérkezett, s annak éltét egy oda küldött futár által megmenteni még sikerült. E nemest s egy franciscanust Molnár magával Dévára elvitte, a többiek élelmezését, s a rájuk gondviselést a lázadóknak ajánlotta.

Annak újabb bizonyosságául, hogy a pörzendülés alatt még hivatalos okmányokba is belé keveredett népmonda a tények elferdítésére, hamisítására mennyire befolyt, azt az itt alább következő és Hórára vonatkozó s a nagy-szebeni első kéziratban Brukenenthal Mihály jelentéséből átvett tudósítás is bizonyítja.

Mihelyt értesült Hóra — mondja a kézirat, — Molnár értekezlete felől, nov. 18-án délután azon környékben ment, a szemorvos által az összegyűlt néphez tartott intést csalásnak állítván, azt mondá, hogy a rómaiak idejében „Dacia“ nevet viselő ország (t. i. Erdély) a dákok királyaitól csupán az oláhoknak még pedig e következő szavakkal adatott: „Da jou tzie.“^{3*)} — Az ezt halló oláhok elhatározták, a nemességet kiirtani, s minden készületeket megtettek a pusztításokat újra megkezdeni. Ennek következtében Hóra őket gyámolítani akarván, a

*) A gubernium november 25-én a lázadásról Bécsbe tett fölterjesztésében a nevezett szemorvos által megkísértett béke-értekezletnek siker nélkül maradását világosan említi.

**) Az alább következő adatok a nagy-szebeni első kéziratban állanak, mely maga közléseiben hivatalos kútfőket használt.

3*) Ez így hibásan van mondva; a helyes kifejezés: „Da u je tzie,“ „én neked adom,“ — t. i. az oláh népnek, mintha ehhez lettek volna a fenebbi szavak intézve. Szükségtelen mondani, hogy ez oláh szójáték Dacia nevének eredetét s azzal mintegy az oláh nép jogát Erdélyhez akarja kifejezni. A magyar östörténelem túlbuzgó barátai annak ellenében az Erdély

ponori bíróhoz köröztetendő levelet irt, s az oláhokat Topánfalván újabb királyi parancsok kihirdetése végett tartandó népgyűlésre összehívta volna. *) — A mint alább látni fogjuk, midőn Schultz az oláhokkal másod versen találkozás végett Topánfalvára érkezett, ott Hóra november 19-én megfordult, s a jóval feljebb eső Albakról ment oda, mely két helynek Brádtól távolsága bár kit meggyőzhet, hogy november 18-án délután az oláh vezér az utóbb említett zarándi faluban nem lehetett.

Mint fenebb láttuk a császár a pörzendülés okát részben a földesurak nyomásának, részben a megyei tisztek rossz kormányzásának tulajdonította. **) Az oláhoknak Schultz és Molnár előtt tett nyilatkozatuk nem egyéb mint a földesuraktól s megyei tisztektől szenvedett, ha szinte itt ott megtoldott s vastagon szinezett sérelmeiknek elősorolása. Úgy hiszem, a kormány e két biztosának tudósítása a császár fenebb említett nézetét s ítéletét további magyarázatot nem kívánó módon igazolja s megerősíti.

XVII.

Schultz második értekezése az oláhokkal Hóra jelenlétében, Topánfalván.

Schultz az oláhoknak, a fenebbiek szerint, megígérte, hogy november 19-én Topánfalvára menend, főkép mivel Hórával akarna

birtokára vonatkozó régiebb magyar etymologiai jogcizimet idézhetik, mert Herodotus szerint, azon földön, honnan a Maris (Maros) folyó az Isster-be vagy a Dunába ömlik, s így a mai Erdélyben a gathyrusus, az az: gátörző scythák laktak, L. Herod. IV. 49.

*) E levél az, melyről fenebb a VI. szakaszban szó volt, hogy azt Hóra a lázadás kitérőse előtt köröztette. L. Budapesti Szemle VI. köt. 61 és 62 ll. a jegyzésben. Tartalma világosan mutatja, hogy pörzendülés előtti levél; de Brukenenthal kezébe az november második felében került. Akkor Topánfalva már az oláhtól földülva s azok birtokában volt, hová azon időben uradalmi tisztek érkezését várni nem lehetett. — A Hóra-támadás történelmében két alsó-fejéri Ponor nevű falu fordul elő. A fenebb említett a topánfalvi járásban esik, s a nagyaranyosi kincstári birtokhoz tartozik; a másik Ponor a felső-igeni járásban van, nem messze Remetétől, s kath. püspöki jószág.

**) L. Budapesti Szemle VI. köt. 338. l.

szólni, kinek az értekezés alkalmával előtte, mint hitte, megjelent fiától egy izenetet küldött, de a miben álnokul rászedték.

Ez a második találkozás a csász. alezredes és az oláhok között két nappal későbbre történt, mint kitűzve volt, egy közbejött véletlen ok miatt, mint azt Schultz e második küldetéséről a katonai kormányhoz Szász-Sebcsből 1784. november 24-én intézett tudósításában említi. Ez minden kérdésen kívül a legfontosabb óravilági okmányok közé tartozik, mely a katonaságnak e lázadás alatti nem kevésbé botrányos, mint rejtélyes magaviseletére újabb, s igen sajátos világot derít, mennyiben az nemesak kötelességéről elfelejtkezve, de diszes állása iránt tartozó minden tekintetet is félretéve, magát a pártütő oláhok előtt ismételve s alig hihető módon lealázni nem ártallá. A főrangú császári tisztnek saját szavaival legyen előadva Topánfalván járása s annak eredménye; mely lépését — maga írja ezt, — „felsőbb parancs következtében,“ — „vermög erhaltenen hohen Befehl“ — tette.

Schultz e második küldetésében elindulván, november 19-én délutáni két óra tájban Abrudbányára érkezett, s néhány perecz múlva oda és hozzá vitték Hórának fenemlített s az első értekezés alkalmával állítólag ott jelen volt, fiát Juont, ki az nap reggel Topánfalván a lupsaiaktól elfogott.

Állítólag, ismételve mondom; mert épen e pártütő oláh személyével történt, hogy az alezredes, mint fenebb érintve volt, rászedett, vagy inkább álnokul megesalattott. A lupsaiaktól elfogott és Schultzhoz vitt oláh ugyanis nem Hóra Juon volt, de egy egészen más egyén, t. i. kis-aranyosi Uj b á r-U r s z, topánfalvi kincstári számtartó Incze Elek gornyikja. Ez oláh akkor, midőn Hóra Topánfalvát földülatta, a lázadók kezébe esvén, hozzájuk csatlakozott, társuk lett, pusztításaikban részt vett, haszinte elfogatása után azt vallotta, hogy a lázadók közé állásra Hórától kényszerítve volt. Egy dűlás alkalmával történt, hogy Ujbár-Ursz ezírkáló huszár-csapattól üzőbe vétetvén, csak egy árokba ugrásával, valamint lovát s egyik huszár által fejéről leütött csákóját ott hagyva, tudott megmenekülni. S e pártütő elég vakmerő volt egy levelében, melyet ez eset felől Hóra neve aláírásával a zalathnai kincstári udvarbíróhoz küldött, attól 50 forintra becsült lovának és süvegének visszaadását követelni, mert különben, mint hozzá tevő: „a Schuleczzal kötött béke nem lesz jó.“ A már is-

mert Richard kapitány ez arczátlan levélre elútasítólag válaszolt; megjegyzevén, hogy a huszárok kötelességöket teljesítették. *)

Ekkor történt, hogy Adamovics József abrudbányai nem egyesült görög proto-pópa azon város környékében lévő s nagy számból álló oláh csoporthoz oly meghagyással küldetett ki, hogy azt a lecsendesedésre bírja rá, s oly czélből előttök az ismert kormányzéki nyílt parancsot olvassa föl. A pap e parancsot teljesíté, s midőn az említett ókmány olvasásához hozzá kezdett, tisztelete jeléül kalapját levette, mely példát az egész sereg követé, csupán az ott jelen volt Újbár-Ursz nem, s midőn a pap őt azért megszólította, akkor sem engedelmeskedett, de nyakasan visszafelelt, hogy: „ő kapitány.“ A pap ez iránti neheztelését a nép előtt kijelentvén, egyszersmind a jobb érzelműeket felszólítá, álljanak az ő részére, mit a jelenlévők legnagyobb része azonnal teljesített is. A pap ekkor tőlök engedelmességök további bizonyágául azt kívánta, hogy Újbár-Urszot fogják és kötözzék meg, mely parancsa követői által nem kevésbé rögtön végrehajtatott. A pap, az így letartóztatott daczos oláhot néhány lupsai lakos kezébe adá, s tőlök Abrudbányára a katonaság kezébe adás végett beküldötte, hová Schultz épen akkor érkezett meg. **)

E fogoly oláh volt az, ki a november 12-én Schultz alezreddessel tartott első értekezletben részt vett, még pedig úgy, mintha Hóra Juon volna. Ő maga vallotta ezt elfogatása után harmad nappal, u. m. november 22-én Abrudbányán történt kihallgatása folytában, s a mint hozzá tevé, Hóra említett fia által vétetett arra rá, hogy helyette és nevében menjen az értekezletre s abban részt vegyen. Említést érdemlő körülmény az is, hogy midőn Schultz e topánfalvi útját végezve, onnan visszaindult, s épen november 22-én megint Abrudbányára érkezett, ott elibe állíttatván

*) E két levél közül az első egész terjedelmében, az utolsó kivonatban olvasható a nagy-szebeni első kéziratban. Újbár-Ursz levele a zalathnai főbányahivatal által a kincstári tanácsához küldetett, s onnan november 20-án a guberniumhoz fölterjesztetett.

**) B. Brukenthal kormányzó által gr. Eszterházi udvari főkanzellárhoz Újbár-Ursz elfogatása felől 1784 december 22-én tett tudósításból.

Ujbár-Ursz, ez maga álnok tettét, Hóra fiának képében szereplését, mit eleinte tagadott, akkor elismerte és bevallotta.*)

E nagy gonosztévő, és, saját elismerése szerint, a pártütők egyik kapitánya, kit annál bűnösebbnek lehetett tartani, mert azok közé kincstári szolgálatból állott, — nem sokára u. m. november 25-én Károly-Fejérvárott kivégeztetett, még pedig elevenen nyársba vonatott, mely alkalommal több lázadó oláhok is halált szenvedtek, péld. Szingetyán Thoma, Muntyan Vaszilie és Muntyan Szávuly lefejeztettek; Muntyan Jakab és Irimie Márton kerékbe törtettek meg; egy Mihók nevű pedig még élve négy darabra vágatott, s testének e darabjai négy különböző helyre felfüggesztettek.**)

E borzasztó, s az oláhok által elkövetett minden gonosz s kegyetlen tetteknek daczára sem menthető véritéletek az alsó fejéri folytonos tábla rendeletéből történtek, s az akkor uralkodó izgatott, sőt elvadult hangulat felől sajnós bizonyosságot tesznek. Az említett itéletek azonban Alsó-Fejér-megye sárdi közgyűléséből tett tudósítása szerint, a rögtön bíraskodási engedelmet visszahúzó legfelsőbb rendeletnek a gubernium által 1784 november 27-én kihirdetése előtt hozattak és hajtattak végre. Ez idő után a pártütőkre kimondandó halálos itéleteket addig végrehajtani nem lehetett, míg a császár azokat meg nem erősítette.

Visszatérvén ez epizód után Schultz második küldetésének elbeszélésére, — ez alezredes, ki Abrudbányán értesült Hóra ügy nevezett fiának elfogatása felől, mivel ez eseménynek, mint írja, köztudomásra jutása az egész környékben nagy benyomást tett, maga is zavarba jött, s attól tartván, hogy a magához rendelt oláh vezérek vagy egy nagy csoport kíséretében, vagy tán épen nem is jelennek meg, az nap t. i. november 19-én tovább nem ment, de Abrudbányán halt.***)

*) Ujbór-Ursze kihallgatása az én gyűjteményemben meg van. Abban Hóra gonosztetteiről s a lázadás alatti eseményekről több érdekes nyilatkozatot tett.

**) Így közli ezeket egy Erdélyből december 6-án írt levél, mely kijött a bécsi „Magyar Hirmondó“ 1784 karácson-havának 18-ik napján kelt 98-ik levelében, — 802-803 ll.

**) „Dieser in der ganzen Gegend auffallend bekannt gewordene Vorfall, (az ifjú Hóra elfogatása) setzte mich in jene Verlegenheit zu glauben, dass die von mir bestimmte Haupt-Anführer um soweniger ohne Zusammen-

Másnap, november 20-án tíz lovas kíséretében, Kerpenyeesen át Topánfalvára megérkezvén, legottan kérdezősködött Hóra felől, s a falusiak értesítették, hogy: Hóra és Kloska mintegy 40 kísézőikkal az előtti napon s így november 19-én ott jártak, s egy császári tiszt felől tudakozódtak, azután pedig Albakra, Hóra lakhelyére mentek.

Schultz a helységben az elkövetett dűlásokat megtekintvén, nem sokára látta, hogy a Nagy-Aranyos felőli hegyekről egy kis lovas csapat ereszkedik le, s miután két legényt oda küldött, kérdezni: kik legyenek s hová szándékoznak? engedelmet kértek, hogy Hóra és a község hozzá mehessenek, miután azelőtti napon őt ott nem találván, visszatértek. E kérésre az alezredestől azon feleletet és parancsot kapták, hogy más nap, u. m. november 21-én elötte jelenjenek meg. Ennek következtében Hóra és kísézői eltávoztak; Schultz pedig Bisztrára ment az ottani lakosok kedélyét kipuhatolni, kiket az engedelmességre készeknek, a vidéki bánnyászokat pedig szokott munkájukkal, s élelem-keresésükkel, főkép aranyosással foglalkozva találá, s estve felé Topánfalvára visszament, és ott hált. Éjjel, mint megjegyzi, a környékbeli hegyekről a vadász-kürt hangját többször hallotta, a melylyel bizonyosan a községeknek az összegyűlésre jel adatott.

November 21-én vasárnap délutáni 1 órakor Nagy-Aranyos, Kis-Aranyos vagy Vidra, Topánfalva, Bisztra és Lupsa községek birái és esküttjei azok nevében Schultz előtt megjelentek, s kérték őt, menne hozzájuk.

Az alezredek ekkor Hórának és a községeknek a Topánfalva melletti kis síkságon megjelenését parancsolván, maga is oda elindult, s nemsokára az egybegyűlt községek, szám szerint mintegy 600 ember, kezükben pálczával, a nagy-aranyosi hegyekről le ereszkedtek, — midőn Hóra és Kloska, s velök mintegy 12 öreg, előléptek, — az egész tömeg pedig levett kalappal csendesen állott.

Schultz ekkor az összegyűlteknél tudára adta, hogy a felsőség parancsa következtében, az öregek és esküttek vezéréikkel együtt, november 24-én Krakkó és Tibor között, azon he-

Rottung, oder auch gar nicht erscheinen dürften, bewoge mich in Abruđbánya zu übernachten“ Schultz tudósításából.

lyen, hol az első értekezés tartatott, jelenjenek meg, hol azok az oda érkezendő tábornok urak szájából a további császári parancsot hallani fogják.

E felszólításra az alezredes előtt álló öregek azt válaszolták, hogy ők csak magukra Krakkóig nem utazhatnak, ha pedig a községeket magukkal viszik, a menő és visszajövő útban szükséges élelemszerek beszerzése és a megszállás miatt jót nem állhatnak, hogy kihágások nem történnek.

Schultz nekik azt válaszoló: hogy lelkiösméretük nem tiszta, mivel csak magukra nem bátorkodnak azon útra indulni, felszólítá azért őket őszinte vallomást tenni: tudják e, hogy az elkövetett mindenféle gyalázatos tettek által vétkeztek, s ő felségének kegyelmét azért elvesztették? E kérdésre az egész oláh csapat térdre esett, hangosan felkiáltva: „igen is vétkeztünk, azt megismerjük, s ő felsége kegyelméért esedezve, magunkat további fenséges rendeleteinek azon teljes bizalommal vetjük alá, hogy rajtunk sujtolt jobbágyokon segítve leend. — Mi kényszerítve vállánk e lépést tenni, hogy keserves körülményeink s kérésünk a monarcha fülébe jussanak.“

Schultz erre nekik mondá: ha vétkeiket megismerik, jelentés ki, hogy az elkövetett jogellenes lépésekre, ki által csábítottak el?“ A felelet ez volt: „az egész zarina tette azt; s kérték az alezredest, a magukkal eredetiben elhozott, nekik többször kiadott válaszokat megtekinteni, — melyekkel siker nélkül folyamodtak az ország minden hatóságaihoz, mert semmi vég határozatot nem nyerhettek.

Hóra és Kloska ekkor tárisznyájukból egy csomó irást kivettek, s az alezredesnek azokat, t. i. számozott s latinul irt udvari válaszokat, átnyújták. Schultz ezeket Probst által megmagyaráztatta s értésükre adta, hogy azoknak tartalma őket az elkövetett tettekre fel nem szabadítá, annál fogva lázadók és csábítók által megcsalattattak, s csupán azoknak tulajdoníthatják az őket fenyegető szerencsétlenséget, annál fogva községeikből néhányat kiválaszthatnak, s november 24-én Szász-Sebesbe, az odarendelt bizottság elé elküldhetik, hol a további császári parancsot meghallják.

A császári felség nevének említésekor az egész sereg újra térdre borúlt, mondván: hogy az öregeket oda elküldik.

Az alezredes ekkor megint közbeszólván, mondá nekik: ha

véghezvitt gonosz-tetteiket mindnyájan átlátják, azt is meg kell ismerniök, hogy vezéreiktől megesalattattak, annálfogva kegyelmet nem igen remélhetnek, ha csak két pontot azonnal nem teljesítnék. Először: mindennemű fegyvert s puskát, mi náluk van, szolgáltatassák a katonaság kezébe; másodsor: az őket megesaló, elcsábító főczinkosokat, hogy érdemlett büntetésüket elvegyék, tüstént adják ki.

Az oláhság az első pontra válaszolá: a mint az alezredes láthatja, fegyver náluk nincs, csupán szokott botjukat hozták el magukkal, otthon ugyan egy két darab vadász fegyverök van, de összcsoportozásuk alkalmával csupán baltájuk s vasvillájuk volt, néhányak kivételével, a kik fegyverek birtokában valának. A második pontot illetőleg: mivel egyáltalában vezereik nincsenek, s olyanokat nem ismernek, azokat ki sem adhatják, mert mindent a zarina tett, továbbá a tűz Körös vidékéről esapott át hozzájuk, s magukat az onnan jövőkhöz esatolván, Krakkó- és Tiborig úgy nyomultak elő, azonban az alezredes által nekik tudtul adott császári parancsra haza mentek, azóta ott tartózkodnak és a császári kegyelmet várják.

De az alezredes a két pont teljesítését sürgette, s látván, miként folyvást mentegetik magukat, gyorsan rájuk kiáltott: „Valamint irományaitok az itt előttem álló két ember kezében vannak, kiknek előttetek nagy hitellel kell birni, (Schultz ekkor Hórára s Kloskára rá mutatott) én őket rögtön magammal viszem a főkatonai hatósághoz, hogy ott a községek ügyét a ti nevetekben védjék.

Az egész csapat ekkor hangosan felkiálta: „E két embert mi ki nem adjuk,“ — egyszersmind az oláhok egy része előre kanyarodott, oly szándékkal, hogy az alezredest közből fogják; ki azonban ez oly válságos perczen lélekéberségét el nem veszelve, rájok parancsolt, hogy helyt állva, esendesen maradjanak; — a zaj ugyan egy darabig még tartott, de helyükből tovább nem mozdultak, s ismételt figyelmeztetés folytán esendesség lett.

Hóra azalatt, mig a zaj tartott, magát a nép közé befurva, hosszú juhász-bundáját levetette, s így őt a több oláhoktól megkülönböztetni nem lehetett; Kloska ellenben helyéből meg nem mozdulva, Schultz mellett maradt.

A nem épen kellemes intermezzo után, Schultz egy kis szü-

netet tartott, — s akkor kérdezte: hogy nálok a császári nyilt-parancs (a köz bocsanat felől) ki volt-e hirdetve? mire „igen“—nel feleltek; mindamellet Probst által azt még egyszer kihirdet-teté, s annak egy nyoumtatott példányát Kloska és a nagy-aranyosi pópa kezébe adta e szavakkal: „nehogy majd midőn a további szerencsétlenség bekövetkezik, e rendelet nem tudásában keres-setek mentséget, fogadjátok el ezt az én kezemből, térjetez ma-gatokba, maradjatok otthon csendesen, s a felsőbb parancsnak engedelmeskedjetez.“

Az oláhok Schultznak hozzájok intézett e fölszólítására igér-ték s fogadták, hogy mindent teljesíteni fognak; Hóra többé nem jött elé, a nép a hegyen át eltávozott, a hozzá küldött császári főtiszt pedig, mint írja, hivatása helyére, Szász-Szebesbe visz-szatért, hol természetesen a célba vett, s fenemlített bizottságot is az oláhok ellenszegülése miatt megtartani nem lehetett.

Ez alkalommal történt volna, Alsó-Fejérmegyének Sárdon tartott, s többször említett közgyűléséből gr. Jankovicshoz tett jelentése szerint, hogy Schultz Hórától egy ajándékban adott nyulat elfogadott. *)

Légyen szabad Schultznak az oláhokkal tartott e két rend-beli értekezletére egy rövid visszatekintést tenni.

Schultz saját szavaival előadtuk a gubernium javaslata ellen általa tett két kísérletben vallott teljes kudarczot, **) s lehetne mondani, még nagyobb, érezhetőbb lealáztatást. Ujbár Ursznak Hóra fia személyével s nevével fölléptetése, Kloska illetlen, go-romba fenyegetődzése, a lázadók azon kettős arczátlan hazugsá-

*) „D. V. Colonellus a Schultz, posteaquam tractatum cum praedoni-bus in possessione Karkó (így is írják, Krakkó nevét) habuisset, — — — ac abinde redux possessionem Topánfalva accessisset, — — — a primario antesignano Hóra unum etiam leporem gratuito sibi oblatum, — — acceptaverit.“

**) „Auch ein zweiter durch den Obristlieutenant von Schultz unter-nommener, und wie wohl dem Antrage des Gubernii nicht gemässer, sondern ihm vielmehr entgegenlaufender Versuch, diejenige Rotte der Aufrührer, mit welcher er vormals sich besprach, zu beruhigen, hat keinen besseren Erfolg gehabt als der erste.“ — A guberniumnak a császárhoz 1784 november 25-én tett fölterjesztéséből.

ga, hogy sem fegyvereik, sem vezéreik nincsenek, s annál fogva azok át- és kiadásúak megtagadása, sőt Schultznak, midőn a két főczinkost magával vinni megkísérté, tetteleg s nagy zajjal ellene szegülésük, holott azon perczen a császár iránti hódolatot, hűséget, engedelmességet szájukban hordták, sőt térdre borulva színlelték, de tetteleg azt nem bizonyították: — ezek voltak a békekísérleti in-termezzo főbb, s elég hangosan szóló jelenetei. Lehetne-e Schultz megbízatását s az oláh táborba küldetését szigorúbban elítélni, mint ő maga a tények kopasz elősorolásával tette?

Minden bizonyynyal a katonai kormány, vagy inkább P r e i s s e kísérletet azért tette, mivel az oláhoknak békés úton lecsendesítését elérhetőnek hitte, azzal pedig a császár előtt magát kiválólag érdemesítette volna, de e számításában, mint láttuk, gonosz csalódást szenvedett.

XVIII.

Gr. Jankovicsnak Temesvárról, Aradról, s Lugosról tett Hóra-lázadási tudósításai. — Dévára megérkezése, s ottani működése. — Egy magyar főur nyilatkozata.

Gr. Jankovics Antal a császártól november 19-én kinevezett Hóra-világi udv. biztos, *) első tudósítását ez ügyben, Temesvár-

*) Gr. Jankovicsnak temesi bánágbeli hivatalos állása, mint fe-
nebb Budap. Szemle VI kötet 330 l. említettett, némi helyreigazítást kíván,
mert bár nevezett gróf a Hóra-lázadás évében 1784-ben mint királyi
b i z t o s a temesi bánágba küldetett, ott voltaképp nem állott a politikai
kormány élén, de ideig tartó hivatása volt: „a temesi kerületben eső me-
gyék szabályozása.“

J a n k o v i c s Antal született Pécsen 1728-ban Köz szolgálatát Po-
zsega-megyében kezdte, melynek 1756-ban jegyzője, 1758-ban alispán a
volt; 1767-ben a horvát-országi helytartó-tanácsnál tanácsossá nevezetett,
1770-ben Pozsega-megye főispáni helytartója, 1775-ben valóságos főispánja
lett, miután 1772-ben grófi rangra emeltetett. Az 1782-dik évben a hét-
személyes tábla közbirójává nevezetett, 1784 vége felé, mint hóra-lázadá-
si udv. biztos Erdélybe küldetett. mely nehéz munkáját a következő
1785-ben marczius elején bevégezvén, Budára ment, s még azon évben
augusztus 11-én magyarországi kir. kincstárnokká nevezetett, mely főhi-
vatal akkor harmadfél század mulva, e gróf személyében helyreállított.
Nem sokára Szent István rendje középkeresztjével is földiszittetett és a

ról november 26-án intézte gr. Eszterházi udv. főkanzellárhoz, s azzal maga pórzendülési működését megkezdette.

A nevezett gróf abban jelenti, hogy nov. 24-én egy udvari futár által Erdélybe küldetése felől a k. kéziratot megkapván, — a mellé rendelt s Péterváradon lévő Papilla tábornoknak azonnal írt, kinek megérkezése után, a parancsolt útra elinduland. Tudósítása mellett két régibb t. i. egy zarándi, s egy alsó-fejéri lázadási jelentést felküldvén, *) azt is megírja, hogy Arad valamint a bánági három megyét is a rabokkal szelíden bánásra s a rögtönbíraskodástól tartózkodásra nézve utasította, egyszersmind maga személyes bátorságát illetőleg, e részben némi aggodalmát nem titkolhatván, — a szükséges intézkedéseket megtételre kérte.

Az udvari főkanzellár december 2-án a császárhoz fölterjesztette gr. Jankovics tudósítását, s hozzá csatolta az erdélyi guberniumnak november 18-án kelt jelentését, melyben íratik, hogy a lázadási körülmények állásában kevés változás történt, valamint az oláhok által Schultztzal első versen találkozásuk után elkövetett némely pusztítások említetnek, péld. hogy Csákyán egy ne-

pozsegi főispánságot Szerémmegye főispáni hivatalával cserélte föl. A következő 1786 december 21-én, — midőn a kincstárnokságban gr. Zichy Károlytól fölváltatott, — még fényesebb polczra lépett, mert kir. tárnok-mester s a hét-személyes tábla elnöke lett. A haza és király szolgálatának szentelt munkás és közhasznú életét 1789-ben augusztus 19-én végezte. — Képét lehet látni az egykori magyar kir. udv. kamara, jelenleg magyar kir. pénzügy-miniszterium épületében Budán, hol az ülési kisebb teremben a nevezett udv. kamara elnökeinek képei 1531-től fogva 1848-ig fölfüggesztve vannak. Gr. Jankovics képén e fölírás olvasható: „Dignitas Thesaurarii Regii Hungarici inde a temporibus Ludvici II. consepulta, sublato per conjunctionem Excelsi Regii Locumtenentialis Consilii cum Excelsa Camera Regia HungaricoAulica Praesidium ejusdem Camerae nomine, die 11-ae augusti in me primum revixit.“ — Gr. Jankovics élete kijött e könyvben: „Nemzei Plutarkus vagy A Magyarország s a vele egyesült tartományok nevezetes férfainak életeleirásaik,“ stb. Kiadták: Kölesy Vincze Károly és Melczér Jakab. IV. kötet Pest 1815—1816. 8 r. II. köt. 253—259 ll.

*) E két tudósítás közül az utolsóban íratik, hogy az ifjú Hóra november 11-én Krájova — magy. Királyfalva — alsó-fejéri falu lakosait, a császár nevében, kitől küldetett, felszólította, hogy hűségi esküt tegyenek le, s öt kövessék, mit ha tenni nem akarnának, a helység felgyújtásával fenyegetődözött. A nép annál, fogva neki engedelmeskedett, mint szintén Krakkóban is, hol hasonló eljárást követett el.

mes ember udvara épen azon esapattól, melynek vezérével az alvezredes értekezett, földulatott, s több rokonai súlyos bántalmakat szenvedtek, Bessenyőben pedig november 15-én b. Bánfi Ferencz udvarát kirabolták, -- végre a gubernium azt is említette, hogy némely vidékeken az ismert nyílt-parancsoknak a nép között elterjesztése jó hatást gyakorolt. A császár az udv. főkanצל-lár fölterjesztésére tett legfensőbb határozatában azt egészben véve, jóváhagyta, de a guberniumnak szemére vetette, hogy a földolgot, t. i. a nép irányában gyakorolt nyomások megszüntetését nem említi, mit a császár ezúttal is komolyan parancsol, s figyelmezteti gr. Eszterházit, miszerint gr. Jankovicsot bátorítani kell, hogy ne féljen, szükséges fedezetéről, s az őt illető tisztelettételtől pedig a katonaság gondoskodik. *)

Gr. Jankovics ez első tudósítása után nem sokára a Péterváradról megjött Papilla tábornok társaságában Ó Aradra megérkezvén, december 2-án a lázadás megújulására vonatkozó, s november 29-től a mondott napig hozzá küldött némely katonai jelentéseket gr. Eszterházinak fölterjesztette. Miután a pörzendülési újabb mozgalmak alább előadva leendenek, itt előre röviden csak azt említjük, hogy a 24 legénynyel Illyére rendelt Teleki alhadnagy az oláhok elől onnan hátrálni volt kénytelen, s mint b. Werner lovas kapitány Raduáról (Aradmegyében) december 1-jén írta, Zám helységben a lázító parancsokat kibocsátó bíró és pápa a katonaság által elfogattak.

Gr. Jankovics egy harmadik s Aradról december 8-án gr. Eszterházihoz intézett tudósítása mellett felküldötte az Arad-megyében, jelesen annak aradi járásában eső s a lázadástól sújtolt tót-váradi vidékben történt háborgások okainak kinyomozása, valamint a fölkelt népnek engedelmességre térítése végett általa december 2-án kirendelt három tagu bizottság munkálatát, melynek tagjai voltak Stanislovics Pál aradmegyei főszolgabíró, b.

*) „Dem Jankovics ist Muth einzusprechen, weil er gewiss keine Ursache haben wird, sich bey dieser Commission zufürchten, er auch nicht den mindesten Schein von sich geben muss, als hätte er etwas zu besorgen. Indem ist allerdings anständig, dass ihm von Seiten des Militärs die nöthige Bedeckung und die ihn gebührenden Ehrenbezeugungen gegeben werden.“

Stetten, württemberg-ezredbeli főhadnagy és Geresity Péter, aradi protópópa.

Miután fenebb az aradmegyei pórzendülés történelmére vonatkozó főbb eseményeket előadtuk,*) az Erdélyt különben is kevéssé érdeklő nyomozási okmány tartalmára bővebben kiereszkedni itt helyén nem volna, egy pár adatot azonban abból megemlíteni érdekes leend. A kihallgatott jobbágyok ugyanis a biztosok előtt bűnbánólag nyilatkoztak, az adó-fizetésére magukat kötelezték, az elrablott javakat visszaadták, engedelmességet ígértek, s az általok tett károknak kezök munkájával helyrehozására készségüket jelentették. A tótvarád vidéki oláhok vallomása szerint továbbá: azon megyébe a lázadás tüze a szomszéd Erdélyből csapott át, jelesen Fáren Mihály, Erdélyhez közel eső Obersia nevű falubeli oláh, ki a mondott országbeli dúlásokban s gyujtogatásokban részt vett, s onnan sok zsákmánnyal tért vissza, egyszerűsmind a népet azzal ámitotta, mintha a király parancsa volna a magyar nemzetet kiirtani, kinek e gonosz esábitó munkáját a Petrisbe érkező erdélyiek is előmozdították, kik a lakosokat fenyegetve, sőt halállal is ijesztve, a pártütésben résztvevésre kényszerítették.

Az udvari kancellária az aradmegyei oláhok lázadására vonatkozó tudósítást december végén a császárhoz felküldötte, s azoknak az okozott károk megtérítésére vonatkozó ajánlatukra nézve megjegyezte, hogy a vármegye azon ügyben készítsen egy tervet, mely legfensőbb jóváhagyás végett terjesztessék föl. A császár ezt jóvá nem hagyta, s azon pontra nézve ezt határozta: „Az illetők kárának megtérítéséről, azon kívül, mit azok még mint megtalálhatót följelentenek, annál kevésbbé lehet szó, mert az alattvalók különben is, mivel semmi vagyonnal sem bírnak, testi büntetést szenvednek, s az okozott kárt ép oly kevéssé pótolhatják robot által, mi úgy van kimérve, hogy a földesurnak tartozó szolgálat teljesítése után bármelyiknek is alig marad annyi ideje, a mi saját gazdasági munkájára kívántatik, s azok így egyszerűsmind az adó fizetésére is képtelenné válnának.“

*) L. fenebb a IX-dik sz. szakaszban; Budap. Szemle VI. köt. 88 l.

E legfensőbb s később még megújított intézvénynek természetesen Erdélyben is alkalmaztatni kellett, mi a kormány ellen fölmerült részrehajlási vádnak, mintha az oláhokat a nemeség rovására szerfölött pártfogolná — nem kis táplálékot nyújtott, holott az elméletileg helyes és jogos, de gyakorlatilag végre nem hajtható kártérítési követelésre nézve is áll az ismert maxima: „Summum jus, summa injuria.“

Gr. Jankovics Ó-Aradról deczember 10-ről a császárhoz tett, s a megyében általa a rend és csendesség helyreállítására nézve tett intézkedésekre vonatkozó negyedik tudósítása után, erdélyi útjára tovább indult, s Lugosról deczember 13-án az aradi lázadás ügyében a császárhoz újabb fölterjesztést intézett, melyben azon véleményét nyilvánította, hogy az oláh nép bárdolatlan volta tekintetéből szigorú példaadás végett nemesak szükséges, de üdvös is volna, ha a főzinkosok és vezetők közül némelyek halálra íteltetnének.

Gr. Jankovics csak hamar odahagyá Lugost, s deczember 15-én Dévára, biztos társával Pappilla tábormokkal együtt, megérkezett. Egy oláh tolmács végett b. Orczy László temesi kamarai administratorhoz folyamodván, „a becsületessége s ügyességeért díesért“ s neki ajánlott Eckhard Frigyes szabadkai kamarai számtartót vitte oda magával.

Mi teendője volt az udvari biztosnak Erdélyben? voltaképp mi ezéلبől küldetett oda? azt a császártól neki adott útasításból lehet látni.

Ez útasítás a november 27-én kelt legfensőbb kéziratban foglaltatik; annak tartalma itt következik:

A császár megemlítvén, hogy gr. Jankovicsnak fontos megbízatásában szükségesképp tudni s ismerni kell mindazon körülményeket, melyek az igazság kipuhatólására s a zavargások elnyomására nézve megkívántatnak, — közli vele a pörzendülés eredete felől az erdélyi katonai kormánytól kapott tudósításokat; említi, hogy a zalathnai uradalom jobbágyaitól a tisztviselők, mint a földesúri hatóságok által elkövetett nyomások és keménység ellen beadott felette sürgető panaszok pontosan kinyomozását több versen siker nélkül parancsolta, az a végett kirendelt bizottságoknak más eredménye nem lett, mint az, hogy a jobbágyok még in-

kább bántalmaztattak, a tisztviselők eljárását szépítették, de a baj maga gyökeresen sohasem orvosoltatott.

Gr. Jankovicsnak azért a császár meghagyja, a pörzendülesi háborgások valódi forrását kinyomozni, minden körülményeknek utána járni, s akár megyei, akár uradalmi, vagy bányász tisztviselőktől elkövetett visszaéléseket megszüntetni, s azon tisztviselőket, kik kötelességök ellen cselekedtek, elmozdítani, mi a csendességnek helyreállítására s fentartására a kényszerítő rendszabályoknál hathatósbab eszköz leend.

A másutt, különösen a mármarosai hánya- és kincstári uradalmban fenálló ingerültséget és sérelmeket illetőleg is hasonló parancsolt a császár, mikre nézve leghathatósbab parancsainak daczára, az igazat sohasem tudhatta meg, sőt inkább a kincstárnokság a dolgot mindig elpalástolta; „vielmehr wurde die Sache immer durch das Thesaurariat verblümmelt.“

A császár egyszersmind a zalathnai uradalombeli sérelmekre vonatkozó minden okmányokat az udv. biztosnak használat végett átadni, a kancelláriát útasította, kinek nem kevésbbé kézbesíteni fog „az Erdélyben oly régen megígért, de még mindig meg sem kezdett urbéri szabályozást tárgyazó s a kancelláriánál készen lévő előmunkálat,“ *) hogy megítélhesse vajon és mennyiben volna hasznos, annak végrehajtását közbevenni? mindenek felett pedig rendeli a császár, hogy legszigorúbb parancsai ellenére, mint látszik, még mindig fenálló, s az emberiséget lealacsonyító személyes jobbágyság haladék nélkül megszüntetve légyen.

Gr. Jankovics erdélyi megbízatása s teljhatalma azért két fő tárgyra vonatkozott; egyik: a pörzendülés okait kinyomozni, a kincstári jobbágyságok sérelmeit orvosolni, másik: az urbér behozatala iránt véleményt adni.

Ha az erdélyi polgári mint kamarai közigazgatás állását nem kedvező színben mutató útasítás minden sorából kitűnik a nép javát s annak szenvedései könnyítését szíven hordó monarcha ne-

*) „Da zu der schon solange verheissenen Urbarial Regulirung in Siebenbürgen, bis nun noch gar nicht geschritten worden — bey der Kanzley aber eine vorläufige Ausarbeitung hiezu vorhanden ist, so wird Ihnen solche ebenfalls zugefertigt werden.“

mes érzése, jóakarata, — más felől még is nem lehet elhallgatni, hogy gr. Jankovics minden érdemei s becsületessége mellett is erdélyi kettős, egyaránt nehéz s nagy felelősséggel járó megbízatásának óhajtott sikerrel teljesítésére képes nem volt, ki sem az ottani sajtószertű állam- s nemzetiségi viszonyokat, sem a hivatalokra alkalmas személyeket, sem végre a bonyolult urbéri ügy állását nem ismerte.

Gr. Jankovics Déváról december 18-án tett első tudósításában *) gr. Eszterházi értesíté, hogy a császártól neki adott utasítást, s ahhoz mellékelte és a zalathnai panaszokra vonatkozó okmányokat kezéhez vette, s működéséhez haladéknélkül hozzá fog kezdeni.

Gr. Jankovicsnak Déván megkezdett működéséről december 23-án és 30-án gr. Eszterházihoz tett, onnan a császárhoz fölterjesztett tudósításaiból nemcsak a megbízatásával összekapcsolt nehézségeket, de az akkori helyzetet s dolgok állását is tanuljuk ismerni.

Az udvari biztos a Déván talált mintegy 200 oláh rabot három osztályba téve, azoknak vallasásával foglalkozott, s a pórzendülés okait kipulhatolni igyekezett, a lázadók közül a kisebb bűnösöket komoly intés mellett, hogy magukat esendesen viseljék, haza bocsátotta, az urbéri panaszokat pedig s azzal kapcsolatban álló ügyeket a guberniumhoz átteszi.

A Maros melletti helységeknek nála rendre megjelenő lakosait a pópával együtt maga elé hivatván, oktatja, s hogy mily nagy bünt követtek el, arról meggyőzni igyekezik, s azon intéssel, hogy otthon magokat békésen viseljék, elereszti.

„Igy bánik a néppel,“ mondja gr. Jankovics, „de a nemesekkel s mágnásokkal eleinte nehéz állása, s igen sok baja van. Számos özvegyek férjeik s gyermekeik erőszakos halálát sirva panaszoznak, a nemesek és mágnások pedig, kik a gyűjtogatás és rablás következtében nagy ínségre jutottak, mély fájdalomban vannak, keservesen panaszoznak, s nála mindjárt mindjárt megjelenvén,

*) Gr. Jankovics e tudósításában említi, a temesi bánúságra királyi biztosi minőségbe, küldetésének célját t i. az ottani három megye rendezését, „regulatio Comitatum in districtu Temesiensi existentium.“ Annak gr. Jankovics helyett folytatását a császár gr. Haller krassó-megyei főispánra bízta.

káraik megtérítéséért s a gonosztevők példásan megbüntetéséért esedeznek.“ Ezeket az udvari biztos igyekezett józan elvekre téríteni, s arról meggyőzni, hogy nem a bűnösök megöletésével kellene példát adni, mi a népeiségre, s így a közönségre és magokra a földesurakra nézve is ártalmas volna; azonban az illő példaadás sem fog elmaradni; ő felsége királyi kegyelmes gondoskodásából a még számuüzött közbátorság helyreállíttatni s jövődre nézve megerősíttetni fog. A „seb“ így végzi gr. Jankovics, „még igen friss, erős szakos orvosszert nem használok, reményem, hogy lassanként mind a közönséget, mind a magánosokat érdeklő okok által meggyőződve, átlátják, hogy: bátorságban létük fentartására vezető jobb mód is van, azért emberhez illőbb módon fognak gondolkodni;“ „de meliori modo procurandae suae securitatis capacitati, humanius cogitabunt.“

Gr. Jankovicsnak december 30-án az udvari kancelláriához intézett jelentéséből kiemelendő, hogy a nép lecsendesítése ügyében az erdélyi s az aradi nem-egyesült görög püspököket használta, az utolsót mivel a nagy-halmágyi járás (Zarándban) annak megyéjéhez tartozott, — a jobbágyokat biztatja s nekik reményt nyújtat, hogy a körülményekhez képest sérelmeik orvosoltatni s terheik könnyíttetni fognak. — Az udvari biztos végre jelentvén, hogy a püspökök tudósítása szerint Zaránd s Alsó Fejérmegyében, Albak s Rada községek kivételével, a nép a békére, engedelmességre hajlandónak mutatkozik, — nem mulasztja el megemlíteni, hogy a katonaságnak a megyében jelenlétét szükségesnek látná, míg a nép maga terheinek valami könnyítését érezné.

Az udvari kancellária 1785 január 7-én gr. Jankovics említett tudósítását a császárhoz két észrevétellel terjeszté föl. Az oláh papságnak ugyan a nép lecsendesítésére használása némileg üdvös lehet, s ő felsége rendeleteinek alapján is történik, de el nem titkolható azon aggodalom, hogy sok félreértés származhatik abból, ha a népet terheinek könnyebbé tételével a papák biztatják, kiknek köz tudomás szerint igen sok helytelen fogalmuk van, s azok, mint tapasztaltatott, a jelen zavargásokban is a népigaztói voltak;*) azért ez ügyben általában nagy vigyáza-

*) „Die Poppen — bekannter massen selbst meistens sehr unrichti-

tot kellene tanúsítani, nehogy a nép könnyítésére nézve oly igényetek tétessenek, melyek alkalmat adjanak, azokból nem teljesíthető dolgokat következtetni.

A császárnak e fölterjesztés nem tetszett: arra adott s kedvelenségét épen nem titkoló legfelsőbb határozatában gr. Jankovics eljárását, hogy a nép terheinek könnyítését ígérte, helyeslé; „kiben azért nem hibát keresni, de őt inkább arra buzdítani kell, hogy az életbe léptetendő urbér jóvoltát a néppel értesse meg, s az elkövetett visszaéléseket szüntesse meg, míg ellenben az udv. kanczellária javaslatának célja: mindent ismét elpalástolni, az által pedig minden bizonnal a csendesség fentartása nehezebbé válik, mintha ez alkalom a visszaélések megszüntetésére használatnák.“

Gr. Jankovics Déváról még egy tudósítást küldött gr. Eszterházihoz, 1785 január 5-én jelentvén, hogy a 200 rab vallasát bevégezte; a nagyobb gonosztévőket további intézkedésig fogva tartatja; 94 kisebb bűnöst pedig, kik úgy is a börtönbe zárással meglakoitak, szabadon bocsáttatott, s a hozzá beadott panaszos folyamodványokat kinyomozás végett az illető megyékhez útasította. Másnap Dévát oda hagyta, s rendeltetése főhelyére indult.

A hazát folyvást nagy rémülésben s kínos bizonytalanságban tartó események következtében, többfelől testületek, és egyesek részéről,—mint fenebb már láttuk,—a fels. udvarhoz fölterjesztett, vagy gr. Jankovicshoz beadott folyamodványok mintegy tökörben mutatják az ország példátlan inségét, romlását, s az ebből eredő szorongattatást, általános leverettetést, s kétségbeesést rajzolják, nem kevésbbé az ország véleménye és kívánatai, valamint gr. Jankovics megbízatása, s ebből eredő eljárása között kifejlett éles ellentétet előnkbe tárják. Míg a Felség könyörületességét igénybe vevő, „végső inségre jutott magyar hazafiak, kiknek gondos s bőkezű adakozása táplálta a szegényeket, de most mint koldusok kénytelenek házról házra alamizsnát kéregetni,“ *) a pártütő

ge Begriffe haben, und zeuge der Erfahrung, auch bei denen jetzigen Unruhen die Aufwiegler des Volkes gewesen sind.“

*) A királyi, s küüllőmegyei táblák, s Maros-Vásárhelyre szorúlt „fő és nemes rendek“ M. Vásárhelytt 1784 december 10-én kelt felségi folyamodványának szavai.

oláhoknak példásan megbüntetését s vallott kárait megtérítését kérik, sürgetik, az udv. biztos őket józan elvekre s emberi módon gondolkodásra kívánja rábírni, másfelől pedig az annyi gonoszságot elkövetett jobbagyok iránt kiméletet tanúsít, s terheik könnyítését igéri. — Valóban ez okmányok az ország alig képzelhető elkeseredett hangulatát, s izgatottságát tolmácsolják; — azok az annyi csapással látogatott magyar nemzet akkori kebelrázó jaj-szavának szomorú viszhangját képezik.

Álljon itt e gyászteljes időből egy derék magyar főurnak, gr. Bethlen Sándor Küküllő megye főispánjának lelkes nyilatkozata, melyet hazafi kötelességének öntudatával s magyarhoz illő bátorság hős érzésével az általános csüggettségnek közepette, november 16-án gr. Eszterházi udvari főkanzellárhoz indított folyamodásában őseihez méltólag következő módon fejezett ki:

„Én ugyan kegyelmes uram! hazám, szeretett hivatalom kötelességét és eleimről reám örökösen és sértődés nélkül szállott, királyomhoz való tiszta hűségem szentségét magam előtt viselvén, egyikét is azon szép nevezeteknek meggyaláznai nem kívánom, és Exciádnak alázatosan jelentem, hogy én magamat, magaméit s gondviselésemre bízottakat az oláhoktól, ha lehet, felkoncizoltatni sem nem engedem, sem engedni nem fogom. Azoknak, kik az egész nemességnek ezt a teljes szerencsétlenséget óhajtanák, azt az örömet megérni nem hagyom; minden rendelést és vigyázást megtészek, de ha a szükség azt kívánja, a gonosznak ellentálok teljes tehetségemig, és a nemes Szávoya dragonyos regimentből is helyben a városban lévén 40 ember immár segítségünkre, és több katonaságot is várván, azokkal együtt ennek a városnak és idejötteknek megtartásokat Isten után remélem. A nemes vármegyét pedig a táborba kiszállott kevés nemesség által, melyet a tolvaj hadnak egész és tökéletes lecsendesedéséig fenállva kívánom tartani.“

S mintegy a fejedelem iránti hűsége bizonyosságául hozzá teszi: „Felsőges királyunk szentséges nevét az egész világ előtt titkok nélkül azzal káromolják, hogy a mit eselekesznek, azt ő Felsőge parancsolatjából cselekszik; annak jelétül dicsekedni merészelnék azzal, hogy az ellenek kiküldött katoná-

ság is több irgalommal bánt velök, mint bünöknek mivolta, s pártos tolvajságoknak minémüsége érdemelte volna.“

Térjünk már vissza a pártütés további folyamára, — s megfordulván a csatatéren, a császári kabinetben, s a sötét terveket forraló összecsküvők körében, az ide tartozó eseményeket új, eddig nagy részben ismeretlen okmányok alapján adjuk elő.

A véres dramát végjelenete, a főszereplőknek a büntető igazság kezébe esése fogja befejezni.

SZILÁGYI FERENCZ.

MAGYAR NÉPMESÉINKRŐL.

(Székfoglalóul, a Kisfaludy-társaság 1867 május 29-én tartott ülésében.)

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Mióta e tisztelt társaságban, s egyszersmind egész irodalmunkban is útszór volt tüzetesen szó népmeséinkről, szép gyarapodást vett ezek gyűjteménye.

Henszlmann Imre, midőn a Kisfaludy-társaságnak 1847 július 31-én tartott ülésében a „Magyarországi népmesékről“ értekezését tartotta — mely, mint általános, összes mesegyűjteményünket magába ölelő czikk irodalmunkban mindeddig egyetlen — csak 14 oly mesére terjeszthette ki vizsgáladását, melyek magyar nyelven jelentek meg. Ezek a „Népdalok és mondák“ két első kötetében jöttek ki, s több magyar gyűjtemény még akkor nem volt.

Ma már 240 mesét mutathatunk föl 18 kötetnyi kis mese könyvtárunkból. — A gyűjtemények — mellözve Majláthnak és Gaálnak német kiadásait, melyek utóbb nagy részben megjelentek magyarul is — a következők:

Népdalok és Mondák. A Kisfaludy-társaság megbizásából szerkeszté Erdélyi János. 3 kötet. — Pest 1846—7—8. (Tartalmaz összesen 34 mesét).

Gaál György: Magyar népmese-gyűjteménye. Kiadják Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz. 3 kötet. — Pest 1856—7—8. (összesen 53 mese).

Erdélyi János: Magyar népmesék. Pest. 1855. (összesen 20 mese, melyekből azonban 7 Gaáltól volt véve).

Merényi László: Eredeti népmesék: 2 kötet; Sajó-völgyi

népmesék : 2 kötet ; Dunamelléki népmesék : 2 kötet. Pest 1862 —3.—(összesen 65 mese).

Arany László: Eredeti népmesék. 1 kötet. Pest 1862. (35 mese).

Kriza János: Vadrózsák. 1 kötet. Kolozsvár 1863 (20 mese).

Pap Gyula: Palócz népköltemények. Sárospatak. í. k. 1865. (6 mese).

Gróf Majláth János: Magyar regék, mondák, népmesék. Fordította Kazinczy Ferencz. Kiadta Kazinczy Gábor. 1 köt. Pest 1864. (6 mese).

Jókai Mór: A magyar nép adomái. Pest 1856. (Tartalmaz az adomákon kívül összesen 8 mesét).

Van még egypár kisebb anthologia; fordul elő folyóiratokban vagy gyermekkönyvekben egy-egy mese, — s a hol kezem esik, idézem ezeket is.

Ama gyűjteményeket nem egyenként követve, hanem körültök mintegy kört vonva, akarok tehát meséinkről néhány általános vonást vázolni.

Tárgyam megkívánja, hogy a „m e s e“ szónak fogalmát meghatározzam. Nem, mintha azokkal tartanék, kik bármily tárgyú fejtegetésnél első és fő kelléknek tartják az egyes szavak fogalmainak körülírását, mert inkább Pascal elvét vallom: „ismert kifejezést ne definiálj“ — hanem azért, mert m e s e szavunkra nézve még mindig nagy a zavar irodalmunkban. Mint tudjuk a nép különböző elbeszéléseinek jelölésére három szó van a mi nyelvünkben is, mint a németben: m e s e, r e g e, m o n d a; M ä r c h e n, S a g e, F a b e l. De míg a németeknél az egyes szavak határa meglehetősen ki van jelölve: s a S a g e alatt a némileg történelmi, vagyis helyhez, időhöz, vagy személyhez kötött — a F a b e l (fabula) alatt az állatokat szerepeltető elbeszéléseket — M ä r c h e n alatt pedig, a minék aztán a Schwank (bohózat) egyik alosztályát képezi, azon költészeti darabokat értik, melyekről épen szólni akarok: addig mi összevissza használjuk három szavunkat. Csak néhány példát hozok fel. A r e g e szóval Kisfaludy S. (Regék a magyar előidőkből) Tompa (Népregék és népmondák) Mednyánszky (Regék, legendák) Arany (Buda halála—hún regé) a S a g e-t, s viszont Tompa (Virágregék) és Arany (Jóka ördöge — pór regé) a M ä r c h e n-t jelölik. — A m o n d a szóval Kazinczy s

utána legtöbben a Sage-t, de a „Népdalok és mondák“ a Märchent fejezik ki. A „m e s e“ szó pedig közhasználatban van mind a Märchen, mind a Fabel (például: Fáy meséi; Lafontaine „Száz meséje“) megjelölésére, sőt ezenkívül valamely dráma vagy regény cselekvényét is mesének nevezzük. — Látnivaló tehát, hogy az irodalmi nyelv ki nem segít. De több biztosságot ad a népé. — Az általam ismert alföldön, s Ipolyi szerint az általa ismert felvidéken is, a nép, elbeszélései megnevezésére a mese szónál egyebet nem használ. Mesének pedig hívja kiválólág az oly elbeszéléseket, melyeket se az elbeszélő, se a hallgatók igaznak nem tartanak, melyek sohasem megtörtént dologként, hanem, mint költemények, gyönyörködtetésül járnak szájról szájra. — Ha ellenben valamely várhoz, tóhoz s más ilyeshez kötött eseményt beszél el, melyet, mint hagyományt, hívőleg ad odább, ez neki vagy „történet“ — „história,“ vagy általában csak annyit mond róla „úgy mondják, azt beszélik.“ A mit nem hisz, azt mondja rá „ejh, mese az,“ s a mit, bár babonás hittel, igaznak tart, sohasem mondaná mesének. „Nem mese ez gyermek“ így feddi az apja a „Családi kör“ című költeményben a fiút, ki a kalandjait elbeszélő harcztit arra kéri hogy meséljen még egyet.

A nép ezen öntudatlan megkülönböztetése tehát megóv bennünket attól, hogy a mesét a kisértetes mondákkal, babonás történetekkel összezavarjuk. De másfelől arra kell ügyelnünk, hogy a meghatározás olyan legyen, mely a mesét az egyszerű adomától elkülönítse. Ez elkülönítés a tündér meséknél, s azoknál, melyekben állatok vagy növények mint beszélő lények szerepelnek, tisztán megtehető, miután ily természetfeletti dolgok az adomákban nem fordulhatnak elő. Némileg nehezebb az a pusztán tréfás meséknél, mivel ezeknek tárgya igen közel van az adomához; azonban itt is ismérvül szolgál egyfelül az, hogy az adoma leginkább csak egy pointeot foglal magában, a mese pedig több ily részletet kapcsol össze, másfelül az, hogy az adoma mindig közel van a hihetőség-hez, a mese pedig messze tálcspang azon. Ha például azt beszélik valami jámbor emberről, hogy esteli holdvilágnál a torony keskeny árnyékát ároknak nézte, s neki lódult, átugrotta, — vagy ha a lédeczikekről azt mondják, hogy, csóka fészket akarván szedni, a létrát keresztben vitték az er-

dő fái közt, s így minden fát ki kellett vágniok, vagy ha a rátótiakra azt fogják, hogy templomukat bővíteni akarva, borsón kezdtek annak falát kijebb gördíteni: mindez olynemű együgyűség, melynek némi alapja valóban lehet, s mindenikben csak e g y e g y a baklövés. Ellenben a mese az ily bohóságoknak mindig egész halmazát foglalja egybe, s oly képtelenségeket, melyeknek megtörténte hihetetlen. A sok ily mese közül csak egyet hozok fel Merényi gyűjteményéből. *) A mese hőse, Jankó elmegy szolgálni, s keres egy gombostüt. Ezt hazamenet szénás-szekérbe dugja, melyben természetesen az elvész. Otthon az apja megmondja neki, hogy a gombostüt a kalapjához kellett volna szúrni: ő hát újra elmegy, s kapván egy ekevasat, ezt kalapjához tűzi, de nyaka majd kitörik alatta. Ismét fölvilágosítják, hogy ezt kötélre kötve a hátán kellett volna hazavinnie. Megint elindul tehát, s kap egy borjut, a mit aztán kötélre köt, s hátára vesz, de a borju megfulad. Újra fölvilágosítják, hogy ezt haza kellett volna hajtani, otthon jászolhoz kötni, s szénát tenni elébe. Ismét kap tehát egy leányt, ezt haza hajtja, jászolhoz köti, szénát tesz elébe. Otthon aztán összeházasítják a leánynyal. A lakodalom éjjelén a vőlegény megéhezik, s keresgélvén a kemenceze vállán, ott paradicsomalmát talál, megeszi, s attól tele hány egy fazokat. A felesége mondja neki, hogy menjen vágja a fazokat a kapufélfához; Jankó úgy érti, hogy vágja az apja hátához, s oda vágja. A menyasszony megrémül, s mondja hogy: kövesd meg apádat; ő úgy érti hogy „kövezd meg“ s kövel megdobálja az apját. Ekkor elfutnak hazulról, hogy meg ne büntessék őket. A menyecske oda ad Jankónak egy sült kappant s egy kalácsot hogy vigye el az útra; mikor pedig kilépnek a házból, mondja neki: „húzd be az ajtót;“ ő úgy érti, „hozd el az ajtót,“ hátára veszi az ajtót. — A mint mennek találnak egy döglött kutyát, melynek fogvicsorításától Jankó úgy megijed, hogy odaadja neki a kappant; azután egy tócsát találnak, s Jankó a kalácsot beleveti, hogy ráléphessen s ne kelljen sárba hágnia. Végre egy erdőbe jutnak, ott egy fára másznak, Jankó még az ajtót is fölviszi; tizenkét zsvány oda telepedik a fa alá pénzt olvasni; Jankó ijedtében leejti az ajtót;

*) I. 10 sz.; rokon ezzel Grimm 32. Hasonlóak: Jókainál 2, 4, 6, 8, sz. Népdalok II. 1). Kriza 8.—19. Merényi V. 11). Schott 22 stb.

ettől a zsványok megijednek, szétszaladnak, a sok pénz mind a házaspáré marad.

Ime mily különbség a csoportosítás, összeillesztés és kerekdedség tekintetében a mese s az adoma közt.

A fentebb kijelölt határvonalak megőrzése tekintetéből tehát a magyar „népmese“ szó definiálásánál szükségesnek tartom kifejezni, hogy azok tárgya a természetfelettibe, vagy legalább a megtörténhetőségen túl csapong, s másodsor, hogy az elbeszélő nép maga is mint csupán költeményeket beszél azokat el.

Alakba önteni ezeket ilyformán lehetne: „Népmese: a nép ajkán forgó, általa is csupán költöttnek tartott, s a közélet viszonyai fölötti tárgyú kerek-egész elbeszélés.“

E meghatározásban azonkívül hogy ez pusztán magyar, s más nyelvnek egy kifejezésére reá nem illik (a mi azonban szavunk természetében fekszik — és szorosabb meghatározás mindig önkényszerű volna) mindenesetre megvan azon hiány, hogy néha bizonytalan, a mennyiben egyes eseteknél bajos elhatározni a nép észjárásának ismerete mellett is, vajon az elbeszélteket a nép hiszi-e, vagy nem. Azonban e bizonytalanság csak ritka esetben fordul elő, és semmi esetre sem oly nagy, hogy irányt veszthetnénk miatta. Im eddigi mese-gyűjteményeinkben is kijelölhetek néhány oly darabot melyeken a babonás hiedelem világosan meglátszik, melyeket tehát nem tartok meséknek. Ilyen Merényinél a „Patkós Körmondiné“ című (II. köt. 7. szám), mely egy boszorkánynak éjjeli lovagolásáról, Gellért-hegyi tánczáról, az embereken végbevitt „megnyomás“-áról szól; ilyen (ugyanott 5. sz.). „A lidérc“ — mely magát e babonás hitet mondja el, miként kell hónalj alatt kikölni a fekete jérece tojását, hogy lidérc legyen belőle, miként hord ez aztán gazdájának aranyat-ezüstöt, s miként veszíti ezt el végre, vérét kiszíva, és lelkét pokolra vive. Ilyen Gaálnál a „Kincskeresők“ (40. sz.) mely a bányászok kincskereső koboldjaihoz hasonló szellemet szerepeltet. Ilyen Pap Gyulánál „A halál-vőlegény,“ s ennek a „Koszoruban“ *) közlött baranyamegyei változata, melyeken a balladai homályos hiedelem köde terül el. Tartalma következő: Egy csatában elesett legényt

*) 1865. I. 22.

kedvese, egy emberkoponya főzése által, földéz sírjából; az fehérlovon, fehér alakban érte jő, s maga mellé ülteti őt; menet kísértetekkel találkoznak; a legény háromszor kérdezi:

„Jaj de szépen süt a hód, az hódvilág.
Jaj de szépen masírolnak a halak (halálok)
Félsz-e lelkem Judikám?”

de a leány mindháromszor azt feleli, hogy nem fél; így végre a a sírhoz érnek; a legény a sírba fekszik, hívja, erővel vonja a leányt is, de ez — itt mesei fordulat áll be — megmenekszik, s egy földesúrhoz fut, ki őt elveszi. — Alapjában, kivéve a boldog befejezést, azonos e gyönyörű rém-ballada vázzal Bürger „Leonore“-ja melyben a hasonlóan lovagló szerelmes pár szintén halál szellemekkel találkozik, s a vőlegény háromszor kérdi:

„Graut Liebchen auch? . . . Der Mond scheint hell!
Hurrah! die Todten reiten schnell!
Graut Liebchen auch vor Todten?”

s a leány háromszor felel:

„ach! lass sie ruh'n, die Todten“.

Bürger kidolgozásán is világosan meglátszik, hogy az idézett három sor népi eredetű; különben a bevezető, természetesen, tragikus, és balladailag homályos. — Találtam ugyan ennek egy holland változatára is, hol a rejtélyes vőlegény, itt már azonban nem épen halott, csak egy rabló vár ura, hasonlóan visz lován egy leányt, és sűrű erdőbe jutva kérdi tőle:

Der Mond scheint so hell,
Meine Pferdchen laufen so schnell
Süss Lieb, reut dichs auch nicht.“

mire a leány háromszor felel, hogy eljöttét nem bánja, ekkor a rablóvárba jutnak, s itt más alakot ölt a mese. — Van ugyan ezen kísértetes lovaglásnak, hasonló dallal, még egy norvég változata is. (Grimm III. k. 75 lap).

E különböző alakok rokonságáról itt nem akarok szólani: csak példaként hozám fel, hogy mily világosan látszik valamenynyin a balladai nyom, s mily művészileg ragadá azt meg Bürger. Hogy az elbeszélők hívő borzalommal adják szájról szájra, bizonyítgatni fölösleges: s épen e hívő borzalom az, melyben a meséktől különbözik.

A mese szónak fentebbi meghatározása után következnek a rege és monda szavak értelmezése. De e két szó közt az eddigi irodalmi használat nyomán határvonalat vonni nem lehet s

itt nem is feladatom. Úgy látom mégis, hogy a m o n d a leginkább a történeties alappal bíró elbeszélésekre, a r e g e pedig mint legáltalánosabb kifejezés mindenik fajra egyaránt használatik.

A mesék o s z t á l y o z á s á b a n is kénytelen vagyok új módot követni. --- Az idegen, kivált német írók által felállított osztályok nálunk nem alkalmazhatók, mert a mesék alakjaiban létező eltéréseken kívül, nálunk maga a név is, mint mondtam, több fajt foglal magában, mint más nyelvnek egy kifejezése. — Henszlmann osztályozását pedig, mely már a magyarországi mesékre vonatkozik, nem tartom teljesen kielégítőnek. Ő ugyanis, említett értekezésében három osztályt állít fel.

Az első osztályba sorozza a j e l k é p e s vagyis azon meséket, melyekben a mesét költött népnek vallásos hitét, vagy természetéről képzett nézetét tárgyazó mag rejlik.

A másodikat azon mesékből képezi, melyekben a természet vagy phantasia valamely lényének j e l l e m z é s e a fő elem.

Harmadik osztályba pedig állítja a S c h w a n k o t (d é v a j k á n a k nevezi) melyben „a népnek nedélyes vonása jelentkezik.“

E három osztály közül az elsőt én is megtartom: bár a meghatározás nem eléggé kimerítő.

A második osztályt én a t a n m e s é k b ől alakítom: melyekben valamely erkölesi vagy élet-tapasztalati tanítás elmondása, s természeti tárgyak tulajdonságainak ismertetése a fő czél. A j e l l e m m e s é k tehát ez osztálynak csak egy alfaját képezik.

Végre a harmadik osztály terjedelmi körén bővitek, s ide sorozom a tulajdonképeni bohózaton kívül mindazon f u r e s a s á g o k a t, melyekben a puszta mulattató elbeszélésen kívül másnemű alkatelemeket nem találhatni.

Az egyes meséket ezen osztályok szerint elkülöníteni természetesen nehéz: egyik részlet ide, másik oda tartozik; némelyik furesaságban megvillan egy mythologiai vonás, másokban didaktikai nyomot, vagy jellemzéseket találunk; azonban a főjelleg mégis a legtöbbön megelhető.

I.

A jelvi mesék faja nálunk is, mint a velünk szomszédos germán, szláv, román népeknél, minden mesék közt legnagyobb számban fordul elő. A 240 meséből 170 — és pedig mind a hosszabbak — ide tartozik. Azonban természetesen ezek között igen sok van egymással azonos részlet, s talán ötödök sem maradna meg, ha a rokon részleteket kiszemelgetve, eldobnók: a mi azonban azért volna csaknem lehetetlen, mert a rokon részletek oly összevissza kuszálva vannak egymásba szövődve, mint egy hínár vékony szálai, — és pedig nemcsak saját meséink, hanem Madagaskártól a lappokig, s Angliától Indiáig valamennyi népé.

E mesék jelképi értelmének földériteése körül a Grimm testvérektől kezdve, kik e század elején, midőn a német irodalom oly nagy erélyvel fogott a mythologiai kutatásokhoz, legelőször méltaták a népmeséket tüzetes vizsgálatra, a negyvenes években Schott Arthur és Albert s Bechstein, és legújabbán Benfey, Köhler, Liebrecht, s még számosan munkálkodtak, főleg a németek közül. Egybevetették a különböző népek hagyományait, hasonlították a legapróbb részletekig, s az eredmények immár annyira elismertettek, hogy, a népek őskori rokonságának kutatásánál, a nyelvészeti bizonylatok mellett, egész tekintélyvel hivatkoznak a mesei részletek azonosságaira, mint az őskor rokonság egyik főbizonyosságára.

Azon különböző értelmezéseket, melyek e magyarázat körül eddigelé megkíséreltek, egyenként ismertetnem fölösleges és meddő dolog volna. Csak két nézetről kívánok tehát néhány szót mondani, mint a melyek magyar írónál is pártolásra találtak.

Az egyik szerint, a mit Ipolyi (Magyar Mythológiája 344. l.) magáénak vall: „a népmesék az őskor vétek és bünsúly tudatáról s a majdani, megváltás általi megszabadulásról létező hitnek nyilatkozatai.“ — Ez tehát dogmatikai értelmezés. Hogy lényegileg mit tartunk e magyarázatról, mely a mesék őskor alapjául ily erős vallásos és pedig majdnem keresztyén vallási meggyőződést állít föl: inkább a theologia vagy emberi művelődés történetéhez, mintsem a mesék köréhez tartozó kérdés. Hogy azonban a mesék kö-

zül igen sokat, péld. mindazokat, melyek egy-egy szegény fiúnak vagy leánynak szelidség, bátorság, ártatlanság, jó szív, vagy jó szerencse általi magasra jutása körül forognak (pedig a jelvi meséknek mondhatni fele ily tárgyú) innen megfejteni nem lehet, arról egy tekintetre könnyü meggyőződni.

A másik vélemény szerint, melyet Schott Albert állított föl, s Henszlmann 60 magyarországi magyar, tót, oláh mesére egyenként és részletezve igyekezett alkalmazni, — kivétel nélkül minden jelvi mese a természetnek téli merev álma s tavaszi újra éledése körül forog; a mesékben előforduló feladatok, küzdelmek, mind a napistennek a tél dermesztő fagya elleni harczeit jelképezik; a mesék alakjai, mint királyfiak, királykisasszonyok, tündérek, sárkányok, vasorrú bábák, tátosok, segédállatok stb. mind az elemeket, földet, tüzet, vizet, vagy az időszakokat, telet, tavaszt, vagy a hideget és meleget személyesítik; ha h e t e s szám fordul elő ez a hét napjait, ha tizenkettős, ez az év hónapjait jelenti stb. — Hogy a felfogás lényege tisztábban álljon előttünk, lássunk egypár példát.

Schott amaz ős mese alapjait az általa ismert tömördek mese közt legjobban feltalálja a német „Dornröschen“ című mesében. *) Egy királynak, kinek országában tizenhárom fehér nő (tündér) lakik, leánykája születvén, a keresztelőre e nők közül meghív tizenkettőt, a tizenharmadikat azért nem, mert csak 12 arany tányérja van. — A tündérek aztán ajándékokat adnak a gyermeknek: egyik szépséget, másik jóságot, harmadik szelidséget, negyedik gazdagságot stb. Már tizenegy kimondja jó kívánatát, midőn a tizenharmadik, ki a meg nem hivatásért haragszik, belép, és megátkozza a gyermeket, hogy 15 éves korában egy orsó szúrja meg halálosan. Ez átok ellen tizenegy tündér, kik már jó kívánataikat kimondták, semmit sem tehet, de a tizenkettediknek még hatalmában áll a halált 100 éves álomra szelidíteni. A leány aztán növekszik, s 15 éves korában, daczára minden ovatosságnak egy orsó csakugyan megszúrja; minek következtében mély álomba esik, és vele együtt a királyi várban minden lény, emberek, állatok, legyek a falon, a növények sőt a

*) Gebrüder Grimm. Kinder Hausmärchen 50 sz.

konyhai tűz is; és az egész várat sűrű tövis kerítés növi körül. Több szerelmes királyfi igyekezik e tüskekerítésen behatolni, de lehetetlen; végre száz év elteltével megjelenik egy királyfi, betör, megleli a leányt, megcsókolja, s ez által életre hozza: az ő ébredtével pedig az egész vár újra fölébred, a lovak ugrálnak, a szakács főz, a tűz lobogni kezd, stb.—Már a Grimmek kimutatták e mese nevezetes voltát: rokon az az Edda mondabeli Brunhild meséjével, ki hasonló álomban fekszik egy tűzzel körüllobogott várban, s kit hasonlóan ment meg a hős Sigurd; rokona az olasz Pentameronnak, s a francia Perrault gyűjteménynek is egyegy meséje. A magyarban csak igen kevés rokonságot lelek Merényi egyik meséjében, *) hol egy fél kígyóvá bűvölt királyfit kővé vált várával és népével együtt hasonlóan ment meg csókja által egy királyleány. — Tehát ama mese jelképi értelmét Schott így magyarázza: az alvó leány jelképezi a virág-istent, vagy tavasz-istent; őt a tél-isten, kit itt a meg nem hívott tizenharmadik tündér személyesít, mély és dermedt álomba varázsolja, s ez mindaddig tart, míg a nap isten (itt a szerelmes királyfi) meg nem jelenik, és fölmelegítő csókja (napsugarak) által meg nem váltja. A mint látjuk, a magyarázat, ezen mesére alkalmazva, mind aesthetikailag igen szép, mind az űs alak valószínűsége tekintetében igen elfogadható, habár a 13 tündér megjelenése, ajándékaik, melyek egészen másnemű, allegorikai jelentőséggel bírnak, aztán a gonosz tündér átkának a jó tündér általi enyhítése mind megfejtetlenül maradnak, és több fontos részlet, melyeknek pedig az előbbi részletekkel egykorúságát s űs eredetét kétségbe vonni semmi alap sincs, későbbi sallangoknak állittatik is.

Mondám azonban hogy a Dornröschen azon mese, melyben a Schott-féle elmélet legtisztábban föltalálja amaz űs alak nyomait. A többi fajú meséken nagy erőszakot kell végbeinni, hogy az alakhoz simuljanak.

Lássuk például a Kisfaludy-Társaság gyűjteményének „Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő baraczk“ czimű meséjét, melyet Henszlmann a magyar mesék közt legelső helyen hoz fel, melyre nézve tehát a magyarázat nem tartozik a kevésbbé sikerültek közé. Egy atya vásárba indulván, három leánya közül kettő drága ru-

*) Merényi II. 4 sz.

hakat, a legifjabb pedig szőlő szőlőt, mosolygó almát és csengő baraczkot kér ajándokul hozni. Ez utóbbiakat az apa sehol sem talál, s szomorúan haza indul. Útjában elakad, s egy sertés csak úgy szabadítja ki, ha neki adja legifjabb leányát. Az apa kénytelen odaadni; a sertés elviszi a leányt, de a nászéjen gyönyörű ifjúvá válik, s pompás kertbe vezeti araját, hol ez a kívánt gyümölcsöket fölleli. — A magyarázat szerint itt a sertés a tél-isten, a leány pedig egy személyben nap-isten és virág-isten is; s azután a visszabüvölés folytán a sertés válik nap-istenné, ki a leányt a virág-istent, kimentí.

Kell-e fejtegetnem, hogy ezen egész magyarázat, a napistennek és virágistennek egy személyben személyesítése, s azután a személyesítésnek váltakozása mily erőltetett? Pedig, mint említém, ez egyike azon meséknek, melyekben ama magyarázat legjobban föltalálni véli az ős alakot. Hát még azokat a meséket, a mikben az ártatlanság megjutalmazása, a bántalmazott árva fiú vagy mostoha leány boldoggá létele (például - Merényi II. S. VI. 6. Arany 11 Papp 5. Kriza 2. 5 stb.) a jószívű, adakozó fiúnak magas rangba jutása az alapeszme, szóval a mesék azon nagyobb többségét, melyekben még csak nyoma sincs az átbüvölt álomnak, mily Prokrustes-ágyba kell szorítani, hogy az értelmezéshez csak némileg is hozzá illjenek. S aztán, magában véve is, mily egyoldalú vélekedés, hogy az ős népek azon legelső költői, kik élénk képzeletökkel az ős mythos első esiráit teremték, a roppant természetben semmi egyebet meg nem figyeltek, s jelképíleg meséké nem alakítottak volna, mint a természet téli álmát s nyári újraéledését. A körülünk levő világ alakulása, kormányoztatása, a hegyek és vizek, növények és állatok keletkezése, a megdöbentő meydörgés, az elragadóan szép szivárvány, a nappal és éjjel váltakozása, — aztán az ember eredete s halál általi megsemmisülése és ezer ily tárgy nem közelebbről s nem inkább megkapják-e a természeti embernek mind képzeletét, mind értelmé elmélkedését, mint a tél dermesztő hatása? Sőt én azt hiszem, hogy a tél, nyár- s virág-istennek ily personificatiojához, a mi inkább elvont eszme már, az emberi szellem fejlődésének második foka volt szükséges, s ezért amaz elméletet, — bár kétségtelen hogy néhány, igen elterjedt mesére feltűnően alkalmazható, — ős alapnak nem tartom.

Mindkét magyarázatnak pedig — mind a dogmainak, melyet Ipolyi, mind az astralisnak; melyet Henszlmann alkalmazott — lényeges hibája az, hogy minden mesére akarják alkalmazni, a mi néhányra illik. Az általánosítási törekvés szokott tévedése ez is.

Midőn azonban a jelvi mesék fentebbi magyarázatait el nem fogadom, nem szándokom helyettök más őt alapot keresni. Én minden ily irányú kísérletet csak többé-kevésbé sikerült, de — mert az egyes mesék alapeszméje sokszor egymástól igen eltér, s e mellett épen oly kevésbé kutatható ki, mint egy költeménynél az annak alapúl szolgáló legelső gondolat-szakra, — egyoldalú és hiányos föltevésnek tartok. — Miként bármely tárgy körüli fejtegetésnél, úgy a mythologiai kutatásnál is igen helytelen a merev, egyetlen szempontból való vizsgálat; s ha meséinket egyetlen őt alapra akarjuk visszakényszeríteni, nem kisebb botlást követünk el, mint Creuzer Fridrik, a híres német mytholog, ki az őt mysteriumokban a történelmi és hőskori vonatkozásokat tekintetbe nem véve, csak csillagászati és természeti alapokat látott, s ki még az Iliász és Odysseától is megtagadott minden történelmi alapot, teljesen öntudatos, csupán képzeleti költeményeknek állítá őket, és vitatta, hogy azok se a nép uralkodó vallását, se a nemzeti szokásokat nem vették tekintetbe, sőt olykor egyenes ellentétbe jöttek ezekkel.

Nagyon figyelmesen meg kell tehát különböztetnünk a jelvi meséket azon források szerint, melyekből eredni látszanak. E forrás-kutatás még bizonytalanabb eredményű ugyan, mint a Nilus kútforrás nyomozása, de ha a legelső eredetet el nem érjük is, néhány ágat már megkülönböztethetünk, s ez egyelőre elég.

Hogy a népmesék nem csupa képzelet-csapongások, hanem bennök, Grimm Vilmos szavaiként „mint a fű közzé szóródott apró drágakő darabkák, melyeket kiszemelgetni igen nehéz, egy őt cultus maradványai rejlenek,“ ma már alig fogja valaki kétségbevonni. Én azonban ezenfelül nemesak azt az igénytelen fűvet — a népmesék alakját — tartom igen szépnek, s figyelmünket megérdemlőnek, hanem ez elszóródott drágaköveket is szeretem lehetőleg megkülönböztetni.

Magyar jelvi meséinkben — a mint ezek a megnevezett gyűj-

teményekben közöltetnek — öt-féle egymástól külön jelölhető anyagot találók.

Vannak tisztán költészeti részletek, melyek valamely vallási maradványokkal csak külsőleg kötvék össze.

Van keresztyén vallási költészet.

Vannak, harmadszor, hősmondai részletek, sőt egész mesék is.

S végre a negyedik és ötödik elem az indogermán és az al-taji népek ős vallásának homályos maradványai.

Egyenként sorozni a meséket ezen osztályokba igen sok tért venne igénybe; csak példákat hozok tehát föl az egyes osztályokhoz.

A költői alakítás mindenben, a mi a nép ajkán forog, folytonos és szakadatlan. Az egyes elbeszélők fölfogása, értelme, aesthetikai érzéke lazábbá vagy tömörebbé teszi az elbeszélést, kifelejt vagy pótol valamit, összekelegeti a különböző mesék alkatrészeit, szóval idomít s ugyanazon anyagot ezerféle alakba öltözteti. Hasonló — de sokkal szembeötlőbb, mert egészen jelleggé válik — az idomítás a nemzeteknél vagy népfajoknál, sőt egyes osztályoknál is. Valamely nemzet elbeszélési modorára rendkívüli befolyással van szokásain, kormánystruktúráján, életmódján kívül maga az égálji és geographiai fekvés is. — Elmés észrevétele egy német nyelvésznek, hogy a délszakibb nyelvekben azért sok a magánhangzó, mert a hőségben gyakran kell lélekzeni, s az éjszakai nyelvekben azért kevés, azért torlódnak össze a mássalhangzók, mert a ködös, hideg lég beszívása kellemetlen. Csaknem hasonló a viszony az elbeszélésekben is, s meglehet ugyanazon okból. A déli népek elbeszélései hosszak, leirók, részletezők, kinyújtják az alkatrészeket; a hideg égálj lakói röviden, szakgatottan mesélnek. Ki ne ismerné az arab Ezer-egy-éjszakát? Egy óriási mese keretébe van foglalva az egész, s az egyes mesék, egymásba illesztgetve, bokrosan és végtelen láncolatban folynak megszakadatlanul. Hasonló szerkezete van az ind Páncsatántrának, mely csupa „egymásba skatulyázott“ mesékből áll. Az olasz „Straparola Éjei“ nem kevésbé tanúsítják ama részletező elbeszélést. — Ellenben a skandináv, svéd, dán, angol, sőt a német mesék is rövidiek, egyetlen cselekvényt beszélnek el, és epizódot nem szőnek bele soha; s minél éjszakibb a nép, annál kevésbé: a skandináv mesék már egész a homályosságig rövidiek és szakadozottak.

Mondhatni, hogy maga az előadás is kifejezi: amott azon kéjes heverést, melyben a sátora szőnyegén pihegő arab ébren álmodozik, s álmait a legapróbb részletekig mesébe szövi; emitt a didergést, melylyel a hosszú hideg téli éjben Scandinavia lakója egy-egy rejtelmes mesét félve s reszketve elmond, csak annyit adva belőle elő, a mennyi szükséges, hogy a hallgatók phantasiáját a részletek körüli elmélkedésre mintegy útbaigazítsa. — Nemesak a mesékre terjeszthető ki e megjegyzés: ott van éjszakon Ossian, délen Homér, vagy a svéd-dán balladák, s az olasz és spanyol románczok; az előadás mindenikben hasonlót mutat. Sőt a finn és vogul népköltészet körül talán egy sajátságos nyomra is vezethet ez az észrevétel. Tudjuk, hogy minden népnél a kötött beszédi hagyományok változatlanul maradnak századokon át, míg a prózai elbeszélés folytonosan alakul. A finn és vogul népek e kétnemű hagyományai feltűnő ellentétet mutatnak: a prózai elbeszélés rövid, olykor a homályosságig, a költői énekek ellenben minden gondolatot ú. n. „bokros“ kifejezésekkel, vagyis a legszaporább szóhalmazzal nyújtanak el. — Nem lehetne e talán ez is egy bizonyosság arra, hogy ama népek, mikor első énekeik keletkeztek, még nem laktak mostani hideg tanyáikon, hol ma már ős mondáikat ők is oly szakadozott mondatokban regélik el?

Magyar meséinkben főleg a bonyolodottság az, mely a környező szomszédnépek meséitől elüt. Ezek egyike sem fűzi úgy összevissza a különböző alkatrészeket, mint a magyar nép, kivált az alföldi. A németeknél inkább kifeled valamit az elbeszélő, s a Grimmeek számos mesénél fölemlítik, hogy azt két meséből ők alkoták össze; magyar gyűjtőinknek pedig éppen a hosszú mesékkal, s ezeknek egymást kergető bonyodalmaival gyűlik meg bajuk. E körülmény okának azonban nem azt tartom, a mit Henszlmann, ki ebben „legbiztosabb (!) jelét látja annak, hogy meséink más népeknek már meglevő meséiből eredtek,“ mert hiszen e véleménynek mind a logika, mind a mesék elterjedése körüli minden tapasztalat ellent mond -- hanem okának tartom inkább népünk pásztorias, tanyai, gyakori dologtalan estvékkel járó életmódját, s természetes hallgatag jellemét, mely az elbeszélések végig hallgatásában igen türelmessé teszi.

Ez a befolyás tehát minden fajú, minden tárgyú népmesénél megvan, s ugyanazon mese részleteit ezer alakba szövi fon-

ja az egyes elbeszélők nagyobb vagy kisebb találekonyosága, idomító, s emlékező tehetsége.

De nemesak itt, a külalakon mutatható ki a nép aesthetikai működése, hanem magára az anyagra is módosító, sőt olykor teremtő behatással bír az.

A naiv, örökös költői igazságszolgáltatás, a mindig vidám bevégzés, melynél a jók jutalmukat, a gonoszak büntetésüket elkerülhetlenül elérik, világosan aesthetikai izlés következményei. Sajátságos, hogy míg a nép egyéb elbeszélésciben, a mondákban, balladákban, az egy-két legendában, tragikai végződés elégszer fordul elő, a mesék mindig házasságra ütnek ki, mint a modern vigjáték. Oka ennek az lehet, hogy amazok megtörtént eseményből fejlődhettek ki, s némileg ilyenként járnak folyvást; ezek ellenben pusztá gyönyörködtetésül beszélt költemények, s az egyszerű izlés szereti, hogy kiki kapja meg végül a mit érdemel. Bizony a tragikumot affektáló novellairók tanulhatnának innen annyit, hogy ne öljenek meg minden igaz ok nélkül holmi ártatlan szerelmeseket.

Igy lazít, vagy tömörít az élő nép elődceinek mythicus hagyományain. De teremt is hozzájuk egészen új részleteket. Hiszen tulajdonképen csupa aesthetikai alkotás, merő költészet az egész mythologia is: dúsabb képzeletű emberek elmélyedtek a világ isteni kormányzata körüli elmélkedésben, s az égalj, a hőmérésék, a föld termékei a kifejlett népi szokások különbözősége, a magash vagy csekélyebb műveltségi fok, a helyi viszonyok befolyása mellett alakult a skandináv vagy görög, aegypti vagy buddha mythologia. A koptoknál a krokodil, a finneknél a medve volt a legfélelmesebb állat; a költői képzelet isteneket alkotott belőlök. — Ám e költészet még sem tartozik már az aesthetika országába, mert ezt a pozitív felfogás valódi vallássá, teljes hiedelemmé emelte, s vizsgálatunknál előtérbe kell lépnie a művelődéstörténeti szempontnak.

Vannak azonban világos példák, a hol a csudás elemek egészen a költészet termékei, s világosan meg is látszik rajtuk, hogyan lettek az első természetes alap gondolatból csudás vonásokká. Ilyen a hó-leány történetében *) a varázstükör, mely

*) Népdalok III. 1. Majláth 2. Grimm 53. — Schott: Walachische Maerchen 5. sz. — Oroszban is megvan: költőileg kidolgozta Puskin (Bodenstedt fordítása I. 100 lap).

a gonosz mostoha királynénak, ki gyermekét, mert nála szebb, el akarja veszteni, mindig megmondja, van-e oly szép nő a világon mint ő. A hiú királyné tükre elé áll s kérdezi: édes tükröm, van-e szebb teremtese nálam az istennek? A tükör felel: te is szép vagy, de a leányod hétszerte szebb. — A királyné erdőre téteti ki a leányt, de itt tizenkét zsvány (német változatban erdei törpék, melyek azonban magyar meséinkben soha elő nem fordulnak) reá talál, s megmentik. Majd egy vén banya különböző szerekkel igyekezik a leányt megmérgezni, s midőn ezektől ájulásban fekszik, a tükör mindig az feleli a királynénak, hogy nincs nála szebb a világon; mikor pedig a leány újra föleszmél, a tükör ismét megmondja hogy leánya még hetvenhétszerte szebb.

Spieglein, Spieglein an der Wand,
 Wer ist die schönste im ganzen Land?⁴
 „Frau Königin ihr seid die schönste hier,
 Aber Sneewitchen is tausendmal schöner als ihr.“

Mily világosan meglátszik itt, hogy a tükör felelgetése csak a hiú nő eszmemenetét, tépelődését tünteti elő, hogy tehát az egész csak költői alkotás.

Hasonlóan csak költői jelképies nagyításból származtak: a mindenkit megtánczoltató hegedű, *) melynek szavára embereknek, állatoknak lelkökszakadtáig tánczolniok kell, — a tengerlépő cipő, **) a láthatatlanító köpeny vagy kendő, ***) — a magától vagdalozó kard (Majláth 3. sz. Kriza 442) vagy magában verekedő bot s kalapács (Gaal 2. Gaal 42. Grimm 36), — a mindent lelövő puska (Gaal 42) — mindannyi pusztán költői nagyítása az illető eszközök természetes tulajdonságainak. Ily eredetű az átidomulásoknak némely faja. Maguk az átidomulások, részint halál után, tehát némileg metempsichosisilag, részint különböző büverők által már ez életben, igen gyakran fordulnak elő meséinkben. Így változik a kútba dobott tündérleány arany-hallá, azután ennek pikkelyéből fává, ennek egy forgácsából újra leánynyá (Merényi III. 162. Arany 137) — a király kisasszony gyűrűvé és vissza (Mer. III. 109); — a boszorkány leányai lóvá, s aztán birkává, nyullá és csirkévé, a hősnek tátosa pedig ehhez mér-

*) Gaal III. 139. — Grimm 110 sz.

**) Arany 194.

**) Népd. II. 6. Papp Gy. 110 l. Népd I. 363 l.

ten farkassá, agárrá, patkánynyá (Merényi IV. 40; — rokon Erdélyi 2.) — tündérlányok hattyúvá (Arany 46) — a kis fiú az öz nyomából ivott víztől özzé (Arany 103. Népd. III. 9; — rokon Grimm 11) — az üldöző boszorkány felleggé (Mer. IV. 48) vagy csábító de mérges forrassá s gyümölcs fává (Népd. III. 231) a szegény ember gyermekei varjává (Mer. VI. 5 sz. — Majláth 5. Grimm 25. 93), — a vándorló hős többféle állattá, sas, hal, hangya, farkas alakban (Gaal I. 125) stb. — Mindezekre okvetlenül volt befolyása a mythologiai hagyomány mellett az aesthetikai izlésnek is. — De van aztán olyan átidomulás is, mely tisztán költészet. Például midőn a megölt anya sirjából is eljár aranykacsa vagy galamb képében gyermekét bepolyálgatni, kedves férjét végig-végig siratgatni. (Arany 107. 113 l. — Grimm 11). Vagy a tündér leány meséje *) kit egy cigány asszony megöl, hogy helyette királynévá ő legyen; a meggyilkoltnak poraiból fa nő, s ennek két ága, mikor a király és a gonosz új királyné alatta ülnek, beszédet kezd egymással: a király fölötti ág örömmel terjeszti reá árnyékát, a királyné feletti pedig azt mondja, inkább kiszáradna, mint árnyékot adjon neki; majd két ágyat csináltatnak a fából, s a király ágya nem is érzi, hogy a király rajta fekszik, a királyné pedig majd leszakad. — Ily aesthetikai átalakítás a jávorfáska meséje (kidolgozta Tompa. Versei III. k. 138): három király leány epret szed atyjoknak; a legkisebb leány kosara legelőbb megtelek, s ezért néneje irigységből megölik s egy jávorfa alá temetik őt. A fából új sarj nő ki; ezt egy pásztor fiú levágja furulyának, s a furulya hangja dallamosan szól:

Fujad, fujad én kedvesem
 Én is voltam király lánya,
 De most vagyok jávorfáska,
 Jávorfából furulyácska.

mikor pedig a csodálatos fuvolyát a királyhoz fölviszi, s a leányok kezdik fűni, az első sor megváltozik: „Fujad fujad én gyilkosom.“ . . . Hasonló mese van Grimmnél (28 sz.): két fitestvér kiindul egy pusztító vadkan megölésére; míg az öregebb egy koresmában dőzsöl, az ifjabb elpusztítja a vadat; irigy bátyja azonban egy hidról vízbe taszítja őt, az érdemet magának tulajdonítja s ezért övé lesz a király leánya. Egyszer aztán egy arra járó pásztor megleli a megölt fiú csontjait, és sípjához fűvökát esinél belőlök; a síp kifújja a történeteket:

*) Gaal II. 64. lap.

Ach du liebes Hirtelcin,
 Du bläst auf meinem Knöchelcin
 Mein Bruder hat mich erschlagen,
 Unter der Brücke begraben,
 Um das wilde Schwein,
 Für des Königs Töchterlein.“

mi aztán itt is kideríti a gyilkosságot. — Alapjában hasonlók ezekhez, de már tréfás elemekkel is vegyítve Pap Gyu lánál a „Jártár varjú“ című: egy anya megöli kicsi fiát, aztán megfőzi s kiküldi férjének a mezőre; a férj meg is eszi; a kis fiú kis nővére pedig összeszedi a csontokat, s egy oduba rejti, hol ne moskára kikölti egy varjú. Ekkor a kis fiú kiül az odú szélére, s ott dalolgat:

„Anyám öli, apám eszi,
 Néném csontocskámat szedegeti,
 Gyolcsruhába kötögeti,
 Odúcskába tevegeti,
 Jártár varjú vagyok én.“

Meghallja ezt egy mentés ember, s a dal annyira megtetszik neki, hogy a kis fiúnak adja a mentét; azután egy mankós mankót, s egy molnár malomkövet ad neki. Ezekkel apja házára száll, s ott is elkezd dűdolni a nótát. Kimegy előbb nénje, ennek odaadja a mentét; azután atyja, ennek a mankót, hadd legyen vénségében mire támaszkodnia; s végre anyja, ezt agyonüti a malomkövel.

Feltűnő mindháromban a verses alak, a mi bizonyára a fúrlyázást vagy dalolást igyekezik kiemelni. De még feltűnőbb az, hogy a megölt gyermek nem támad föl, s csupán a boszú által adatik költői igazságszolgáltatás; — a mi igen ritka sajátság a mesékben, s a mit én itt a keresztyén vallás túlvilági boldogságot ígérő, vigaszteljes elvei befolyásának tartok. Ezen hívő megnyugvás még erősebben kiemelkedik Kriza „Megölt Istefán“ című meséjében, melyet mindjárt alább bemutatok.

Mert — bár a tisztán költészeti vonásokat csak halványan vázollatám a felhozott néhány példában — ideje áttérnem a keresztyénies részletekhez.

A biblia s a szent atyák tanainak mintegy költői idomítása fölismerhető, miként mondtam, nemcsak egyes vonásoknál, hanem olykor egész mesén is; bár ahhoz képest, hogy mily régóta uralg a keresztyén vallás Európa népeinél, azon befolyásnak nyoma csak igen kevés mesében vehető észre. Ennek különben igen természetes oka magának a vallásnak alapelveiben fekszik. A termé-

szet vallása jelképies költészetre, personificatiókra vezet; a polytheismus emberi alakot ad isteneinek, nymphákkal és syrenekkel népesíti meg a ligeteket, érzéki kalandokat regél Zeuszról vagy Vishnujáról (ind); de a keresztyén nép költészete a szentháromságnak titkos fátyolát érinteni nem meri, s imádvá hallgat a mindenütt jelenlevő, és így képzelhetetlen istenről, kit ha olykor a germán népköltészet délczeg férfúnak, mi magyarok pedig szakálás ősz agg embernek képzelünk is, ez világosan saját őskori vallásunknak mindeddig elenyészni nem tudott maradványa. A keresztyén vallás sémi fejlődésű, s a sémi népeknél — Mózes, Jézus, Mahomet tanaiban — ha fejlett is ki a monotheismus egy, igaz, mindenható istenc mellett még némi angyali s ördögi kar, vagy határozatlan hit a dzsinekről és perukról, mindezek igen messze állnak akár a görög-római syrenektől, akár a germán népek fce és elfen-eitől vagy a mi tündéreink s például a finnek ilmatar, eteletär stb. nevű, légies, ködben, szélen, hajnallal, léggel röpdöső szellemi lényeitől. A sémi népek tünderei csak egy testületet, szolgáló chorust képeznek; egyenkint nevök ha van is (p. az angyalok közül néhánynak) de egyéniségök külön kidomborítva nincs, s ha olykor a hagyomány egyegy angyalt vagy dzsint az emberek közt szerepeltet, az alak és megjelenés mindig oly egyforma, hogy az egyesek közt különbséget tenni nem lehet: küldetésök inkább az értelemé mint a képzeleté; alakjok, ha áldást hoznak, mindig tisztos férfi vagy nő, ha büntetni jönnek, irdatlan óriás, vagy torz, fekete ember. — Hogyan változtatott az értelem ezen alakjain az európai népek gazdagabb képzelő ereje, hogyan keveri őket — miután hite és az egyház éber ellenörködése nem engedé meg néhány legendán kívül a komolyabb hitregék alakulhatását — legalább tréfás kalandokba, hogy dévajkodik az ördöggel, a halállal, kit a szegény ember rászéd, Krisztussal és Péterrel, sőt néha a személyesített istennel is, alább, a tréfás mesék osztályánál emlitem meg.

Itt csak a keresztyén elvek népköltészeti idomítására mutatok föl pár példát — mondhatnám az egyedülieket, melyeket találtam, mert az oly részleteket, midőn például Krisztus egy gyermeket születésekor megáld, s ez valóban királyi rangra jut*)

*) Gaal 28. Erdélyi 18. meséje stb.

— minthogy bennök Krisztusnak csupán neve szerepel, valamely más vándorló istenség helyettesítőjéül, — keresztyéni vonásoknak nem tekinthetjük.

Legszebb példája a keresztyéni fölfogású magyar meséknek Krizánál a 14. szám alatti „Möndölécskék.“ — Valódi parabola, s egyes vonásai akárhonnán mentek is át a néphez, egész összeállításában oly szép, hogy e nemben párját ép oly kevéssé talál-
tam mint a „Julia szép leány“ czimü székely néplegendának. — Egy fiú szolgálni indúl, s beáll egy ősz öreg emberhez, ki a möndölécskék (báránok) őrzését bizza reá. Reggel elindul a fiú, s hajtogatja maga előtt a möndölécskéket. Legelőbb egy szép zöld rétet, s azon egy sebes folyó vizet találnak. A möndölécskék átmennek a vizen, s a fiú is utánok megy, de a sebes folyóvíz úgy lesorvasztja róla a ruhát, húst, mindent, hogy mikor a túlpartra ér, csak a csontja s bőre marad. Hanem a túlparton a möndölécskék reá fújnak, s még szebb legény lesz belőle mint volt. Ismét mennek a möndölécskék, s egy rétet érnek, melyen kaszálni lehetne a fűvet, s mégis a marhák oly soványok rajta hogy a szél majd elfújja őket; azután más réthez jutnak, mely csupa kopasz föld, s a marhák mégis oly kövérek rajta mint a gyürott háj. Innen egy erdőbe érnek, hol minden ágon egy-egy esőré veréb fiú ül, és sir. ri keservesen. Majd egy kertet találnak, melynek kerítésénél két kutya marakodik nagy dühvel, de nem tudják egymást soha megharapni; azután egy tavat, melyből egy asszony egy kanállal mereget, de nem tud semmit kimeríteni; azután egy forrást, mely döglött kutya szájából buzog ki. Végre egy virágos kertbe érnek, hol a fiú meglát egy szép galambot, reá lö, de csak egy tollát tudja kilőni, mit aztán tarisznyába tesz, s hazamegy. — Otthon az öreg ember ily magyarázatát adja a látottaknak. „Az első szép rétet az ifjuságod, a folyam a hünmosó élet vize, mely eddigi hüneidet lemosta, midőn ruhádat is húsdodat is elemészté; a reád fűvő möndölécskék az angyalok s a kegyes tanítók, kik a hünből megtisztítanak; a kövér fűvön élő sovány marhák a gazdag fősvényeket jelentik, kik magoktól is sajnálnak valamit: azok a más világon is bőségben lesznek, mégis éheznek mindig; a sovány földön legelő kövér marhák azt jelentik, hogy a kik a földön kevésből is juttatnak a szegényeknek, a más világon kevésből is jóízűen esznek, s nem éheznek; a síró veréb-fiak a ke-

reszteleetlen gyermekeket, a marakodó kutyák a poróskedő atyafiakat jelentik; a vizmeregető asszony e földön vizet töltött a tejebe, s ezért most a tóból egy kanál tejet kellene kihalásznia; a döglött kutya szájából folyó tiszta forrás a papokat jelenti, kiknek szájából úgy foly a szép prédikáció, de magok nem tartják meg; a virágos kert a mennyország, melybe a zönnélküliek bejutnak.—A fiú ekkor előmutatja a lelőtt galamb-tollat is; a galamb maga az öreg ember volt, ki egész útján úgy ügyelt reá mint az isten szokott az emberekre; a kilőtt toll az ő kis úja, mit aztán oda is ragaszt mindjárt helyére. — Ekkor megajándékozta a fiút; ez haza megy, s hat ökrös gazda lesz belőle.

Nem merném állítani, hogy ezen eszmék eredetiek a székely népnél: az egyes vonások közül egyik itt, másik amott jö elő; a kutya szájából folyó tiszta forrás, mint Kriza megjegyzi, már a Hármas historiában (II. 12) előjő; a kereszteleetlen gyermekekhez s a perlő atyafiakhoz hasonló vonásra Dante poklában emlékezem; de népmesék közt hasonló alakút és tárgyút sehol sem láltam. Azonban e mese is világos példája, hogyan elegyednek a különböző elemek össze; mert, hogy a mündölécskék rálehellnek a fiúra s ez meggyógyul, már teljesen népmesei vonás, a tátos paripa lehelletének tulajdonittatván több mesében *) hasonló hüverő; ugyszintén a galambból kilőtt tollhoz, mely miatt egy kisújj esonkán marad, sok ily átbüvöltségnél van rokon eszme. **) Az egész mese azonban valódi keresztyén felfogással szól a mennyországról, s a bűnök büntetéséről, és mint ilyen, egyike a legszebb paraboláknak az összes vallási költészetben.

Másik hely, melyben keresztyén vonást látok, Kriza „Megölő Istefán“ című 18. sz. meséjének vége. Egészben véve a mese tréfás szerkezetű, s az ördögök kijátszása körül forog,—de van benne egy erős vonás. Egy zsványt, tömérdek büne alól csak úgy ígér egy fiatal pap feloldozni, ha szu-ette botját egy sziklába elültetvén, térdencuszva mindaddig hordja reá egy távoli forrásból szájában a vizet, míg kizöldül, s piros almát terem. A

*) Merényi III. 142., IV. 23 lap, stb.

**) V. ö. az átalakulásokat Gaal III. 185; Arany 63. 72. — Merényi II. 167 hol a boszorkányra, ló-korában reá verett patkó megmarad tanyerén midőn asszonyná visszaváltozik is

fiatal pap aztán pápaságig emelkedik, s rég elfeledte a bűnös embert; mint pápa egyszer arra utazik, s ott találja a sziklából kinőve a pirosló almákkal telt fát, melyet a zsványnak már csak koponyája őriz, mert egyéb részei régen elenyésztek, s esontjai széthulladoztak. A pápa aztán feloldja őt bűnéből; a esontokat összeszedeti s eltemetteti.

Lehet-e a töredelmes bünbánatnak, s a kitartó vezéklésnek szebb példája? Sisiphus és köve utóléri-e költői szépségben ez egyszerű mesét?

Itt azonban Krizának egy tévedését meg kell czáfolnom. Ő azt állítja, hogy gyűjteményének 15—20 számú meséi, köztük e fentebbi is „legfrissebb, alig egy éves terményei az egyszerű székely emberek elméjének,“ — s meg is nevezi Fa Miskát, mint „Megölő Istéfán“ szerzőjét. Mennyire téves e vélemény, kitűnik abból, hogy ugyanezen mesét, egészen azonosan, alig némi eltéréssel Merényi is közli Dunamelléki Meséi között (II. k. 7 szám) melyek még valamivel előbb kerültek ki nyomda alól, mint Krizáé. Ha állana Kriza véleménye, hogyan került volna e mese oly hirtelen a székelyföldről a Duna mellé?*) Sőt magát az alapeszmét — de a kivételben természetesen a buddha vallás felfogásával — egy ind mesében is föltaláltam,**) melyben egy szegény brahmánnak hosszas vezéklése utáni megjutalmazása abból áll, hogy esontjai a Ganga szent hullámaiba dobatnak. A többi négy mesére nézve, melyekről Kriza azt véli, hogy legfrissebb termények, hosszas volna részletes egybevetésekbe ereszkednem, bár azokkal rokon részleteket is tudnék mutatni. — Hogy azonban mily kevésbé lehet bizni az ily népmese-készítők eredetiségében, vagy az egy-más vidéken történt-dologként beszélt esetek igaz voltában, élénken figyelmeztetett engem reá egyebek közt egy rövid adoma. — Tudjuk, hogy majd minden falunak van egy-egy bünbakja, valami jámbor ember, kire minden furcsaságot reá fognak. Ilyen volt Szalontán G . . . Lukács becstületes esizmadia. Erről beszéltek egyebek közt, hogy egyszer estenden ki kellett állania a

*) A felolvasás alkalmával figyelmeztet Tárkányi Béla, hogy ugyanazon mesét ő már 1847-ben ismerte, s némi változtatással kidolgozva, közölte is az Életképekben.

***) Benfey: Páncsátántra I. 52.

ház végére, s elintézni azt a dolgot, a mit a király sem bízhat másra. Épen eső esett, s az ereszről esendesen csordogált a víz; ő csak ott áll, folyvást hallja a víz csörgését, azt véli, hogy annak ő az okozója, — s ott állott egész reggelig, míg a feljövő napnál meglátta tévedését. — Ez adomát azóta nem hallottam soha; mindig azt hittem csupa szalontai tréfa, s ime a napokban reá akadtam egy török, egy középkori német s francia változatára*). A latin szövegű németországi variatio (Bebelnél) így van: Quidam ebrius, dum noctu juxta aquas ex canalibus profluentes minxisset, cum labentis aquae strepitum et murmura audisset, continua nocte stetit, credens se urinam emittere, et illius strepentis sonum audire. — Meglehet, hogy ez az együgyűség több helyen, s többekkel is megtörténhetett, de én inkább hiszem, bár kimagyarázni nem tudom, hogy az adoma terjed így el, valami módon. Azonban ezekről alább.

Mellözve egyes lényegtelen vonásokat, melyekben csak némi külső máza van a keresztyén nyomoknak — mint p. azon részlet, hol a csodaszörnynyé változott királygyermek megkeresztelés által felszabadul az átok alól — az egyetlen magyar mese még, mely keresztyénies, Merélynél a „Keresztleány“ ezimű**). Egy szegény leányt Szűz Mária mint keresztleányát magához fogadja, s tizenkét szoba tisztítását bizván reá, megtiltja, hogy a 13-dikba csak be is nézzen. A leány azonban kíváncsiságának nem állhat ellent, betekint a kuleslyukon, s látja, hogy az öreg Isten ott ül lángos lobogós tűz közt. A kicsapó világosságtól haja és kisújja megaranyozódnak. Haza jön Szűz Mária, s rögtön meglátván, hogy a titkos szobában járt, kérdezni kezdi, hogy volt-e benn. A leány csak hallgat, s háromszori kérdésre nem felelvén, Szűz Mária megbünteti: „ha néma vagy, hát némulj meg.“ — Ekkor egy szekrénybe zárhatja, egy erdőbe kitéteti, itt egy királyfi reá talál, hazaviszi***) nőül veszi. Mint királyné három gyermeket szül egymásután, de mindeniket elviszi tőle szűz Mária; hire terjed, hogy a királyné maga eszi meg gyermekeit, s ő nem tudván

*) Benfey: Orient und Occident I. 433.

**) IV. 137 lap.

**) Itt egy ide nem tartozó részlet van közbeszöve, melylyel rokon Merényi II. 60 Arany 160 stb.

mentegetni magát, ezért máglyán akarják megégetni: már lobog körülötte a tűz, mikor Mária megjelenik, újra kérdezi, hogy volt-e a tilos szobában. A leány felel, hogy nem volt, csak benézett, mire Mária feloldja nyelvét, eloltja a tüzet, s visszaadja neki aranyhajjú gyermekeit. — Alig van Európában oly nép, melynél e mesének némi változása meg nem volna; a hasonlóságokat kiemeltja Grimm III k. 8 lap. — Én csak azt akarám kijelölni, hogy a keresztényienség itt nemcsak szüz Mária szereplésében, nemcsak azon erkölcsi büntetésben nyilatkozik, melylyel a makacs hallgatás bünhődik, hanem az Isten személye is (Grimmnél épen a Szentháromság) aranyláng között, emberi szemnek láthatatlanúl, mint ha „ülne a cherubimokon“ keresztényies egyénítésben tűnik föl, s ez a népmesékben, tudtommal, páratlan vonás.

A jelvi mesék anyagának harmadik fajaként fentebb a hős mondai maradványokat, melyekben vallási nyom semmi, vagy csak igen kevés van, jelöltem ki. Hogy ily hős mondák léteztek, ez lehető legtermészetesebb föltevés. Az irás használata előtti korban a nagy, hősies tettek szájhagyomány által maradtak emlékezetben, s minél tovább gördültek az elbeszélők ajkain, annyi-
val lettek a távol nimbusában nemcsak nagyobbakká, hanem csodásakká s emberfelettié is, míg végre egészen kerek eszele-
vénynyé esiszólodtak. Ez a legtermészetesebb processus. — A jel-
vi mesék legnagyobb részében, hiszem, hogy megvan a vallási
nyom mellett a hősmondai is: a sárkányokkal vivó hősök, az
óriás feladatokat teljesítő királyiak, a kísértetes várak minden
rémeit bátran legyőző vitézek alakjaira nézve még mindig nagy
kérdés, mennyiben jelképeznek valamely vallásias, isteni küzdel-
met, s mennyiben pusztán költői nagyításai mondai hősök vitézsé-
geinek. A köd homálya igen egyformáknak tünteli föl a távoli
tárgyakat; csak a körvonalok, s a tárgy tömege látszik, a jel-
lemző vonások nem vehetők ki. Így folynak össze az őskor homá-
lyában az emberek s istenek alakjai. Achillesnek ugyanazon ha-
ragja, szenvedélye van, s ugyanoly hős mint Apolló; Siegfried
nem kisebb Thor istennél; — a különbség leginkább a halhatat-
lanságban található föl. Még nehezebb volna tehát a népmesékben
elkülöníteni az ember-hősök tetteit a vallási hagyományoktól, itt
még jobban egybebonolyítvák azok. Ezért e kettőt csak egybefog-
lalva lehet vizsgálni, mint ős mythoszi adalékokat. Azonban van

egypár mesénk, melyben mondai vonást vagy talán újabbkori pót lékot igen, de vallási nyomokat nem lelek.

Ilyenek a Népd. I. köt. 2. és III. k. 8. szám alatt közölt, alapjokban azonos mesék: Egy szegény ember kis fia megálmodja saját jövőjét, de álmát atyja előtt eltítkolván, az elkergeti. A magyarok királya magához veszi őt, azonban álmát ezelőtt is makacsul eltítkolja, miért aztán kő közé falazzák. A király leány szerelmes lesz a fiúba, s egy nyílason titkon táplálja őt. Más már rég el is felejtette a fiút, mikor egyszer a tatár király hét, teljesen egyforma fehér lovat küld a magyar királyhoz, azzal az izennel, hogy, ha ki nem találja, melyik öregebb a másiknál, mily rendben következnek egymásután, egész országát felnyársalja. Tanácsot senki sem tud adni, s nagy a szomorúság az országban. A befalazott fiú azonban, megtudván a királyleánytól a szomorúság okát, tanácsolja, hogy hét évi termésű zabot öntsenek le sorba egymás mellé, a lovakat ereszszerék rájuk, s a mint régibb vagy frisebb zabra fognak menni, úgy következnek korra egymásután. A tanácsot a leány, mintha álmodta volna, elmondja atyjának, s a talány meg van fejtve. A tatár király újra egy pálczát küld, talányul tűzvéni, hogy melyik vége való annak töről. A fiú ezt is megfejti, egy czérnát köttetvén annak közepére, s így a nehezebb végét jelölvén ki töről valónak. — Ekkor a tatár király nyilat sújtja a várhoz, s kívánja, hogy az hasonló erővel visszasújtassék. Ezt már csak maga a fiú teheti meg; kiszabadítják tehát a falból, s oly erővel sújtja vissza a nyilat, hogy a tatár király palotája megrendül bele. A tatár király ekkor látni kívánja a vitézt; ez tizenketted magával, kik hozzá az utolsó hajszálig mindenben hasonlók, el is megy a tatár királyhoz, ki aztán semmi módon meg nem tudja fejteni, hogy tizenkettőjük közül melyik a valódi hős. Így végre a fiú párbajban megöli a tatárt, haza megy, s elveszi a királyleányt, — így teljesedvén be álma, mely épen ezeket foglalta magában.

E mese csaknem azonosan megvan Schott oláh meséi közt is 9. szám alatt. Schott ezt is saját elmélete szerint igyekezik kimagyarázni, s részint a fiúban, részint a leányban keresi hol a napistent, hol a virág-istent. Azonban azt a nevezetességét már ő is fölemlíti, hogy a testi erő helyett itt az értelmi felsőség győz; s figyelmeztet, hogy alapeszméjében van némi rokonság az ó-testa-

mentomi József történetéhez, ki szintén álmodik, szintén börtönbe jut, s csodás tanácsai által menekül ki onnan. — Mondai alapjának kell tehát e mesének lenni; eredete homályba vész el, s mint nyári égbolton csak a kitömörült felhőt látjuk, de a párákat, melyekből alakult, nem veszszük észre, itt is csak a kész mese áll előttünk; szintoly teljesen magyar és oláh alakjában, mint az őskori zsidó variatióban.

Hasonlóan mondai elemű mesének látszik „A gróf kisaszszony.“ (Népd. II. 2). Három rabló jár egy grófi családhoz, grófoknak adva ki magukat, s mindig kérik a gróf leányt, hogy látogassa meg őket erdei lakásukban. Ez végre elindul egyedül, fölleli a kastélyt, bemegy, s száz lépcsőn fölhaladván, itt egy kalitban ülő madár figyelmezteti, hogy vigyázzon magára. A leány azonban bemegy, összejárja a magános szobákat, s talál igen sok rablott tárgyat és végre egy beretvaszűzet. Ekkor jönnek a rablók, s a leány ágy alá búva látja, hogy egy másik leányt hoznak, kifosztják, s a beretvaszűz karjaiba dobják, mely aztán összedarabolja. — Erre a rablók lefeküsznek, a gróf leány pedig szerencsésen haza jut, s másnap elfogatja őket. — Ki nem látja ebben egy rabló lovagkori kaland nagyított vonásait? — S mégis annyira el van terjedve, hogy a németeknél több, sőt a dánoknál és hollandoknál is forognak változatai: *) a mi legalább is nagy régiségéről tesz tanúságot.

Van még magyar gyűjteményeinkben részint ősi, részint újabbnak látszó mondai vonás, s aztán sületlen „historia“, kronika is egy pár **) de az elmondott két példa legyen elég a mondai kérdéshez, melyre csak röviden akartam a figyelmet felhívni.

Felosztásomhoz képest következnek, hogy a jelvi mesék és vallási részleteiről szóljak, s a mi itt legfontosabb kérdés, kiemelem, hogyan bonyolodnak a különböző rokonságok, mit és mennyit vehettünk át az indogerman mesék anyagából, s van-e nyoma meséinkben a finn, vogul s áltaji népek hagyományaival rokon oly részleteknek, melyek az európai népfajoknál nincsenek meg?

*) Közli Grimm 40. számhoz.

**) Gaal 1). 50. 51. 52. Erdélyi 10. — Részletekben: Erdélyi 13; Gaal 21. 11 —

E kérdés azonban annyi anyag felülelését, — a szomszédos de nem rokon, s a távoli, de nyelvre atyafias népek meséinek, sőt mondai, hőseneki, krónikai hagyományainak oly részletes egybevetését igényli, hogy mindezt kívül kell hagynom mostani vizsgálatom keretén, mert hiszen ez már nem is annyira a mesék, mint inkább a mythologiai kutatás körébe vág.

S ezzel áttérek a második osztályhoz.

ARANY LÁSZLÓ.

AZ ANGOL ADÓRENDSZER.

V o c k e m u n k á j á n a k i s m e r t e t é s e .

III.

A X-ik fejezetben Vocke a direct adók fejlődését ismer-teti, kivéve a jövedelmi adót, a melynek egy külön fejezetet (XI.) szentel.

Anglia fejedelmei kiadásai fedezésére domanial javakkal bírtak; királyi jogok czimén is tettek jövedelemre szert, a mint az előbbi czikkekből láttuk.

Rendkívüli kiadások vagy defititek fedezésére subsidiumok, segélypénzek szedettek, a melyek a direct adók természetével bírtak. Így midőn a dánok Angliát ny ugtalaníták, a háború viselésére az angol fejedelmek dán-pénz név alatt szedtek adót, a mely azonban nem évenként, hanem csak szükség esetében szedtetett, és a mely arra is szolgált, a dánoknak megváltás díjakat fizetni. Ugyane név alatt magok a dánok is szedtek adókat, midőn Angliát egy ideig megszállották volt.

Miután ez időben csak a fekvő vagyon bírt jelentőséggel, igen természetes, hogy ezen dán-pénz a földbirtok szerint lett kivetve és így telekadóvá lett. Alapul szolgált a h y d e s z á n t ó f ö l d , a melynek nagysága a föld minősége szerint igen különböző volt, 60—150 hold (acre). Az adó 1—6 shilling volt egy h y d e után, változólag. Az adót a sheriff szedte és szolgáltatta be a királyi pénztárba, a hol a nagybirtokos directe is fizethetett.

II-ik Henrik ez adót megszüntette ugyan, de a következő királyok alatt (I. Richárd, III. Henrik) ezen adó *hyd agium* vagy *hy d a g e* név alatt ismét feltámadt, és csak I. Eduard alatt szűnt meg végkép.

A városi községek emelkedésével a királyok a városi ingó vagyona is fordíták figyelmüket, mely nem jövedelmi, hanem *v a g y o n a d ó* alá vonatott. Történt ez legelőször 1165-ben, midőn a hasznóhajtó minden rendű ingóságok megbecsültettek. Ezen adónak kivetésére a keresztes háborúk adtak alkalmat. A vagyonállást eskü alatt kellett bevallani; minden 1 livre érték után az első évben 2 denár, a másodikban 1 denár (tehát $\frac{2}{10}$ és $\frac{1}{10}$ %) adó volt fizetendő pénztárakba, a melyek templomokban tartattak. Esküvel erősített hamis bevallás *excommunicatiót* vont maga után.

Hasonló adó szedetett 10% értékben a *Saladin* ellen vívelt háború költségeinek fedezésére, *Saladin-tith* név alatt, mely adózás 130,000 livret jövedelmezett, beszámítva azon 60,000 livret is, a melyet ez alkalommal a zsidók fizettek.

III-ik Henrik a városok képviselőit meghívá a parlamentbe, ráveendő őket az ingó városi vagyon után adót fizetni, a mi sikerült is, mert megszavazták a *tizenötödnyi* adót, a mely később *egységül* maradt meg. A nemesség és papság ez adónak emelése mellett gyakran működött a városok rovására. Az $\frac{1}{15}$ viszonyszám sokszor szenvedett változásokat; volt idő midőn $\frac{1}{20}$, $\frac{1}{30}$ -ra leszállt, míg máskor $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{11}$, $\frac{1}{10}$ -re, sőt $\frac{1}{5}$ -re emeltetett.

Ezen adókból folyt jövedelem új becslések és felvételek hiányában mindinkább lejjebb szállván, III-dik Eduard egy különös adónemhez folyamodott.—Ugyanis ez időben a juhtenyésztés és gyapjútermelés már nagy fejlődésnek indult, és a gyapjú fontos kiviteli cikket képezett. A király arra bírta a parlamentet 1337-ben, hogy 20,000 zsák gyapjút, mely természetben volt átszolgáltatandó, szavazott meg néki.—1339-ben már 30,000 zsák gyapjú, 624 fontjával zsákonként, szavaztatott meg az alsóház által, míg az ország bárói gabonatermésük tizedrészét maguk részéről és hűbéreseik részéről a juhállomány egy tizedét ajánlák fel.—Ezen különös gyapjúadó 1341-ben fordult elő utólszor, és így nem sokáig tartott.

Ezen adó tulajdonképen a földbirtokra vetett adó volt, mely a telekadót helyettesítette.

A folytonos panaszok az ingóvagyonra fektetett adónak hiányos beszedése és kezelése ellen, arra birták III. Eduardot, hogy ez adót kerületek és városok szerint határoztassa meg, magát a felosztást a népesség között a közönségre bízván. Így azután ezen adó felosztási (Repartitions) adóvá lett. Az így kivetet állandósított adóösszeg adóegységgé vált, mely szükség esetében szoroztatott, többszöröztetett.

A tizenötödnyi adókon kívül alkalmilag még más segélypénzek is kérettek, melyek nem felosztás által szedettek be, hanem új vagyonbecslésekre lettek fektetve. Így 1411-ben $6\frac{2}{3}$ shilling telekadó vetetett ki minden 20 livre telekjövedelemre, mely $6\frac{2}{3}$ shillingre, 1430-ban 20 shillingre emeltetett.

Mindebből azonban okszerű direct adórendszer nem fejlődhetett. A grófságok és városok vagyonértékének viszonya az évek hosszú során nagy változásokat szenvedett, a minek következménye az lett, hogy a grófságokra vetett állandó adóösszeg mellett a királyságban a lehető legigazságtalanabb adózási arány mutatkozott.

A köztársaság idején változtatni akartak a dolgon, új becslések készültek mind a fekvő mind az ingó vagyonra nézve, és egy kules szerint lett az adó kivette, mi által az ebből származó egy évi adójövedelem 1 millió livre-re emelkedett. Az adó havonkénti részletekben volt fizetendő. Ezen új becslések azonban szintén csak a grófságokra nézve vonatkozó összesített viszonzyszámoknak lettek tekintve, hogy a fölosztásnál alapul szolgáljanak.

A köztársaság megszűntével a királyság mindent ki akart irtani a mi a forradalomra emlékeztethetett, és így a forradalomban létesített adórendszer is megszüntettetett. — Minthogy azonban a régi subsidiumok mellett a jövedelem érezhetően apadt, 1692-ben új adórendszerhez voltak kénytelenek folyamodni, mely abban állott, hogy minden ingó és ingatlan birtok után 1 livre jövedelemtől 4 shilling legyen az adóegység, a mi 20% (!)—Az adó alá ejtendő ingó vagyon azonban oly csekély értéket képviselt, hogy ezen új adó a valóságban csak a fekvő birtokra nehezült. Ez a még jelenleg is létező „land tax.” Új becslések készültek. Az adót a bérlő fizette, azonban beszámolhatott vele a tulajdonosnak. A do-

log természetében fekszik, hogy a viszonyok változtával évek mulva a teher aránya a különböző grófságokban nagyon különböző lett, úgy hogy jelenleg ez egykor egyenlő teher, 10-szer nagyobb az egyik grófságban, mint a másikban.

Ezen landtax állandósított, és változatlanul, mint évenként fizetendő direct adó, megmaradt.

A megzavart egyensúlyt új becslések által lehetett volna rendbehozni. Mint tudjuk ez nem történt, hanem Anglia az indirect adók kifejtéséhez fogott, melyet a földbirtokos osztály, kedvezőbbnek ismert.

A landtax a fekvő birtokra nézve reálteherré vált, a melytől 1798 óta a birtokos tulajdonát megválthatja, a mely joggal azonban a birtokos osztály csak igen kis mértékben élt eddig, miután az uralkodó kamatláb magasb annál, a melyet a törvény a megváltás alapjául, az évi teher tökesített értékének kiszámításánál, használni enged.

A direct adózás eszméje az indirect adók uralma alatt eltörpült és csak a „jöveldelmi adónak“ behozásával nyert jelentőséget.

Az első cikkben útaltam már a rendszerváltozás nagy fontosságára Angliára nézve, és azon befolyásra a melylyel a „jöveldelmi adó“ Anglia közgazdasági fejlődésére birt.

Lássuk már most ezen fontos tárgyat.

A jöveldelmi adó Angliában.

Már az előbbi fejezetben találjuk nyomait a szándéknak, az adózásban az igazság határaihoz közeledni. A hűbéri rendszer erre nem szolgáltatott alkalmat, csak később, midőn a királyok évi szükségleteik fedezése végett a népesség minden osztályára szorultak, ébredt a vágy, a terheket méltányosan osztani fel, ha nem is a különböző osztályok között, legalább egy-egy osztály tagjai között. Már III-ik Eduard az osztályadóhoz fordult; II. Richárd az igazságtalan fejadót, az ismert Jack Straw és Wat Tyler-féle paraszt-lázadás miatt kénytelen volt megszüntetni. 1427-ben a családadóval, 1435 ben a haladó jöveldelmi adóval tettek kísérletet. Mindez azonban csak elv nélküli tapogatódzás volt, és, az ismételt kísérletek daczára, csak a XIX-ik században fejlődött ki egy nagyszerű és rendszeres direct adózás.

Az adóreformok megkezdésére alkalmat adott a francia forradalom, a mely ellen Anglia küzdött. A rendes bevételek nem lévén elegendők, új jövedelmi forrásokról kellett gondoskodni. A fogyasztási adók és vámok tetemes emelése sem nyújtott elegendőt. Ekkor Pitt azt javaslá, hogy a fénytüzési adó, az adózó jövedelméhez arányosított pótlék által emeltesék. E javaslat nagy forrongást idézett elő az oppositio táborában. Fox ezt felhasznála, ellenét helyéből kiszorítani. Magára az adójavaslatra nézve igen kevés alapos megjegyzést, csak phrásisokat és heves, határozott nyilatkozatokat tettek a pártok. Az adó kérdése inkább csak alkalmul szolgált a pártküzdelem megkezdésére.

Pitt javaslata, habár nagy módosításokkal, a parliament által elfogadtatott és abban állt, hogy a fénytüzési adók tetemesen emeltettek, és pedig az adózott összeg nagyságával haladó arányban, a mely pótlék a magasb összegeknél az eredeti tételnek még ötszörösét is elérte. Ezen magasb adó azonban a jövedelem által volt korlátozva, a mennyiben elhatároztatott, hogy az így szedett adó maximuma, scala által legyen megállapítva. Ezen scala így szólt:

60—65 livre jövedelemnél ez adó a jövedelemnek	$\frac{1}{120}$ -át	} meg ne halad- hassa
65—70	" $\frac{1}{95}$ -ét	
70—75	" $\frac{1}{70}$	
75—80	" $\frac{1}{65}$	
"	" "	
"	" "	
155—160	" $\frac{1}{19}$	
"	" "	
"	" "	
200 on fölül	" $\frac{1}{10}$ -ét	

Mint hogy azonban ezen adó alól menekülni lehetett, a fénytüzés megszüntetésével, a fénytüzési adó-pótlékok semmiképen sem feleltek meg a várakozásnak és jövedelmük csak 1.855,000 livre-re rúgott.

Tovább ment tehát Pitt, és 1798-ban a parlamenttől azt kérte, hogy a fentebbi scala szerint minden, bárhonnán eredő jövedelem adóztassék meg, és így minden 60 livre-nél nagyobb évi jövedelem adó alá essék. Ezen terv nagy ellenzésre talált, maga Sin-

clair, Anglia legkitünőbb pénzügyi tudósa, kikelt ellene, Pitt azonban a parlamentben a többséget megnyerte. Mindjárt az első évben 6 millió livre jövedelmet adott ezen adó, a mi azonban korántsem felelt meg az adóköteles jövedelem valódi értékének és csak úgy volt magyarázható, hogy a kereskedelmi és iparos osztály egyesülten a tőkepénzesekkel, nem híven vallotta be jövedelmét. Ez arra bírta Pitt-et, hogy 1800-ban változásokat javasolt, mi által ezen renitens osztályok is arányosan fizessenek. Ennek folytán a földbirtokos és kereskedelmi osztály harcza jött egymással, a városi lakosság mindinkább agitált ezen adónem ellen. 1802-ben London City-je egy kérelemmel fordult a parlament elé, ezen adó megszüntetése végett, kiemelvén annak hiányait és hogy az adózást megelőző becslések inquisitio természetével bírnak és kérte annak megszüntetését. Ezen példát más városok is követték; az agitatio folyton nőtt, és az amiensi békekötéssel ezen jövedelmi adó megszűnt a népesség nagy öröme.

Az öröm azonban nemsoká tartott, mert a háború megújulásával ismét pénzforrásokat keresett a kormány, és habár más név alatt — v a g y o n - a d ó (property-tax) visszahozta a jövedelmi adót.

Az új adónem különbözött némileg az előbbitől. Ugyanis két törvény hozatott; az első az ingatlanok, bérletek utáni és a hivatalbeli jövedelmet vette alapul két scalával; a második törvény a tőkepénzből és mindennemű más foglalkozásból származó jövedelmet (any profession, trade and vocation) szintén két scala szerint adóztatott meg.

Míg az első törvény a jövedelem forrást, tehát a vagyont vette szemügyre, addig a második törvény tisztán csak a jövedelem után igazodott.

A jövedelemre vonatkozó adó-scala ez volt:

60—80 livre jövedelem után $\frac{5}{6}$ ‰ adó,

80—100 „ „ „ $1\frac{1}{4}$ „ „

100—120 „ „ „ $2\frac{1}{2}$ „ „

120—150 „ „ „ $3\frac{3}{4}$ „ „

150-en felül „ „ 5 „ „ és így az adótétel

maximuma csak fele volt annak, a mit az előbb jövedelmi adónál láttunk.

Ugyanezen scala szerint fizettek adót a bérlők, kezdve $1\frac{1}{2}$ 9 pennyt egy-egy livre jövedelem után. Ezen adózási mód elfogadtatván a parlament által, már az első évben 5 millió livre-t jövedelmezett.

1805-ben a tételek egyenként $1\frac{1}{4}\%$ -kal emeltettek, 1806-ban pedig Fox, a ki Pitt javaslatait oly hevesen megtámadá annak idején, ezen adót 10% -ig emelte, és egyúttal az adóköteles jövedelmet 50 livre-nél kezdé.

Érdekes a számítás, a mely a személyes kereset után fizetendő volt adóösszeg kivetésénél használatban volt. — Az adó ugyanis általában 10% -nak lett véve, mennyiben pedig 150 livre jövedelem alatt az adó 10% - alatt hagyatott, 1 shilling vonatott le minden livre-ért a mennyivel a jövedelem 150 livre-nél kisebb volt. Például 110 livre jövedelem után az adó így lett megszabva:

110 livre után 10%	livre 11
a 150 livre-hez 40 livre hibáztván, 40 shilling levonatik=	2
évi adó	livre 9

ezen eljárás mellett 50 livre jövedelem után 0 adó számítatik.

Kis telkek, melyeknek jövedelme 2 livret meg nem haladt, adómentesek voltak, ha a tulajdonos máskülönben adóköteles nem volt, szintűgy 5 livre-ig terjedő jövedelem, bármely vagyon után, adómentes volt kézmivesekre és napszámosokra nézve, ha ezek hetibére 30 shillinget meg nem haladt.

Ezen jövedelmi adó 1806-ban már 12 millió livret jövedelmezett, mely összeg 1815-ig 16 millióra emelkedett. A közönség ellenszenvé ezen adónem iránt folyton növekedett, számos helyről jöttek feliratok ez ügyben a parlamenthez, maga London városa is kérelmezett ez adó megszüntetéséért, s a kormány már hajlandó volt a nép kívánságát teljesíteni, midőn hírül veszi, hogy Napoleon Elba szigetéről visszatért. A kormány újra pénzt igényelt a hadsereg részére és a parlament egy évre megszavazta ezen gyűlölt adót. A béke helyreálltával a közönség ismét sürgette a jövedelmi adó megszüntetését s midőn 1816-nak február havában a kormány a parlamentben ezen adónak ugyan leszállítását felére, de mégis fenntartását kérte, a közhangulat a kormány ellen fordult és márczius 18-án a parlamentben 238 szavazat 201 ellenében elhatározá ez adó megszüntetését, mely határozat a nép által közlekedéssel és örömmel üdvözöltetett.

1832-ben rebesgették, hogy a miniszterium a jövedelmi adót újra életbe akarja léptetni, azonban a dolog elmaradt 1842-ig, midőn a Chinával és Indiában viselt háború pénzforrások nyitását tette szükségessé. Peel Robert, a ki 1841-ben lépett a miniszteriumba, a legnagyobb zavarban találta az állam pénzügyeit. Szemközt a növekedő kiadásokkal a bevételek apadtak, a mi leginkább a fogyasztási adóknál volt érezhető, a melyek $2\frac{1}{2}$ millió livre-vel estek a kereskedelmi krisisek következtében. Ily helyzetben a közönségesen használt eszközöktől, adóemelésről gyökeres javulást várni nem lehetett. Láttá ezt Peel és szép csendesesen elkészíté az új jövedelmiadó-javaslatot, és azt márczius 11-én negyedfélórai beszéd kíséretében a parlamentnek átadá. A miniszter kísérelő beszéde roppant hatással volt, maga a királyné bejelenté a parlamentnek, hogy saját jövedelme után ő is kész ezen adófizetésre. Az ellenzék láttá, hogy a pénzügyek rendezésére nincs más mód, és kevésbbé támadá meg a törvényjavaslatot, mint inkább a minisztert és elvégre néhány napra rá, 255 szavazattal 149 ellenében a parlament öt évre elfogadta ismét a jövedelmi adót! Az 1842-ki jövedelmi adó a következő elvekre van fektetve:

Minden 150 livret meghaladó jövedelem adó alá esik, és pedig 7 penny számittatik egy-egy livre jövedelemtől, a mi közel $3\frac{1}{6}$ ($2\frac{1}{12}$ %) . Ezt tartozzék fizetni nemcsak a belföldi, hanem a külföldi is, a ki Angolországból valamely jövedelmet húz. Idegenek a mint hat hónapon túl tartózkodnak Angliában, szintén kötelezetnek ez adó fizetésére. A ki más részére jövedelmet szed, ezt bejelenteni tartozik, és fizeti az adót. Irland ez adó alól kivétetett, és czukorvámval járult a nagyobb államköltséghez. — A jövedelem forrása szerint több osztály (Schedula) készült, a melyek:

I. (Schedula A). Telek és földbirtok. Alapúl vétetik a fizetett évi bérlet, vagy a megszereszhető bérleti összeg. Különben az adó alá eső jövedelem mint átlag készül:

- 1) dézmánál, tizedeknél a 3 utolsó évről;
- 2) tulajdonjogi jövedelmeknél az utolsó 7 évben szedett illetékek szerint;
- 3) termő földnél a biztosok becslése szerint;
- 4) kőbányáknál, vas-, üveg-, timsó-, só- és hasonló telepeknél valamint vasutak, csatornák, docksok, hidak után az utolsó évi bevétel szolgál zsinórmértékül;

5) kőszén- és ércbányák 5 évi jövedelméből készül az átlag;

6) a telekre nehezülő illetékek és terhektől, a melyek jövedelmül szolgálnak, az utolsó évi bevétel szerint szedetik az adó.

A nyers jövedelemtől csak oly kiadások vonathatnak le, a melyek a birtokhoz vannak csatolva, mint a „land tax,” „tithe-dek.” Épületek fentartási költségei ép oly kevéssé jöhetnek levonásba, mint a birtokot terhelő adósságok kamatai, azonban az adós beszámíthatja a hitelezőnek a kamatra eső jövedelmi adót. Egyedül csak egyházak, iskolák és jótékony intézetek, egyesületek tulajdona adómentes. Ha elemi csapások következtében, — tűzvész kivételével, a mely ellen biztosítani lehet — a jövedelem egészben vagy részben elesik, a megfelelő arányos adó elengedtetik, szintügy, ha a bérlő elszökik, vagy vagyonbukott lesz.

II. (Schedula B). Más földjének, telkének használatára mezőgazdasági célokra. Itt a bérlő a bérletösszegnek fele után fizeti az adót, és így csak akkor fizeti, ha a bérleti összeg 300 livre-t meghalad. Így volt megállapítva Angliára nézve. Skócia kedvezőbb helyzetnek örvendett, mert ott a bérleti összegnek csak egy harmada jött adó alá, és így a skót bérlő csak úgy fizette ezen adót, ha a bérleti összeg 450 livre-t meghaladt. — Dézma bérleteknek csak $\frac{1}{4}$ -e adóztatik meg, kezdődik tehát 600 livre-n felül.

III. (Schedula C). Ez osztályba tartozik minden életjáradék, kamat és osztalék nevű jövedelem. 1863 óta bármely csekély legyen az e nemű jövedelem — az adóköteles. Egyedül csak a királyné, külhatalmasságok követei, jótékony intézetek és egyletek, takarékpénztárak és az állam vannak felmentve az efféle jövedelem adójától.

IV. (Schedula D). Ide tartozik mindazon jövedelem ami az A), B), C) és E) alatt elő nem fordul. 1) Az iparüzletből és kereskedésből jövedelem; az efféle üzletből származó nyersjövedelemből az adónak megszabása előtt levonhatók: az iparcélokra használt építmények javítási költségei, vesztések, avulás a gépeknél és eszközöknél a helybeli szokás szerint. Ha házbér fizetetik ez is levonható, de nem nagyobb összegben, mint a nyersjövedelemnek $\frac{2}{3}$ -ával. — Alapul szolgál az útlósó 3 év jövedelmének átlaga; ha azonban a folyó évnek jövedelme a múlt 3 évben volt legkisebb jövedelmet sem érné el, a be-

valló adóleengedésben részesül. — 2) Művészeti és tudományos foglalkozásból származó jövedelem. Itt az adó az utolsó évi jövedelemtől számíttatik. Ügyvédek levonásba hozhatják irodai szerekre tett költségeiket. Itt-ott az orvosok a kocsitartás költségeit is leszámíthatják a brutto bevételből. — 3) Minden oly jövedelem, mely bizonytalan és csak időnként létezik vagy fordul elő. — 4) Kamatjövedelem a külföldön elhelyezett tőkék után és jövedelem külföldi birtokok után.

V. (Schedule E). Az ötödik osztályba tartoznak: a hivatalbeli fizetések, nyugdíjak. Levonásba hozatik: a hivatalos kiadás, és a fizetést terhelő mindennemű adó.

Vocke kritikája e jövedelmi adó fölött, teljesen megfelel a tudomány elveinek. Ugyanis mindenekelőtt bizonyos, hogy a most ismertetett adónem nem jövedelmi adó azon értelemben, a mint a pénzügytan azt meghatározza. Először is a jövedelmi adónak a tiszta jövedelemhez kellene méretni, és így a tiszta jövedelmet kellene kiPUHATOLNI. Ez nem történik az angol jövedelmi adórendszerben, mert inkább csak a brutto jövedelem puhatoltatik ki. A bérleti pénz nem azonos a jövedelemmel. Csak az E osztálynál találjuk a jövedelmet pénzügytani értelemben alapul véve. Részemről még hibásnak találom ezen adótörvényben azt is, hogy ugyanazon egy adóláb van használatban minden jövedelemnél a bérletek kivételével. A jövedelem biztossága és tartóssága iránt nincs figyelemmel ezen adótörvény, a mi már magában véve az igazságosság elvével ellenkezik.

1844-ben lejárt az idő, a melyre a parlament a jövedelmi adót megszavazta. A háztartás oly kedvező volt, hogy a jövedelmi adó megszűnésével sem mutatkozott volna deficit. Mindamellett Peel ez adónak újra 3 évre megszavazását kérte és kieszközlé annak reményében, hogy így azután a vámügyekben és indirect adóknál reformok lesznek kivihetők, a mi mint már láttuk, meg is történt. 1848-ban Russel miniszteriuma alatt a parlament további 3 évre engedményezte ez adót; — 1851-ben csak egy évre szavaztatott az meg, — szintűgy 1852-ben;

1853-ban Gladstone-nak sikerült a jövedelmi adót lényeges változásokkal hét évre megszavaztatni, a mit a vámügyekben ígért reformoknak köszönhetett. A lényeges módosítások: hogy ezen törvény Irlandra is kiterjesztetett; hogy az adó-

kötelezettség 150 livre-ről 100 livre jövedelemre leszállított, azon különbséggel, hogy 100 és 150 livre között az adókulcs csak 5 penny lett 1 livre után.

A krími háború következtében ezen adó kétszeresére emeltetett, sőt még más 15% pótlékot is kapott, a mi csak 1857-ben szűnt meg ismét. 1859-ben a deficit fedezésére ezen adó újra emeltetett, és 1860-ban, a mikorra megszüntetése ígértetett, magasb adólabot (7 penny helyett 10, és 5 helyett 7-et) szavazott meg a parlament mint azelőtt. Történhetett pedig ez az indirect adókban nagyszerű reformok miatt, a melyek a közönség kívánataival egyeztek.

Megemlítendő, hogy úgy 1852-ben mint 1861-ben a parlament kebeléből bizottság küldetett ki a jövedelmi adó törvényének tanulmányozására. Mindkét bizottság jelentésében felemlítve látjuk a törvénynek ismert hibáit, a melyek között a leglényegesebb, hogy nincs alapul véve a tiszta jövedelem; hogy nincs különbség téve a nem fundált és fundált jövedelem között; hogy nincs tekintet a tőkegyűjtésnek lehetővé tételére stb.. — Néme-lyekre nézve történtek ugyan módosítások, így például:

hogy a mezőgazdaságnál is a folyó évnék jövedelme vétesék alapul, azon kedvezményekkel, a melyek az iparos osztálynak advák;

hogy a mezőgazdaság emelésére fordított tőkék után fizetett annuitások ne terheltessenek adóval;

hogy az életbiztosítási díjakat az adózó — kiadásai közé sorolhassa az adóösszeg megállapításakor; stb. a törvény fővo-
násaiban azonban változatlanul fenáll.

A mondottakból kitünik, hogy ez adónem Angliában sokkal nagyobb fontossággal bír, mint bármely direct adó más országban. Ugyanis ez adónemhez lett kapcsolva Anglia közgazdasági átalakulása, mely által kereskedelmi politikáját más térre vitte, mint a hol addig állott.

Jelenleg az adónormale 6 penny 1 livre után, kezdve 100 livre-nél, folytatva kétszáz livre-ig, azon kedvezményvel, hogy 200 livre-en alól 60 livre mindig adómentes. E szerint 100 livre után fizetendő; $(100 - 60) = 40$ livre; $40 \times 6 = 240$ penny; a mi egy livre azaz 1%. Ezen adókulcs 199 livre-nél $1\frac{3}{4}$ % és már 200 livre-nél $2\frac{1}{2}$ % a miben felebb sem változik.

A jövedelem ezen forrásból volt :

1799-ben 6 millió livre; 1843-ban $5\frac{2}{3}$ millió livre; 1853-ban $5\frac{4}{5}$ millió livre; 1857-ben 17 millió livre; 1860-ban $10\frac{1}{2}$ millió livre; 1865-ben $8\frac{1}{4}$ millió livre. Ezen utóbbi évben a jövedelem volt osztályonként :

Sched. A)	.	.	.	3.768,651	livre
" B)	.	.	.	427,922	"
" C)	.	.	.	800,321	"
" D)	.	.	.	2.751,976	"
" E)	.	.	.	515,010	"
				<u>8.263,880</u>	"

Végre még egy fejezetet szentel Voocke az angol adók e lé s n e k és a k ö z s é g i a d ó ü g y n e k. — Ennek megértésére nem tartom elegendőnek Voocke ismertetését, és mindkét tárgyban Gneist munkája alaposabb. Minthogy azonban ezen kérdést egy külön és egy behasonlítás i d o l g o z a t tárgyául szándékom tenni, jelenleg ezen ismertetést befejezem.

Az ismertetésből már kitűnik, hogy Voocke e munkája gyakorlati iránynyal bír; áttekintést ad Anglia finanzia lis r e n d s z e r é r ő l, a nélkül, hogy egy vagy más tételnek elméleti vitatásával tüzetesen foglalkoznék, mert feltételezi, hogy olvasója a pénzügytan elveit ismeri.

Az adatok nagy szorgalommal vannak gyűjtve; minden részletre nézve kellő felvilágosítás van nyújtva, úgy hogy az olvasó meglegedve teszi le a munkát. Némileg hibául lehetne szerzőnek felróvni a tárgy elrendezését. Úgy tartom, hogy a bevezetésben csak rövid, általános áttekintést kellett volna adnia az egésztől és a következtetéseket a munka végén adni elő, miután az olvasó az egyes adónemekkel teljesen megismerkedett: ez koronázta volna meg az egész dolgozat becses részleteit. — Így azonban csak a második résznek elolvasása után nyer annyi értéket és becset az első rész, a mennyivel az valóban birt.

WENINGER VINCZE.

AZ ARAB KÖLTÉSNET

SPANYOLORSZÁG- ÉS SICILIÁBAN.

Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien Von Adolf Friedrich von Schack. 1, 2. Band. Berlin 1865.

Schack mint költő és műfordító egyaránt kiváló tehetség az újabb német irodalom terén. Mielőtt oda cseppent volna sem irtó. zott az előkészítő komolyabb tanulmányoktól, s nem félt, hogy költői geniusa rovására s veszedelmére ütnek ki ebbeli fáradozásai. E mellett úgy első irodalmi föllépésén mint több évi folytonos elismeréssel találkozott működése ezen legújabb gyümölcsén félreismertetlenül érzik a szerénységnek azon minél ritkábban található, annál inkább ajánlható jőzansága, mely minden hánykódásnál jobban biztosítja az író részére olvasója rokonszenvét, becsülését.

Schack leginkább mint Firduszi fordítója ismeretes, kit a Sahnaméból általa fordított epizodok második bővített kiadása al kalmával a múlt évben a persa sah a nap- és oroszán-rendjellel tüntetett ki. Ezen s eredeti művein kívül egy csomó szanszkrit mondát is adott ki ily czim alatt: „Stimmen vom Ganges“ (1857.) 1865-ben kiadta eme tartalmas két kötetet, melynek czimét ismeretetésünk fölé irtuk. Előszavában, melyben Dozy, ez oly kiténő orientalista előtt tisztelettel hajlik meg, ki a legújabb időben tette hozzájárulhatóvá a Spanyolországban élt muhammedánok történetét, részint az ezekről irt számos arab történeti művek kiadása, részint e tárgyra vonatkozó eredeti nyomozásai által,—őszinteséggel vallja meg, művének, szerinte, hiányosságát és gyengéit, melyeket egy olvasója sem fog neki felróni. A szoros rendszerességet, melyet egy ezen tárggyal foglalkozó műnél a csak mostanában megindult vizsgálódások évek múlva fognak lehetővé tenni, szivesen elengedheti az olvasó szerzőnek azon nyilatkozata folytán, hogy ő abba a műt irt, nem a spanyol Condét követte, ezen lelkiismeretlen hamisítót, a ki tudatlansága és szándékos vagy öntudatlan ámitásai mellett, egész Dozy művei és kiadásai megjelentéig,

egyedüli tekintély volt a spanyolországi muhammedán történettel foglalkozó tudományos világ előtt. Hogy ilyen, nem épen kimért rendszerbe foglalt mű előadása, a milyen Schack jelen műve—általában emelkedett, helylyel közzel lelkesedésig fokozódó s általán véve költői; azt bár szerző menteni valónak találja is, jó néven veheti s természetesnek fogja találni az, ki figyelemre méltatja, hogy szerző huzamosabban tartózkodott Andalusziában s ott írta munkáját közvetlen hatása alatt azon gyönyörű tájaknak, melyekhez hasonló a föld kerekiségén nem lehet találni, s melyek leírása még oly komoly történetírót is, mint Falcandus s oly tudós államférfiakat is mint Petrus martyr s Andrea Navagero, költői lelkesedésre ragadt.

Schack műve bevezetéseül a mily röviden csak lehetett az iszlám előtti arab költészetéről szól, mindent megemlít a mi lényeges, semmit sem hágy el a mi jellemző. A mi számításunk szerint a VI-ik századig úgymond, apró rögtönzéseken kívül, mit sem hozott létre az arab költői szellem. Csak a VI-ik századdal kezdődött rá nézve a fejlődés kora, midőn az irás ismerete s használása által a már előbb megjelölt s birtokba vett egyes pontokról gyorsan terjeszkedett s szélesebb körű foglalásai határdombjait napról napra kijebb tolta. — Az irás használatával egyidejűleg indult meg a régibb költői termékek irásbefoglalása is, melyeket addig szájról szájra adva őrzött a nép az elenyészéstől. Az irás használatától Muhammed élte közepe tájáig jöttek létre az iszlám előtti kor remek művei, — ezek közt a Muallaká-k, vagyis a minden harmadik évben tartani szokott okázi nagy vásárok alkalmával pályadíjat nyert költemények, melyek, mint ilyenek arany betűkkel selyemre írva lettek a kába falára felfüggesztve. A fenmaradt hét muallaka messze túlhaladja ama rövidebb rögtönzéseket. Terjedelmöknél fogva már némi alakítási törekvést is érezhetni rajtuk mi azonban inkább külsőségekben, mint például a soroknak szigorú műveltség és mesterkelt remeklés által végrehajtott egybefűzésében mint gondolatokat belsőleg összetartó egységben nyilvánul. Ennek mai napig híjával van az arab költészet. Eposzokkal nem dicsekedhetik, — epikai tárgyúl szolgálható egyes részletek, mondhatni csak momentumok, nem hiányoznának az arab nemzeti történet és monda világában, melyek fel is vannak dolgozva, de legnagyobb részt mint a költészet apró pénze, epigramma szerű alakban, vagy a nyugati költészet kisebb műfajai-val több-kevesebb rokonságban álló saját arab eredetű formákba öntve.

Schack a hét muallaka kivonatos tartalmát közli prózában, mely elég hiven tünteti elő a hét költő szellemét. A helyett, hogy szerző után egyenként még az övénel is kisebb mérvű képet akarnék nyújtani a muallakákról, — Amrul Kaisz- és Zuhair-éiből néhány sornyi eredetiből fordított mutatványt fogok ide írni. Amazé a

hét közül a legtarkább s változatosabb képekből áll, s a legélénkebb színekkel van ecsetelve, — míg az agg Zuhairé böles mondatok komolyan előadott sorozata.

Amrul Kaisz szívesen emlékezik szerelmi kalandjairól, mint a következő sorokban is :

Dsoldsol tavánál volt módom a világban,
Sosem úgy azóta, sem pedig korábban!
'Tevém' szép szüzeknek egykor ott ölém le,
Habos fehér selyem volt husa kövére.
Jó ízüt evének, — s hogy gyalog ne menjek,
Engem szép Onejza mellé felültettek.
Fátyol fedte arczát, hangosan kiáltott,
Hányszor el nem mondta, hogy, „mindjárt leszállok!
Ha csüggedt a teve kettős terhe alatt,
Akkor nekem mondta, „szállj le, mert megszakad!
„Eresz, el — suttogám — ereszd azt a kantárt,
Ne takard előlem barna piros arczád!“

Jóval alább lováról szól s így dicséri :

Mint a görgeteg kő jobbra balra szökken,
Hajtva a pataktól, — jó ló sem különben.
Nem sodor patakban a simára nyalt kő,
Pej paripám szórin csuszkál a terítő,
Enyeleg, nem állhat, a kéneső a vére,
Forrva olvadó érez a nyérítézése,
Sürg-forog, miként a lengeteg pergettyű,
Sódrott madzagon, mit gyermek élvezet nyű,
Fut miként a farkas, mint a róka hetyke,
Lába strucz madaré, könnyű mint a zerge.

Zuhair már nem leli örömét az életben, rég megelégette, türelmetlenkedik s mintegy bánja, hogy élnie kellett. Halljuk :

Gyülölöm az élet rögzött szeretetét,
Mért nyavalyogjon, ki nyolczvan évet megért.
Azt tudom, mi ma volt s tegnap esett rajtam,
A holnap csak olyan, mint a ködös hajdan.
Vak teve módjára botorkál a végzet,
Ha ifjan megkímélt, letapos mint vénet.
Kitérsz tán az útból, nem vegyülsz a zajba?..
A világ — ki így tesz, csak úgy tépi-marja.
Ki jót tesz dicsőség, áldatás a bére,
Világ csúfja a gaz saját szégyenére.
Ki kincsét, tanácsát szűk marokkal osztja,
Elátkozza éltét egész pereputyja.
Embere légy annak, mit kimonda ajkad,
Hidd el, így szerelhetsz csak nyugtot magadnak.
Fuss le bár a földről vagy hágj fel az égbe,
A halál utánad s ott kerül elédbe.
Embereld meg a gazt, tégy jól a czudarral,
Csúfot üz belőled háladatlan garral,
S így a dárdanyélnak boldogabbik vége
Nem püföl, de nyársal ládza, kopja éle.
Tokba rekedt karddal szemjűhozva mégy el?..
Más jön a forrásra s úgy lehet felnégyel.

Ki nem ád magára, megvetéstől nem ment,
 . . . Félre vonúlsz? . . . véled barátoknak az ellent :
 Ha pedig szegődöl ez vagy ama párthoz
 Kész lehetsz, a másik összevissza sároz!

Lebid volt az utolsó muallaka szerzője. Nemzetsége ezen agg költőt Muhammedhez küldötte követségbe, ki csak akkor tájban lépett föl mint próféta, s még nem sokan voltak követői. Lebid épen azon pillanatban ért a prófétához, midőn az a korán 2-ik szúrájának azon verseit hirdeté az egybegyűlt sokaságnak, melyekben az egyedül való istennek a hitetlenek ellen gerjedező haragja van leírva. Lebid ezekben felülmúlva látván saját muallakáját, a költészetről lemondott s azonnal áttért az iszlámra.

Az iszlám hatása, melyet kelet viszonyaira s művelődése irányára általában gyakorolt, kétségen kívül nagy befolyással volt az arab költészetre is, mely addig úgyszólván a földhöz volt tapadva, s a rendes s többnyire csak pillanatokig tartó foglalkozás és szenvedély természetű megörökítésén buzgólkodott. — Muhammed megismertetvén az arab költői szellemet a tér és idő végtelenségével, szabad szárnyalása közben hét eget és hét poklot tárt föl előtte; a lerombolt korlátok helyett újakat, másneműeket s olyakat állított, melyek tiszteletben tartása mellett a költészet korántsem vetkezte le eredeti sajátságait. Bár általános jelleme némi átalakuláson ment is keresztül, vagy talán egy pár egészen új vonással gazdagodott: tévedés volna miúdamellett azt hinni, mintha merőben új alapra lett volna áthelyezve. Muhammed annyival kevésbbé kívánt költő gyanánt tűnni föl, a mennyivel hevesebben és gyakrabban fakadt ki a költők ellen, kiket jó lélekkel pokolra szánt. Szúrá-it nem versben, hanem csak rimekkel vegyített prózában írta s így a költészet használatban volt külalakjait nem szoríthatá ki. Esméit, képeit legnagyobb részben átvette a költészet, — e mellett azonban régi hangját s modorát, melyet folyvást utánczolt, minduntalan reproducált és semmiért el nem hagyott volna — megtartotta. Példányai mindenkor a muallakák voltak azon lemondó meggyőződéssel, hogy azokkal legfelebb versenyezni lehet, felülmúlásuk azonban lehetetlen, — mint ezt a következő is megmutatta. — Ezen valósült előítélet okozta, hogy nem mondhattak valakiről nagyobb dicséretet annál, hogy csak egyetlenegy napig kellett volna az iszlám előtt élnie, hogy első költővé legyen.

Az iszlám terjedésével mind többet veszített a nyelv tisztaságából a városokban és uralkodók udvaraiban, úgy hogy a költők több-kevesebb ideig rendesen a beduinok közt tartózkodtak, hogy a nyelv eredeti sajátságait s kifejezéseit eltanulják s egyszersmind a pusztai étellel megismerkedjenek, melynek festése egyik fő tárgya maradt a kászid néven ismeretes költészeti műfajnak.

A khalifák közül az Omajjadák uralkodó háza alapítójának fia Jezid volt a költők első pártfogója. A pártfogoltak hivatása volt urok dicsőítése s egy-egy sikerült dicsőítő verset fejedelmek irigyeltek egymástól. Innen származott az arab költők amaz általános szerénytelensége s önhittsége, mely sok mai czirpelő hatánkodásában is éremlyíti a közönséget — világszerte. Innen a költők roppant száma az iszlám első századában, kiknek színe java mindig rendkívüli tekintélyben állott a nép előtt s erre természetesen nagy befolyással volt. Haragjuktól, gunyaiktól fejedelmek s nemzetségek jobban féltek, mint a legveszedelmesebb ellenségtől. Így midőn egy ifjú Ferezdák költőre gúnyverset irt, saját rokonai szolgáltaták őt a költő keze közé, hogy boszúja következeit magukról elhárítsák. Mohalleb nevű hadvezér midőn katonái felszólították, hogy döntse el köztök a vitát, vajon Dserir-e nagyobb költő vagy Ferezdák? — így válaszolt: hát ti rám akarjátok uszítani eme harapós ebeket? — menjetek ellenségeinkhez s azoktól kérdezzétek meg. Midőn másnap egy az ellen soraiból párbajra szólita fel valakit Mohalleb népe közül, a vállalkozó kiállván, mielőtt megmérkőztek volna, — sürgette a kihívót, hogy döntse el a kérdést. Az rögtön egy verset szavalt el, melynek szerzője Dserir volt s ennek adta az elsőséget.

A költői művek terjedésére a raviá-k vagy elbeszélők, szavalók tettek legtöbbet, kik közt mint hajdan, úgy ma is a legbámulatosabb emlékező tehetséggel bíró egyének tűnnek fel. Így Alvalid khalifa idejében bizonyos Hammad nevű ravia kétezer kilencszáz — iszlám előtti — kászidot szavalt el egy folytában.

Az ének és zene, melynek ősi időtől fogva nagy divatja volt az arabok közt, némely korán-beli mondatok s egyes buzgolkodó moszlimok által kárhoztatva lön; de a néppel született hajlam csak annál erősebben ragaszkodott ahhoz s inkább mivelte, mint valaha. Otthonossá vált a khalifák udvaraiban, s az énekesek s énekesnők egész raja állott elő. Azok közül Mabed, ezek közül Assza ul Mejla volt a leghiresebb.

A szerelmi költészetet legtöbb sikerrel az Uszra-törzs mivelte mely arról volt híres, hogy legszebb leányai s legszerelmesebb ifjai voltak. Ezeknél történt, hogy egyetlen faluban egyszerre harmincz ifjú feküdt halva, kiknek semmi egyéb mint szerelmi bú okozta halálukat.

Az Omajjadák bukása után hatalomra jutott Abbaszidák alatt új korszak kezdődött az arab költészetre nézve. A csaknem teljesen kiirtott Omajja-család egyik sarját Abdurrahmán bujdosásában felkeresték az andaluziai sejkhek s meghívták a cordovai khalifaságra, hogy vessen véget ama zürzavarnak és belháborúnak, mely az Abbaszidák felülkerekedése óta dúlta s részekre szaggatta a roppant kiterjedésű arab birodalom egyéb tartományai közt Spanyolországot is. Abdurrahmán elfogadta e meghívást, s

756-ban megalapítá a független khalifaságot, mely ettől kezdve mint külön állam virágzott föl az Ázsiában megbukott Omajjadák alatt. E különválással veszi kezdetét a spanyol-arab költészet s művészet fejlődése is, mely csakhamar óriás léptekkel haladt előre s mondhatni tetőfokát érte el. Abdurrahman maga mély érzésű költő volt. Számos építményei közül maig is csodálatra méltó a cordovai nagy mosé. Alatta s utódai alatt tovább kétszáz évnél lett Spanyolország fő székhelye az európai tudományosságnak és művészetnek. Csatornázás, földmivelés, ipar és kereskedelem a hatalom és gazdagság oly fokára emelték az országot, melyen vele egy európai állam sem mérkőzhetett. Cordova a pazar fényű Bagdáddal vetekedett. Mig az anyagi jóllét III. Abdurrahmán alatt, a ki tulajdonképen először vette fel a khalifa nevet, teljesen kifejlett: az addig is gondosan ápolt tudományosság s a nép művelődése II. Hakim alatt előbbre haladt, mint Európa bármely országában, mert míg ezekben, mondhatni, kizárólag csak a papok tudtak írni és olvasni: Spanyolországban a számos főbb és alsóbb tanintézetek által a nép legalsóbb rétege is szeltére gyakorolta az írást és olvasást. Ázsia belsejéből tömegesen jöttek az itteni tanintézetek látogatására s viszont a tudomány-szomj által ösztönöztetvén közönséges dolog volt, hogy egyesek Egyiptomig vagy Bokharáig és Szamarkandig elvándoroltak, valamely elhíresedett bölcs hallgathatása végett. Sőt nem volt ritkaság, hogy az ily vállalkozók Indiáig, Chináig és Afrika belsejébe hatoltak. II. Hakimnak világszerte voltak kézíratszerzésre kiküldött megbízottjai. Így szerezte össze azon 400,000 kötetből álló könyvtárt, melyet cordovai palotájában állított fel s melynek széthurezrolása s megsemmisítése Cordova bevételekor (1013) fél évig tartott.

Az Omajjadák bukása után apróbb fejedelemségekre oszlott állam egyes helyei azután is mind megannyi fészkei voltak a tudományosságnak. Az udvaroknál írók, tudósok egész serege talált pártfogást; a tudományos p. o. philosophiai vizsgálódások s legmerészebb speculatiók irányában oly türelem nyilvánult, melyet a keresztyén Európa maig sem tanúsít általában. Magok közt a fejedelmek közt nem egy kitérő író, tudós és költő vonta magára a köztigymelmet mint Almuszaffir badajozí- s Amuktadir saragossai fejedelem.

Midőn a Murabíták alatt ismét egységes állammá alakult a sok apró fejedelemség, az uralkodóház miveletlensége s fogékonytalansága miatt egy ideig szünet állott be. Azonban már a Muvahidák alatt ismét élénk mozgalom fejlett ki a tudományos művelődés terén. Ezen korban éltek Averroes (Ibn Resd), Abenzoár (Ibn Zohr), Abu Bacer (Ibn Tofail). Ez időre esik az aristotelesi bölcsélet szorgos művelése, midőn a humanisticus tanulmányoknak még híre sem volt nyugaton. Syr nyelven készült fordításokból, — melyen olvasták Aristotelest is, — már a nyolczadik század óta

ismerték az arabok a görög írókat. Cordova volt a tudományosság fészke, Sevilla a zene hazája. S bár a XII. század vége felé üldözve lett is a philosophia, azért nem szüntek meg a tudományos törekvések, mert még a XIII. században is 70 könyvtár állott nyitva a közönség előtt Andalusia különböző városaiban. Cordova bevétele után még harmadfél száz évig tartotta fen magát az arab tudományosság Granadában, honnan aztán véggép vissza kellett vonulnia Afrikába. Befolyásáról, melyet az európai művelődésre gyakorolt, hálátlanság volna elismeréssel nem nyilatkozni.

Schack nem ért egyet ama régibb felfogással, mintha a keresztyén lovagkor eredete keleten volna keresendő: annyit azonban elismer, hogy a keresztyén középkor maniját alkotó eszmék és elvek ős időktől fogva feltalálhatók az araboknál. De olvassa bárki az Antara című arab regényt vagy a Schack művében az arab lovagiasság fölfordított példáit, kétségtelenül azon meggyőződésre fog jutni, hogy igen sok függ az elvek és eszmék alkalmazásától, — és hogy az arab, „Ritterthum“ százszorta józanabb volt a keresztyénénél.

A spanyolországi arab nyelv oly távol a maga bölcsőjétől, igen sok változáson ment keresztül s csak hamar pongyola tájszólássá lett. A mi azonban az írott nyelvet illeti, az Spanyolországban ugyanaz volt a mi Ázsiában vagy Afrikában. Ott is az iszlám előtti korból származó „Hamaza“ című versgyűjtemény s a mualakák szolgáltak mintaul; különös gond volt fordítva az iskolákban a nyelvtanra, régi verses és prózai jelesebb művek könyv nélkül megtanulására, a korán olvasására stb.

A költészet mellett, — melyet hatszáz éven keresztül ápolt, fejlesztett s oly nagyon kedvelt és mivel Andalusia arab népessége, hogy a spanyol-arab költőknek csak névjegyzéke foliánsokra telnek; — a zene úgy a népnél, mint a fejedelmi udvarokban szintén hasonló kegyben részesült. Ennek tulajdonítható, hogy nemesak több rendbeli dal-gyűjtemény forgott kézen, hanem számos olyan mű is jelent meg, mely a zenét elméletileg tárgyalta. II. Abdurrahman Zirjáb nevű énekesnek, kit Bagdádból hitt meg udvarához Cordovába, azonkívül hogy saját palotájában rendelt számára lakást s mindennemű természetmennyel s egyéb élelmi szerrel gazdagon ellátta; évenként 40,000 arany jutalmat adott. Ily pártolás és általános nemzeti hajlam mellett érte el az arab költészet, zene és ének-művészet azon fejlettségi fokot és kiterjedést, mely már termékei roppant halmazánál fogva is bámulatra ragadja a vele csak téltől foglalkozókat is. Figyelmet érdemel az is, hogy a gyakor helyeken tartott költői versenyek az izlés nemesítésére rendkívül hatottak, s hogy a folyvást jövő menő karavánok magokkal vivén köz-kincsese tették a Tajó-tól a Ganges-ig a mi jót s kitünőt valahol találtak, s ezek által igen rövid idő alatt ismeretessé lett

az indiai Kaukasz völgyeiben egy egy sikerült költemény, melyet valamely kiváló tehetség a Sierra-morena lábában alkotott.

Ezek czreiből s mondhatni millióból Schack jelen művébe foglalva igen sokat és pedig sok szépet közöl szokott módja szerint sikerült s élvezetes fordításban, melyek közül csak azért nem veszek fel egyet is ezen ismertetésbe, mivel nincs módomban azokat az eredetiekkel összehasonlítani.

A spanyolországi arab költészet még általában kevésbé van ismertetve az anyagnak nemcsak azon halmazához képest, melynek legnagyobb része megsemmisült; hanem azon számos diván és anthológiához mérve is, mely ránk maradt, de a melyek elfakult betűi olvasására — mint Schack panaszoja — igen kevesen vállalkoznak. Ezen foglalkozásnak akart némi lendületet adni azért, hogy nemcsak töredékeket s egyes költők egyes költeményeit ültetett át: hanem néhány kitünőbb költőnek életrajzával együtt ezek válogatott költeményeiből külön-külön egy-egy bokrétát is állított össze műve első kötetének utolsó ívein. Így több lapot szánt a szerencsétlen sevillai király Almotamid valóban költői becsű elégiái ismertetésére, kit Ibn Zejdun-, Ibn Lebbun-, Ibn Ammár- és Ibn ul Khátibbal úgy tüntet fel, mint a spanyol-arab költészet legjelesebb képviselőit.

Műve második kötetének egyes szakaszai külön önálló értekezésekké vannak alakítva, melyek közül a három elsőnek még az arabok költészete szolgál tárgyul. Az elsőben röviden előadván Siciliának az Aghlabidák által 827-ben Kr. u. történt meghódítását, majd a normannok felülkerekedését: az ezen uralkodóházból származott fejedelmek keletieskedő hajlamainak s az arabok iránt érzett rokonszenvének előtűntetése után, — a kik alatt még egyre virágzott Siciliában az arab költészet: Ibn Katta sicíliai arab költőnek 170 költő-társa műveiből összeállított anthológiája alapján ismerteti a sicíliai arab költészetet s egyszersmind mutatványokat is közöl Ibn Hamdisz, Ibn Tubi, Ibn Tázi, Abul Arab, Bellanobi és Abu Dav műveiből. — Lényeges jellemvonásaiban a sicíliai arab költészet megegyez a spanyol-arabokéval s hasonmíu kiegészítő részét képezi az összes arab költészetnek. Semmi nyoma rajta a görög szellemnek, mely kénytelen volt neki a gyönyörű szigetén helyet engedni: emlékei semmi befolyást sem gyakoroltak reá, — az Odyssea csodás világa merőben ismeretlen maradt előtte. S mint általában, úgy ezen pontján is Európának exotikus növény gyanánt tekinthető az arab költészet, mely az új talajból táplálkozott ugyan, azonban az idegen égalj soha sem lett képe eredeti természetéből kivetkőztetni s átváltoztatni.

A következő fejezetben a spanyolországi arab nép- és elbeszélő költészetéről szól. Egy-egy példában mutatja be a z a d s a l és m u v a s a h a népies műfajokat, melyek kizáróan spanyolföldi szüleményei az arab költői szellemnek, — s határozottan vissza-

útasítja azon állítást mintha e műfajokat a spanyol költészettel való ismeretség hozta volna létre. Nép, költészet nélkül, nem lehet, álljon bár a műveltség legalsó fokán. Viszont nincs nép, melynek költészetébe — bármily előszeretettel csüngjön is a lyrán — elbeszélő elem ne vegyülne. Képezhetne-e kivételt e tekintetben az arab, melynél az elbeszélés általánosabban divatozik mint akárhol? — Csak oly nagy — ha nem nagyobb részét teszi az arab költészetnek az elbeszélő és tulajdonképi epicum, mint akármely más nép költészetének: a nélkül azonban hogy egyetlen valódi époszszal is dicsekedhetnék. A mi az elbeszélő alakot illeti, az vers és prosa vegyítéséből áll, hol a prosai rész századokon keresztül ki volt és ki van téve az elbeszélők változtató, csinosító izlésének, — a verses részt pedig inkább a prosai előadás hitelének erősítéséül kell és szükség közbeszöni — mi ennél fogva többnyire — ismétlés gyanánt válik ki, a helyett, hogy az események összefüggését a kötöttebb szerkezetnél fogva is szorosabbra fűzné, s a nem igen tapasztalható egységes alakításra befolyással lenne. Így például a himjári kaszid, mely épen úgy népi hagyományok, mondák s való történetek alapján örökíti a himjári királyok dicsőségét, mint a Sahnáme, a persa sáhokét, műbecsére nézve emezzel alig említhető egy napon. Az arabok ős története épen oly csudatелjes, mint egyéb népeké, s a természetfeletti események mai elbeszélők által sem adatnak elő csekélyebb jóhiszeműséggel s több kritikával, mint a mennyivel éltek a legrégebb rávik vagy épen magok a kitalálók s a mondákat ápoló nép. Történetiróik a hagyományt s mondákat sohasem illeték megvető lenézéssel mint a mi vékonyas kritikája magyar chronistáink némelyike. A történeti valóságot tisztán felderítve s kiválasztva azoknál is hiába keresné az ember; a mondavilág csonka-bonka törzsei s galyai helyett azonban — mint a miéinknél, — legalább azoknál a hagyományt — hogy úgy mondjam — szőröstől-bőröstől meg lehet találni. Anyag bőven van, csak alkalom s a béke áldásait élvező fejlődés hiányzott arra nézve, hogy az arab éposz megszégyenítse azon — leginkább német — bölcseket, kik a sémi fajt úgy tekintik, mint a mely eredetétől kezdve örökre megvan fosztva az epikai felfogás képességétől. Mint a jószág-járta homokos pusztában serevénynek marad a buja hajtású lombos nyárfa bokor, sügelyessé nem lesz, sem szál fát nem nevel: úgy a költészet is, a melynek mezejét ezer vész tarolja s gyakran vértől ázik, megnyulva hajt ki mindenik ta vaszszal, de árnyas erdővé addig fel nem kaphat, sűrű, szakadatlan rengeteggé nem lesz, valameddig — habár nem nagy időre is — megkímélve nincsen. Nem az élet-erős gyökereken mulik, hogy az elszigetelt egyes törpe bokrok eddig is sudárba nem szokkenheténc s ha ág-bogaik közt nincs is ölelkezés (a látható egység), gyökszálaik, melyek a monda-világnak termékeny földében szerteszélyel futnak, figyelemre méltó szövevényt alkot-

nak, igaz, hogy kevésbbé láthatót azoknak, kiknek a látszatóból szokásuk ítélni. — Olvassa el bárki csak azon mondát, a mely Schack jelen műve második kötetében a 70—80 lapokon van előadva, s a spanyolországi Omajjadák dynastiájának megalapítását beszéli el, — tehát korántsem az ős időkből: meggyőződhetik, hogy a mely nép ily mondát tudott kikerekíteni, annak igenis van fogékonyága az epicum iránt s csupán eredeti műalakjainak volna szüksége némi fejlesztésre, hogy költői a mi követeléseinket is kielégítő eposzt alkossanak.

A következő két cikkben a spanyolországi s sziciliai arab építészetről értekezik szerző s részletes leírását adván mindenek előtt a mekkai mosénak hasonló részletezéssel ismerteti Cordova, Sevilla, Palermo stb. arab építészeti emlékeit. Makkari, Ibn Khaldun, Ibn Dsubair s más arab írók jeles művei felhasználása által a rég elpusztult épületek rajzát is rendesen élénken képzelhető színben sikerül neki előtűntetni, A byzanti styl befolyását kétségtelenek mondja, de csupán a diszítványekre, antik oszlopok átvétele vagy utánzására, mozaik diszítésekre nézve, s nem egyszerűmind az alaprajzra, tervre s az általános alakra nézve, melyek a keleti szokások s szükségekhez képest már elébb megállapítottak, mint az az Alhambrán—a spanyol-arab építészlet legtekélyesebben megmaradt példányán—szemlélhető. Ennek s általában Granadának szenteli szerző műve utolsó szakaszát. Röviden ériuti csak az arab uralom bukását Spanyolországban; följegyzí a napot (1492 január 2-dika) melyen Don Pedro Gonzalez de Mendoza bicornok feltűzte az ezüst keresztet az Alhambra legmagasabb tornyára megemlíti a később Ibn Omajja alatt történt sikertelen felkelést, melynek elnyomása után III. Fülöp végkép eltörlé a muhammedanismus nyilvános életét Spanyolországban: megvetéssel fordul el Ximenez-től s az inquisitio borzalmaitól, hogy az Alhambra oszlopsorai közül szabad szárnyalást engedve költői lelkének, oly leírását nyujtsa ezen mind természeti fekvésénél mind nagyszerűségénél fogva ámulatba ejtő arab építészeti emlékek, mely hűségben s költőiségben egyiránt felülmúlja az Alhambra minden eddigi leírásait.

Általában ki végig lapozza e két kötetet, az arab költészletnek művészi fordítás-, s átdolgozásban, benne lelhető szép gyűjteményen kívül is annyi költészletet fog e munkában találni, mennyi csak szükségesnek képzelhető arra, hogy egy ennyi nyelv- és szak-ismerettel írott két kötet a legkönnyebb olvasmányokkal táplálkozó s nem egészen megromlott ízlésű lélekre nézve is élvezhető lehessen; mert írója nem léha turista, hanem tudományosan is mivelt költő

SZILÁDY ÁRON.

IRODALMI SZEMLE.

FORGÁCH FERENCZ HISTÓRIÁJA.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a Magyar tudományos Akadémia történelmi bizottsága. Második osztály: Irók. XVI. kötet. — E külön cím alatt is: Ghymes i Forgách Ferencz nagyvárad i püspök magyar historiája 1540—1572. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseivel együtt. A herczeg Eszterházy-féle kéziratból közli Majer Fidél. Bévezette Toldy Ferencz, m. akad. r. t. s. a történelmi bizottság előadója. Pest, 1866. n. 8-r. LXXXVIII. és 555. l.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Hatodik könyv. Erdély változó ügyeinek egész ideje alatt Ferdinánd, Busbek, Martinuzzi halála után pedig Verancz Antal és Zay Ferencz követei által, Szolimantól nyolcz évre békét, s adófizetés mellett Erdélyt kérte, de válaszul azt kapta, hogy a szultán egy talpalatnyit sem enged át, az erdélyieknek pedig s alsó és felső Magyarország megyéinek s főurainak, miként említém, megparancsolta, hozzák Szapolyay Jánost vissza, különben tűz és vas vár reájok. Megparancsolta továbbá Rusztemnek, induljon; a begberbégnak, hogy a görög hadsereget szólítsa be; a budai és temesi pasáknak, hogy elenségként lépjenek föl; az oláh vajdáknak; hogy fölfegyverkezve készen álljanak. Mindez Erdély, alsó s felső Magyarország népét s főurait annyira megrémítette, hogy János királyt visszahozni közgyűléssel elhatározták. Az ügyek élére Balassa Menyhértet állították. Ferdinánd azon gyűlésre Pethő Jánost köldötte, a ki sokat beszélt ugyan, de oltalmat és szabadulásra útát nem mutatott. Jelen volt Dobó István, Kendy Ferencz, Bornemisza Pál gyulafejevári püspök,

kik közül Dobó és a püspök eltávoztak, Kendy pedig s az erdélyi és magyarországi rendek közmegegyezéssel négy követet küldöttek Ferdinándhoz, öt arra birandókat, vagy küldjön védelmőkre elegendő hadat, vagy oldja fel őket a hűségeskü alól. A követek biztatva, de homályos válaszszal bocsáttattak el.

Balassa Menyhért tehát Gyulafejérvárat ostrom alá fogta, s a püspök pár nap múlva feladta. Dobó ezer lovast, ugyanannyi gyalogot tartott, de tetemes zsoldjok fizetetlen s fele részök kéznél alig vala. Ámbár pedig köztudomású volt, a mi történik: mindazáltal pénzzel vagy katonával sem Dobó, sem Ferdinánd nem forgolódának. Ferdinánd részint az ügyekkel nem gondolt, részint Dobóban bízott. Dobó viszont Domokos testvérét segélysürgetés végett Ferdinándhoz küldötte, a püspöktől pénzt kölcsön kért, az pedig nem adott: a katonák tehát, nem kapván sem pénzt, sem élelmet, szétoszlottak. Tudnunk kell ugyanis, hogy Dobó és Kendy vajdák nem az ország védői, hanem kifosztóiként viselték magokat; a katona rend s fegyelem nélkül barangolt; az önként ki nem szolgáltatott élelmet erőszakkal vette el; a kinek csizmára volt szüksége, csizmadiához szállt, hogy neki csizmát ingyen adjon; a kinek valamely ruhadarab hiányzott, szabóhoz szállt s tőle öltözeteket csikart ki; ilyen volt mindenben a katonai fegyelem. Az adóból s bányákból befolyt aranyat és ezüstöt a vajdák magok közt felosztották; ha Ferdinánd zsoldot küld is, abból aligha egy vagy két katonának adnak vala; e szerint nem az ország fölvirágoztatásában, hanem mintegy kifosztásában s önmagok meggazdagításában értettek egyet, és ez volt többi közt egyik oka annak, hogy közakarattal buktattassék meg a megütált zsarnok kormány. Dobó tehát, nem levén katonája, kevesed magával, többnyire rokonaival, Bocskay György és Forgách Pállal, Szamosujvárra vette magát: nemhogy sereget gyűjtött, az országnak gondját viselte s a sikra kiszállt volna, hanem kormányzó léte, mint valami közlegény, a csekély fontosságú várat és a pénzt, melyet mindenével előre haza küldött, az országnál, méltósága-, hivatala-, becsülete s hírnevénel többre becsülte. A visszatért Dobó Domokost az országba már bejött oláhok elfogták és Szolimanhoz küldötték. Petrovics márcziusban a karansebesi és lugosi vidékről, melyet Temesvár bevétele után neki ajándékozott a szultán, Erdélybe tört, serege egy részét Déva megvívására küldötte, ő maga Szászsebest foglalta el. Moldvából 8, Oláhországból 12 ezer

már benn az országban, utánok nagyobb hadak a vajdák vezérlete alatt még jövendők valának, Balassa a moldvaiakkal, miként érintém, Gyulafejérvárat ostromlá, melybe Bornemisza Pál püspök rekedt vala, s azt, mindenét magával vihethvén, s Ferdinándhoz bántatlanul költözhetvén, rövid idő múlva feladta. Magyarországon Husztot Báthory András, Váradot Varkocs Tamás és Báthory György ostromlák. Szamosújvárat, mint emlitém, Dobó védte az oláhok ellen, kikhez, Gyulafejérvár megvétele után, Balassa Menyhért csatlakozott. Emigy Erdély s alsó és felső Magyarország Kassáig Izabelláé vala már, vagy seregei által ostromoltaték, sőt Kassán felül is. Bebek Ferencz és György erős várai, Perényi Ferencz és Tarczay György, hatalmas dynaszták, a királyné s fia részére álltak. Csak Regécz Alaghy János alatt tartotta még magát, Kisvárdá pedig a két fél közt tétovázott.

Tojgon pasa helyébe Alyt küldvén Budára a szultán, a pasa sok tépelődés után, hol kezdje a háborút, végre elhatározta Szigetvárt ostrom alá venni. A vár meg is szállatott, de a veszélyt Horváth Márk ügyes védelme s Babócsának a mieink által vivása, melynek elhárítása végett Sziget alól oda vonúlt a török, tőle még ez úttal eltávolította.

Dunántúl nem álltak rosszúl Ferdinánd ügyei, de az erdélyi, alsó- s felső-magyarországi viszonyok arra birták Izabellát, hogy 500 lovas, 400 gyalog lengyellel az ország határait átlépje. A magyar főurak elébe mentek. Serege egy részét a még be nem vett Huszt, más részét a szintén ostromlott Várad alá küldötte, maga pedig, az egész ország örömére, Erdélybe ment. Azonban a hadi zaj itt sem némúlt el egészen még. Dobó Szamosújvárott tartotta magát; de mivel a várat kellő időben, a midőn tehette volna, szükségesekekkel ellátni elmulasztotta, azt azon föltétel alatt, hogy mind ő, mind az őrizet mindenökkel szabadon bocsáttassanak, de azt, a mi az ostrom előtt a várban volt, otthagyni kötelesek legyenek, feladta; a feladás pontjait Petrovics és Balassa Menyhért esküvel erősítették meg. Hanem rossz néven vette azokat az akkoron már Kolosvártt volt királyné, kit Perényi Gábor és Kendy Ferencz Dobó letartóztatására szutyongattak; más az ostromnál jelen voltak pedig suttozták, hogy Dobó, megszegettével az egyezménynek, néhány puskát és szakálost szekerekre rakatott. Legnagyobb aggodalmat okozott az, hogy ha szabadon bocsáttatik, Huszt és Várad ostromát meg fogja gátolni. Útjából visszatérítését Perényi, Kendyvel legnagyobb ellensége, vállalta magára, s midőn követ által

megüzente neki, mikép a királyné fontos dolgokról akar vele szólni, Dobó katonáival, neje- s mindenével Kolosvárra jött, hol a szekereket a piacon megállították, s rajtok a puskákat és szakálosakat megtalálták. E miatt Dobó nejével együtt őrizet alá tétetett. Hanem Petrovics és Balassa méltánytalannak vélték, hogy esküjük emigy megszegésék s Dobót törvényszék elé állíttatni kívánták, mi utóbb az országgyűlésen vitákra adott alkalmat. Petrovics és Balassa Dobó mellett szóltak; közzvádó az egyezmény megszegésével vádolta őt; amazok esküje úgy volna érvényes, ha Dobó a pontokat megtartá vala: Dobó tehát elítéltetett, Petrovics és Balassa esküjük alól feloldoztattak; de a királynénál szorgalmasan közbenjártak mellette. Mindazáltal nejével együtt Szamosújvárba foglyul vitetett, a talált dolgok pedig elkoboztattak.

A huszti, éhséggel és betegségekkel szorongatott őrség nem várhatta be az annyiszor ígért segélyt, Korláth Mihály és Zalay Benedek várnagyok tehát azt, szabad elvonúlhatás kikötése mellett, Izabellának feladták, s Várad alá menvén az ostromló sereg, az annál keményebben vivotott; elvégre azt is megadásra kényszeríté az éhség.

Ez évben Ferdinánd a pozsonyi országgyűlésen jobbadán csak adót kért, mit a nemesség nagyobb része a jobbagység szegénysége, a katonák rakonczátlansága s az adónak semmi látszata miatt ellenzett, végre sok zajgás után mégis megadott. Mivel pedig a német birodalmi fejedelmek jövő tavaszra segélyhadat ígértek, azt miként éllemezék a megyék, intézkedések tétettek, egyszersmind a birodalmi gyűlésre szerzőnk, Forgách Ferenc, Maczedoniai Péter és Hosszúthóty György követekül küldettek. Országgyűlésünk után Zay és Verancz Konstantinápolyból, hol őt évet töltöttek, eredménytelenül jöttek haza.

H e t e d i k k ö n y v. A német birodalmi segély, 40000 gyalog, 8000 lovas nyolcz hónapra megadatott, de a szám jóformán csak papiron maradt, mert sokan két, sőt három fejedelem zsoldjába is szegődtek, végre pedig az egész sereg három gyalog ezredre s ugyanannyi lovasszárnyra olvadt s azok is, mivel a török végbeli beütéseken kívül semmi nagyobbba nem fogott, inkább terhére mint javára voltak felső Magyarországnak, mert zsoldot nem kapva, mind magok, mind lovaik élelmét a falvakon zsarolták ki. E rablás kárpótlására letartóztatott ugyan a katonák zsoldja, de nem adatott a kárvallottaknak, kik oly inségre jutának hogy egész nagy községek

elpusztultak. „Osztrák uralkodók alatt“ mond Forgách, „ilyen (volt) a közigazgatási és katonai fegyelem.“ — Telekesy Imre, császári hadvezér, Perényi Ferencz örökét, Szőlöst, megszállta és bevette, Perényit is neje s gyermekeivel elfogta, 40000 frtra becsült értékét is hatalmába kerítve. Azután Szathmár ostromára ment melyet Báthory István védett, de Balassa Menyhért és Bebek Ferencz segítségére érkezvén, a császáriak, Németit felgyujtva, eltakarodtak. Az erdélyiek Szőlös visszafoglalására indultak, melyet Székely Antal, míg Telekesy megjött a segélylyel, derekasan védett. Balassa, jóllehet túlnyomó volt ereje, nem ütközött meg, hanem akként állt alkura, hogy az ostromlottak mindenökkel szabadon elmehetnek, de a vár rontassék le, min Izabella fölötte megbotránkozott. Télen azután a királyné országgyűlést tartott, melyből a francziául, olaszul és spanyolul tudó Báthory Kristóf követül küldeték II. Henrik francia királyhoz, a ki konstantinápolyi követe által tudatta néhány főúrral, hogy tekintélyével hasznára, gazdagsága és hatalmával segélyére lehet az országnak. Henrik ugyanis, miként atyja s más francia királyok, figyelmét annál inkább fordította a magyar ügyekre, mivel magának is barátok után kelle magát körülnéznie, nem élvén V. Károlylyal békében. A követség sikerét Ferdinánd és V. Károly Bona, lengyel királyné s Izabella anyja, által törekedtek meggátolni s őt ügyöknek meg is nyerték, de Károly azután az uralkodásról lemondott.

Nyolczadik könyv. A következő év elején a tatai vápkönyű szerrel török kézbe jutott. Várnagyának, Nagy Jánosnak, Komáromba kelle mennie, de veszélyes, biztalan levén az út, valamennyi lovasát magával vitte, a várban csak a gyalogokat hagyva, kik éjjel nappal dorbézoltak és a szokott örököt sem állították ki. Megtudván ezt Hamzabeg, esztergomi parancsnok, csendesesen a falak alá vonúlt, hágesókon a várba minden ellenállás nélkül nyomúlt s az alvókat koczoltatni kezdi. Ekkor némelyek fegyverre keltek ugyan, de a túlnyomó erő az őrséget részint levágta, részint foglyul ejtette. Ferdinánd Szolimannál panaszt emelt a nemzetközi jog ily megsértése miatt, de válaszul azt nyerte, hogy az nem történt Szoliman akaratával, a nemzetközi jog sincs megsértve olyan vár elfoglalása által, mely őrség nélkül hagyatott; egyébiránt Ferdinánd katonáinak is hasonló esetben szabad hasonlót tenniük. Nagy János elfogatott, s ám-

bár árulónak nem találtatott, mindazáltal gondatlanságáért Komáromban június 15-én feje vétetett.

Izabella követe, szokott üdvözlés után. Henriknek előterjeszté, hogy az ország biztosságára s a király méltóságára nézve kívánatos, mikép Henrik Lippát, Temesvárt, Becskereket, Becsét, Orsovát s alsó Magyarország egyéb végvárait, melyeket az áruló Martinuzzi Ferdinándnak adott át, a szultánnak bocsáttassa vissza, mit ha kieszközöl, felső Magyarország többi része Ferdinánd uralma alól vagy tekintélyvel, vagy erőhatalommal könnyen lesz felszabadítható. E végre pedig két dolog szükséges: t. i. Szoliman kegye, mely a végvárok visszaadásakor nyilvánulna, és ő fölsége pénzbeli segélye: a szultánhoz tehát követet küldjön, maga pedig 5 évre 5000 katonát adjon. Henrik örömmel fogadta s kívánt válaszszal haladéktalanul elbocsátotta a követet, azonfelül leányát Szapolyay Jánosnak nőül odaigérte, kit Ragúzaig elkísértet, honnan a török birodalmon át Magyarországra könnyen eljuthat; 5 évre 5000 gyalogot ad; frigykötéseibe Erdélyt nemcsak befogadja, hanem egész ügyekezéttel azon is lesz, a mennyire segítségével, tanácsa-, pénze-, tekintélye-, hatalmával teheti, hogy Lippát, Temesvárt, alsó Magyarországot János királynak és leányának visszaszerezze. Ha tehát tetszik e rokonság és barátság Izabellának és az országnak, három hónap alatt válaszoljanak, egyúttal követül Martinez Péter Ferenczet adta Báthory Kristófhhoz, kinek titkon meghagyta, kövessen el a főurakkal s királynéval mindent, hogy János király ne aszszonyosan s hitvány emberek közt, hanem fejedelmi hivatásához méltóan neveltessék. Báthory Kristóf, visszajötte után, előadván az országgyűlésen követsége eredményét, ez mindenkit örömmre ragadott s a főurak és mind a két országbeli rendek arra intették Izabellát, engedje meg, hogy fia Váradra mehessen s ott a közügyekhez szokjék.

Azonban gyanú és félelem szállta meg a királynét. Visszaemlékezett ugyanis, hogy Martinuzzi ugyanezt sürgette untalan s azt semmikép sem érhetve el, az országot Ferdinándnak hűtlenül átadta. Anyja ravasz tanácsai is megtévesztették már őt. Uralomra szertelenül vágyva s élvekbe elmerülve, a francia király rokonságát és barátságát, országa s fia támaszát, megvetette; a fia nevelését s az ország jobb kormányzását kívánó főurakat gyűlölte. Átlátva azonban, hogy fia majdnem felseledült s a hadi gondok nem nőnek valók, békére útát és módot keresett; de senkije sem levén, a kivel azt esz-

közöltesse, testvérével, Zsigmond Ágost lengyel királylyal, titkos levelek és követek által kezdett értekezni.

E közben a császáriak saját pártfeleik falvait is pusztították, s Erdélybe, kivált Perényi Gábor birtokaira, bebeüthtek. Perényi tehát összeszedve erejét, Dobó István Palóczvárára ütött s azt földig lerombolta. Erdélynek legalkalmatlanabb volt Kisvárdá. Megvívására Izabella Némethi Ferencz tokaji várnagyot és Báthory Istvánt küldötte, de Telekesy Imre a kisvárdaiak megsegítése végett átkelt a Tiszán, amazok tehát a megszállást abban hagyták, csak Olsvát rakták meg őrséggel, hanem Telekesy nem akarván azt el lenség kezében hagyni, bevette s a Tiszán visszazállt.

Izabellának új dolgokon járt elméje. Nem kevésbé ingerelte őt fel Bebek Ferencz, gazdag férfiú, a ki Konstantinápolyba önként ment, hol őt Szoliman Erdély kormányzójává tette s a két oláh vajdát rendelkezése alá adta. Egy csasznt is küldött vele parancsokkal a királynéhez és országos rendekhez. Visszajöven Bebek, a csasznt a királynéhez előre küldötte. Az a parancsokban megnyugvását szinlette, de azon főurakat, kik Erdélybe visszasegítették, Kendy Ferenczet és Antalt, Bebek Ferenczet, Balassa Menyhértet, Csáky Mihály kancellárt, mint összeesküdteket, halálra szánta. Szándokát, Nisoczky Szaniszló lengyelen kívül, kivel gyöngéd viszonyban élt s minden titkát közölte, senki sem tudta; de végrehajtásra módot, ha Balassa Menyhértet meg nem nyeri, nem talált. Nisoczky ugyanis rábizonyítván Balassára, hogy ő is egyike az összeesküdteknek, őt, ha vállalkozik, nemcsak bocsánatról biztosítá, hanem Vécs várát, Kendy Ferencz birtokát, is neki oda ígérte. A minden gonoszra kész Balassa vállalkozott. A királyné tehát Kendyeket és Bebeket fontos dolgok ürügye alatt Gyulafejvárra hívatta s ott szeptember 22-én szállásaikon megölette. Bebek szobájában mérget találtak. Izabella azután a tordai országgyűléssel eljárását helyeseltette s a kivégzettek javait elkoboztatta; Balassát főhadvezérséggel, tasnádi várnagysággal, a három szomszédmegye tizedével s Nagybányával jutalmazta. Ezzel meg nem elégedve, Kisvárdát is hatalmába akarta keríteni s azt meg is szállotta, de az oda robotott Telekesy őt Ferdinánd részére, mire már azelőtt Thurzó tette hajlandóvá, megnyerte.

A törökök ez évben Kassa vidékén pusztítottak, de Telekesy és a Ferdinándhoz visszatért Bebek György által Kazánál keményen

megverettek, részint levágattak, részint elfogattak, a többi szét-szóratott, kik több napon át erdön mezőn bolyongva majd a katonák, majd a földnépe által verettek agyon. A hatezernyi seregből alig szabadult meg száz.

K i l e n c z e d i k k ö n y v. Dobó István szamosujvári fogságából kiszabadult. Ismerve a vár minden rejtekét: éjjel kötélben lebozsátkozott s az oda rendelt lovakon elszökött mi neki nem sikerül vala, ha a lengyel várnagy nem kedveskedik azzal nejjének, ki azután is sokáig fogva maradt s csak akkor bocsáttatott el, midőn férje esküvel ígerte, hogy János király hadát, szükség esetében, szerednyei várába befogadja, a miért Ferdinánd fölöttébb megharagvók reá. Ámde Dobó, szinlés nagy mestere, Prágában hosszúra nevesztett, szándékosan eltorzított szakállal s hajjal megjelenve, a kiállott nyomor nagyításával mindenkit szájalomra fakaszt, Trautsohn János főtanácsost pedig 300 ökörrrel, Draskovics György alkanczellárt tetemes pénzzel megvesztegetve, általok Ferdinándtól Lévat és Viglest, Gönczöt és Telkibányát, azonfölül 32000 frt készpénzt kapott.

A kassai főkapitány Pethő János, a tokaji szüretet évenként háborgatta. Most is, Bebek Györggyel szövetkezve, Szerencset, Némethy Ferencz tokaji várnagy birtokát, megszállotta; de mivel táborával nem sokat gondolt, a helyett inkább dőzsölt: Némethy válogatott lovasokkal s lovakra ültetett gyalogokkal naptámadatkor az alvókra rontott, sokat közülök levágott, másokat elfogott, maga Bebek homlokon sebet kapott, Pethő is a hátán, egyszersmind elfogatott, de azután Segney Zsigmond a sárosi segélyhaddal kiszabadította. Az ágyúk Némethy kezébe jutottak.

Izabella, miután a francia érintett ajánlatot megvetette, a háború gondjai pedig megtörték s mindenki már fiát ohajtotta ural kodónak, új dolgokon törte fejét. Ferdinánddal t. i. békét kötött e feltételek alatt: Ferdinánd a Castaldo és Nádasdy Tamás által ígért leányát Jánosnak császári nászhozománynyal nőül adja; János Abaujmegyét visszaadja, de Bereg- és Ugocsamegyéket közösen bírják, egyenlően osztotva; az adóval Munkácsot, Husztot, Marmarost, alsó Magyarországot és Erdélyt János saját törvényeivel szabadon, örökre, királyi hatalommal bírja, csak királyi czímet ne használjon, mást tetszése szerint választhasson. A békét annyira ohajtotta a már súlyosan beteg királyné, hogy további tartózkodáshelyéül Mun-

kácsot és Husztot Marmarossal együtt választva, útra készült, egyszersmind végrendeletet tett, melyben Balassa Menyhértet fia főgondnokává rendelte, midőn Lengyelországból tudtára adták Balassa gonoszságát, a ki Geradovsky és Jablonsky német lovas vezéreknak levelet írt, hogy az ő segélyökkel Erdélyt Ferdinándnak visszazerezné. Azok a levelet megmutatták a szepesi XVI város lengyel kormányzójának, ez pedig Lengyelországba küldötte. Izabella tehát Nisovszkyt az ügyek végleges elintézése végett Zsigmond lengyel királyhoz küldötte, kinek visszatérte után Munkácsra átköltözni s a kormányt fiának átadni készült, de negyednapra váratlanul meghalt. Nisovszky után, hogy térjen vissza, futár ment, kitől azután az összehítt főurak megtudták a békepontokat. Ezek fölött nagy vita támadt. Némelyek a fejedelem korára, vámok-, hadsereg-, Szoliman segélyére útalnak; mások Kassán kívül még a fátrai hegyeket hátrul követelendőknek állíták. Végre Ferdinándhoz Csáky Mihály és Hagymásy Kristóf vezérlete alatt számos tagú követség, egy másik pedig Zsigmond lengyel királyhoz közakarattal küldetett, adna ő is a követekhez egy nagy tekintélyű férfiút, ki a békealkudozásnak sikert szerezne.

T i z e d i k k ö n y v . A lengyel király követe, Preferambzky Miklós gnezeni püspök, János király követeivel majdnem egyazon időben érkezett Bécsbe. Ő volt a közbenjáró, ő tudatta az erdélyiek kívánatait: hogy Ferdinánd adja leányát nőül Jánosnak; Ferdinánd megszakadtával Magyarország János örökösire szálljon; a két birodalom közt a Duna legyen a határ. Ferdinánd méltányosabb pontokat kívánt; a követek válaszolták, más útasításuk nincs; Ferdinánd újból előbbi értelemben felelt; az erdélyiek engedélyt kértek, Jánoshoz követet küldhetni, mit meg is nyertek, de a követ csak ugyanazon feltételekkel ment vissza. Emígy a követség czélt nem érve haza ment.

Ez évben háborúnk nem volt, de a kölcsönös pusztítások, rablások, betörések a fegyverszünet alatt is folyamatban valának.

Forgách e könyvben még Fülöp spanyol király afrikai hadjáratát írja le, mit mellőztem.

T i z e n e g y e d i k k ö n y v . 1561-ben János királyt nem csekély baj fenyegette. Majláth Gábor Jeromos nevű olasz zenészt János meggyilkolására bérelte ki. A gaz tett pisztolylyal volt végrehajtandó, melyet a zenész hárfájába rejtett el. Kitudódván a szándék,

Majláth, neje hátrahagyásával, Lengyelországba menekült, de nagy befolyású sógora, Báthory András, kegyelmet eszközölt ki számára. — Őszkor ismét Oláhország felől új vész fenyegette a királyt. Azon terv szerint t. i., melyet Forgách Ferencz készítet, Heraclides Basilicus Jakab, krétai alacsony rendű görög, volt eszközül Szapolyay megbuktatása s Erdélynek Ferdinánd részére meghódítása végett választva. Főadata volt Sándort, Moldvának zsarnoksága miatt gyilkolt vajdáját, megbuktatni s onnan Erdélyre ütni. Heraclides Lasky Albertet, Késmárk és Dunaveczi urát és Serédy György dúsgazdag özvegye férjét, nyerte meg a tervnek. Kilencz ágyúval s csekély lengyel és magyar sereggel útnak indultak, de a ruthén hegyek közt a ruthén kormányzó útjokat elállva, minden hadszerök s ágyúk elvesztésével visszatértek. Heraclides azután Kassán Zay Ferenczcel közölte tervét s vele egyetértve Ferdinándnak írt. A levél, mert az ügynek titokban kelle maradnia, csupán Draskovics György, Forgách Ferencz, Oláh Miklós és Nádasdy Tamásból állott tanácsban vétetett föl. Sándor vajda pedig Zrinyi Miklóst, kit neje révén rokonnak tartott, kérte meg, járna közben Ferdinándnál, hogy ez Heraclidest ne segítse, sőt birodalmában menhelyet se adjon neki. A tanács Heraclidest nem pártolta, mert ismerve származását, a főadatot részint nehéznek, részint kalandosúnak találta és Szolimannak, kivel fegyverszünet volt, megbántásától is félt. Csak Forgách szólt a vállalat mellett, ki azt sem nehezen kivihetőnek, sem, ha pénzsegély adatik, nagy veszteséggel járandónak nem látta, hiszen játékokra gyakran sokkal több költetik; ha pedig sikerül az ügy, hasznára válhatik egykoron a keresztyénségnek; a töröknek azzal hadat nem üzennek, de azt sem lehet meggátolni, hogy beütések néha ne történjenek a szomszéd tartományokba, miként azt Szolimán katonái is teszik; végre a régi jogot azon tartományokhoz sem kell egészen elvívni hagyni. Ferdinánd Forgách részére állt s Heraclidesnek 8000 frt segélyt és hadat gyűjteni hatalmat adott.

Heraclides és Zay titkon minden készületet megtettek; emez vezérnek Székely Antalt, 200 lovas élén, megnyeri és szabadságot ad mindenkinek önkéntesként elmenni. Villey, magyar háborúban forgott francia, 100 lovassal, a burgundi származású Ruscell János Péter mintegy 50 burgundi lovassal a vállalathoz csatlakoztak. Sziléziában Sedliza Rukovszky Péter 150 nehéz fegyverzetű lovas gyűjtött. A többi lovas és gyalog a császári katonaságból került ki,

de nem volt több 1600 nál, 8 ágyúval. Ezen sereggel Heraclides Ungvárról Munkács és a ruthén hegyek felé haladott. Az utat elállt ruthéneket és lengyeleket két helyen szétszórva, Moldva határán Estepnic városához ért, de a moldvaiak közül senki sem pártolván hozzá, aggódni kezdett, mert a vajda sokkal nagyobb hadával megütközni esztelenségnek, visszatérni a ruthén kormányzó megszáporodott serege miatt veszélyesnek látta. Ütközettel szerencsét próbálni egyhangúan lön elhatározva. A csaták Szucsava- és Prutnál a vajdára nézve szerencsétlenül ütöttek ki. Heraclides meghódítva Moldvát, Konstantinápolyba követeket ajándékokkal küldött, a szultánnak engedelmességet s 10000 aranyra felszoktetett adót ígért. Szoliman, ki eleinte Sándor vajdát pártolta, eltitkolva neheztlenségét Heraclidesnek szokott zászlót küldött.

Míg Moldvában ezek történnek, Báthory András testvérét, Miklóst, és Balassa Menyhértet Ferdinánd részére csábitá. Balassa e föltételek alatt pártolt át: mind ő, mind párthivei bocsánatot nyertek; Szathmár és Nagy-Bánya, míg a János király birtokában lévő Munkács visszavéttetik, Tasnáddal és az erdélyi püspökséghez tartozó három megye tizedével együtt neki adassanak, azonfölül Detrekő vára neki adományoztassék. Az árulást azzal tetézte, hogy Szapolyaytól még katonai zsoldra 10000 ftot vett fel, s csak Szathmárra érkeztekor vetette el álarczát, polgárháborút szítva fel a hazában. — Szoliman Prágába küldött csausz által panaszt emelt a moldvai betörés, azonfölül Báthory Miklós és Balassa Menyhérttel Erdély nagy részének János királytól elpártolása miatt.

Tizenkettedik könyv. Tavaszkor Zay Ferencz, Balassa Menyhért és Báthory Miklós Báthorban egyesülve*), elkezdték a háborút Koraszó vára megszállásával, melyet ura, Matuzzay Péter, néhány nap mulva feladott. Szapolyay ekkor sereget gyűjtött, a szultán a budai és temesi pasákat segítségére rendelte. János király vezérékül Báthory István és Némethy Ferenczet választotta. Ezek Hadad várát néhány nap alatt bevették. Látva Ferdinánd, hogy nagyobb mérvűvé készül a háború, a megyéknek fölkelést parancsola. Báthory és Némethy 8 ezernyi haddal rendelkeztek. János király Kolos-Monostoron betegem tartózkodék, de azért sereget mindenfelől

*) Istvánffy jegyzete szerint Báthory nem volt jelen, csak sereget küldött Székely László vezérlete alatt.

gyűjtött. Vezéreinek meghagyá, az ő nagyobb sereggel megérkeztéig ne ütközzenek. Ezt tudva az ellenfél vezérei, annál inkább siettek. A megyei fölkelőkkel 4000-re ment seregök; ezzel Hadadhoz szálltak. János vezérei abban állapodának meg, hogy apró csatározásokkal fárasztás az ellenséget, de Némethy Ferencz a határozat ellenére lovasait s gyalogjait az ellenség elébe vitte. Egy csapat lovassal Balassa azonnal támadott s megnyomva az elsőket, a jobbadán százszokból állt erdélyi gyalogság megszaladt, meg azután Némethy, utána a többi. A viadalt csak Báthory István folytatta, míg látta mindnyájoktól elhagyatását. Ekkor ő is mellén és karjain megsebesülten néhányad magával a berkekbe menekült; a szétrobbantott erdélyieket, kivált Balassa emberei, részint levágták, részint elfogták, ezek közt Telegdy Miklóst, Csáky Pált és Bornemisza Benedeket, kik azután drága pénzen váltották ki magokat. Hadad vára megadta magát. E csatavesztés annyira megrémíté János királyt, hogy a lengyelek és Csáky Mihály tanácsára Lengyelországba menekülésről gondolkodott, már a lovak is be valának fogva; de Báthory István és Kristóf lebeszélétek, előadván, hogy van még serege, vannak várai, kerített városai s közel van Szoliman segélyhada. Ha a császáriak feléje vonulnak, nem volt volna mód öt visszatartóztatni.

Látva Ferdinánd, hogy nagy lesz a háború, a kapitányoknak meghagyta, lehetőleg foglalkodtassák a törököt. Balassa János tehát, zólyomi várnagy s dunáninenni főkapitány négy ezernyi haddal Szécsényt támadta meg. A budai pasa Hamzabeg füleki szandzsákot 2000 válogatott katonával küldé ellene, ki a várból kihitt lovasok- és gyalogokkal Balassának városi és falusi népből állt seregét majd egészen levágta vagy elfogta. Balassa kevesed magával menekült. Krusics János és Pálffy Tamás foglyul estek. — Kissé szerencséjében folyt a dolog túl a Dunán. Itt Nádasdy Tamásra volt bízva az ellenség foglalkodtatása; de az okos férfiú nem mert kevés földnépével valamibe fogni: Gyulaffy Lászlót mindazáltal és Török Ferenczet Hegyesd zalamegyei kastély megtámadására küldé, kik azt rövid idő alatt be is vették, de több támadást tenni nem merve, népek haza oszolt.

Ezalatt a budai pasa a császáriak ellen indult s ütközben Kúnék várát, Rozsályt, ostrom alá fogta, de az Egerből jött segítség miatt eredménytelenül tovamonult. Közeledtére a császáriak Szathmárba vették magokat, hol azután 20 ezernél nagyobb ellenség vitta

a várat, melyben megszökült már az élelem, a barmok is lombokon rágódának, mert a törökök által fölgyújtott Németiből az erős szél Szathmárra is átvitte a tüzet, s a város nagy része, az élelem, a hadi szer, a hadadi zsákmányból bevett pénz és sok ember megégett, s oltás nem volt eszközölhető, mivel a törökök a tűz dühöngése alatt támadván a városra, a szathmáriak védelemmel valának elfoglalva. Már a feladás föltételeiről tanakodának, midőn Balassát bárhonnán hozandó segítség végett kiküldék, ki ladikon ki is surrant az ellenség között. E közben a moldvai hadjáratból visszatért Székely Antal új hadat, a megyék- s főuraktól segélyt gyűjtött; Ferdinánd is megparancsolta a megyéknek, hogy a nemesek személyenként, a jobbágyok közül minden ötödik táborba szálljon. Székelynek már 5000 embere volt; a Sziléziában fogadott 450 lovas Ecseghez érkezett. Nemsokára azonban a szintén élelemhiányt szenvedő törökök a 16 napig tartott ostrommal felhagytak és Ecsed alá vonultak. Itt a temesi s budai pasák csekély csatározás után két felé oszolva, haza mentek.

Emitt alig szaladt félbe a hadi zaj, a háború Erdélyben tört ki. Balassa kezdet óta elpártolásra bujtogatta a székelyeket. Ugyanazon nemzetbeli Székely Antal titkos követek által Moldvából azon czélból izgatta őket, hogy Szapolyayt kétségbeejtse a bel és külháború. De az árulók közt egyetértés nem vala, a török seregtől való félelem is féken tartá az embereket; a budai pasa által visszanyomott, sok csatát, katonát veszített császáriaknak pedig elég dolgot adott az önvédelem. Ha a magyarországi háború összeesik a hadadival, János király elbukik. Két tanácsosa ugyanis, Valkay Miklós és Forró Miklós, Balassa által megnyerelve, mintegy 4000 székelyt zászló alá gyűjtöttek. János király azonnal sereget gyűjtött s hogy vagy hűségre hajlitsa, vagy segélytől elvágja őket, Radák Lászlót mintegy 2000 lovassal és gyaloggal előre küldötte, ő maga a többi sereggel utána haladott. A székelyek a kegyelmet visszautasították, Vásárhelynél tehát összezapott a két fél, s a székelyek szétszórattak, nagy részben elfogattak s Tordára vitettek, néhány vezér megbüntettetett, Lázár István és Kornis Mihály egy ideig fogságban tartattak, a többi haza bocsáttatott. Szapolyay azután Segesvárra országgyűlést hitt egybe, hol büntetésül a székelyek szabadságai, kivéve a lázadásban részt nem vett Aranyosszéket, eltöröltettek s féken tartásukra két vár építtetni határozottat; Valkay

és Forró halálra ítéltettek, de midőn fisztét végzendő vala már a bakó, megkegyelmeztettek.

Azon időben Bebek György, Sárközy Mihály és Magócsy Gáspár császáriak is vereséget szenvedtek, Bebeknek a törökökhöz átszökött szolgálja ugyanis biztosítá volt urát, hogy Hasszánbeget kezeibe játszsza, s ennek végrehajtására napot és helyet tűz ki. A három férfiú midőn 800 lovassal Fülekhöz közelednék, az erdőkben lesvetett törökök minden oldalról bekeríték őket. Bebek, Magócsy, Sárközy s majd mindnyája elfogatott, sok levágatott, kevés menekült Bebek és Sárközy Konstantinápolyba küldettek, Mágócsy 8000 aranyon kiváltotta magát.

Tizenharmadik könyv. A francia vallásháború és tridenti zsinat leírása után szerzőnk az 1563-ki pozsonyi országgyűlésre megy át, hol Miksa volt az országnak királyul adandó Fontos kérdések felőtt folytak a viták. Ferdinánd örökösödésről beszélt, az ország választáshoz ragaszkodott. Ferdinánd akkor állította helyénvalónak a választást, midőn nincsenek királyi magzatok és Zsigmond példájára s Ulászló szerződésére hivatkozott. A magyarok őseiktől örökölt nemzeti jogukat hozták föl, a néhánytól erővel vagy kedvezménynyel kicsikart szerződés pedig érvénytelennek nyilvánított. Kérdés lön még, meghivassanak-e a választásra Erdély és a János király birtokában volt magyarországi megyék? mert azon nehézség forgott fen, ha meg nem hivatnak, nem lesz kiegészítve az országgyűlés és törvényes a választás; ha meghivatnak, tiltakozni s Jánoshoz ragaszkodni találnak. Végre meg nem hivatásuk találtatott czélszerűbbnek. Ferdinánd megérkezte előtt ott volt már békeajánlattel János követe, Báthory István; urának a császár leányát, ki annakelőtte Nádasdy Tamás és Castaldo által Kolozsvárott ünnepélyes esküvel templomban volt neki megigérve, nőül kérte; kijelentette, hogy ura a királyi czimről nem mondhat le, de gyermekei, ha lesznek, viseljenek olyan czímet, a minőt nekik Ferdinánd vagy Miksa adni akar; a mostani határokkal megelégszik s más becsületes és méltányos föltételektől sem vonakodik. A magyar főurak nagy része a békét tanácsolta, de az ügy más napra halasztatott. Miksa és Ferdinánd megérkezte s nagy pompával fogadtatása után Ferdinánd fia megkoronáztatását indítványozta, hanem más értelemben volt a bels külbajok által megrontott ország. A rendek a sérelmek orvoslását sürgették; most levén a szabadság s közjó helyreállításának ideje;

eddig országgyűlésről országgyűlésre csak szóval tartották őket, s mikor szakad ennek vége? sőt érvényes sem lehet a választás vagy koronázás, ha előbb nem választatik nádor, kit első szavazat illet: kivánták tehát, hogy előbb nádor, azután választassék a közsabadság, igazságszolgáltatás és közjó gyámola, a király. A főrendek, kevéssé kivétellel, ellenkező értelemben valának.

Sok napig folyt a vita, míg az igazságot, a sokaság zúgolódására, elnyomta a hatalom. Oláh Miklós, esztergomi érsek, Zrinyi Miklós, Batthyányi Ferencz titkon lovalták a fejedelmet, hogy kéznél levén a korona s királyi jelvények, ki merend a koronázásnak ellene szegülni? Az érsek, alacsony házból, oláh atyától származva, a legfőbb polczra mások gyűlöletével emelkedve, helytartó s kancellár törekvék maradni, Zrinyi nádorságra vágyott; Batthyányi, Sibrik Máté és László által birtok miatt perbe idéztetve, a király kegyét hajhászta. Miksa tehát megkoronáztatott, de tudva van, hogy sem a megyei követek, sem a nemesség a koronázáson jelen nem voltak, s a kik a templom tornáczában álltak is és behivatnak, nem mentek be.

A tanácskozások azután is zajosak valának, mert a katonai fegyelem felbomolván, a katona faluról falura kóborolt, rabolt, zsarolt, engedetlenkedett, zsoldját ritkán kapta meg; hivatalok, méltóságok, parancsnokságok nem a jóknak adattak; a leggonoszabbak büntetés helyett adományokkal nyerettek meg; törvényt s igazságot nem szolgáltatni szokássá vált. A fájdalom szánalomná változott, midőn egy nemes valamelyik Balassa által elvágott s nyakáról csüngött kezeit mutogatta. Mások a nyomornak más nemeit könnyezve adták elő. Még nagyobb volt a forrongás, midőn mindnyájan nádort akartak választani, a fejedelmek pedig annál keményebben ellenszegültek s elvégre is övék lőn a diadal.

Az országgyűlés folyama alatt Báthory István folytatta békealkudozásait, de eredmény nélkül.

Tizennegyedik könyv. Az 1564-ik évet Ferdinánd halála s megújult háború tették emlékezetessé. Az imént említett békealku folytatása végett a két fél biztosai, Miksa részéről Bornemisza György csanádi püspök, Alaghy János és Rakovszky György, Szőlösön jöttek össze, s midőn ott időznek, Balassa Halmiban, Munkács-tól, Szapolyay birtokától, egy mértföldnyire, várat épített. Az erdélyi biztosok az ellen tiltakoztak s a vár lerombolását kérték, külön-

ben semmiféle tárgyalásba sem bocsátkoznak, Balassa ellenszegült, s erőszakkal, fegyverrel mindent felzavart. Ekkor Hagymásy Kristóf, huszti várnagy, éjjel váratlanul rajta üt, s Balassa megszökése után a várat beveszi, lerombolja. Itt a biztosok a békeügyben mitsem végezve, inkább nagyobb gyűlölettel, széteszoltak.

Miksa, tanácsosai javaslatára, a három év óta hátra volt török adót követeli által Konstantinápolyba útnak indította s a béke megújítását kérte. Alig keltek a követek útra, midőn néhány nap mulva megérkezett Szoliman követe is, folytatását a Ferdinánddal kötött békének, ha elküldetik az adó, megajánlva. Midőn emigy a két fél hajlandó fentartani a békét, Balassa és Zay, Szatlmárból kiindulva, bekóborolták a falvakat és sok hordót szedtek össze, a tokaji szőlőket s János király más alattvalóit ők akarván leszüretelni. Megtudván Báthory István, hogy a szatlmári őrség, kevés kivétellel, kivonult, Váradról, hol parancsnokol, válogatott katonákkal alkonnyat előtt elindult, mindenkinek teendőjét kiszabta s virradat előtt a várat minden oldalról megtámadja, heves tusa után beveszi, Balassa kincseit, nejét, gyermekeit hatalmába keríti, a zsákmányt katonáinak adja, a nőt gyermekeivel Erdélybe János királyhoz küldi, az életben maradt mintegy 200 németet s ugyanannyi magyart szabadon bocsátja. Szatlmár alól Nagy-Bánya alá megy, a várost a polgárok harez nélkül feladják, a várat kiostromolja. E szerencsés kezdet Szapolyayt is felbátorítja, 12 ezernyi sereget gyűjt s vele Hada-dot támadja meg, Sennyey Mátyás erélyes védelme daczára beveszi, az őrséget levágja vagy foglyul ejti, Sennyeyt szintén elfogja, sebeit ápoltatja s a háború végével megajándékozva szabadon bocsátja. Báthort és Sz. Mártont hasonló gyorsasággal elfoglalva, KisVárdát ostrom alá veszi, de mivel alatta, nagyobbakra törekedve, késni nem akart, s a téltől is félt, azon föltétel alatt, ha január 6-ig nem érkezik segítsége, megadja magát a vár, alóla tovavonul. Átkelve a Tiszán Atya várát meghódítja, azután Kis-Kovaszót bevéve, mind a kettőt, Huszt és Munkácshoz közelségök miatt, lerontja. Kassa, Eperjes- és más szabad kir. városokig haladásában a kiáradt vizek s korai tél gátolták meg. E szerint Ecsednek fordult, melyet Báthory Miklós a kisvárdaiakéihoz hasonló föltételek alatt feladandónak ígért. Mindez december 5-keig történt.

Tizenötödik könyv. 1565 elején Miksa háborúhoz készült, melyre IV. Pius pápa 50000 aranyat, a ferrarai herczeg

ugyanannyit, a florenzi 200 ezeret kölcsön, de kamat nélkül, a genuaiak 40 ezeret, a bajor ugyanannyit adtak. Azonkívül bankároktól nagy kamatra kölcsönt vett föl. Trencsint Szécsy Margitnak 40 ezerért, DiósGyöört Perényi Gábornak ugyanannyiért elzalogosította. Pénze emigy levén, 2000 lovas, 500⁰ gyalog németet toborztatott; a Kassa felett és alatt fekvő megyék nemeseit személyenként felül-tette, a jobbágyok közül minden tizedik táborba szállt. Vezérekül Báthory Andrást és Schwendi Lázárt nevezte ki. Kassa volt a gyűl-hely. Tokajt vélte megtámadandónak, Schwendi csekélyebben akart kezdeni. Báthory nézete győzött. A sereg tehát február 5-kén Tokaj alá szállt, Némethy Ferencz 1500 válogatott katonával volt őrizetére rendelve, védte is ez magát hősileg, míg Némethy elesvén, z őrség podgyászostúl kivonulhatás föltétele alatt s hogy Némethy hall testét magával vihesse és biztos helyre elkísértessék, megadta magát. Tokaj eleste után Szerencs alá, mely hát mögött nem vala hagyható, Balassa Menyhért küldetett. A szerencsiek, meghallván Némethy halálát, meghódoltak.

Mig ezek történtek, Konstantinápolyban Miksa követei Szathmár és Nagy-Bánya visszaadatását szorgalmazták, s arra birták már a szultánt, hogy jelentené János királynak, adja Szathmárt vissza, de Nagy-Bányát tartsa meg. János ezt megértvén, Szathmárt, a várost és várat földig lerontatta, mit megtudván Schwendi, hadastúl a Tiszán átkel, Szathmárt, mindenfelől összehajtatott parasztok és katonák által, mert már is hire futamodott, hogy a beglerbeg nagy sereggel megérkezik, éjjel-nappal erődített, Nagy-Bányát elfoglalja. Ekkor János király Báthory Istvánt és Nisovszky Szaniszlót a császári vezérekhez békét kötni küldi, mi — emezek a beglerbegtől félve, amazok ellenállásra képtelenek levén — inkább szorultságból, mint őszintén, e föltételek alatt meg is köttetett: János Erdélyt örök joggal bírja, de ha örökösök nélkül halna meg, az ország Miksára s utódaira szálljon; míg él Biharmegye övé legyen, de Marmarosról Husztal és Munkácsal s a királyi czimről mondjon le; Miksa nővérét, régi szerződés szerint, nőül adja Jánosnak, ez pedig a béke megerősítése végett Miksához követeket küldjön.

A követek elindultak; a török követ, Hidaít aga, fényes kísérettel Bécsbe érkezett. Magával hozta a megerősített békeokmányt, mely e pontokat tartalmazta: Tokaj, Szerencs és egyebek, a mik azelőtt János királyéi valának, adassanak vissza, János pedig az

okozott kárt térítse meg. Szathmár, mert a háború előtt is övé volt, Miksáé, Nagy-Bánya, ugyanazon oknál fogva, Jánosé legyen; ezek végrehajtója azon követ lesz, a ki megviszi Szapolyaynak e parancsokat; a folyó évi adó küldessék el. Csernovics Mihály, Miksának konstantinápolyi követe, a már útban levő beglerbeget a szultán parancsával visszatérítette, mert a követek ismételve esedeztek, ne indíttatnék háború, mert a császár, ha János király megtéríti a kárt, az elfoglaltakat visszaadja. Ámde Bécsben terheseknek találtak e föltételeket, gyors futárt küldének tehát Konstantinápolyba, meghagyva a követeknek, bírják méltányosb föltételekre a szultánt, mert Tokajt és Szerencset visszaadni tiltja a becsület és lelkiismeret, az erdélyi lázadás előtt is Miksáé levén azok; Nagy-Bányát és Szathmárt, ha megtérítetik a kár, igérjék oda; nemsokára küldendő ajándékot is igérjenek, a pasákat pedig vesztegessék meg.

Báthory István, Szapolyay követe, s valamivel később a lengyel királyé is, Krazinsky Ferencz, ploczki prépost, Bécske érkeztek. De Báthoryt útjában ura futára új parancsokkal érte utól, mert Békés Gáspár, ki a háború elején Konstantinápolyba küldetett, azzal tért vissza, hogy Szolimantól roppant segílyt eszközölt ki; Bebek György pedig, kit mint foglyot János királynak ajándékozott a szultán, azzal kecsegtette a fejedelmet, hogy Pozsöny- és a Dunáig terjeszti ki országa határait. E két szeles ember nógatására tehát a békepontok megmásítottak s Báthorynak újak küldettek. A lengyel követ támogató közbenjárása eredménytelen maradt, e szerint hazament, Báthory pedig szoros őrizet alatt le lön tartóztatva. Schwendi mindezt tudva, Erdődöt ostrom alá venni elhatározta, s az élelemszállítás elvágása végett Balassát előreküldötte. Az erős várban Báthory György lakott, de a ki csak henyléssel s alvással gondolva, a várat minden védelem nélkül föladta. Számtalan arany és ezüst edényen drága ruhákon és czoboly bőrökön kívül 20,000 forint jutott Schwendi kezébe. — Ugyanazon időben a boszniai Zrinyi Miklós krpai várát szintén meghódította, — Szapolyay János sem vala restebb, hanem fegyvereit szertehordozva Jenő, Dézna, Világosvár őrségeit maga részére eskettette. A temesi pasa Pankotát vette be. A budai pasa által erős sereggel küldött Hanzabeg a visszahítt beglerbeg által küldött 6 ezerrel Debreczenben egyesült s az ellenség ellen indúlt. Néhány napig Szathmárt hasztalan ostromolva, Erdőd alá ment. Parancsnoka Lamberger, a német gyalogok vezére Beller György vala.

A magyarok közül főbbek voltak Bay Ferencz, Gyöny János és Zeleméry Miklós. Negyvened napra a németek, daczára a magyarok ellenzésének föladták. Erdőd eleste után Schwendi Szathmárt odahagyva Kisarhoz ment, s ott körülsáncolta magát; a temesi pasa szintén odarobogott; Szapolyay Nagy-Bánya bevétele s Kővár megghiúsult ostroma után hasonlóan a császáriak ellen fordult s velök több apró csatában meg is ütközött.

Eközben megérkezett Bécsbe a konstantinápolyi futár, oly tartalmú levelet hozva, hogy Tokaj, Szerencs és a mi János királytól elfoglaltatott, neki adassék vissza; Miksa Erdélytől (mert a mi túl a Tiszán van, az Erdély) és hadakozástól álljon el; ha a császári sereg visszahivatik a Tiszán, a török hadnak, hogy hasonló tgyen, szintén meg van hagyva. Ekkor négyfelé repültek a futárok. Egyik Konstantinápolyba olyan válaszszal, hogy János király háborút kihívás nélkül kezdett, sok várat elfoglalt vagy lerombolt s csak tovább hatolásának meggátlása végett küldé Miksa hadseregét; Tokaj és Szerencs csak a Tiszán járás kelés akadályozása végett vétettek be; a nyugtalan fejedelem nagyobb megfenyítést érdemelne, s az általa okozott károk méltán megtérítendők. Miksa egyébiránt visszahívja katonáit, ha a török ugyanazt teszi. A második futár a budai pasához, a ki ötezerrel a Rákoson tanyázott, a harmadik a temesihez, negyedik Schwendihez csaknem egyazon parancsesal küldetett. Schwendi azután a temesi pasával fegyverszünetet kötött, melynek tartama alatt a császáriak és törökök szabadon raboltak, míg a törökök a kóborló németek társzekereire bukkantak. A németek, nem messze a török tábortól, támadtak, s nagy szorultságba jutának, midőn Balassa Menyhért és Kerecsenyi László harcavágyó magyarokkal kellő időben segítségökre érkezének. Kemény csata fejtett ki, melyben a lippai beg elesett, kinek elestével s az éj közeldtével az ütközet félbeszakadt. A császáriak közül 300, köztök a szász választó fejedelem küldötte ezer lovas vezére, Rehbok, és sok német, a törökök közül majdnem annyi hullott el. Ötöd napra a törökök eltakarodtak, a császáriak is átkeltek a Tiszán. Hanem a törökök eltávozta után Schwendi serege egy részével visszafoglalta Nagy-Bányát.

A veszélytől megdöbbsent Miksa új sereget gyűjtött; 4000 gyalog, 600 lovas német, 200 lovas magyar Forgách Imre vezénylete alatt nem várt esetekre Pozsonyban három hónapig vesztegelt. Felső-

Magyarország megyéiből, Pozsonytól Szepesig, a személyesen fölkeltek nemesek és főurak, a jobbágyok közül minden tizedik, Nyitrán táboroztak, midőn azon örvendetesebb hír érkezett, hogy Erdődy Péter, horvát bán, a boszniai pasát megverte. A Bécsben letartóztatott Hidait aga szabadon bocsáttatását ismételten szorgalmazta, letartóztatását a nemzetközi jog ellen történtnek állítván. Végre elbocsáttatott, s vele egy futár ment Szolimánhoz oly tartalmú levéllel, hogy nem Miksa kezdte a háborút, csak védte magát; Szapolyay s a temesi pasa ellen panasz emeltetett; Krupa elfoglalása is fölemlített; rövid idő múlva követ fog Konstantinápolyba küldetni.

Tizenhatodik könyv. Az 1566-ik év gyűlölet- és háborúval árasztotta el az országot. Miksa a német birodalomnak januárra országgyűlést hirdetett, s arra segélykérés végett is készült. Hogy nagy pompával léphessen föl császársága elején, az osztrák és cseh előkelők valának őt saját költségükön oda kísérendők. A magyar főurak sarjaiból is 400 lovaszt választott. Ámde Zrinyi Miklós fiát, Batthyányi Ferencz unokáját visszatartva, Forgách Simon a vezérlettől vonakodva, ez Miksát annyira bántotta, hogy szándékától elállt és a tanácsosok s urfiak közül senkit magával nem vitt, magát Oláh Miklóst sem. Ugyanazon időben Zrinyi Miklós beadta a szigeti parancsnokságról, tárnoki s tanácsosi hivatalairól lemondását, de Miksa nem fogadta el, sőt rosz néven vette s fenyegetőzött is érte. Zrinyi Szigetben épített háza számára nemes lakok kiváltságát, régi adósságok és zsoldok kifizetését kérte, mi megtagadtatván tőle s megunván nagy költségeit, magánéletbe vonulni szándékozott. Sokan az imént elfoglalt várakkal viszszaakért apai örökségöket követelték, többi között Török Ferencz Debreczent, melyet családja mindig birt, most pedig Schwendi elfoglalt. Mindnyájan egyazon választ kapták, hogy jószágaik háború jogán foglaltattak el, mintha a haza polgárai ellen, nem pedig érdekében viseltetett volna a háború. S ámbár az önköltségeiken hadakozott magyarok vitézsége segített a visszahódításban, Miksa barátai nem-baráttal, honpolgárral ellenséggel egyképen bánt.

Ágostába menetele előtt a magyaroknak is februárra országgyűlést hirdetett s annak vezetésével testvérét, Károlyt, bizta meg. A királyi előterjesztvények valának: minden egész, fél- és negyedtelkes jobbágy a következő két évben különbség nélkül három-három frtot fizessen; a régi királyok kiváltságai- s adományainak érvénye újból

vizsgáltassék meg ; a meghalt főurak és nemesek jószágai rendkívüli törvény útján a kincstár javára szállíttassanak. Hallván ezeket a rendek, kimondhatlanul megdöbbenek ; felkiáltott mindnyája, hogy az előterjesztvényekben szolgasággal fenyegettetnek s apránként napfényre búvik a gyűlölet ; kétes, török és német kegyetlen-ség közt melyiket volna jobb választaniok ; végre átkokat szórtak mindezek okozóira. Főlemlítettek még sokat, mi országszerte ellenség módjára követtetik el. Lecsendesedvén a kedélyek, következők határozottak : a királynak az első országgyűlésen jelen kellett volna lennie ; az adó s minden más megtagadtatott ; Miksa visszaérkezte után új országgyűlés hívassék egybe ; végre állíttassék össze minden sérelem, nyomor, elnyomás, melyeket nem a török, hanem maga a király és övéi okoztak és küldessék Ágostába. Elvégre Károly intve a szükségre, utalva a folyó évre, 2 forint adót eszközöltki, de kivétettek azon vidékek, melyeket a császári vagy török had elpusztított. A hosszú, száz ivre terjedett feliratból szerzünk csak rövid kivonatot közöl, hogy átmelessen a bekövetkezett nagy háború leírására.

Arszlán budai pasa ugyanis, megtorlandó a székesfejevári törököknek Thúry György palotai parancsnok által megveretését, Palota alá szállt. Külségély messze, a király Ágostában volt ; de a veszély és félelem távolba üzött minden habozást. Az érdekelt főurak tehát, Batthyányi Ferencz 100 lovast, 300 gyalogot, Kanizsay Orsolya, Nádasdy Tamás özvegye, 200 lovast, 600 gyalogot, küldének ; Vasmegyét fegyverre szólítva, a nemesek fejenként, a jobbágyok királyi adó szerint keltek föl ; példájokat más megyék is, intve, buzdítva egymást, követték. Ezekhez Gyulaffy László a tihanyi, Török Ferencz a pápai őrségekkel és Nádasdy Kristóf csatlakozva, Pápán 10,000 fegyveres gyűlt össze. Arszlán e közben rést lövetett a falon, s hévvel folytatta az ostromot, de Thúry György is, noha sebet kapott, vitézül forgolódék. Megértvén Arszlán, hogy a pápai tábor megindult, az ostrom tizenkettedik napján, néhány kisebb ágyú odahagyásával, Palota alól hirtelen eltávozott. Elvonulta után Helfenstein vezérlete alatt megérkezett a német legio, a kémek pedig jelentik, hogy Veszprémből lesvetés és kémszemle végett 400 török jött ki, a kiket el lehetne vágni s emigy a várat kézre keríteni. Úgy történt. Elöl a magyar lovasok és gyalogok, utánok a németek mentek, s épen akkor a várfal egy része esetleg leomlott, ágyúkra tehát nem vala nagy szükség. Más nap ostromhoz készültek ; a résen betörést a

a németek magoknak követelték, a magyarok a kapuk bedöntésére vállalkoztak, mit Gyulaffy katonáival végre is hajtott, s a várat felgyújtotta; a németek is behatoltak, de a lőpor is fellobbant. Öldöklés, tűz mindenhol. A törökök jobbadán felkonczoltattak. A katonaság fosztáshoz látott, de a németek el akarván venni a magyaroktól a zsákmányt, a két fél összekocczant s a magyarok közül sokan hulltak el. A várat egy nap alatt földig rontotta a tűz.

E közben Ágostából, hol Miksa nyolcz óra 40000 gyalogot s 8000 lovast, a következő két évre pedig, ha szükség lesz, a segély felét hat óra eszközlé ki, a birodalmi segélyhad Bécsbe szállongott, azután táborba Komáromnál szállt. Vezérekül Salm Eck és Helfenstein nevezettek ki. E sereg Tatát fogta ostrom alá, s harmadnapra be is vette, a törököket vesztességgel ugyan, mind leöldösvén. Azután Gesztes, és Vitan, a törökök nem mervén bevárni a mieinket, nehézség nélkül foglaltattak el. Ekkor már hire futamodott a török had jövetelének, de senki sem tudta, a szultán személyesen vesz-e részt a hadjáratban. A kémeknek nem hittek, míg Szoliman Eszéken alúl átkelt a Dráván és Szigetnek tartott. A Dráva és Száva nagy kiöntése miatt lassan haladhatott és kétfelé osztott serege egy részével Pertaf pasa akkor már Gyulát vitta 70 ezernyi sereggel, melyhez a temesi pasa 10., az oláh vajda 12 ezerrel és 3000 bolgár csatlakozott, azonfelül 40000 tatár. Ily sokaság ellenében a parancsnoknak, Kerecsenyi Lászlónak, nem könnyű volt az állása, az őrség azonban az ellenség több intézkedését megghiúsította, több rohamot visszavert. Kerecsenyi végre, ha az őrség fegyverestül, lovastül, podgyászostül szabadon bocsáttatik, kezesekül, három beget s három előkelő törököt, a betegek, sebesek és podgyász elszállítására pedig 400 szekeret kap, a vár feladására ajánkozott. Föltételeit Pertaf elfogadta. Harmadnapra a kezesek és szekerek kiállítottak. De midőn fél mértföldnyire haladtak, lovasokkal találkoztak; az álnok kezesek azzal áltatták a megdöbbsent Kerecsenyit, hogy az Pertaf parancsa nélkül történik, de ha visszatér öhozá, a katonák megfenyítése után, bántatlanul fog szabadon bocsáttatni. Kerecsenyi tehát, a kezesekkel visszament a táborba, a hol letartóztatták, a többit pedig körülvéve rabul ejtették. Kivonúlt vala pedig 1500, többnyire ujonez katona, mert a régiek még a megszállás előtt Szapolyayhoz pártoltak; két zászló német; 2000 paraszt nő és gyermek, de a katonák közül alig maradt 500. Kerecsenyi Belgrádba küldetett, hon-

nan a foglyok zsarolása által remélt megszabadulhatni; de midőn azok bepanaszlák kinzásaikat a szultánnak, Ker ecesenyi hasonló kinzással végeztetett ki.

Forgách ezután Szigetvár örök emlékü védelmét és elbuktat, s az ezután elkövetett török rablásokat a dunántúli kerületben írja le, miket, annyszor és oly érdekesen leírtakat, hely szüke miatt mellőztem, csupán azt említem, hogy a Szigetnél elvérzettek özvegyei Miksához jöven, tőle magoknak és gyermekeiknek helyet, hol megtelepedhessenek, kértek, s ha nem volna rajtok segíteni más mód, Óvár, a császár birtoka, mellett adasson nekik bizonyos, miveletlenül hagyott földeket, hol új lakokat építhessenek magoknak. Semmivel sem lettek segélyezve.

Pertaf pasa, Gyula meghódolása után, a szomszéd várakat s kastélyokat dúlta fel. Az oly nagy erőnek ellenállni képtelen Világosvár, kiszökvén az őrség, ostrom nélkül jutott az ellenség kezébe. Jenőt 23 napi vivás alatt Pertaf ötször rohantatta meg, mindannyiszor visszaveretett. Elvesztve reményöket a védők, ott, hol a vár alatt foly a Körös és hanyagabb volt az őrizet, menekülni határozták el magokat. De midőn éjjel egy kis dereglyén át kelle kelniök s mindenki társait akarta megelőzni: a németek megverték a dobokat, ez ismét az ellenséget tevő figyelmessé, ki mindnyájokat elfogta vagy levágta, kivéve Segnyey Zsigmond várnagyot s azokat, kik a folyamon átúsztak s mesztelen és sebes lábakkal Reguly János Bély kastélyába menekültek.

Szapolyay a háborúnak ennyi lángja közt, jónak látva a kése delmezést, táborával későn mozdult ki, s Tokajt, mint örökét a alsó Magyarország maradványainak védelmére alkalmasat, kívánta hatalmába keríteni. Útközben a szákai kastélyt, Szákay András birtokát, melyet Schwendi németek- és magyarokkal rakott meg, Erdélyhez közelsége miatt kelle megnóditania. Föl is adták nemsokára a németek, kik a várnagyott, Bey Andrást, mert a feladást ellenzette, megkötözve összerugdalták, összeverték s csolnokon Szapolyay táborába küldötték, a kastély feladása után pedig a fejedelem szolgálatába lépve Tokaj vivására mentek, Itt Raminger Jakab volt a kapitány; az ostrom három oldalról 17 napig keményen folyt, s a hely be is vétetett volna, ha János király, értesülve Szoliman haláláról, oly roppant tatár és török seregek közt óvatosságot tanácsosnak nem talál. Átkelve tehát a Tiszán, haza ment. A tatárok már is iszonyú pusztítást

tettek. Egy részök Szolnoknál átszállva a Tiszán, felső Magyarországon, Eger, Kassa, Ungvár s Murány közt, az egész vidéket, a Kassán 5000 lovassal és gyaloggal veszteglő Schwendi szeme láttára, tüzzel pusztította, rabolta. Számtalan felgyújtott város és falu égése s egész Kassa külvárosáig száguldozó ellenség volt látható és a tenger tatár közül alig fogatott el egy kettő. A másik rész Tisza vidékét és Marmarost dúlta. Emide, mert a harcztértől távolabb fekiült s János király birtokában vala, mint biztosabb helyre sok nemes nőtül; gyermekestül s értékesb holmiostül menekült, de a Szoliman halála után féket vesztett vad ellenség senkit sem kimélt s, mint hire volt, 40000 lelket rabságba vitt. A tatárok eme részére Szapolyay Ujváros és Debreczen közt bukkant. Midőn a rabok szabadon bocsátása végett sokáig hasztalanul versengett a tatárokkal, elvégre az utóhadat megtámadta, megverte és sok rabot kiszabadított.

Miksa seregéből az olaszokat, cseheket, morvákat, sziléziaiak- és luzáciaiakat, kitelvén katonáskodásuk ideje, haza bocsátották. A megmaradt haddal mit kelljen tenni? Miksa tanácsosaival értekezett. A nézetek különbözők valának. A katonaság Komáromba, Óvárra, Vas- és Sopronmegyéke, legnagyobb rész pedig Csallóközbe szállíttatott. Itt dorbézolás által kifosztva mindenéből egy várost vagy falut, másba költöztek át; lovaik alá csépeletlen gabonával almoztak, a sáros utakat ugyanazzal boritgatták; a nemeseket kastélyaik és házaikból családotül kiűzték. Ilyesmit Miksa szemeláttára is tettek. Szemei előtt hordták rakásra mezőről és falvakból a gabonát. Barmokat s más dolgokat erőszakkal elvettek, háztetőket, lakokat, egész helységeket elpusztítottak, végtére ellenségként kegyetlenkedtek, csoportokban kóboroltak, nemcsak parasztokat, hanem bárkit, a kivel találkozának, kifosztottak, az ellenszegülőket megölték. A lakosok féltőkben községekiből kiköltöztek s mégis az egész háború alatt nem leheté látni vagy hallani, hogy csak egy is a garázdák közül meg lett volna büntetve. Elvégre mindazáltal utólérte őket a büntetés. Emitt nélkülözés, amott túlbőség és tobzódás betegekké tevén őket, majdnem mindnyájan elvesztek. Oly nagy lön köztök a halálozás, hogy egy sirba húszan, harminczan temettettek el, sőt voltak veremek, melyekbe két-, három-, ötszázan is takarítottak el, nem levén idő egyesek számára sírokat ásni.

Tizenhetedik könyv. Schwendi Szádvárt, melyet Bebek György hitvese hősileg védett, nagy nehezen bevevén, Munkács

ellen indult. Ügyetlen parancsnoka, Lugasy János, az élelem-, katonák-, ágyúk- s egyéb szükségesekben bővelkedő várat a vivás ötödik napján földadni ígerte, ha 20 nap alatt János királytól segély nem érkezik. Schwendi egy nap halasztást sem engedett. Ekkor hogy mindenkivel szabadon kimehessenek, volt a föladás föltétele. Schwendi azt is megvetette. Az őrség tehát megadta magát kegyelemre. Schwendi szabadon bocsátva utóbb a föbbeket is, Lugasyt János király börtönbe vettette, hol meg is halt, Kerepeczy Demetert pedig, a föladás egyik tanácsolóját, holtiglani fogságra íteltette. Ezután Schwendi Huszt alá szállt. Hanem ekkor már Erdély fejedelme is nemcsak hadat gyűjtött, de Hasszán temesi pasát is nagy sereggel segélyül hívta. Ezt megértvén Schwendi, azonnal Ungvárhoz vonult, de itt sem merve sokáig maradni, Kassáig hátrált, honnan János királyhoz békealku végett Stephies Bertalant küldé, kit a fejedelem, mert menevéd nélkül jött, a háború végeig letartóztatott. Hasszán pasa előbb Dédest, Perényi Gábor várát, szállta meg. A parancsnok, Barius István, 15 napig jól tartotta magát, de azután elfogyván reménye, cselhez folyamodott. A vár belsejében t. i. löporral teljes torony vala; Barius madzagot fonatott s annak egyik végét meggyújtva, úgy helyezte el, hogy a tűz a másik végéhez s ezzel a löporhoz csak bizonyos idő múlva érhetett. Ennek elintézése után katonáival éjjel titkon kivonult. Másnap a törökök csendet vevén a várban észre, hágesókon a falakra mohón sietnek s midőn gazdag zsákmány reményében a toronyhoz érnek, a meggyúlt löpor azt négyszáznál több törökkel légbepöpítette. Hasszán azután Putnok alá szállt, melyet Temesváry Mihály, szabad eltávoztatást nyerve, harmad nap múlva feladott. A megszeppent fiukei és gagy-báthori őrségek elszöktek. Rákóczy György kastélyát az ellenség lángba borította; az őrség, nem tűrhette a tűz erejét, kirohant s erős védelem közben, kevés kivétellel felkonoztatott. Az inánesi parasztok a középszerűen bekerített templomban halálig védték magokat. Monokyék kastélya szintén elesett, s Monoky Mihály foglyul ejtetett. Hasonló sorsra jutott a horvátii kastély, melynek ura elfogatott, mások levágtak. Az ellenség azután Torna, Regécz, Kassa, Eger, Szendrő közt az egész földet tüzzel-vassal pusztította s 12, mások szerint 15 ezer embert rabul vitt.

Ezalatt János király Kővárt és Nagy-Bányát vette be. Emitt a 900 német és magyar közül háromszázat a véletlenül meggyúlt löpor megölvén, az innen támadt zavart ha fölhasználja János király, a

vár könnyű szerrel hatalmába kerül. Azt elmulasztva, a vívást folytatnia kellett, mely alatt annyian estek el és sebesültek meg mindkét oldalról, hogy János szánalomra gerjedve, seregét vissza akarta vezetni, Bebek György azonban az ostromot folytatta, míg a magát hősileg védő őrség lekonzultatott. A jelen s múlt évi hadjáratokkal oly hírré kapott János király, hogy a császáriak már csak Kassa védelmére szorítottak és Schwendi a katonaságot és élelmet csak oda gyűjtette.

Konstantinápolyban is rosszul álltak Miksa ügyei. Követe, Wyss Albert, s ő ellene is hevesen kifakadva a pasák (kutyáknak nevezték mind a kettőt), megüzenték a császárnak: hogy a háborút európai sereg élén a görögországi beglerbeg háborúval fogja megtorolni. Miksa futár által jelentette, hogy nemsokára követeket adóval küld s Wyssnek meghagyta, legyen rajta a pasáknál mindenkép, álljanak el a háborútól, mert tudta, hogy a török sereg Drinápolyig haladt már, Wyss mindent ígér; Mehemet nagyvezér úgy a követet, mint Miksát, hogy fegyverszünetet álnokul kértek, szidalmazva, megparancsolta, hogy Szathmár és Tokaj Jánosnak adassanak vissza, a követek bizonyos határnapig az adóval jöjenek meg: e föltételek alatt Szelim seregét visszahívja és Szapolyaynak, ne folytassa a háborút, megírja. Midőn e parancsokkal visszatért a futár, Miksa annyira megharagudott, hogy betegség ürügye alatt tíz napig szobájából ki sem ment. Szelim Szapolyayt a háború folytatásától csakugyan eltiltotta, ő tehát seregével mint győztes haza ment; a császár pedig Szádvár- és Munkácsért elvesztett egy nagy területet, 9—10 kastélya, városa és vára földülötött vagy elfoglaltatott, annyi ezer embere rabságba esett vagy levágatott, jövedelmétől, melyet Nagy-Bányából remélt, megfosztatott s egész felső Magyarország kipusztított. Mindez júniusig történt.

E hónap végén Miksa Pozsonyba jött, országgyűlést tartandó. Nagy volt a várakozás, mert ez volt az első országgyűlés, a melyen megkoronáztatása óta személyesen megjelent. De nagy visszatetszéssel találkozott már az, hogy előterjesztvényeit németül fogalmaztatta. A rendek kinyilatkoztatták, hogy úgy a magán, mint országos sérelmek megorvoslása előtt az előterjesztvények tárgyalásához nem fognak. Már akkor becsúszott volt azon szokás, hogy a nagyobb sérelmek hallgatással mellőztettek, mások semmibe sem vétettek, mások ismét addig halogattattak, míg az illetők kifogyva a költségből válasz nélkül haza menni valának kénytelenek. Ekkor különösen négy fő sérelem vala felhozva. Első a katonák s tiszteik zsarolása,

rablása, kegyetlenkedése, minek az volt következménye, hogy a nép kákagyökérrel táplálkozott és sokan éhhalállal multak ki; második, hogy a tiszték kényök szerint foglalgatják a jószágokat, némelyeket pedig Tokaj elfoglalása óta maga Miksa bir s tulajdonosaiknak visszaadni vonakodik, holott azok önköltségükön hadakoztak; harmadik, a Tokaj-, Szikszóban s máshol felállított új harminczadok, mert Schwendi minden hordó bortól, akár eladatott akár nem, nemeseken, nemnemeseken, főurakon különbség nélkül 6 frtot vétett, azonkívül egész városok- s falvakra meghatározott mennyiségű bort, árának megadása nélkül, vetett ki s azt Lengyelországban adta el; negyedik, hogy katonai, világi s egyházi méltóságokra Miksa németeket és olaszokat emel s a magtalanul elhaltak jószágait nem magyaroknak adományozza, mi nemcsak esküjébe és az ország törvényeibe ütözik, hanem a nemzet méltóságát és szaporodását is csúfosan csökkenti.

Ezekre Miksa azt felelte, hogy nemsokára biztosokat küld, a kik mindent megvizsgálnak, akkor majd új leiratban válaszol. E leirat a rendeket nagyon megdöbbsentette, a főrendek előtt tehát egy szívvel lélekkel kimondták, hogy a királyi leirat nem, miként ígérve volt, kegyelmes, hanem ők magokra, nejeik-, gyermekeikre nézve szomorító és fájdalmas: épen azért ők mitsem adhatnak, elvételven tőlök az, a mit adhattak volna s látják, hogy számukra csak azon üdv maradt még fenn, kiköltözni a hazából. A főrendek jó reménnyel biztatták őket. A feliratot simábban szerkesztették ugyan, de magánuton Miksát mindenről értesítették s kérték, a multak jóvátevésével vigasztalná meg a csaknem kétségbeesetteket. Ekkor a császár összehíván mindnyájokat, nyilvánítá, hogy azon leirat akaratán s tudtán kívül adatott ki, kívánja tehát, magok a rendek keressenek s mutassanak módot, hogyan elégítse ki őket. A rendek azt felelték, a multakért igazság szolgáltatassék nekik, jövőre állittassanak vissza az ország szabadsága és törvényei. Miksa megint küldendő biztosokról szólt, holott állítá, hogy a leirat tudtán kívül adatott ki. A rendek újra s annál inkább megdöbbsentek, mert hozzá volt adva, hogy a városok s falvak tulajdonosaival maga fog értekezni a felség, szüksége levén azokra a végvárak körül. Egy sem volt tehát, a ki nem félt volna, hogy jószágaitól azon ürügy alatt, mert azokra a végvárak körül szükség van, megfosztatik. Ismételt kérelmökre ugyanazon válasz érkezett, azon hozzáadással, hogy a

rendek többé fel se irjanak, mert Miksa semmit el nem fogad, határozatán semmit nem változtat. S midőn néha úgy nyilvánosan, mint magánkörben esküjére emlékeztették, mondá: „szememre vetik nem egyszer eskümet, meglátjátok, hogy túlteszem rajta magamat,“ mit akként meg is tett, hogy sohasem említé azokat, a miket esküjében ígért és mondogatá, ő csak a jó törvényekre esküdött meg, mintha, veti utána Forgách, csak azon törvények volnának jók, melyek neki, nem egyszersmind a népnek tetszenének és az idő által megszentésítve a királyok által is szentek- és sérthetlenségnek tartattak.

Az országgyűlés alatt Miksa Verancz Antalt és Teuffenbach Kristófot Konstantinápolyba küldé azon adóval, melyet ígért, ha János király és a beglerbeg nem folytatják a háborút: hanem a budai pasa vonakodott a követeknek menevédet adni, míg Báthory István, Jánosnak három év óta letartóztatott követe, szabadon nem bocsátatik. Ez megtörténvén, a követek is tovább utazhattak, kik Konstantinápolyban nyolcz évre fegyverszünetet eszközöltek ki, azon föltétel alatt, hogy Miksa azon területről, mely eddig mindkettőjüknek adózott, mondjon le. A súlyos föltételt Miksa elfogadta, de midőn teljesítésére szólítottatt, mondá, hogy a teljesítést a magyarok ellenzik.

Tizenyolczadik könyv. Szerző e könyvben Albának németalföldi tetteit, a franczia vallásháborút s a töröknek Arabia elleni hadjáratát írja le.

Tizenkilencedik könyv. Miksát kormányzása, a fentebb említettekhez hasonló elvei s nyilatkozatai kedvessé nem tették, s a magyarok már nyíltan beszéltek, ha ő az ország törvényeit és szabadságait s esküjét nem tartja, őket is a törvény s az aranybulla feloldja minden kötelezettség alól. Ezt Miksa tudta s a teendők iránt habozott, egyszersmind pártoskodásoktól félt. Tudta ugyanis, hogy Szapolyay országa határainak szélesítésére minden alkalommal vágyik és Szelimhez követeket ajándékok- és ígéretekkel küldött, engedné meg neki fogyerhez nyulnia. A szultán, Velenze ellen menendő, új háborúkezdéstől őt eltiltotta s az ismételve küldött követeknek azt válaszolta, mikép úgy értette, hogy némelyek, saját érdekeket keresve, a fejedelem élete ellen törnek, s ily viszonyok közt háborúba fogni veszélyes dolog: ő tehát vesztegmaradást tanácsol. A főurakhoz is majd nyílt, majd magánleveleket íratott, melyeket Békés Gáspár, mert sötétben volt bennök leírva, a követtől ezer talléron váltott magához. A szándékot Békésen kívül nagyon ke-

vesen helyeselték, de János oly makacsul ragaszkodott hozzá, hogy Szelm kemény tilalma daczára minden készületet megtett, az indulás napját is kitűzte s már lóra volt ülendő, midőn Mehemet nagyvezér intő levele jő, állna el a háborútól; s mivel hitelesen hallá, hogy háborút egyedül Békés akar s a királyt mintegy kényszeríti rá, neki is fenyegető levelet írt s jelenté, hogy őt tanácsai- és tetteiért rövid idő múlva feleletre vonandja. Békésre ez annyira ráijesztett, hogy a törököktől elidegenedett.

Miksa ily viszonyok közt legtanácsosbnak látta augusztusra Pozsonyba összehíni az országgyűlést, de mivel kevés követen kívül a főrendek közül senki sem jelent meg, azt szeptemberre halasztotta s mivel tudta, hogy Báthory Miklós, Balassa János és Dobó István fölöttébb neheztelnek reá, részint követek, részint levelek által kérlelgette őket. A kedélyek ily nagy idegenkedése közben Dobó és Balassa neve alatt levél jő Erdély fejedelme- és Békés Gáspárhoz, melyben Miksa ellen kifakadnak s ha János háborút indít ellene, nemcsak segílyt ígérnek, hanem arról is biztosítják, hogy Miksától mindnyájan, mert annyira elidegenedtek tőle, öhozzá, mihelyt meglátják seregét, pártolnak át. A levelet némelyek gyanúsnak találták, de mivel tartalma igaz volt, hitelessége fölött Békés nem kételkedett s a felelet akként hangzék, hogy János köszöni az iránta tanúsított hajlamot, de mivel most fegyverszünet van, a dolgot kedvezőbb időre halasztatni kéri; neki mindig szíven féküdt, hogy Magyarországnak a németek által még el nem vesztett maradványait összegyűjtse, szolgálatát tehát a legelső alkalommal nem vonja meg a hazától. A levél utóbb Miksa kezébe került.

Az országgyűlés napja közeledett, Miksa Pozsonyba érkezett már s a főrendek közül, úgy mutatkozáék, senki sem jő. Az iménti okok félelemben tarták őket. Ekkor Miksa Draskovics György zágrábi, és Bornemisza Pál nyitrai püspököket fölszólítja, mondanák meg esküjük erejénél fogva, mi oka a kedélyek ily nagy elidegenedésének s ö-e annak oka? A fölszólítottak megmondák, igen is, ő az oka, mert nem tiszteli az ország szabadságait Miksa kérdé tőlök: erre miért nem figyelmeztették őt azelőtt? s válaszul azt nyerte, hogy országgyűléseken s tanácsüléseken, a mennyire lehetett, megtették azt. Miksa elismerte magát hibásnak s meglátják, — úgy mond, — hogy ezentúl nem ad panaszra okot s meghagyta nekik, irjanak Dobónak, Balassánuak s más főrendeknek hitlevelet és bizto-

sítsák őket, mitől sem kell tartaniok, jöjenek tehát a közügyekről tanácskozni. Báthory Miklósnak maga Miksa irt. Az országgyűlés három évre két-két forintot ajánlott meg, különben a zajgások és panaszkok szokás szerint hasztalanul hangzottak el. Azután Miksa összehívatta a rendeket, az Erdélybe küldött levelet fölolvastatta, Dobót és Balassát azonnal elfogatta. A rendek kezeskedtek értök s kezeségül 260 ezer aranyat ajánlottak, de csupán azt eszközölték ki, hogy bizonyos idő alatt törvénszék elé állíttassanak.

H u s z a d i k k ö n y v. A török-velencei és spanyol-mór háborúk leírása után Forgách áttér azon mozgalmakra, melyek Békés törekvéséből, Erdélyt Miksához pártoltatni, eredtek. Ő titkon, nyíltan működött, hogy János királyt és másokat véleményére térítsen, 1570-ben a medgyesi országgyűlés, hol csak néhányan avattattak be az ügybe, jónak találta, Miksához követséget küldeni, mely békével kínálja őt meg. Az országgyűlés után mintegy 30 főur Gynlafejérvárra összehívva, János eljök terjeszté az ügyet. Némelyek ellenzése daczára csakugyan fényes küldöttséget határoztak küldeni Miksához, ki akkoron Prágában időzött: de a lengyel követ óvatos eljárást ajánlott, nehogy felboszantatván Szelim, ettől nagyobb kárt, mint Miksától hasznot kelljen várnia az országnak. Békés váltig állítá, semmi veszélytől sem kell félniök, s mivel a követséget senki sem akarta magára vállalni, föl vállalta, mit lelke különben is áhitott. Békés Miksa hitlevelének megérkezte után, april 12-én fényes kísérettel Gyulafejérvárról útnak indult, Miksa rendeletéből mindenhol nagy tisztelettel, a határokon ágyüdörgéssel fogadtatott. E követséghez a lengyel király Konarszky Ádám poseni püspök vezérlete alatt szintén fényes küldöttséget adott. Prágában az ügy csak meg volt indítva, mert Miksa néhány nap mulva a speyeri országgyűlésre volt menendő, hová a követek is utána mentek s ott hárszabb értekezletek után ekkép állapítottak meg a békepontok: János királyi czim helyett csak fejedelmet használand; Erdélyt, Magyarországon Bihart Váradal, Szolnok-, Kraszna-, Marmarosmegyéket Huszt várával és a sóbányákkal János bírja, s e határokon kívül a miket mind a ketten bírnak, azok adassanak törvényes uraiknak vissza; saját birtokaikban mindketten szabadon, függetlenül rendelkezessenek; János Miksát magyar királynak elismeri; ha keleten idővel valamely tartomány netán visszahódíttatik, azaz övé legyen; ha Erdélyt a török túlsúly miatt ő vagy utódai elvesztenék; az op-

pelni hercezséget azon határokkal, melyekkel azelőtt Izabellával bírta, Miksa vagy utódai Jánosnak vagy utódainak adandja; barátaik vagy ellenségeik közösek lesznek s főleg Miksa, ha rászorul, Jánost egész erejével segítse, emez azonban a törökkel. a míg lehet, ne szakítson; e pontok titokban tartassanak; Miksa valamelyik unokahúgát Jánosnak nőül megszerzi.

Ámde mást határozott a végzet. Szelim a történeteket megtudta, egy követet a lengyel királyhoz, egyet Szapolyayhoz küldött. Emez, Csáky Mihály kivételével mindenkit eltávolítva, Szelim nevében felszólítá Jánost, adná okát a Németországba küldött követségnek, egyszersmind inté, ne házasodnék német családból, ott vannak a francia, dán, svéd királyok, ezek leányai közül akármelyiket választja, azt a szultán neki kieszközli. János kétesen válaszolt. A követség által csak azokat tudatta Miksával, a miket katonái és hadnagyai a fegyverszünet pontjai ellen naponként elkövetnek; ezeknek megfenyítését, jövőre pedig a fegyverszünet szigorú megtartását kérte. A lengyel királyhoz küldött követ által a szultán engedetlenségeért emelt panaszt János ellen, kinek, mert rokona a lengyel királynak, sokat nézett el. Szelim tehát kéri őt, intse meg rokonát, legyen szófogadóbb, mert ha meg kell őt fenyítenie, azt tulajdonítsa magának. Harmadik követ a francia király testvérét ment János számára nőül kérni, de ez, a velenceiekkel kitérvén akkor már a háború, elfogatott, s Veronába foglyul vitetett. Miksával tudatta a szultán, hogy Jánossal a fegyverszünet pontjai ellen mitse végezen; a temesi, budai pasáknak, a beglerbegnek s a vezérek egyikének meghagyta, az erdélyi dolgokra ügyeljenek.

Békés, nagy ajándékokkal s ígéretekkel tetézve, szeptemberben tért vissza. Azonnal 22 előkelő ur hivatott össze; Békésnél, ki bégöresben szenvedett, s e miatt a fejedelem naponként látogatta, gyűltek össze. Előterjesztetvén a békepontok, Csáky Mihály azonnal kijelenti, hogy azokra meg kell mindnyájoknak esküdniök s példájával előlment; a többi meg nem vitatva, szavazatra nem bocsátva a dolgot, utána Báthory István érvényesnek csak úgy nyilvánítá esküjét, ha Szathmár és a németek kezén levő terület visszaadatik, minek kieszközölését János megígérte. Forgách Ferencz esküre annyiban ajánkozott, a meny nyiben a béke Magyarországnak is hasznos és az ország törvényeivel megegyező lesz. Mindennek örült a fejedelem, de még inkább Békés, hogy ő volt az egyetlen, ki az annyiszor megkezdett, annyiszor du-

gába dőlt békét meg tudta kötni. A várak tiszteit tehát a magok és Miksa részére megesketik, s midőn mindent, hiedelmök szerint, a legbölcsebben elintézték, hátra volt a béke szentesítése végett küldendő követség. Ezt azonban magára vállalni senki sem akarta, mert mindenki tudta, ha kedvére tenne is a fejedelemnek, nem elgíti ki Békést, a mi pedig Békésnek visszatetszik, legyen az bár a legjobb, visszatetszik a fejedelemnek is. Békés nyavalygása miatt nem mehetett, János tehát Csáky Mihályt kérte, ne hagyná őt ez ügyben el, de az is vonakodott.

Végre, cnyhülvén nyavalyája, Békés színlett könnyek közt magára vállalta a követséget, azt kérve ki kegyül a fejedelemtől, hogy távolléte alatt senkinek semmit ne adományozzon, senkinek, de kivált a Báthory testvéreknek, Forgách Ferencz-, Bánffy Pál-, Gyulay Mihálynak ne higgyen, mit meg is ígért a fejedelem, kihez Békés társalkodóul testvérét adta, ennek pedig erősen megparancsolta, mindenkire vigyázzon, a fejedelemhez senkit ne bocsásson, a kapukat szigorúan őriztesse, ugyanazt hagyván meg a legkisebb kapuőrnek is. Ezeket így elintézve, kísérelket, lovakat tetszése szerint választott, a fejedelemtől drága ruhákat, czobolybőröket, pénzt, aranyat, ezüstit, a mennyit akart, vett; a remélt arának czobolybőröket, gyöngyöket vitt. Ily készülettel útra kelve, Kassán és Krakón át, hol őt senki sem üdvözölte, Prágába, hol Miksa a német országgyűlés után időzött, január végén ért.

Huszonegyedik könyv. Mig Békés odajárt, Szapolyay a marosvásárhelyi országgyűlésre ment, hol a szokott adón kívül vallásügyi viták folytak, melyeknek vége felé a fejedelem vadászatra indult, de már akkor feje szédült, hányt. Dél felé Vécs várába ért, de ebédet nyilvánosan nem ehetett, kísérőinek tehát megüzente, hogy átfázás miatt roszul van ugyan, de ők azért vigán legyenek. Negyed napra felüldülve, Görgénybe indult, utközben lóhátról sokat vadászott, de mitsem löve, búskomorra lön. Azon éjjel bélgörcs és nehéznyavalya lepte meg. Ötvenkettő napra kissé magához jöve, de azért mégis megtört erővel, Gyulafejérvárra ment. Itt első két napon javulni látszék; harmadnap szokott dolgait végezte, felöltözködött, megmosakodott, kandalló előtt sokáig állt, azután leült, folyamodványokat olvasott, azokra válaszolt s ily foglalkozás közben nyavalyái hirtelen meglepték s annyira összekinózták, hogy nyelvét összeharapva 15 napig nem szólhatott; életbenlétét csak szemei

hirdették, végre marczius 14-kén reggeli 3 órakor meg- s benne a Szapolyay család kihalt.

Halála után a főtanácsosok Szelimnek és Békésnek, emennek oly értelemben irtak, hogy mindent abbahagyva, azonnal jöjjen haza, Miksát csak a fejedelem haláláról s az országnak a szultán iránti viszonyáról értesitse. Mig Békés váltott lovakon haza érkezett, a főtanácsosok az előkelőket összehívták s azon gyűlésben mindjárt két párt alakult, Békésé és elleneseié. Három fő tárgyról folyt a tanácskozás. Első, hogy sereg gyűjtessék s vezére valamelyik Báthory legyen. Ezt a trónra vágyó Békés és hívei ellenzették, mert bevágta útját a fejedelemségre, és a párt nézete szerint úgy a törököt, mint a németet egyenlően ingerelni fogja. Az ellenzék daczára határozottatott hogy 2000 lovas és 500 gyalog toborztassék; vezérek s ideiglenes kormányzó Báthory Kristóf legyen, kinek felhívására fegyverre kelni mindenki köteles. Báthory annál is nagyobb sereget gyűjtött s Tordánál táboroztatta. A másik tárgy volt, hogy Szelim és Miksához levelek küldessenek, amattól szabad választást kérve, emezt a Szelim és Erdély közti viszonyról és fejedelem választásról tudósítva. Mindketten kedvezőleg válaszoltak. Harmadik s leghevesb vitát szült kérdés volt: a fejedelem-választó gyűlésre ősi szokás szerint a honpolgárok fejenként hívassanak-e meg? Elvégre bizonyos szám lett megállapítva. Vitakérdés volt még: Tordára vagy Gyulafejevárra hivatassék-e a gyűlés össze? Békés amazt ohajtá, végzésbe emez ment.

A gyűlés összejött, s mindenekelőtt a meghalt fejedelem temetettet el. Azután Békés azt indítványozta, hogy valamennyi vár, Gyulafejevárral együtt, azonnal Miksának adassék át s hűséget esküdjék neki az ország. Az indítvány oly zajjal és ingerültséggel fogadtatott, hogy ha Báthory István meg nem akadályozza Békés és parthivei agyon verettek volna. Békés indítványától elállt, s az ország Báthory Istvánhoz hajolt. Szelim is őt parancsolta megválasztatni. Békés minden cselszövénye daczára Báthory István május 25-én fejedelemmé választatott s arról Szelim tudósított; Békés pedig Miksának irt, jelentve, hogy Báthory föle idegenkedik s egészen a szultántól függ. Miksa azután Báthorynak akkép irt, fogadná el barátságát és, valahányszor rászorul, segélyét; megválasztatásának örvend s minden jót remél attól, kit követségek alkalmával jó s békeszeretőnek ismert föl.

A választás után János király végrendeletének végrehajtása vétetett elő. A kinstár bármely királyéhoz hasonlított. Nagyobb részét a végrehajtók, Békés, Csáky Mihály, Hagymásy Kristóf, Ni

sovszky Szaniszló lengyel, Bornemisza Farkas, magok közt, a lengyel király és három nővére közt osztották fel; Szelimnek csekély értéket, Miksának és nejének valamieskét küldöttek, s gyűlöletök és haragjok annyira ment, hogy az új fejedelem számára a palotában egyetlenegy ékitményt vagy szőnyeget sem hagytak, nem egyetlen fillért, nem bort, nem gabonát, s nem maradt hely, melyet ellenség gonoszabbul kifosztott volna. Báthory mindezt tűrte, s midőn arra figyelmeztették, hogy a kincsek tova szállítása előtt vegye át a várakat s hiúsítsa meg a közveszélyre összeesküdtek álnokságát, ő nem akart esküvel ígért hűségökben kételkedni. Ők tehát a várakat kifosztogatták, új parancsnokokat kinevezve halmokba kerítették és hirdették, hogy Huszt 30000 aranyban nekik van szolgálatjuttalmul adva. Báthory a várakat a törvény, esküje s Miksa ígérete és parancsa szerint, ki azokat szintén visszaadandóknak vélte, visszakövetelé: de a végrehajtott, nem remélve Husztot másként megtarthatni, Miksával, ki Békés pártját már szaporítani törekvék, jogukat okmányokkal erősítették meg.

Szelimhez az országgyűlés három követet, Tompa Istvánt, Várfalvy Györgyöt és Gyulay Mihályt, 10000 arany-ajándékkal és a János király végrendeletében neki hagyott, gyöngyös zabolák és székkel, küldött. A választásnál jelenvolt követétől is megértve Szelim, hogy az erdélyi ügy jól lett elintézve, Mehemet agát olyan diszszel, minővel egy keresztyén fejedelemhez sem, Báthoryhoz követül küldé, ki 200 fényesen felszerelt lovassal, számtalan öszvér- és tevével augusztus 15-én Gyulafejérvárra érkezett. Báthory egy állomásnyira ment elébe. Találkozásukkor az aga megaranyozott hegyű, piros, előbb megcsókolt zászlót lóhátról adott a fejedelemnek; ez szintén lóháton vette át. Beérve a városba, az aga Báthoryt a palota kapujáig zászlóval kísérte el. Harmad nap az ünnepélyes beiktatás történt. Mehemet előbb a fejedelemnek aranyos ruhákat, néhány főszerzőzött lovat, királyi jelvényeket, huszonöt férfúnak pedig a szultán küldötte ruhákat adott. Két hét múlva mind ő, mind kísérői gazdagon megajándékozva mentek haza.

Lecsendesültnek látszott minden, midőn a székelyek visszacszerzendők elvesztett szabadságukat, zavarogni kezdenek. Most, kormány változtával, hogy célzt érjenek, az előkelők a népet titkon izgatták s midőn fel volt már izgatva, magokat mentegelve, a fejedelemhez futottak, mondván, hogy rosszabbtól félnek, holott alattom-

ban a néppel rokonszenveztek. Ez először Csik- és Gyergyóban, mintegy ezer, csoportosult össze, vezéreket választott, faluról falura járt, a lakosokat akarójok ellenére is magával vitte, nemsokára több ezerre szaporodhatott. Báthory levelek és követek által hasztalanul intette a lázongókat; Udvarhely és Görgény felől telát hada állított ellenök, ök mégis october 3-án megütköztek s meg is verettek, sokan elestek, sokan ismert ösvényeken Moldvába menekültek sokan az ütközet után elfogattak és lefejeztettek.

H u s z o n k e t t e d i k ö n y v. E könyvben a török-velencei, a spanyol-németalföldi háborúk s a párisi véréj leirása után, hazánk ügyei közül csak az van kiemelve, hogy Rudolf Pozsonyban királylyá választatva, megkoronáztatása végett még azon évi augusztusban új országgyűlés és a koronázás után vitézi játékok tartattak, ezek közt egy favár ostromlatott.

A császáriak be-betörték, s mivel azt az alföld síkjain tenniök nem volt tanicos, tették a váradi területen. Az ellenségből alig találtak néha egyet vagy kettőt, hanem a szegény népet zsarolták s pénze átadására testileg nagyon kinozták. Az ily barangolásokhoz hozzászokott vezérek a végörök közül két ezeret gyűjtöttek össze, egy részöket a néptől elvett lovakra íltetik s a jenei várat ostromolni indúlnak. A törökök tettetik, hogy mitsem vesznek észre, amazok tehát a várat hágesókon ostromolni, mások a fafalakat kezdték aláásni, mások ismét a városba önként bebocsáttattak. Ekkor a várban, városban s lesben volt törökök hirtelen kirohannak s amazokat vagy levágják vagy elfogják. A diván ezáltal megsértetnek találta a fegyverszünetet, és így háborúval megtorlandónak. A háború a velenceiek ellen elvesztett tengeri csata miatt elmaradt ugyan, hanem a szolnoki beg Miksa birtokára rontva, néhány falut fölégetett s 500-nál több embert rabságba vitt. Várgede is könnyü szerrel török kézbe jutott.

Nagyobb veszteség érte a hazát túl a Dunán Thúry György, kanizsai várnagy, halálában, ki gyakori kitöréseivel sok kárt tett a törököknek, mit a szigeti pasa ármányosan boszúlt meg. Titkos levelek- s üzenetekkel tudatá Thúryval, hogy ő keresztyén szülök gyermeke s mitsem ohajt oly forrón, mint visszatérni azon igaz valásra, a melyben született: kéri tehát öt, segítse tanácsával. Oly álnokul vitte sokaíg szerepét a pasa, hogy Thúry hitt neki, az ügyet Miksának följelenté, a ki helyeselte azt. Napot határoznak tehát.

melyen találkozzanak, s a pasa, felkonczolván a torokokat, Miksa részére pártoljon. Thúry válogatott 500 lovassal és 200 gyaloggal a meghatározott napon megjelent, a pasa pedig Budáról kapott segélyhaddal a vár előtt tünt fel. Thúry látva, hogy más volt a megállapodás, más ismét a mi történik, harezhoz készült, ő életeért, a pasa megszabadulásaért oly ellenségtől, a kitől fölöttébb felt. Kemény ütközet fejtett ki, végre győzött a sokaság, Thúry hősileg viva esett el, a többi is majd mindnyája.

GARÁDY.

Két magyar diplomata a XVII-ik századból. Kozli Salamon Ferencz. Pest 1867. XLV és 288. l. Ára 2 fit 80 kr.

A magyar diplomatiáról a történetírás nagyon kevés adattal rendelkezik. Működésének nagyszerűségére csak az általa elért eredményekből következtetünk, a nélkül, hogy az elérés eszközeit — a diplomatiái műveleteket — ismernők. Kevés és hézagos adatok maradtak fen, vagy vannak napfényre hozva s a fő források: a követjelentések és naplók s hivatalos levelezések és útasítások vagy elvesztek, vagy levéltárakban s gyűjteményekben lappanganak.

A kezünk közt levő munka e téren első és nevezetes kezdeményezés. Egy nagy fontosságú diplomatiái műveletnek: a szőnyi békekötésnek adja történetét. A két diplomata Toldalagi Mihály Bethlen Gábor fejedelemnek s Tassi Gáspár Eszterházi Miklós nádornak (ki urának Ferdinándnak ügyeit széles alapú hatáskörrel vezette) megbízottjai, követei. Az első naplót vezetett, az utóbbi követjelentést írt. Mindkét dolgozat magyar nyelven van írva, valamint maga az alkudozás e nyelven folyt; még pedig közvetlenül Szőnyön a megbízottak által, de közvetve a nádor, fejedelem s budai basa közt. Érdekes látnunk mikép intézkedtek ezek, mondhatni, a színpalak mögött.

S ily módon e könyv ama kor egyik gonddal és feltékenyen örzött titkát tárja fel, és oly fényes képet nyújt az ügy menetéről, milyennel a kevés beavatottakon kívül senki sem birt. Már e körülmény is érdekessé s nevezetessé teszi azt, mint egy fontos eseménynek elsőrangú és kimerítő forrását, de becsét neveli, hogy még eltekintve ettől is, érdekes olvasmányt nyújt. Toldalagi naplója egy egész oklevéltár teljes történelmi háttérrel, Tassi követjelentése befejezett irodalmi mű, míg Bethlennek két útasítása irályi és kütfői becsénél fogva egyaránt nevezetes.

E négy darabot követi a török-magyar békek szövege 1606 — 1627 közt. Mindnyáját megelőzi pedig Salamonnak tájékozása, mely

e békék történetét adván, bevezetésül szolgál, s a lassan olvasót az ügy menetébe avatja. Világos fővel, erős itélettel irt dolgozat. Annyit mond mennyi szükséges, s a mit mond, arról tiszta képet nyújt. Semmi homály, semmi kétértelműség. Rövid jellemzések, szabatos meghatározások, annyira, hogy néha egy pár szóval világosabb képet ad az okokról, mint másnak ívekre terjedő magyarázata.

Itt, erre vonatkozólag, meg is állhatnánk, ha a bevezetésnek nem volna egy pontja, melyet ohajtottunk volna, hogy szerző világosabban és tisztábban fejtsen ki, főként mennyiben ez állítása összefügg Tol-dalagival. Azt mondja szerző: „Nevezetes államférfiak nemigen jár-tak követségben a XVII-ik században; s a diplomataság nem volt ki-tüntetés, mint a mi időnkben. Legfélebb békealkudozásokra nézve küldének nagy tekintélyű férfiakat.“ „Bethlen Gábor diplomatái sem voltak külsőleg és rangjoknál fogva tündöklő férfiak. Roe az erdélyi fejedelem gyakran beküldött követeiről azt írja, hogy alig különbek egy-egy groomnál. Csak a nagyobb békealkudozásokra és ünnepé-lyesebb követségekre küldtek abban az időben főurakat“

A dologban van valami, s még sem egészen áll. De hogy az teljes világításban álljon az olvasó előtt, nem lesz fölösleges a feje-delmi diplomatiái testület szervezetéről szólni egy pár szót.

A fejedelem tartott a portán egy állandó kapitillhat vagy mint-nyugoton neveztek oratort. Ennek hivatalos czíme nemzeti úr volt. Évenként változott bizonyos személyek közt, kik erre voltak képezve, szakismerettel bírtak s olykoron törökül is beszéltek. Tagjai a kö-zép nemességhez tartoztak, praebendával a porta által láttattak el, s általában megbízható emberek voltak — de fontos államügygel ritka kivételkép bíztattak meg, s legfőbb feladatuk annyiból állt, hogy uro-kat koronként tudósították a portai ügyekről.

Más volt a fő vagy vice követség, mely koronként ment a por-tára, a szerént, mint valamely többé-kevesbbé fontos ügy megkívánta. De egyszer legalább mulhatlanul ment: akkor midőn az adóbeszol-gáltatás ideje eljött. Mind a három nemzet repraesentálva volt, a személyzet száma olykor félszázra is felrugott: de volt egy fő a te-kiintetesekek közül, mint számtalan fermanban kifejezve látjuk „nagy főember.“ Szabály, s a porta kívánata volt, hogy a magasb aristocra-tiához tartozzék (megtörtént hogy a diván kifogást tett a szabály meg nem tartásáért) s a fejedelem érdeke hozta magával, hogy meg-bízható és kitünő ember lett legyen. A főkövet rendesen tanácsúr volt, pl. csak Bethlen alatt 1614-ben Bethlen István a fejedelem testvére, 1615-ben 1620-ban Balassi Ferencz a legelőbbskelők egyike, 1620-ban nagyságos Dóczy István, 1629-ben nagyságos Apafi György, stb.

A mi magát Tholdalagi Mihályt illeti: valószínűnek tartom, hogy családjának a magas aristocratiában ő szerzett helyet — de szerzett már Bethlen alatt. Igaz, hogy e fejedelem nem adott neki kövárakat, de adott udvarházakat. Kövár Erdélyben kevés volt, mert a zászlós

uradalmakat törvény törölte el, de egy némely uradalom felért valamely kisebb kövással. Tholdalagi még 1616-ban Gelenczéről írja magát s eredetére nézve nem sok jószággal bíró ember volt^{*)}, de pár évvel utóbb már Ereséről veszi elő nevét, mely helyet — mint ez adat mutatja — ez időben nyerte.

Már ekkor magasabb hivatalban volt. Mint orbaiszéki alkirály-bíró jelöltetett ki 1615-ben kapitihaságra. Első kényesebb küldetése 1616-ban volt Budára, de már 1620-ban marosszéki főkirálybíró. 1619-ben a Balassi-féle követségnek tagja volt a székely nemzet részéről, s 1621-ben már maga is főkövet. Ettől fogva ő intézte a legfontosabb s legtitkosabb portai dolgokat nyolcz éven át. Bethlen írja neki mint főkövetnek adott útasításában: „a minémű nagy dolgokkal tőlünk mostan expedíáltatik, noha oly kinél nagyobbat reá nem bízhatunk, és arra nézve kívántatnék talán, hogy a nekünk tartozó kötelessége alatt való hitre intenénk, sőt obtestalnók: de tudván azt, hogy minden előmenetelt eddig nem mástól, hanem tőlünk nyert, jámbor és tökéletes szolgálatja által oly reménységgel viseltetünk, hogy a mi vele eddig közlött és magára ruházott kegyel. nességünkről megemlékezik“ stb. Így fejedelem csak olyannal beszélt, kit teljesen méltányolt.

S Bethlen Tholdalagit teljesen méltányolta. Alapos okom van hinni, hogy már 1621-ben tanácsúr volt 1628 elején még egregius, de ez év őszén generosus. S azután lett Marosszéknek utóbb Udvarhelyszéknek is főkapitányává, végre országgyűlési elnökké. Jellemző még az, mit Salamon feledett megemlíteni, hogy ő mint ifjú unitarius volt s utóbb tért át a katolika vallásra. Meghalt 1642 márczius 24-kén.

A mint reducáltam e pontban Salamonnak nem annyira vádját mint szemrehányását a kövász-nemadás iránt: ki kell igazítanom a groomot is. Maga Bethlen dorgálja Harasztosi kapitihát^{**)} hogy „olyan sordide országunknak s magunknak gyalázatjára ne éljen.“ De a groom szó nem őt jellemezte s nem is más kapitihát, kik állandóan a portán laktak, nem a főköveteket, mert ezeknél bizonyos pompa hivataluknál fogva mellözhetlen volt, s különben is államférfiaknak ismerjük őket, hanem a „gyakran beküldött követeket“ — tehát a postákat ezen alsóbb rangú hivatalnokokat, kik gyakran megfordultak Gyulafejevárv és Konstantinápoly közt. Ezek valóban kevéssel voltak többek a groomnál. A dolog végre így áll: a követ milyenségét megbízatásának milyensége határozta el, s a diplomaiai testület főbbjei a (lett vagy született: ez mindegy) főurak közül teltek ki.

Olvasó fogja látni, hogy ez észrevételünk egy nem lényegbe vágó dologra vonatkozott. Fontosabbnak tetszhetnék az, hogy szerző (bevezetés, 20 és 23 ll.) Jenőt és Lippát adatja át Bethlennel a töröknek ha nem tudnók, hogy itt egyszerű tollhiba van.

*) Horváth Kozma Önéletírása. Thaly, Kalászkok 6-ik l.

***) Egy épen Tholdalaginak mint főkövetnek adott útasításban.

Itt bevégezhetnök rövid ismertetésünket e rendkívül érdekes tanulságos és pártfogásra méltó munkáról. De engedje meg az olvasó hogy ízeletül egypár pontot írjak ki.

Az első töredék egy párbeszédről, mely Murtéza, Tassi és Toldalagi közt folyt: „Szó esvén valami alkalmatosságból, mondá (a basa t. i.) hogy ő azt igen esodálja, miért a magyar mind nyelvvel, erkölccsel, köntössel fölötte különböztvén a németektől és tudván is kegyetlenségét rajtok a németeknek, miért hogy mégis inkább azokhoz ragaszzkodnak, hogy sem mint magyar fejedelemhez. Nem jobb volna-e azért magyar fejedelmőknek lenni és azzal együtt a hatalmas császár köntöséhez ragaszkodni?

Mondám én, hogy nem jobb; mert a magyar nemzet idegen lévén Európában és ebben az országban, a hova az Isten Scythiából őket kihozta, nagy hatalmas nemzetségekkel vétetett minden felől környül, úgy mint egyfelől a némettel, másfelől a lengyellel, harmadfelől a törökkel. Hogyha azért magának szakadna és magának való magyar királyt emelne, soha meg nem állhatna, hanem vesznie kellene, a minthogy egynehányszor már károkkal is vötték azt eszekben. Hogy pedig az ausztriai házhoz ragaszkodtak leginkább, oka az, hogy azok a fejedelmek hatalmas nagy nemzetek, igazságszeretők, jámborok és kegyes fejedelmek. Nem is volt soha a magyar nemzetnek kicsin nemből való királya úgy annyira, hogy még az első Mátyás király ellen is sok rebelliók voltak a miatt, azt állítván sokan, hogy elegendő nemzetségére nézve a magyar királyságra.

Toldalagi is hozá Szerémi Miklós herceget elő, hogy csak azért rebellált volt az is Mátyás királynak és végtére is úgy békélt meg Mátyással, hogy Bosznát neki adja fejedelemségül. És noha Budában háza volt, de mind azon által annak jelenségére, hogy az előtt egyenlő volt ő is a királylyal: valamikor Budára jött, de magának a várba kellett szállást rendelni.“

Ime e néhány szó is mi híven festi a magyarországiak állását a kor egyik fő kérdése ellenében. S épen ez ellenében érdekes lesz látnunk hogyan festi Bethlen egész bizalmasan saját álláspontját akkor, midőn hírül vette, hogy Tassi bizonyos titkok leleplezésével kecsgettette a budai basát: „Magam személyét pedig a mi illeti valamint azelőtt is megirtam bizonyosan és tökéletesen irom most is conscientia mea, hogy sem palatinussal, sem mással a török nemzet ellen semmi titkon való tractam nem volt semmi, mert tudván kivel vagyok dolgom, fazekamban főtt is velek való társalkodásom. Annyival inkább hogy 8 esztendőtlől fogva sok károkat, boszuságokat, veszedelmeket szenvedtenek miattam, nem lehetne senki okos emberek közül én nálamnál bolondabb, hogy ha még is magam veszedelmére való dolgot titkon tractáltam s concludaltam volna vélek. De magadnak is könnyű ezt elhinni ez egy ratioból t. i. hogy ha valami titkot, maguk hasznára valót végeztek volna velem, tudod az én természetemet, bizony soha török császár méltóságára, hasznára a magam

censuráját így és ily hosszú írások által nem küldeném, hanem valami részből kellene amoda is szítnom. De négy arczát a mint soha nem szoktam viselni, úgy cavillalni sem akarok; ígéretemet kárommal is praestálni tanultam. Annál inkább nemzetemnek, hazámnak veszedelmére való dologban magamat intricálni ilyen állhatatlan állapotjában ez világnak ha isten eszemet el nem veszi, eltávoztatni minden úton ügyekezem De mi szükség volna én ellenem afféle mesterséggel élni a németnek? mert hiszen csak az egyre igyekeznek ők eleitől fogva, hogy a portától minket elszakaszthatnának és onnan elszakadván azután bosszujokat kívánságok szerént meg állhatnák.“

De elég ennyi e munkáról, mely egyaránt becses forrás és kellemes olvasmány.

SZILÁGYI SÁNDOR.

Chateaubriand és kora. Irta Bodnár Zsigmond. I. rész. Pest. 1867. Pfiffer bizománya. Ara 1 frt 20 kr.

Irodalmunkban oly ritka a külföldi irodalmat illető nagyobb és önálló tanulmány, hogy minden ily munka már csak ezért is figyelemre méltó. De Bodnár könyve, mely Chateaubriand-t és korát ismerteti, még más tekintetben is figyelmet érdemel. Szerző a legjobb forrásokból dolgozott és széles körű tanulmányt tett tárgyára nézve. Chateaubriand életrajzában kora költői, erkölcsi és politikai, tehát legfőbb szellemi nyilatkozatainak fejlődését kívánta rajzolni. E szempont helyes, mert nélküle egy korára nagy hatást tett író életrajza csak pusztá krónikává süllyed. Más kérdés: vajon elérte-e szerző célját. E mintegy tizenkét ivre terjedő kötet csak első része az egész munkának, s így nem merünk határozott ítéletet mondani. Annyi bizonyos, hogy szerző nem pusztá dícsérője Chateaubriandnak, hanem bírálója is, és sok helyest fejteget. De a szellemet, mely az egészen előmlik, mindamellett egyoldalunak kell tartanunk. Szerző sokkal egyháziasb, mintsem elég tárgyilagossággal ítélhetné meg e kort. E mellett még nem kész író, s inkább csak törekvést látunk benne a művészi előadásra. A bevezetés e tekintetben a legkevésbé sikerült. A nyelvre gondot fordít ugyan, de nem mindenütt elég magyaros s megakad benne itt-ott egy-egy hirlapirói barbarismus is, 'például', 'Va sár és ünnepnapokon.' Ezt először előfizetési felhívásban olvastuk s íme most irodalmi tanulmányban találkozunk vele.

A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN.

A véres dráma kezdete és folyama.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY. *)

XIX.

A lázadás a csatatéren. — A négy táborra oszlott pártütőknek megtámadólag föllépése. — Schultz hátrálása. — A zavargások Szász-Pénteken. — Brukenthal Mihály kormányszéki biztos működése. — Az új főhadparancsnok Nagy-Szebenben. — A pórzendülés vége. — A császár mint újdonságíró.

Mi történt azalatt Erdélyben, míg gr. Jankovics rábizott nehéz munkáját Aradmegyében megkezdette? Mi eredményre vezetett Schultznak az oláhokkal — mondjuk ki egyenesen — két versen alkudozása, nem kevésbé Molnárnak hozzájuk küldetése? s a kormány által irányukban tanúsított kímélő és szelid bánás helyesnek s célravezetőnek mennyire bizonyult be? e két kérdéssel kell most foglalkoznunk. Az ide tartozó s hivatalos kútfőkből merített adatoknak lehetőleg gondosan összeállításában fogjuk a fenebbi kérdések megfejtését találni, — s ily móddal a bekövetkezett események előttünk fölmerülő képében minden bizonynyal a Hóra-lázadás nem kevésbé érdekes, mint tanulságos szakaszát ismerjük meg.

*) Lásd Budapesti Szemle. Új folyam VIII. kötet 3. l.

Az alsó-fejéri lázadó oláhok — mint láttuk, — Schultznak november 12-én „keresztre tett esküvel ígérték, hogy haza takarodnak, s magokat csendesen viselik.“

A zarándi táborban lévők öt nap múlva, ú. m. november 17-én az őket lecsendesedésre komolyan intő Molnár szemorvosnak „mindent megígérték, s azt egyszersmind egy nála lévő keresztre tett esküvel megerősítették.“

Végre az alsó-fejéri zendülők, midőn Schultz november 21-én megint hozzájuk menvén, a csendesen maradást, a felsőbb parancsok iránti engedelmességet nekik ajánlotta, — „e fölszólítására ígérték és fogadták, hogy mindent teljesíteni fognak.“

Mikép tartották meg az oláhok ez ünnepélyesen és ismételve adott szavukat? mindjárt látni fogjuk. Mielőtt azonban erre áttérnénk, nem lehet említetlen hagyni, hogy a gubernium nov. 29-én a felséghez tett s a háborúságnak még le nem csitulását érintő tudósításában szükségesnek látta a monarchát értesíteni, hogy a főhadparancsnokság hozzá azon kérdést intézte: „miután a gubernium által megkeresett ő felsége legkegyelmesebb rendeleteinek értelmében a katonaság előnyomulása iránt intézkedni, mi közlebről megtörténend, — a gubernium határozottan nyilatkozzék: vajon most is a mellett kelljen-e maradni, hogy a lázadók ellen erőhatalom alkalmaztassék? vagy micsoda más módhoz kellene még nyúlni?

A gubernium erre november 29-én adott válaszában azon meggyőződését fejezte ki, hogy: „a főhadparancsnokság a felség legkegyelmesebb határozatainak fogantatását elmulasztani nem fogja.“ S bár a gubernium a közbátorság és csendesség helyreállítására nézve kiadott intézvényeiben az embervér lehető kiméklését mindig szeme előtt tartotta, s most is azt óhajtja, — de ha a párttűtők ellenszegülésükben tovább is makacsul megmaradnának: akkor nem volna egyéb hátra, mint a katonaság kiindulását elrendelni, hogy azokat verje szét, s további gonosz tetteiket akadályoztassa meg.

A mint e feliratból világos, katonai erőnek a zendülők ellen, a november 15-én kelt császári intézvény értelmében kiküldése még nem történt meg — mely insubordinatiója az akkori katonai kormánynak azon gyászos idő ép oly kedvetlen, mint rejtélyes

jelensége. Minden esetben bizonyos, hogy mint sok egyebet, úgy a zavargásoknak november hó vége felé megújulását, az oláhoknak a kormánynyal daczolását, s a katonasággal is vakmerőn szembeszállását, valamint e sajnos események folytán a hazának még egy hónapig tartó zaklatását, keserű bizonytalanságtól s aggodalmaktól gyötörtetését, legnagyobb részben az említett engedtlenségnek kell tulajdonítani.

A gubernium már november 25-én jelenté a császárnak, hogy: „a pártütők erőszakosságai a zarándi kerületben és a kiucs-tári uradalmban nem szűntek meg, s még azok is újra háborogni kezdettek, kik Schultzzal értekezésök alkalmával, magukat a csendesen maradásra kötelezték. Sőt azon megátalkodott emberek a közben eső időt, — míg t. i. Schultz hozzájuk visszatért, — arra használták, miszerint kiküldött kémek s lázitók által a maguk pártját szaporítani igyekeztek, s vasmunkához értő embereket, (többnyire cigányokat) szedtek össze, kiket fegyver-csinálásra használtak. Azonkívül több helyeken százakra menő csapatokban összesereglettek, maguknak vezetőket s előjárókat választottak, s még oly vakmerőségre is vetemedtek, hogy azon vidékeken birákat és tisztviselőket is neveztek ki.“ Ime szomorú követkevései azon elmúlásztásnak, mi a pórzendülési veszélyes korban maga idején a „principiis obsta“ ismert orvosi szabály nem alkalmazásával elkövetett.

A guberniumnak december 9-én a felséghez tett jelentéséből tudjuk, hogy a pártütők ellen újabb intézvények folytán a lázadás színhelyére küldetett: gr. Gyulai Ferencz ezredéből Koloson és Szamosújvárt lévő 2 zászlóalj, Orosz ezredből (Szász-Sebesből) hasonlólag 2 zászlóalj, végre egy őrnagyi dandár, az Alsó-Féjérben s Medgyesen állomásozó toscanai határezredből. A katonaságot e hadjáratában egy tartományi biztos élelmezés végett, valamint, a néppel érintkezni s azt csendesíteni, egy pópa kísérték. Annak segíteni s gyámolítani kellett a hazában volt, a támadók ellen már régebben kirendelt, de mint tudjuk, azokat nem igen háborgató, s a Kálnoki s De-Vin ezredből, Szávoya dragonyosokból, az erdélyi határszéli, főképp székely huszár, és 2-dik gyalog ezredből álló katonai erőt. Ez utolsóból a csataterén ez idő tájban megjelent csapatot K r a y alezredes vezérelte, kiről majd lesz még alkalmunk szólni.

A nagy-szebeni első kézirat, valamint a zalathnai főbányahivatalnak a bányászati kinstárnokszághoz november 30-án tett tudósítása, *) a lázadásnak a zalathnai kinstári uradalomban, valamint a zarándi kerületben újra kitöréséről s ezzel összekapcsolott mozgalmakról, s a fölkelteknek megtámadólag föllépéséről érdekes adatokat közöl. Azok, úgy szólva, négy táborban valának összevonulva. Az első csapat az ifjú Hóra alatt Mogos, Ponor, s Remete környékét szállotta meg, a másodikat, melyet Kloška vezérelt, Lupsa s Offenbánya környékében e két helység, valamint Csóra, Szártos, Brezest és Muncsel lakosai képezték, s a harmadik a kinstári felső uradalom jobbágyaiból egyesült, s az öreg Hóra alatt Albaknál állott, a negyedik Krisán György alatt Brádnál vonult össze, s a Halmágy és Déva közötti közlekedést gátolá. A négy csapat úgy volt felállítva, hogy azok, megtámadásuk esetében, egymást kölesönösen segíthessék. A mogosiak nov. 29-én toscanai ezredbeli 9 czirkáló huszárt szétverték, s s keményen tüzeltek rájuk; Ponorban a lázadók egy határszélbeli huszárt agyonverték, többeket elfogtak, kiket, hír szerint, ugyanannyi közülök fogságba esett emberért kicserélni akarnak. Az offenbányaiak Zalathuáról egy altiszt vezérlete alatt kiküldött 20 legényt elkergettek, kiknek Abrudbányára kellett visszavonulni, s a Bucsesd felé egy káplár alatt kirendelt s 12 legényből álló csapat is a fölkelte nép kezébe esett volna. Végre hogy Brád környékén a dolgok mikép állanak, Zarándban lévő Stojanich őrnagy kéréséből lehet látni, ki a Boiczán állomásozó csapat szaporítását sürgeti. S miután Rikhard kapitány és dandárparancsnok is több katonaság, s a mellett ágyuk küldését kívánja, továbbá a katonasággal szembeszálló lázadók azt hánytorgatják, mintha ellenük az nem a császártól, de a magyartól küldött volna,—mindezek eléggé bizonyítják, hogy ha hegyes vidékekben, s kedvező állásban lévő pártütők ellen csak kevés számú csapatok rendeltetnek ki, semmi sikert sem lehet várni.

A kir. guberniumtól december 2-án, továbbá b. Brukenthal gubernatortól deczembr 3-án a megújult zavargások felől a csá-

*) E tudósítást azon főbányahivatalnak hét tagja írta alá. Ezek b. Gerling, Zelenkai József András, Will Emman. János, Eltzenbaum, Bipberger, Exners b. Zvenkai János.

szárhoz tett fölterjesztések is a történeteket, valamint a szintén válóságossá lett helyzet nehézségeit igen élénken rajzolják.

„A zarándi kerületben Brádnál találtató, mint a zalathnai s offenbányaí kincstári uradalmak s ezekkel határos falukbéli szerfölött nyakas pártütők,“ mondja a gubernium, „mind nagyobb daczolásra kezdenek vetemedni, a felséged seregeinek ellenszegüléstől már nem irtóznak, s azokkal készakarva, mint ellenséggel úgy bánnak.“ A föliirat említvén itt a lázadóknak nagyobb s kisebb vezérek alatt különböző csapatban fölosztását, kik meglehetősen fölfegyverkezve vannak, s hegyi falukba vezető útjokat elzárták, — így folytatja: „Stojanich őrnagy egy alatta lévő s 320 emberből álló csapattal november 29-én ugyan a zarándi kerületben Brádig előnyomult, s a pártütőktől ott fogva tartott öt katonát s 12 más személyt megszabadított, de miután a kezébe esett foglyoktól értésére esett, bogy azon a vidéken Krisán György vezérlete alatt mintegy 9000 lázadó volna összegyülekezve, — bár e sereg száma nagyra is volt téve, — kénytelen volt Halmágyig visszavonulni, hol a De-Vins ezredbéli csapathoz akart csatlakozni, de ott csupán orosz-ezredbéli kapitány Csepit és embereit találta. Dobrából egy székely-huszár hadnagy (a fennehílt Teleki) 25 legénnyel Illyébe ment, ott azonban oly ellentállásra talált, miszerint hasonlólag visszavonulnia kellett és segítségért Déván állomásozó Klesinczky alezredeshez folyamodott, ki neki azt nem adhatott, mivel magát gyöngének találta azon megtámadás ellen, melytől méltán félhetett. Ugyancsak Illye mezővárosra november 29-én mintegy 400 s részint puskákkal fölfegyverzett pártütő csapat ráütött, annak hozzájok csatlakozni nem akaró lakosait kirabolta, sokakat közülök megsebesített s elkergetett, s végre fölgyújtással és halállal fenyegette, ha december 1-jén Halmágyon meg nem jelenének, hol összeseregleni fognak, — — — nem kevésbbé a gubernium nyílt parancsát oda vivő emberek bántalmaztattak, s az odavaló pópa kezébe adattak, kinek „e foglyokért fejével kellett jótállani.“

„Más négy huszár, kiket ugyanazon alezredes levelekkel Stojanich őrnagyhoz Brádra küldött, — — 12 fegyveres lázadóktól tovább nem bocsáttattak, mert, mint mondók, parancsolatjuk van, hogy a zarándi völgybe senkit se bocsássanak be.“

„Mesterházi, Orosz ezredbéli hadnagyra, ki november 28-án

Offenbányára rendeltetett, a pártütők Valje-Vinczinél *) ráütöttek, s hat emberrel együtt megölték, csupán három és súlyosan megsebesedett legénye menekült meg. — Már azelőtt elindított Ponorba hat legénnyel egy toscanai huszárczredbeli strázsameszter, de a lázadóktól agyonlövetett, s emberei súlyosan megsebesítettek.“

„A mogosiak kilencz toscanai huszárból álló őrcsapatot szétverték, az offenbányaiak egy ott állomásozó gyalog altisztet husz emberével együtt elkergettek, s az ottani kincstári tiszteket kényszerítették, velök, s néhány helységgel, melyekkel mint mondók, szövetségben állanak, szerződésre lépni, s annak értelmében nekik, bizonyos kiszabott föltételek alatt, oltalmat ígérni.“

„Schultz alezredest, ki 143 gyalog katonával, és 68 székely huszárral Remetére s Ponorra akart menni, ez útjában mintegy 1000 főből álló pártütő csapat, bár azt biztosítá, hogy bántani nem fogja, megtámadta, rá lött, s annyira ellene szegült, hogy egy hadnagy, egy megyei tiszt és 15 legény megsebesült, egy megöltetett, s az alezredest maga kénytelen volt hátrálni. Azon tisztek, kik eddig a boiczai bányánál **) maradtak, most mivel élüket a Brád mellett lévő lázadó csapat fenyegeti, kénytelenek voltak eltávozni, annál fogva e vidéken a bányászat, az adók beszédésével együtt, mint szintén az egész közigazgatás és az igazság kiszolgáltatás is folyvást fenakasztva van.“

A gubernium a fölkelt oláhoknak ingadozó, daczos jellemét, valamint ellenszegülésre s kicsapongásokra ha jlandóságukat bizonyító fenebbi eseményeket előadván, a csendességnek, mint hozzáteszi, addig teljes mértékben helyreállítását nem reméli, míg a pártütők arra rászorítva nem leendnek, hogy fegyvereiket kézbeszolgáltassák minden összecsoportozást megszüntessenek, s a főczinkosokat kiadják. E véleményében megerősíti azon körülmény, hogy a mint törvényesen véghezvitt vallasásokból kiderült, a lázadók hitletétel mellett, minek rendesen rájuk nagy hatása van, — a magyar nemességnek kiirtása végett szövetkeztek össze.—A gubernium annál fogva a császárnak atyai kegyelmességéhez folyamodván, esedezik, hogy ő felsé-

*) Lupsai járásbeli oláh falu Tordamegyében.

**) Boicza, magy. Kis-Bánya, brádi járásbeli bánya-helység.

ge a rend helyreállítása s fentartása végett az országba több katonaságnak berendelését mielőbb legkegyelmesebben parancsolni méltóztassék.

A gubernium e fölterjesztésében foglalt újabb pörzendülési adatokat b. Brukenthal gubernator más nap december 3-án a felséghez tett jelentésében nem kevésbé elősorolja, s megerősíti, mely okmányból, a fenebbiek kiegészítése végett, legyenek még a következő tények itt megemlítve.

„Az elhírhedt Hóra“ — írja a kormányzó, — mint mondják, erősen vigyáz magára, s folyvást körülötte lévő számos fegyveres csapattól őriztetik.“

„A kormányzékai nyílt parancsoknak a lázadásban lévő vidékekre beküldése felette nehéz, nemcsak azért, mivel a pártütők az utakat mindenütt megszállva tartják, de azért is, mivel a bevívó személyeket bántalmazzák, visszaütasítják, sőt el is fogják, s a pópákat, kiknek azokat fölolvadni kellene, attól a legerősebb fenyegetésekkel elijesztik.“

Miután a gubernator a közbocsánat és a nyíltparancsnak a katonaságot kísérő tisztviselők által kihirdetésére nézve tett intézkedéseket előadta, — hozzát teszi, hogy a gubernium vélekedése szerint, a katonai erőt a lázadók ellen megindítani, nemcsak azért volna üdvös és szükséges, mert úgy azok, kik bűneiket megbánták, s az engedelmességre visszatértek, a lázadók részéről őket fenyegető nyomorgatástól s üldözéstől védve és biztosítva leendnek, de főképp azért is, mivel folyvást tart még azon téveszme, mit a lázadók jól hasznukra tudnak fordítani, hogy t. i. „a katonaság nincs ellenök.“

E két tudósítást Erdélyből, gr. Eszterházy udv. főkancellár december 11-én kelt jegyzéke mellett a császárhoz azon véleménynyel terjesztette föl, hogy szükséges volna a csendességnek másképp nem eszközölhető helyreállítása végett Erdélybe számos katonai erőt küldeni s a makacs nép ellen igen komolyan s hathatósan föllépni, egyszersmind a netán fogságba eső főcsinkosokat és vezéreket, ha elkövetett bűneik sommás eljárás útján bebizonyítva leendnek, példaadás tekintetéből szigorúan megbüntettetni. Csak ily móddal lehetne a pártütés tovább terjedését meggátolni, „s a buta nép fejéből azon istentelen megyőződést kiverni, hogy mindaz, a mi történt, legfensőbb

parancsból követtetett el“, valamint a tisztviselőknek és a nemességnek, minden tudósítások szerint, egészen földre sujtott bátorságát újra fölemelni, s a csaknem mindenütt fenakadt adófizetést folyamatba indítani.

Az udv. főkancellár végre nem mellőzheté, előterjesztéseinek támogatása végett, megemlíteni, hogy: „magán tudósítások szerint, melyeket, bár egészen bizonyosoknak tartani nem is lehet, fontosságuk tekintetéből mégis az ő Felsőge tudomására kell juttatni, hogy: a pártütők ismert vezérüket Hórárt, maguk fejedelmének kezdik tekinteni; egyébiránt több alkalommal nyilvánították, miszerint vállalatuk célja az volna, hogy: vagy az oláh, vagy az Erdélyben lévő többi nemzeteknek egészen ki kell irtatni.“ *) — A császárnak az udv. főkancellár e jegyzékére adott határozata a következő szakaszban a pórzendülési újabb mozgalmak ügyében kelt legfensőbb intézvényekkel kapcsolatban lesz közölve.

A gubernium fenebb már érintett december 9-ki tudósításában is a dolgok állását sötét színekkel, s aggodalmát nem titkolva rajzolta. „A pártütők nyilvánossá lett szándéka, melynek végrehajtására egymást hittel kötelezték, követeléseik s állításuk, hogy ők az egész országot illeti, — mindezek sokra terjedő célzatukat mutatják.“ **)

„A lázadás Zarándban, a kiucstári uradalmokban, s Alsó-Fejér szomszéd helységeiben folyvást tart, a lakosok az ajánlott kegyelmet el nem fogadták, a fölfegyverkezést és összecsoporto-

*) „Privat-Nachrichten zufolge, die man zwar für keine Gewissheit angeben will, jedoch ihres Wichtigkeit wegen, nicht umhin gehen kann Euer Majestät bekannt zu machen: Die Aufrührer den bekannten Anführer Hória als ihren Fürsten zu betrachten anfangen wollen, und sich übrighens bey mehreren Gelegenheiten verlauten liessen: Wie dass ihr Vornehmen dahin abziele: dass entweder die Wallachische, oder aber die übrigen, in Siebenbürgen befindliche Nationen ganz ausgerottet werden müssen.“

**) Das indess veroffenbarte Vornehmen der Aufrührer, zu dessen Ausfürung sie sich mit Eide untereinander verbunden, ihre Forderungen, und das Vorgeben, dass ihre Sache das ganze Land betreffe, zeigen ihre vielumfassende Absichten.“ A pártütők nyilvánossá lett szándékuk mint fenebb láttuk, a magyar nemzet kiirtása volt.

zásokat folytatják, valamint a békés és csendességre hajló jobbagyokat háta'mazzák, miért e vidékeken a bányászat, s a közgazgatás folyama mindig gátolva van.“ — Valóban ideje volt a vésteljes helyzet megszüntetése végett a legkomolyabb eszközök-höz nyúlni.

A lázadók ellen rendelt katonaság, mely, a fenebbiek szerint, maga működését november végnapjaiban kezdette meg, azokat két felől támadta meg, hogy így összeszorítva, a támadást annál biztosabban és hamarabb leverje. Alsó-Fejérbén az csakhamar Mogosig s Topánfalváig előhaladt és a kis-aranyosi környékbe készült behatolni, míg Kra y alezredes a zarándi kerületbe nyomult be s ez oldalról szándékozott a zalathnai kinestári uradalombeli pártütő faluk ellen működését folytatni. E hadjáratában öt Mihelyég és Blesény között december 5 én mintegy 2000 főből álló pártütő csoport megtámadta, hol véres összecsapás történt, minek következtében 48-an az oláhok közül elhullottak. Másfelől fenemlített kerületbeli 16 falunak lakosai Nikitich püspök intésének engedelmeskedve, lecsendesedtek, s kegyelemért folyamodtak. *)

A fenírt napon ú. m. december 5-én reggel b. Domonkos főhadnagy Abrudbányáról jelentette Zalathnán lévő Richard kapitánynak, hogy azelőtti estvén a pártütők Topánfalván felül három házat kiraboltak, azon éjjel pedig a mondott helységben öt háznak hasonló sorsa lett. Hóra, Kloska és Krisán 3000-ből álló sergükkel együtt vannak, még az nap Szokodolt akarták megrohanni, s éjjelre megint Topánfalvára mennek, honnan másnap útjokat tovább folytatják, de merre? tudni nem lehet. Nevezett főhadnagy azért e felette veszélyes környékbe több katonaságnak s legalább egy ágyúnak küldését szükségesnek látná. Richard kapitány e levelet még az nap estve az illető, t. i. Pfefferkorn tábornok kezébe küldötte, azon figyelmeztetés mellett, hogy a Zarándba berendelt, s Bucsesd felé induló Ott alezredesnek Dupepiátra nevű, s hasonnevű völgyben eső falun kell keresztülmenni, hol a pártütők

**) A gubernator gr. Eszterházihoz 1784 december 15-én tett jegyzékéből, valamint a nagy-szebeni első kéziratból.

egy leveleket vivő legényét elfogták, s 12 emberrel Bucsesd ellen küldött káplárjának is hasonló sorsa lett. A közlekedésnek azért Zalathnával fentartása végett Dupepiatrát megszállás nélkül hagyni nem lehet, valamint a levágott fákkal eltorlaszolt utakat is fölnyitni s járhatóvá tenni szükséges. Végre a kapitány említi, hogy az nap délben Adorján őrnagy 230 gyalog és 41 lovas székelylyel, 2 ágyúval, 5000 puskával s a szükséges töltésekkel Magyar Igenbe megérkezett, hogy Schultz alezredest Remete elleni tervének végrehajtásában gyámolítsa. Ez adatokból is világos, hogy az értekezésekre vesztegetett idő alatt megerősödött lázadás a rendes katonaságnak mindjárt kezdetben mennyi dolgot adott, s a rend és csendesség helyreállítását mily nehézzé tette.

Gr. Kálnoki Lajosnak Tordamegye főispánjának december 12-én gr. Eszterházihoz tett jelentéséből látjuk, hogy a megújult lázadás tüzeinek az említett megyében is, jelesen Szász-Pénteken *) kitörését csak az oda épen jókor megérkezett katonai erő gátolható meg. — Hasztalanul folyamadott előbb a megye segítségadásért a szávoyai dragonyos ezred parancsnokságához; — 20- és 26-án ismételve tett kéréseire tagadó választ nyert, „azon okból, mert az ezred a főhadparancsnokságtól arra nézve semmi rendeletet sem kapott“, s miután az iránt a gubernatorhoz folyamadott, annak főhadparancsnoksághoz intézett „ép oly gyors, mint üdvös közbenjárása“ következtében a kívánt segély megadatott.

E katonai erő megérkezése nélkül, — mondja gr. Kálnoki, — a megye azon vidéke is porrá égetve lett volna, mert hiteles tudósítások szerint a paraszt nép oly nyakasságra vetemedett, hogy számba nem véve a kormányzók intéseit, készen állott a lázadókhoz csatlakozni, az adó fizetését megtagadni, s a nemesek éltére és javaira törését nyíltan bevallani. „Mindez csak előjátéka a jövő tavasszal a paraszt néptől megkezdendő lázongásoknak, ha csak azokat meg nem előzik. Mert ugyanis a haza veszélye, az istentelenek vezére Hóra, nem átallja, Zarándmegye hegyei- és erdőinek rejtékhelyeiben, mint

*) Szász-Péntek, mely Kolosmegye tekei járásában fekszik, Erdélynek II. József császár idejében történt új fölosztásakor Tordamegyéhez csatoltatott.

annak hirc ide elhatott, magát Dacia királyának hirdetni.*)

Gr. Kálnoki fölterjesztéséhez volt mellékelve a kirendelt katonái erő vezérének Leonard ezredesnek, november 28 án maga eljárásáról tett jelentése. Az ezred rendeletéből, egy egész lovascsapat — Zug — a helységbe beszállított, mely gondoskodás a legjobb időben történt, mert a jobbágyok a közöttük uralkodó izgatottságnál fogva, az erőszakosságra vetemedéshez közel voltak, s kevés napok alatt a lázadás általános kitérésre bekövetkezett volna. Azon alkalommal Vasilie pópa és Bukos István falusi bíró mint főczinkosok és lázítók, s azonkívül még ketten a jobbágyok közül, elfogattak.

A mint a gubernator deczember 15-én gr. Eszterházinak írja, a katonaság már Topánfalváig s Mogosig előnyomult, s készül Kis Aranyos vagy Vidra környékét megszállani.

Említést érdemel itt még Schultz alezredesnek Topánfalváról deczember 16 án a katonaság mozgásairól b. Pfefferkorn tábornokhoz Károly Fejérvárra tett tudósítása. Azelőtti napon, 15 én, Ott és Kray alezredesek Topánfalvára megérkeztek, egyszersmind Bisztrát is megszállották. A kémek jelentése szerint, a pártitók egy csapata Offenbánya felé vonult, de legnagyobb részben a nagy-aranyosi határon szándékoztak összegyülni. Ez okból Schultz még az nap, t. i. deczember 16-án, Nagy-Aranyosra készült indulni. — Kray alezredes Abrudbányán és Kerpenyesen egy erős csapatot hagyott, seregének többi részével s Ott ágyúival Topánfalván marad. Ott alezredes Offenbányára megyen, valamint Lupstát s Bisztrát megszállja, s szándékozik a lázadók azon részét üldözöbe venni, mely azon vidékbe húzódott.

Deczember 15-én Vidra s több helységek esküttjei a Topánfalván lévő püspöknél megjelentek, s engedelmességet ígértek, de a minék kevés sikere látszik, mert a környékbeliek az napig fegyvereiket még át nem adták.

*) Sunt haec tantum praeludia, nisi praevientur, cum initio veris suscipiendorum a plebe rusticana tumultuum. Jam cuius ille pestis patriae, dux malefactorum Hora, non reformidat in latebris montium et sylvarum Comitatus Zarándiensis, Regem se Daciae (uti nobis fama perhibetur) praedicere.

Az alezredes, mint mondja, ez útjában szándékozik Aradában (mi egy része Albaknak) az oláhok levéltárát „das Archiv von Schriften“, mely ott Kriszta Miklósnál volna, kezére keríteni, — s mivel Nagy-Aranyos vidéke sivatag, s az ottani nagy havasokon az elcségszállítás szerfelett nehéz, célba vett hadjáratának bevégzése után, Topánfalvára visszatér, hol további teendői iránt a parancsot elvárja. Schultz e hadjárata nem maradt kívánt siker nélkül, a pörzendülés már alvó félben lévő tüzét az teljesen kioltotta.

Mig a katonaság ily módon a pártütés leverésével foglalkozott, Brukenthal Mihály kormánybiztos és Nikitich püspök, az első a zalathnai kincstári uradalomban, az utóbbi Zarámban, békés eszközökkel igyekeztek a köz csendességet helyreállítani. Brukenthal, ki a lázadók lecsilapítására; valamint az elrablott javak visszaszerzésére irányzott működését, részben pópák által is gyámolítva, Szász-Sebesben kezdette meg, ott azonban nem nagy sikert aratott, majd december 7-én Károly-Fejérváron át Zalathnára, innen pedig december 12-én Abrudbányára ment. Ez útjában a köz bocsánatot mindenütt kihirdteté, az arra vonatkozó nyiltparancsot terjesztette, s a népnek oktatás, rábeszélés, intés által rendre s engedelmességre térítésében fáradozott. A püspök is majd Zarámban munkáját vegezvén, Abrudbányán a kormánybiztoshoz csatlakozott.

Mindez engesztelő lépések sikere, — mint a kormányzék a felségnek december 16-án írta, — abban állott, hogy a zarámbi kerületben, s a Zalathnához és Abrudbányához közelebb eső falukban, mint a seregek előnyomultak, a lakosok nagy része az összecsoportozást nem folytatja és látszólag lecsendesedik, s mind a kormánybiztoshoz, mind a püspökhöz még azon helységek is követeket küldenek, melyekben a leggonoszabb lázítók tartózkodtak, kik a lakosok teljes hódolatát s a fegyverek kézbe szolgáltatását fogadják, — de azért mégis ez ígéretek többnyire teljesíthetetlen maradnak. E tájékokon csekély a száma azon faluknak, melyek az elrablott javak egy részét visszaadják, a fegyverekkel azt nem teszik, legfeljebb csak a katonáktól elvett némely fegyverdarabokat s lovakat adják át. Mivel e végett több helységben kutatás tétetett, s fegyvereket sehohsem találtak, méltán lehet gyanítani, hogy a pártütők a náluk látott fegyvert valahová el-

rejtették, melyeket alkalom szerint majd újra elővegyenek, legalább bizonyos, hogy a mihelyeni esatában oly faluk lakosai is résztvettek, kik a püspöknek az engedelmességre térést fogadták.

Ponor és Remete lakosai, — írja továbbá a gubernium — a kormányzéki biztoshoz önként követeket küldöttek, s azok által engedelmességet ígértek, mégis az oda bevonult katonaság a jobbágyoknak kicsi részét találta otthon: mely adatokból látszik, mily kevésbé lehet ez ingadozó jellemű, s engedetlen néptől, elegendő katonai erő segítségével nélkül, tartós csendességet remélni.

Még makacsabb ellenszegülést tanúsítanak az offenbányai muszhai, nagy- és kis aranyosi kincstári jobbágyok, kik feleségeik s gyermekeikkel együtt Hóra alatt Topánfalva környékében összeseregelve; mint a püspök írja, megesküdték, hogy egymástól el nem válnak. — Se Schultz alezredesnek, ki közülök némelyeket magához hivatott, se egy oda küldött pópának nem sikerült deczember közepéig az említett lakosokat az engedelmességre s a fegyverek kiadására rábírn.

S a guberniumnak a császárhoz még deczember 20-án tett tudósítása is a dolgok állását kedvetlen színben mutatja. A pártütőknek Topánfalvánál álló egy csapatja az ellenök 750 legénynyel előnyomuló Schultz számára szállított élelemszereket elfoglalta, s egy szekereset megölt. A föllázadt tájékokon számos jobbágy csak színieli az engedelmességet, hogy a közbocsánat hasznait élvezhessék, s kivált földesuraiknak engedelmeskedni nem akarnak, mások szerteszét kóborolnak, az elrablott javakat s a fegyvereket vissza nem adják, valamint a közterheket sem hordozzák. — Ily körülmények között kevés megyei tiszt bátorzkodott még, kivált a zarándi kerületbe, Hunyadmegyének a Maros túlsó vagy jobb partján eső járásaiba s a zalathnai kincstári uradalmakba rendeltetésök helyére visszatérni. *)

*) A gubernium e fölterjesztésében azt is jelenti, miszerint az algyógyi oláhok hallván, hogy az ottani nemesek a pártütés folyamában lerombolt s lakhatlanná vált házukba be nem költözhetvén, a telet az úrbéresek házában akarnák tölteni, — az ellen tiltakoztak. A környékbeli lakosok pedig földesuri szolgálatot még később is teljesíteni vonakodtak. B. Bornemisza algyógyi tisztje Vádi József 1785 január 10-én írta urának, hogy Bozes falu lakosai az oda küldött s őket urbéri szol-

Hivatalos s más hiteles okmányokból közöltt ez adatok a felbőszült és saját papságának intésére sem hajtó oláhság között erőre kapott izgatottságról s megátalkodottságról, a pórzendülés végperceiben, — a helyzet felől ép oly hangosan szóló, mint érdekes bizonyoságot tesznek.

Ez időtájban a lázadásnak már végére, gróf Fabris Domokos az erdélyi új főhadparancsnok rendeltetése helyére, Nagy-Szebenbe 1784 december 13-án megérkezett. *) A császár, ki a lázadási mozgalmak állása felől a polgári és katonai kormány részéről hozzá küldött, egymást keresztbe metsző, gyakran ellenkező jelentésekért kedvetlenségét nyilvánítani kénytelen volt, azt rendelte, hogy a gubernium és főhadparancsnokság a dolgok folyamáról közösi tudósításokat készítsenek és terjeszszenek fel.

Az ily módon készült pórzendülési jelentések gr. Fabrisnak Nagy Szebenbe érkezése után megkezdődtek, de már oly időben, midőn a fölkelt oláhok ellen december elején megindult katonaság rövid idő alatt, ú. m. azon hó közepéig a lázadást legnagyobb részben már leverte, s a fegyverben álló s mindinkább összeszorított pártütő csapatokat szétverte. Épen ez okból így parancsolt s b. Brukenthal és gr. Fabris által aláírt közös tudósítás csak négy készülhetett, ú. m. 1784 december 17-, 21- és 24-én, valamint 1785 január 4-én, melyek közül a három első a katonaság mozgalmaira, az utolsó az oláh vezérek elfogatására vonatkozik. Azok ugyan elég terjedelmesek, de kevés jelentőséggel s érdekel bírnak, kivéven a harmadikat, mint a mely a pártütés teljes elfojtását jelenti.

Az első csupán a Galicziából, temesi bánságból és Magyarországból Erdélybe berendelt s megnevezett seregeknek megindítását jelenti, melyek a pártütők ellen működő határszéki csapatok-

gálatra intő papot „szinte agyonverték“, valamint a balsai és mádai jobbágyok (az almási járásban) a némi restantiákat sürgető balsai birót Tomát csaknem halálig elverték.

*) Lásd a bécsi „Magyar Hirmondó“ 1784 karácson havának 29-ik napján kelt 101-ik levelét, hol 830, 831 ll. iratik: „E hónapnak 13 ik napján fő hadi vezér gr. Fabris az erdélyországi fő hadi igazgatásra Szebenbe megérkezett.“

kal egyesülve, azokat mindenfelől támadják meg, s szétkergetésüket, valamint ellenszegülés esetében teljesen megsemmisítésüket eszközöljék.

A december 21-ki tudósítás szerint a bánságból a seregek december 19- 20 és 21-én 3 ágyúval Facséton és Dobrán át Déva felé már útban vannak.

Kray alezredesnek Pfefferkorn tábornokhoz tett jelentése szerint a lázadók egy nagy csapatja lecsendesedett, Kis-Aranyos v. Vidra és Topánfalva lakosai fegyverök egy részét és 100 darab vasvillát kézbe szolgáltattak, s Nagy-Aranyos lakosai, Hóra felszólítására, neki több embert nem küldöttek. A mint e főczinkos két pajtása, kik tőle elszöktek, mondják, vele még csak néhány száz lázadó van Nagy-Aranyoson felül Albak és Rada hegyi faluk környékében, mely kis sereg ellen Schultz alezredes 700 legényt vezelve elnyomult. Ha az alezredesnek e hadjárata nem sikerülne, a bánságból jövő seregek neki segítségére fognak küldetni, melyekkel egyesülvén, az említett nem számos párttűtő csapatot bizonyosan szétveri.

A december 24-iki, s a lázadás elnyomására vonatkozó, azért terjedelmesen közlendő harmadik közös tudósítás szerint „Pfefferkorn tábornok ismételt jelentései az egyáltalában mindenütt helyreállott csendességet, valamint a lázadóknak teljesen szétveretését megerősítik, s bizonyosan állítják, hogy most már a lázadó jobbagyoknak egyetlenegy csapatja sem létezik.“*)

„Mivel utólszor jelentve volt, hogy még néhány száz párttűtő volna összegyülve, a seregek minden falat, a legvégső, hozzájárulhatlan s már egészen igen nagy hóval fedett hegyig felkutattak, Albak és Rada hegyi faluk pedig, hol, mint gyanítják, Hóra főczinkos többi kapitányaival s főbb követőivel tartózkodnék, Schultz alezredes csapatja által körülvétettek, s a leggondosabban megvizsgáltattak, s akkor kitetszett, hogy sehol sincs összecsoportozás, és se Hórára, se pajtásai közül egyre is rá nem akadtak;

*) „Die seit letztem Bericht vom 21 dieses seiners eingelaugte wiederholte Meldungen des Herrn General-Feldwachtmeisters H. Pfefferkorn bestätigen durchaus die alleenthalben hergestellte Ruhe, und gänzliche Versprengung der Tumultanten, und versichern, dass für jetzo nicht ein einziger versammelter Haufen der aufrührischen Unterthanen mehr existire;“ az utolsó közös tudósítás szavai.

a mint tehát e vélt kis csapat is szétszólva a falukba eltávozott, úgy bizonyosan Hóra is, mivel a mint látta, egészen magára hagyatott, kevés számú követőivel együtt még idején elszökve, vagy csak tőle ismert úton a magas hegyre menekülni igyekezett, vagy, a mint hire van, Körös vidékén át (Zarándban) Magyarországra kiment; hogy ezeket kézrekeríteni lehessen, nemcsak a havasra erős őrcsapatok küldettek ki, s az összes katonaság útasított, mindazokra, kik jelenleg falukból távol vannak, a legnagyobb figyelmet fordítani, azokat, kik későn hazatérés miatt vagy másképp legkevésbé is gyanúsoknak látszanának, vagy titkon lopódnának be, elfogni, tehát különösen Hórára s főbb meghitt embereire s tetteikre a legnagyobb vigyázattal lenni, — de azoknak személyes leírását is kérvén, ez a magyarországi határszéli vonalt képező katonai csapattal közöltetett, hogy őket, azon esetre; ha Körös vidékén át oda visszavonulnának nyomozni, s vagy elfogni, vagy semmivé tenni lehessen; s ily módon szabad remélni, hogy őt kézre keríteni, vagy netán vele levő kevés társaival együtt elpusztítani lehetséges leend.“

„Ily kedvező körülmények között a seregek leginkább azzal foglalkoznak, hogy a lecsendesedett falukban a jobbagyok fegyvereit maguknak átadassák, melyeket azok lassanként kézbe szolgáltatnak, valamint a nemeseknek elrablott javait, a tulajdonosoknak visszaadás végett, összegyűjtsék, mi itt-ott már valóban meg is történt; legközelebről a köz bátorságnak helyreállítása után, a katonaság elhelyezésének tervét hatóságokkal egyetértőleg készítik, hogy a zavargásban résztvett minden vidék a katonaságtól jó móddal megszállva legyen, a jobbagyok a rájuk folytonosan ügyelés által korlátok között tartassanak, s tőlök nemcsak e telen át, de jövődőben is minden időre bármí lázadási merényletre szolgáló alkalom elzárva legyen, most pedig, midőn a seregek a megszállandó falukba bevonulandnak, a határszéli csapatok magok határvidéki ezredeikbe hazabocsáttatni fognak.“

Az erdélyi paraszt háború ez utolsó bulletinje végül, a bánásból, Arad- és Biharmegyéből az országba berendelt s december 26-án Halmágyra, Belényes-Lazurba, Kalota-Szent Királyra, Magyar Egregyre (Zilah s Szent-Péter környékén) megérkezendő seregcsoportok elhelyezésére vonatkozó előleges megjegyzéseket teszi, mire nézve

b. Sturm tábornok figyelmeztette lett, hogy mindazon seregek további rendeletig az Erdélybe bejövő fenemlített állomásaikban maradjanak, melyek aztán a csendességnek tartósan helyreállása után Magyarországra visszabocsáttatni fognak.

Ime! a pörzendülésnek november végén mérgesebben kitörése után, a hazában lévő katonaság csak magára, mielőtt a magyarországi segítség megérkezett volna, elég erős volt a fölkel, de időközben magokat össze-szedett s nagy számmal egybesereglett oláhok szétverésével a lázadást lecsilapítani. Mennyivel inkább tehette volna azt mindjárt kezdetben a zavargások kitörésekor, midőn a pártütők még kevesen és készületlenek voltak, ha a drága időt maga kötelességének teljesítésére s így a veszélyben forgó haza védelmére használni akarta volna!

A fenebbickből végre könnyű megítélni, mennyire alaptalan azoknak állítása, kik az oláhok fölkelését rendes hadjáratnak tekintve, annak ilyenmü fontosságot akarnak tulajdonítani, mint péld. Jankovich Miklós hazai ismert régiség buvárunk is azt hasonló színben akarja feltüntetni, s Hóráról ezt írja: „hogy seregét a tábori rend szerint alkalmaztatta, és úgy azokat viadalra is szólitotta, — hogy az összehordott vas és réz szerszámokból a hegyek üregeiben felállított hámorokban fegyvereket készítetett, s ágyukat is öntetett.“*) — Valóban kár volt e derék tudós hazánkfíának e véleményének nyilvánítása előtt a dolgot kissé jobban fontolóra nem venni; valóban akkor meggyőződhetett volna, hogy az említett oláh vezérnek se ideje, se pénze s bármi tekintetben módja sem volt a topánfalvi és albaki havasokban vashámorokat s ágyu-öntődéket állítani fel s azokat kellőleg fölszerelni!

A pörzendülés leverésének s így a háborgások lecsendesedésének híre 1785-ben január 5-én érkezett Bécsbe, s egy arról a császár parancsából készített és legfensőbb kézirat mellett gr. Eszterházihoz küldött tudósítás, mint ma mondanák ujdonságnan a pi h ir, még az az napi „Wiener Diarium“-ba igtattatott. Csodá-

*) L. „Gróf Sztáray Mihálynak tisztí igyekezete és a nemességnek kész ajánlása Hóra támadásának lecsendesítésére“ „Tudományos Gyűjtemény“ 1821. II. kötet 73-86 ll. A fenidézett hely a 76 lapon található. — A történelmi igazság e dologban, mint tudjuk, csak annyi, hogy az oláhok az elrablott vasakból cigányok által láncsákat készítették.

latos! szinte egy századdal ezelőtt azon újsági czikk s egyszersmind hivatalos közlés oly szellemben és irányban készült, mint ha ma írták volna; egyfelől inkább hatásra számított, mint a tényállásnak megfelelő, másfelől a közvéleményt annak félrevezetésével megnyugtadni akaró tudósítás.

Az illető két okmány hű fordításban itt következik:

a) A c s á s z á r i k é z í r a t:

„Kedves gróf Eszterházi. Az ide zárt tudósítást az erdélyi háborgásokról, ön a mai „Wiener Diarium“-ba azonnal be fogja iktattatni. Bécs, január 5-én 1785. — J ó z s e f.”

b) A c z i k k m a g a: „Az Erdélyből érkezett utolsó tudósításokból kitetszik, hogy az egyesült Hunyad-Zarándmegye egy részében összesereglett pártütő oláhok czélszerűleg tett katonai intézkedések folytán, miután téveszméjüket részint püspökök, részint a politikai hatóság fejökből kiverte,*) minden erőhatalom s vérontás nélkül, lakbelyeikbe mindnyájan visszatértek, nálók lévő kevés fegyvereiket letették, s vétkeiket bánatosan megismerték, egyszersmind az őket tévutra vezető, s a hegyek és erdőkbe menekült gonosztévő H ó r a és társa K l o s k a fölkeresésében s elfogásában fáradoznak.“—Hová menekültek az oláh vezérek, s kik fáradoztak azoknak kézrekerítésében? alább látni fogjuk.

Csak azt kell itt még említeni, miszerint Hóra elszökésének híre 1784 deczembere végén, mindkét hazában el volt terjedve.

Beöthy János Biharmegye alispánja Nagyváradról 1784 deczember 26-án Ürményi Józsefhez a megye főispánjához írt levelében jelenti, hogy Hóra a lázadók fővezére s egy társa elszöktek; s útjokat Fekete-Tón keresztül Magyarországra veszik és Bécsbe szándékoznak menni. Az alispán, mint mondja, Hóra elfogatására nézve „embertől kigondolható minden intézkedéseket“ megtett, ki ha a megyébe jőne, s nem gonosz lélek, — „nisi daemon fuerit“ onnan el nem illanhat, egyszersmind megküldi a két főczinkos személyes leírását, s végre hivatkozva Debreczenben lévő gr. T i g e tábornok nyilatkozatára, a főispánnal maga érdemeit is tudatja.**)

*) Nachdem ihnen theils durch ihren Bischofen, theils durch die politische Behörde benommenen Irrwahn.“

**) Refertur mihi illum dixisse, quod talem vice comitem nunquam

B. Bornemisza János másfelől deczember 30-án gr. Eszterházinak Bécsbe jelenti, miszerint Hóra elszökésének híre valószínű, s a megyében azt beszélték, hogy az oláh vezér Bábolnától nem messze a csikmói erdőben egy nagy s mély barlangba rejtette volna el magát, s eleséget neki oda azon falu lakosai hordanak.

Ide tartozó tudósítás végre az is, a mit gr. Niezky Kristóf helytartó tanácsi elnök Budáról 1785 január 5 én gr. Eszterházinak Bécsbe írt, hogy a magyarországi főhadparancsnoksághoz az erdélyi határszélekről érkezett jelentés szerint, az elhírhedt Hóra felesége folyvást Belényesen (Biharmegyében) tartózkodnék, kinek azért elfogatása, s az elrablott javak végett lakásának föl kutatása, valamint onnan netán elszökése esetében üldözése végett, a bihari alispánhoz a rendelések megtétettek, s ez ügyben egy nyílt parancsot a katonaság is adott ki. — Lett e ez intézkedéseknek sikere, általában mi történt Hóra feleségével s két fiával, kik közül egyik a lázadásban szerepelt? ennek nyomát az okmányokban nem találtam.

XX.

A pörzendülés még egyszer a császári kabinetben. — Annak megújulása után kelt legfensőbb intézkvények. — B. Bornemisza főispán elmozdítása.

Mit érzett a császár, s rá micsoda benyomást tett azon kedvetlen hír vétele, hogy a pártütésnek már kialvó félben lévő tüze megint föllobbant, s újabb háborgások, zavarok törtek ki az anyyi inséget látott országban? Hogy e kérdés megfejtése, tehát a sajnós fordulat következtében szükségessé vált legfensőbb rendletek előadása az oláh támadás eseményeinek ép oly jelentékeny, mint érdekes szakaszát képezik, — nem szükség bizonyítani; azon intézkvények az akkori viszonyok értésére szolgáló felette becses adatokat tartalmaznak, általában a pörzendülés történelmére, ed-

noverit, sed sciet, rem directe Suae Majestati Sacratissimae, referre, de enim tali homine, inquit, dignum est, ut rex plenam informationem accipiat etc.

dig nem ismert, igen becses adatok nyújtásával egész új világot derítnek.

A mint fenebb említve volt a Nagy-Szebenből december 2- és 3-án a megújult báborúságok felől a császárhoz december 11-kén történt fölterjesztésekre onnan leadott intézkvényekről kell itt legelőbb szólnunk.

A mint a császár december 12-én gr. Eszterházihoz intézett legfensőbb határozatában kifejezé, bár azon tudósítások egymással ellenkeznek, -- még is oly tartalmuak, hogy a pártütők ellen egész komolysággal kell a dologhoz fogni, — „dass gegen die Anführer mit allem Ernst zu Werke gegangen werden muss.“ Annál fogva az erdélyi főhadparanesnokság gyámolítására Magyarországból küldendő szükséges katonaság végett az útasítás megtétetett, s e részben minden attól függ, hogy az kellő módon használtassék, de arra nézve a távolságért más egyebet reudelni nem lehet, ne hogy még nagyobb zavar történjék. — A császár egyszersmind tudatja gr. Eszterházival, miszerint a következő napon délután egy gardistát fog Erdélybe leindítani, a kancellária azért az oda leküldendő irományokat készítse el, s annak adja át.

Az udvari kancellária e császári paranes következtében annak tartalmát december 13-án az udvari főhadtanácsal közölven, azt kérte, az erdélyi főhadparanesnokságot útasítani, hogy a lázadás elnyomására kívántató intézkedéseket az ottani guberniummal egyetértőleg tegye, egyszersmind az utolsónak a legfensőbb intézkvény értelmében készült kir. leiratot leküldötte, melynek szövege hű fordításban itt következik:

„Mi H i k J ó z s e f stb. stb. Azon legalázatosabb tudósításból, melyet ti folyó hó 2-án Hozzánk intéztetek, kedvetlenül értettük, hogy a pártütő oláh nép napról napra daczosabb lesz, új kiesapongásokat követ el, sőt a katonaság bántalmazására is vemedni merészel. Valamint azért szükséges, a pártütők ellen egész komolysággal fogni a dologhoz, s e czélből Mi az ottani főhadparanesnokságunk gyámolítására megkívántató seregeknek Magyarországból leendő küldése végett az útasítást már megtettük, — épen úgy legfensőbb akaratunk és parancsunk, miszerint ti a végett, hogy azon háborgásoknak elnyomására micsoda rendszabályokhoz kelljen nyúlni, az említett főhadparanesnoksággal szakadatlanul és gyorsan egyetértsetek, s az erre vonatkozó in-

tézkedéseket annál inkább egész komolysággal és hathatósan végrehajtassátok, mivel innen a nagy távolság miatt itt vagy ott előforduló különös esetekre nézve más egyebet rendelni nem lehet. Bécsben, deczember 13 án 1784.“ — E kir. leiratból, minden további magyarázat nélkül, a helyzetnek a lázadás újabb kitörése által veszélyessé válását elég világosan lehet látni.

A mint az idézett legfensőbb intézvény által a csendességnek Erdélyben gyorsan leendő helyreállítása végett Magyarországból oda katonaságnak beküldése parancsoltatott,—gr. Hadik udv. főhadtanács elnök az illető katonai hatóságokhoz a szükséges rendelkezéseket megtette, miről december 14-én kelt jegyzékében gr. Eszterházi udv. kancellárt értesítette.

Nagy érdekeléssel bír még e kérdéses ügyben a császárnak dec. 13 án gr. Jankovichhoz és b. Brukental kormányzóhoz intézett két-nevezetes kézírata, melyekben az erdélyi dolgok által okozott kedvetlenségét, s azon ügyre vonatkozó eszméit, nézetét valamint akarátát határozottan kifejezé, s egyszersmind e két kéziratot szükséges tudás végett gr. Eszterházával is közlé.

„Az Erdélyben folyvást tartó ellenszegülés“ — írja a császár gr. Jankovichnak — „engemet szerfölött kedvetlenít, s fájdalom! mindjárt kezdetben az illetők nem úgy jártak el, mint kellett volna, hogy azt egész komolysággal megakadályoztassák.— Az Önre teljes bizalommal ráruházott nyomozás ügyében főképp attól függ minden, ha jól fontolóra vétetik, mikép lehetne mindkét felől egymás ellen, t. i. az oláhok részéről az egész magyar nemzet, kivált földesuraik és a megyei tiszték, mind ezek részéről pedig az oláhok ellen legnagyobb mértékben felingerelt kedélyeket lecsendesíteni. Az elsőekkel hosszú évek során át keményen bántak, kik sérelmeikre nézve fővilágosítást s azoknak megszüntetését sohasem nyerhették meg; az utolsók erősen megbántva azt hiszik, hogy éltek s vagyonuk megtartását csupán az egész oláh nemzet irányában gyakorolt legszigorúbb bánásban találhatják föl. Ez esetben azért minden bizonynyal mint az ítélő, ugy a nyomozó bünvádi bírakra is, kik nincsenek csendes kedély állapotban gondosan kell fölügyelni; s miután a nemzetek között azelőtt fenállott különbség most meg van szüntetve, s azok egymással egészen egyforma állásban vannak, tán tanácsos volna, kivált az országbeli nyelveket jól értő megyei szász-tiszteket

alispánokká és szolgabirákká nevezni a Zaránddal egyesített s úgyszintén Alsó-Fejér megyében is, a mire némely megüresedett helyek, vagy tiszteknek változtatása és feleserélése alkalmat szolgáltatnának, mely keverés—Vermischung—által tán mind a csapán magyar és bántalmazott megyei tiszteknek szerfölötti félelmére kellő tekintet fordítatnék, mind az oláhoknak azok irányában viseltető nemzeti halitéletüket s idegenkedésüket valami részben megszüntetni lehetne. Különösen arra kell törekedni, hogy az összecsoportozások egyszer már szűnjenek meg, s kiki csendesen haza menjen. Ha ez megtörtént, azután könnyű lesz a főczinkosokat egyenként elhozatni vagy elfogatni, mert azoknak az összegyűlve lévő és elkeseredett tömegtől kiadatását kivánni, valódi esztelenység, és Schultz alezredesnek azon kívánattal megbízatása a veszélyt, s a végéhez már közel lévő tűznek újra föllobbanását előidézte.“ A leirat végén fölszólítja a császár gr. Jankoviesot, hogy a földbirtokosokat s megyei tiszteket, kikből áll voltakép a magyar nemesség, beszélje és vegye rá, hogy saját érdekükben oláh jobbágyaik irányában szerfölötti bizalmatlanságot, mint szintén félelmet is ne mutassanak, s velök igen keményen ne bánjanak, mi engesztelhetlen gyűlölséget és boszút árulna el; mert különben a csendesség helyreállítható nem lesz, s ök katonai segítség által is személyök s vagyonuk bátorságba helyezését magoknak nem ígérhetik, mit csak a történeteknek teljesen elfelejtése által lehet eszközölni, mivel lehetetlen volna, minden nemes udvar elé egy őrt állítani.

A b. Bruken thal kormányzóhoz írt terjedelmes kéziratból csak a főbb pontok lesznek kiemelendők. A császárnak, mint itt is kifejezi, az erdélyi még le nem csilapúlt háborgások nagy kedvetlenségére s fájdalomára szolgálnak, mit azon körülmény nevel, hogy a sokféle ellenkező tudósításokból, se helyesen itélni, se a dolgok valódi állását fölfogni nem lehet. Ő felsége—cz felebb már érintve volt,*) a pórzendülés első hírére mind az erdélyi, mind a magyarországi főhadparancsnoksághoz a szükséges intézkedéseket megtette, de a melyeknek részint nem engedelmeskedtek, részint igen csekély erővel léptek

*) Lásd „Budapesti Szemle“ VI. kötet 336 l.

fel; „Ich habe dem General Commando sowohl in Siebenbürgen als in Hungarn sogleich bei erster Nachricht die nöthige Aufträge gemacht, welche aber theils nicht befolget worden sind, theils ist man mit zu schwachen Mitteln hervorgetreten.“

A császár h. Brukenhalt is értesíti a pörzendülési jelentéseknek a gubernium s főhadparancsnokság által közösen készítésére nézve tett, már ismert intézkedése felől, s hogy az utolsó utasított a hozzá intézendő parancsokat a gubernatornak tudtára adni, kivel a császár gr. Jankovichhoz intézett kéziratát is közölte, melyből átláthassa, hogy a monarchia gondolata szerint a csendességnek tartósan helyreállítását mikép lehetne eszközölni. „Lehetetlen“ írja ő felsége, „némely, az országban, kivált a robot ügyet s különböző fizetéseket illetőleg már régen fenálló nyomások megszüntetése nélkül, a legnagyobb erőhatalomtól is biztos csendességet várni, mivel a hadsereg tartásának célja nem az, hogy saját alattvalóim ellen forduljassék.“ —

A császár továbbá szoros kötelességévé teszi a gubernatornak, a föllázadt részekben a közigazgatástól mindazon embereket elmozdítani, kiknek engesztelhetlen gyűlölségét, bizalmatlanságát és boszúját netán ismerné, s hogy a jobbágyoktól az egyszer megállított igazságos urbéri szolgálatoknál s tartozásoknál több ne kivántassék, a guberniumnak s az illető tisztviselőknek arra szoros ügyelniök kell.

A foglyoknak rögtönbiróság elé állítását a császár több fontos okokból meg nem engedheti: elsőben: mivel azokat a zendülés igaz okának kitudása s a valódi lázítók fölfedezése végett ki kell hallgatni; másodsor: mert a valóságos vétkesek, s az elesábitottak, félrevezetettek között a büntetésben különbséget kell tenni, a mostani és szerfelett felingerült biráknál azon nyugodt kedélyt föltenni nem lehet, mely a halálos ítéletek hozásában oly szükséges; s mint a különböző táblák, s a városokban összegyűlt nemesek minden beadványai és tettei bizonyítják, azok szerfelett izgatott állapotban vannak, mivel maguk bátorságát csupán a nyársba vonás s kerékkel törés büntetésének alkalmazásában — nem tekintve hogy az kit s hány embert sujt — vélik föltalálni: „dass sie ausser aller Fassung sind, und in Spiessen

und Rädern, allein ohne Rücksicht, wen oder wie viele es treffe, ihre Sicherheit zu finden glauben.“

„Ha még más fontos aggodalmak“ — mondja a császár — „engemet épen most az innen eltávozástól vissza nem tartanának, én már eddig az országban megjelentem volna ily jelentékeny időperczben, mert ezt én, inkább még a jövőt, mint jelent illetőleg, az egész birodalomra nézve a legnagyobb fontossággal bírónak tekintem;*) s nem tudom eléggé fölhevni ön ismeretes ügyességét és belátását, mint önt s minden alatta állókat kötelességükre emlékeztetni, hogy teljes erővel működjenek e vést elhárítani és megakadályoztatni, s egyedül csak a tölem kijelölt módon ismét biztos és tartós csendesség helyreállítására jutni.“ A császár végre a gubernatornak a pártütés leverésére előnyomuló seregek számára a szükséges élelmezés s elfogatók kiszolgáltatásáról kellőleg gondoskodást parancsolja, „mire az országot kérlelhetetlenül rá kell szorítani.“

A kir. leiratnak a szándékolt erdélyi útra vonatkozó szavai elvitázhatlanul bizonyítják, hogy a monarcha a pörzendülésnek nem csekély jelentősége felől meg volt győződve. Egyébiránt II. Józsefnek kissé önkényes és a szerződéseket tiszteletben nem tartó kül politikájában kell az okokat keresni, melyek Bécsből eltávozását nem engedték. Jelesen épen akkor a Spanyolország és Hollandia között Münsterben 1648-ban aláirt béke értelmében bezárt torkolatát a Schelde folyónak erőhatalommal kinyitni a császár megkísérvén, — az ebből eredett, s Franciaország beavatkozását előidézett bonyodalmakkal volt nagy mértékben elfoglalva.

Van még egypár érdekes császári intézvény, melyek a pörzendülési ügyekre s azokból származó bajok eligazítására vonatkoznak. Ez okmányok is az akkori viszonyokat, helyzetet s hangulatot ismertető, s a császár gondolkodását jellemző adatokat tartalmaznak.

*) „Wenn auch nicht andere wichtige Besorgnisse eben jetzo Mich von hier zu entfernen abhielten, so wäre Ich schon selbst in einem so wichtigen Augenblicke im Lande erschienen, weil Ich solchen mehr noch für die Zukunft als für das Gegenwärtige von der äussersten Wichtigkeit für die ganze Monarchie ansehe.“

Az udvari kancellária november végén különböző tárgyak felől 12 pontból álló fölterjesztést tett a császárhoz, ki azokra nézve maga legfensőbb határozatát november 28-án leadta.

Az udvari kancellária az elrablott javak visszaadatására nézve büntetéssel fenyegető parancs közzétételét ajánlotta: a császár azt rendelte, hogy azon holmik visszaadása ne önkényesen, de rendes törvény útján—im ordentlichem rechtlichen Wege—eszközöltessék.

Az udvari kancellária kérte, hogy a közbocsánat csak azon esetben legyen érvényes, ha a pártütők bizonyos kitézött napra házaikba visszatérnek s az elrablott javakat visszaadják; a császár ezt jóvá nem hagyta.

Az udvari kancellária az erdélyi ügyeket s viszonyokat nem ismerő gr. Jankovicsnak a tisztviselők elmozdítására nézve, valamint az úrbér ügyében adott teljhatalmat illetőleg megjegyzi, hogy, miután a megyék az udvari biztosnak alárendeltettek, a guberniumnak pedig egész tekintélye elvétetett, — abból könnyen zavarok keletkezhetnek. — A császár az udvari kancellária észrevételeit figyelembe nem vette.

A császár a szétszórt s egymástól nagy távolságra eső hegyi lakásokat, a kancellária véleménye szerint, egyes kisebb helységekbe összevonni nem engedte, mivel az emberek úgy szántóföldjeiktől messze eltávolítva lennének.

Az udvari kancellária a kinestári uradalmakban „a ragadozó állatokhoz hasonló embereknek állampolgárokká kiképezése végett“ iskolák fölállítását indítványozván, — a császár e pontra így határozott: „Az iskolák minden bizonynyal szükségesek, de éppen a házaknak a hegyekben szétszórt fekvése azoknak fölállítását nehezíti és sikerét gátolja; tán azon ragadozó állatok kiképezését illetőleg éppen oly hasznos volna, ha az oláhok földesurai egy időre iskolákba járva, ott jobb elvekre tennének szert.“

A császár végre az urbéri szabályozásnak más és alkalmasabb időre halasztását ajánló pontra nézve ezt válaszolta: „Hogy már tíz évet haladó idő óta tartanak az erdélyi összes jobbágyságnak s főkép az oláhoknak a robotra vonatkozó fölötte sürgető sérelmei, az ország tudja, s hogy az idvezült felséges császárnétól azoknak eligazítására nézve kiadott igen nyomatékos parancsok

mindig foganat nélkül maradtak, oklevelek tanúsítják, s a hol nyomások uralkodnak, s az orvoslásnak még csak lehetősége is elenyészik, ott csendesség nem uralkodhatik, a dolog természetes következése; hogy a zalathnai uradalomban sok és szerfölött nagy nyomás, következésképpen azok ellen panaszok is voltak, melyeket a kincstárnokság az itteni, (t. i. Bécsben lévő) pénz- és bányai oszttal együtt sohasem akart megszüntetni, sőt inkább, saját hivatalnokaitól megvakítva, mentegezni kívánta, s hogy ilyen panaszok april hó óta itt eligazítatlanul levernek, épen úgy több bányavárosokban is, főképen Nagy-Bányán épen azt követették el, hol az udvari tanácsos Miris testvére a zsarnok, ő pedig annak eljárását itt védi, — mindezek ismeretes s el nem tagadható dolgok. Annál fogva minden bizonynyal Jankovics teendője a zalathnai panaszok kinyomozására, valamint a vétkesek megbüntetésére nézve intézkedéseket tenni, egyszersmind a valahára annyi kidolgozás után kész, s a guberniumtól, mint kanczelláriától méltányosnak talált urbért az országba be kell vinni, ez által pedig azon igazságosságot tanúsítani, hogy a mint a pártütő oláh fölakasztatik, lefejeztetik, agyonveretik, s más súlyos büntetésekre ítéltetik, épen úgy sérelme is legyen megszüntetve, s egy ezélszerű urbért életbe léptetve, melynek megtartására az úr, mint szintén a jobbágy is királyi hatalom által rászorítottassanak.“

Az erdélyi pénz- s bányai kincstárnokság 1784 december 28-án „a csendesség helyreállítása s fentartása ügyében“ a fenebbi pontokhoz némileg hasonló javaslatot tett a szétszórta fekvésű hegyi faluk lakóinak kisebb helységekre összehúzósa, a katonaságnak a lázadó vidékekbe nagyobb számmal elhelyezése, a szükséges utak készítése végett az erdőknek 40 ölnyi szélességben kivágatása, s a pártütést kezdő falukban a heti vásároknak egy ideig betiltása stb. felől. Az udv. kanczellária e rendszabályokat 1785 január 14-én a császárhoz pártolva fölterjesztette, ki azokra nézve a kanczelláriával egészen ellenkező nézetben volt, s mint „a körülményeknek meg nem felelőket“ el nem fogadta. *) Emli-

*) „Die von dem Thesaurariat, oder besser zu sagen, von ihrem Beamten vorgeschlagenen Mittel sind keinesweges dessen Umständen angemessen, und ist mir leid, dass ich einer, mit der Kanzley ganz entgegenesetzter Meynung bin.“

tést érdemel a vásárok betiltására vonatkozó legfensőbb határozat: „Mégfoghatatlan dolognak látszik, hogy mivel egy sokadalom alkalmával a már rég hamu alatt lappangó tűz egy Bécsben volt panaszlónak vigyázatlan módon történt elfogatásáért föllobbant, a sokadalmak az egész környékben betiltassanak, s az adás levés a hegyi vidék és a síkság között megszűnjék.“ A császár tehát akkor a népmonda szerint azt hitte, mintha a pörzendülés kitörését Hórának a brádi vásár alkalmával történt elfogatása okozta volna, mire nézve fenebb, maga helyén, a történelmi igazság elő volt adva.

A Hóra lázadással összefüggő császári intézkedés volt végre b. Bornemisza János, hunyad-zarándmegyei főispánnak ehivatalából elmozdítása.

A császár december 19-én gr. Eszterházihoz intézett kéziratában, hivatkozva a nagy megrázkódtatást szenvedett megyének az akkori körülmények között nagy fontossággal bírására, hol főképp a folytonos tábla betöltésére, s a földesurakkal mint jobbágyokkal gyakran érintkező, minden szenvedélytől ment megyei tisztek megválasztására nagy gondot kell fordítani, — szükségesnek látta, Bornemisza főispánt elmozdítani, mint a ki sem csendes, annál kevésbé az akkori időben azon fontos hivatal folytatására megkívántó szellemi képességgel nem bír, *) — s helyébe Brukenenthal Mihály kormányzéki tanácsost hunyad-zarándmegyei főispánná kinevezte.

Az udv. kancelláriánál e nem várt intézkedés, mint látszik, nagy benyomást tett, mely más nap december 20-án tartott üléséből egy hosszú fölterjesztésben a császári kéziratra nézve több észrevételt tett, s b. Józsika Antal kormányzéki titkárt Brukenenthal helyett főispánnak ajánlotta. A dolog még több írásra adott alkalmat, míg a császár gr. Eszterházinak decemberben 30-án tett javaslatát „interimáliter“ elfogadta, melynek értelmében Brukenenthal a pörzendülés teljesen lecsillapulásáig addigi állásában maradván, egyszersmind Hunyad megyét mint főispáni helytartó kormányozza, b. Bornemisza pedig főispáni fizetését megtartva, a királyi táblához szolgálati éveinek megfelelő ranggal áttétett. A gubernium arról 1785 január 3-án kelt királyi leirathat értesítettett.

*) „Der als Obergespann — — niemals die Geistesfähigkeiten in ruhen, noch weniger in jetzigen Zeiten zu Verschung eines so wichtigen Amtes hat.“

XXI.

A pórzendülés végczélja annak titkos vezetői körében. — Ezt bizonyító adatok. — Orosz segítség s trónváltoztatási terv.

Többször volt alkalmunk az oláh nép fölkelésének a magyar nemesség kiirtására irányzott valódi, bár háttérben álló törekvésére rámutatni, s e végczél bizonyítására szolgáló, s hivatalos okmányokban találtató tényeket és adatokat idézni. Az itt következők is erre vonatkoznak.

Úgy nevezhető Hóra-irományok létezését nem egyszer hoztuk már fel, sőt e levelek gyűjteménye vagy az oláhok levéltára felől Schultz—ezt alább látni fogjuk,—említést tett. Egy ilyen oláh írást terjesztett föl az udvarhoz b. Bornemisza hunyadmegyei főispán december 1-jén kelt jelentése mellett, mely Juon pojánai pópá által adatott be. Abból, mint nevezett főispán megjegyzi, lehet látni, hogy a pópák, kiknek segítségével akarja Nikitich nem-egyesült püspök az oláh népet lecsendesíteni, — maguk a legnagyobb lázítók.“ — Ez írás 1784 november 5-én kelt, körlevele állítólag Hóra egy kapitány társának, ki abban mintegy 20, névszerint megnevezett, nagyobbára az al-gyógyi és almási járásokban fekvő oláh falu lakosaihoz azon parancsolatot intézi, hogy november 7-én Al Gyógyra összegyűljenek, mivel az engedelmeskedni nem akaró falu lakosainak házuk a visszamenetel alkalmával föl fognak gyűjtatni. A levél így végződik: „Ne vegyétek e dolgot tréfának. Ha ti el nem jőnétek, mások fognak hozzátok menni.“ *) A levél tartalmát s annak kelése idejét tekintve, az, a mint látszik, a dévai eseményekre vonatkozik, s hihetőleg azon várnak nagy erővel megrohanása végett kellett volna a kér-

*) Ez oláh körlevélnek két példánya van az én gyűjteményemben. Az elsőt b. Bornemisza 1784 december 1-jén Bécsbe, a másodikat ugyane főispán 1785 január 13-án gr. Jankovicsnak küldötte, mindkettőt német fordításban. A kettőnek szövege egészben véve, mindenben egyezik, kivéve csupán azon kis különbséget, hogy az elsőben a megnevezett faluk az oláhokat „fenyegető szerencsétlenség visszaverésére“ szólíttatnak föl, mi a második példány szövegében hiányzik, ennek fordítása azonban jobbnak látszik.

déses népgyűlésnek tartatni, mely azonban, úgy látszik, elmaradt. A t. olvasó emlékezni fog, hogy a katonaság magát a dévai ostrom alatt kétesen viselte.

B. Bornemisza főispán Déváról november 28-án ugyancsak a lázadás ügyében gr. Eszterházihoz tett tudósításában előrebocsátja, miszerint az oláhok „nem szűnnek meg most is azzal dicsekedni, hogy a magyar nemzetet egészen eltörlik, azután egyéb nemzeteket is Erdélyben el akarnak törölni, a prédálásokban a vas eszközöket az aranyból és ezüstből inkább gyűjtötték, ezekből hadi eszközöket készítenek, mely cselekedetekkel nyilván kijelentették, hogy a fegyver elnyerésére nem királyunkhoz, császárukhoz való hűségből, — — hanem azért vágytak, hogy hűségre, közönséges bátorságra készített fegyverrel régen forralt és oláh papjaik által folytatott pártütésüket véghez.” A főispán egyszersmind az oláhoknak e gonosz s a magyarok kiirtására irányzott terve és összeesküvése felől egy bizonyítványt terjeszt föl, t. i. Incze Pál azon megyei szolgabírónak november 17-én kelt hivatalos jelentését, ki a lázadás kiűtése után november 7-én Károly-Fejérvárra szaladván, írja, miszerint: „épen a mészárszék mellett fen a várban lévő piaci fogadó palánkja mellett meghúzván magamat, fülcimmel hallottam a becsületre fölbocsátott főoláhokat: hogy őket arra eskették meg a szent keresztre: magyarokat, szászokat, cigányokat élni ne hagyjanak, de mivel most elégtelenek, hogy mind a hármat agredialják, azért elsőben a magyarokat pusztítsák el, és azután fogjanak a szászokhoz és cigányokhoz.” E gonosz és egymás között hittel erősített conspiratio és végezés iránt való beszélgetést“ azon megye táblabírája borbátvizi Bája József is bizonyította.

Ilyenmő, s az oláhoknak állítólag országos segítségben bi zásukat említő, s annál érdekesebb okmány ez időből Bába Ferencnek Hunyadmegye tisztségéhez Dobrából 1784 november 27-én tett, s úgy mint akkor írva volt ide igtatott e jelentése:

„Bizonyos circumstantiákból és a rebellisek szavaikból azt tapasztaltam, hogy gonosz szándékjoknak végbe vitetekre segítségét várnának, nevezetesen a lapusnyaki oláh pap, vulgo Práznik, alkalmatosságával egy magyar asszony füle halottára

azt beszélette volna, hogy ezen meg ne ütközzenek az parasztok, mert jöendő a segítség, csak hogy imádkozzanak az magok vallásokon lévő Potentatorok élete megmaradásáért, had imádkozzanak az magyarok az magok császárokért; különben is olyan bátran viselik magokat, mintha ezen eselekedetekkel éppen nem hibáztanak volna; ezt is mondván az említett pap, hogy ez csak semmi, hanem különben várhatnak az magyarok; és így az oláh papok bizonyosan informatosok, nagyon bizván az muszkához; magam ugyan fogdosnám az olyan koriféusokat, de nem bátorkodom, kevés lévén a segítségem s félvén a ki tudjától.“ Ennek következtében e megyei tiszt több segítséget kér, s hozzá teszi: „az hajósokat szolgálatra kényszerítjük, de szolgálni teljességgel nem akarnak;“ s erre nézve is utasítást kér.

Nem kevésbé figyelmet érdemlő oklevél az oláhoknak állítólag trón változtatási tervvel összefüggő összee sküvéstükre vonatkozó egy törvényes esketés, melyet b. Ke mén y Simon alsó-fejéri főispán november 30-án Alvincz és Borberek mezővárosokban Vass György és Lassi Benjámin táblabírák által vitetett véghez, s azt a császárhoz még ugyan az nap a pörzendülés ügyében intézett jelentése s folyamodványa mellett fölterjesztette. Ez esketésre alkalmat adtak a már ismert legfensőbb intézvények, melyek által a rögtön bírósági eljárásnak felfüggesztése parancsoltatott. A főispán megemlítvén a pártütők irányában alkalmazott szelidebb eszközöknek teljes sikertelenségét, kik ily módon még nagyobb dühösségre ingereltettek, felhozván továbbá a katonaság tétlenségét is, mely a fölkelte nép ellen támadólag nem lépett föl, de csak magát védelmezte, ha megtámadtatott, — esedezett, hogy a lázadók a törvény mint a legfensőbb határozatok értelmében is, megérdemlett büntetésüket vegyék el, mely kérését főképp azal indokolta, hogy: „azok nem csak a baza, de ő felsége szentséges személye ellen is föltámadtak, kiuek se szentséges nevét, se méltóságát nem kimélve, czélba vett pártütésöknek nyilvános jeleit adták, midőn ő felségét rágalmazásokkal sértegetvén, — az uralkodásnak másra átjrházásáról — bár azt teenni nem képesek, még is istentelenül nyilván kiabálni nem irtóztak.*)

*) „Quos quidem seditiosos merito supplicio quantocius afficiendos es-

Mi az esketést illeti: abban kilencz és megesketett tanu kihallgatása foglaltatott, s ezek legnagyobb részben azon vallo-mást tették, hogy ők, midőn a fenemlített két helység november 7-én földulatott, több oláhoknak a fejedelem szentséges személyét sem kimélő istentelen kiabálását s káromlását hallották, mintha ő felsége parancsolta volna a magyarok megöletését, ki egyszer-smind az oláhokat fegyveradásra nézve tett ígérétevel megesalta, miért magoknak más királyt fognak választani. Mely gonosz vád a kihallgatott 5-ik nemes tanu Lucezédi István által következőleg adatott elő: „Hogy a király őket megesalta, mivel nekik fegyvert ígért és nem adott, s ha mostani szándékjokban is megesalattatnának, t. i. ha a magyar nemzetet ki nem irt-hatják, más királyt fognak ők találni, vagy vá-lasztani maguknak.“ *)

A t. olvasók velem együtt, kétségen kívül távol vannak at-tól, hogy az esketés főtárgyát komolyan vegyék és higyjék, mint-ha e pörzendülés czélja lett volna: az uralkodást másra átruházni; ily politikai hordereje azon népfülkelésnek bizo-nyosan nem volt, — s legkevesébbé lehet néhány bárdolatlan, s azon eszmét fölfogni sem képes jobbágy oláh istentelen s balgatag kiabálásában trón-fölforgatási merénylet szándékát keresni. De minden esetben, ez is legalább említést érdemlő jelenség, s né-mileg jellemző adat az oláh lázadás történelmében, —miből annyit szabad sejdíteni, sőt tán állítani is, miszerint a fölkelt olá-hok olyforma lázító beszédekét másoktól hallottak, s hihetőleg a párttítés titkos fejeinek s mozgatóinak köréből szivárgottak ki a

se secundum legem et benignas Majestatis Vestrae resolutiones tanto magis —exoramus: quod iidem non tantum in Patriam, sed sacram quoque Ma-jestatis Vestrae personam rebelles, nec sacratissimo nomini, neque digni-tati ejusdem parcentes manifesta etiam intentae rebellionis signa praedide-rint, dum Majestatem Vestram Sacratissimam calumniose proscindentes, de transferendo etiam imperio, et si non capaces, ma-litiose tamen palam clamitare non reformidarunt.“
A főispán fölterjesztéséből.

*) „Quod Rex etiam ipsos deceperit, quod armas promiserit et non dederit, sed si in hac intentione etiam decepti fuerint quod nimirum Hunga-ram nationem non possint extirpare, et regem inveniunt illi aliam, vel eligent illi sibimet ipsis alium.“

nép közé, az ott oly vakmerő, mint örült elbizakodással megpendített felségsértő szavak és eszmék, miknek teljesülését, s tette válását minden bizonynyal magok azon oláh honoratorok sem gondolták. Az oláhoknak muszka segítségbe bizásukat említő fenebbi adat sem bir több s nagyobb jelentőséggel, — ez is az akkor fölmerült mondák, vagy kósza hírek közé tartozott.—Az Erdélyben ez időtájban megfordult, gr. Teleki könyvében a pörzendüléssel összekapcsoló orosz képáru-lók ügye*), mint alább bebizonyítva lesz, azzal semmi összeköttetésben sem állott.

XXII.

A véres dráma végjelenete. — Az oláh vezérek elfogatása.**)

A fenebb előttünk lefolyt véres dráma végjelenetét a két főzinkos Hóra és Kloska elfogatása képezi. Ezek a tőlök vezérelt lázadó csapatnak szétverése után az Albakon^{3*)} felül 5—6 órai területet elfoglaló rengeteg erdőbe rejtették el magukat, s jelesen Szkoraset nevű és Albakon túl két mértföldre eső hegy-

*) Lásd Budapesti Szemle V. köt. 257 l.

**) Hóra és Kloska elfogatását két fő okmányból merítettem. Ezek: a) Kray alezredesnek arról Abrudbányán 1784 december 31-én a dandárparancsnokságához Károly-Fejérvárra tett tudósítása. — b) Az elfogatásban résztvett, s jelen volt Juon Mátyes (Mátyás) és Nutz Mátyes, nagy-aranyosi lakosok s erdőgornyikoknak, mint megesketett tanuknak egy polgári s katonai vegyes bizottmány előtt, ugyancsak Abrudbányán 1785 január 12-én történt kihallgatásuk felőli jegyzőkönyv. Egy harmadik okmány, a Nagy-Szebenben 1785 január 4-én a gubernatortól s főhadparancsnoktól aláírt utolsó közös tudósítás inkább csak a katonaság részvétét s működését írja le s dicséri.

3*) Albak Topánfalván felül, mint láttuk, a nagy-aranyosi birtok egyik faluja, a Nagy-Aranyos folyóba ömlő Válye-Albakulj nevű patak mellett, egymástól távol eső kunyhói 2—3 órai területen voltak szétszórva. Azt mint Hóra szülő- és lakhelyét a pörzendülés főtanyájának lehet tartani. Zalathnáról kapott Hóra-világi iromány szerint, Hóra apjának, ugyancsak Nyikula Ursznak, vagy Ursz Miklósnak neve albaki háza mestergerendáján föl volt vésvé.

oldalára menekültek, hol egy fenyőfaágakkal fedett kunyhóban tartózkodtak.

E menhelyüket néhány meghitt emberükön s pajtásukon kívül senkiseim tudta, annak kipuhatólása volt azért az első teendő, hogy őket kézre keríteni lehessen. Ez épen nem könnyű feladat K r a y Pál, 2-dik székely gyalog ezredbeli alezredesnek jutott, ki e célra vezető s ügyesen végrehajtott intézkedések tétele által magát kiválólag érdemesítette. *)

K r a y alezredes a lázadás legyőzése után, M e l c z e r Antal cs. k. erdőszt—Waldbereiter—ki hivatali szolgálatánál fogva a topánfalvi havasokat s vidéket jól ismerte, s különben is jó hírben állott, — magához hivatván, az említett hegyek és tájék nagy s apróra fölvett térképét eleibe terjesztette, s kérdezte tőle: vajon azon havasokban, s minő útakon vagy ösvényeken lehetne Hórát katonasággal bekeríteni s elfogni? Az erdész miután az alezredesnek azon hegyeket, azok terjedelmét s távolságát egymástól, valamint a szomszédos tájékokat kijelölé, a föltett kérdésre azt felelte, hogy oly kiterjedett vidéken, hol minden bokor, fátreng, fagyóké, barlang, s át nem hatható sűrűség egy szökevénynek szállást adhat, a helyiséget nem ismerő katonaságnak azt felkutatni s bekeríteni lehetőnek nem hiszi, sőt veszélyesnek is tartja, főkép az esztendő azon részében, mikor a hegyek nagy hóval borítvák, annál fogva az alezredesnek, kitől az oláh vezérek fejére föltett pénzbeli jutalom felől értesült, egy biztosabb tervet ajánlott, miszerint a

*) K r a y Pál, született 1735-ben Késmárkon, Szepesmegyében, s egy cs. kir. kapitány fia s evangelicus volt, de Mária-Terézia alatt katolizált. Atyja példáját követve a katonai pályára lépett. Mint egy életirója állítja, II. József császártól a Hóra-lázadás alatt alezredesi ranggal Erdélybe küldetett, s annak november végén megújulása után, a pártütöket szétverő hadjáratban magát vitézül viselte, s a csendesség helyreállítását a két vezér elfogatásával biztosította, mikor ezredessé lett előléptetve. A II. József császár alatti török háborúban Mária-Terézia kezesztjével földiszítve, bárói rangra emeltetett, majd tábornok, egy magyar gyalog ezred tulajdonosa, s 1799-ben az olaszországi háborúban tábornoszernagy lett. Nemsokára nyugalmaztatván, többnyire Pesten lakott, hol 1804 január 19-én meghalt. Fiának b. K r a y Ferencz őrnagynak leánya, b. K r a y Borbála, gr. F e s t e t i c s Leó urnak, most a pesti nemzeti színházi tanoda igazgatójának, neje volt, s Pesten 1866-ban májusban halt meg. — I. „Nemzeti Plutarkus“ III. köt. 139—146 ll.

kérdéses fő czinkosokat teljesen megbízható emberei, részben erdő gornyikjai által nekik igérendő jutalomért kézrekerítetteti reméli, mondván: „varjúnak kell, hogy a varjú szemét kivájjja,“ — egyszersmind a siker biztosítása tekintetéből, valamint a gornyikok gyámolítása végett, azon hegyek aljában eső faluban egy csapat katonaság elhelyezését ajánlá, mely a körülményekhez képest a hegyekben czirkáljon is. Miután az alezredes s Melczer között a teendőkre nézve megállapodás történt, az utolsó a tervnek végrehajtását magához hivatott és megnyert hét nagy-aranyosi oláhra bizta, kik a havasokat s a tájékokat jól ismerték, s Hórához, mint barátjai bátrabban közeledhettek. *)

Gr. Teleki Domokos úr a két oláh vezér elfogatását is népmondai alakban közli, kiket az albaki határ Galpona nevű havasán, hol egy ledült fa gyökere mellett egy kis kunyhóban nyomorogtak, a s z é k e l y e k f o g t a k e l. **) A tényállás szerint, ezek a mások által fölkeresett s kézbeadott két fő czinkost Abrudbányára bekísérő katonaság egy részét képezték.

Miután az említett ezéla fölvetett és megnyert hét oláh, Lá Gura a Rezi nevű helyen találkozá, ott a terv végrehajtása felől tanácskoztak, onnan a hegyek közé elindultak. V a j d a második székely gyalog ezredbeli főhadnagy, valamint J e n e y toscanai huszár ezredbeli főhadnagy vezérlete alatt, e két ezredből december 25-én karácson napján, szombaton egy katonai őrcsapat küldetett ki a fő lázadók keresésében fáradozó oláhokat gyámolítani. Ezeket kutatásuk harmadik napján, december 27-én hétfőn a fris hó a fő czinkosok nyomába vezette, miután onnan egy kis órai távolságra azoknak egy kiállított s Kriszta Miklós nevű őrére rábukkantak, ki kényszerítéssel s azon igérettel, hogy bántódása nem lesz, végre rávétetett Hórának s társának tartózkodását fölfedezni. A hét oláh közül négyen: N u c z Mátyás, T r i f f István, N y á g Jakab és N y á g Demeter, kiknek puskájuk volt, elől mentek, a más három hátrább maradva, őket kísérte.

*) A fenebbi előadást a Kray és Melczer között történt megállapodásról, több becses Hóra-világi irományokkal együtt, velem közleni szíves volt t. M e l c z e r Ignác úr, ki mint kir. bányatörvényszéki nyugalmazott levéltárnok most Zalatnán lakik, fenemlített n. M e l c z e r Antal fia, s a dolog folyamáról édes atyja által volt értesítve.

**) „A Hóra-támadás története“ 83. l.

Hórát és Kloskát egy félig odvas fenyőfa alatt, nem messze a kunyhótól nagy tűz mellett ülve találták. A mint oda közeledtek, Hóra őket mint barátjait fogadta, s kérdezte: hogy tán vadásznak? mire felelték: igen is, mert kényszerítve vannak a katonaság számára vadat szerezni, de semmitsem kaptak. Hóra kívánatára a tüzhöz ültek, kettő Hóra, kettő Kloska mellé. Az utolsó kérdezte: mi újság a falukban? mire ők a nagy inség felől panaszkodtak, a helységek, mint mondák, katonákkal megrakvák, s a földnépének nem marad egyéb hátra, mint szökéssel menekülni. Kloska erre káromlások között mondá: majd elállítjuk őket láb alól, s pokolba kergetjük. Azalatt az elmaradt három oláh is közeledett oda, kiket Nucz Mátyás és Triff István megpillantván Hórát s Kloskát nyakon csipve, a földre leterítették, s ott lévő két társuk, valamint az oda toppant három oláh segítségével megköttözni kezdték. E küzdés közben történt, hogy Hóra a kebléből kihuzott csomó írást — „ein handvoll Papier“ a nagy lánggal égő tűzbe vetette, mit a kötözéssel foglalkozók meg nem menthettek. Nem lehet kételkedni, miszerint azon levelekben a Hóra-lázadás legfontosabb, annak eredetére s valódi indítóira világot derítő okmányok égték el. *)

A két vezér meg levén kötözve, — mi közben Hóra hallgattott, társa ellenben azt nehezen türte, — az oláhok őket, nehogy netán ottan pajtásaiktól meglepettessenek, — nagy sietséggel egy távolabb eső juhász kunyhóba vitték, s onnan az erdőt átkutató katonai őrsapatnak az örvendetes hirt megizenték, s a nemsokára oda érkezett katonáknak a két foglyot átadták. Hóra s Kloskánál két puskát s két új láncát találtak, Kloskának azonkívül két pisztolya is volt. Különben se lovakat, se írásokat, se pénzt náluk nem találtak, csupán Kloskánál hat forintot. — A katonai kíséret a foglyokkal csak a negyedik napon, u. m. deczember 31 én pénteken délben érkezett Abrudbányára, mi a két fő ezinkos menhelyének nagy távolságát elég világosan mutatja. **)

*) Mint fenebb — a XIX-ik szakaszban — említve volt, Schultz tudósítása szerint, az oláh irományok tára Aradában lett volna Kriszta Nikola nevű embernél, ki minden bizonynyal a csak imént említett, s a két főezinkostól kiállított ör volt. Ez irományokat, úgy látszik, Hóra magával vitte s elégette.

**) Kray jelentéséből: „Mich erfreut es ganz entzückend, dass ich

Midőn a két fő ezinkos a mondott városba bevitetett, bisztrai születésű Krisanetz Juon, más névvel Hadsin, s pópa, az összecsdült nép jelenlétében a piacon az aranyváltó-ház előtt a magyar nemzetet piszkoló szavakra fakadott, s annak következtében elfogatván, e dologban még az nap nyomozás vitetett véghez és a kihallgatott hét tanú egyező vallomásuk szerint azon pópa azt mondotta: „imé itt van a magyaroktól annyira óhajtott Hóra, kit már elevenen felfalhatnak, s megehetnek,“ mely szitkos szavakra az egyik nő tanú, Király Istvánné, szül. Szappanosi Rebeka azon papnak így felelt vissza: „sőt inkább ti faljátok fel s egyétek meg Hórát, mert a ti kinevezett királyotok volt, s ti neveztetétek ki őt.“*)

Hóra és Kloska Abrudbányán, nielőtt Károly-Fejérvárra elvitettek, több katonatiszt jelenlétében elfogatásuknak fenébb leirt módját egyezőleg bizonyították, egyszersmind azt is nyilvánították hogy „bizonyos okoknál fogva, mindaddig az erdőben elbujva tartózkodtak volna, míg egynehány falutól a kívánt pénzt megkapják, hogy azzal Bécsbe menjenek.“ Ugyanakkor Hórát, — mint b. Brukenenthal 1785 január 5-én a császárnak írta, — b. Kray előlegesen kihallgatta, de a ki semmitsem akart vallani, mi a do-

dieses Neujahrs Geschenk——zur Ruhe des hiesigen Landes, Beendigung so vieler Missethaten, und endlich besonders auch in Vollzug Sr. kaiserl. Majestät Allerhöchsten Dienstes, und meines gehalten hohen Auftrages, hiemit zu widmen im Stand seye.“ Alább: „Der hiesige Waldbereiter, Namens Antonius Melzer, hat mir bey Herbeiführung und Belehrung dieser vertrauten Inwohner gute Dienste geleistet.“

*) Kray tudósítása mellett az illető nyomozási jegyzőkönyv is említettik, de ez bővebben találhatik az Alsó-Fejérmegye által 1785 mártius 21-én Hóra 25 büntársának ügyében kelt ítéletek kivonatában, mely nagybecsű okmányt ez alakban elkészítve, t. Szabó Károly úr, az erdélyi muzeum könyvtárnoka, volt szíves nekem elküldeni. — Az első ítélet a Krisanetz pópa ügyében kelt, melyben fel van hozva, hogy e vádlott fenébb idézett sértő szavait magyarra fordítva, az ott álló tanukat így fenyegette: „Vigyázzatok magatokra magyarok! mert rövid idő múlva látni fogjátok, e dologért veletek mi történik.“ E mintegy 56 éves pópa s fő lázító kóborló életet folytatott, a népet, főkép a zalathnai felső uradalom jobbágyait izgatta, hogy az urbéri taksát s egyéb fizetendőket ne fizessék, s Moldva és Oláhországgal is összeköttetésben állott.

logra tartozott volna.“ „Im vorläufigen Verhör, das der Obrist lieutenant Kray, zu welchem er (t. i. Hóra) zuerst gebracht worden, mit ihm abgehalten, hat er sich in nichts zur Sache dienliches einlassen wollen.“

Kray 1785 január 5-én jelentette, hogy hozzá vitték még Hórának egy bőrtarisznyáját, kevés lőszerral, s egy kis erszényt, melyben pecsétnyomója és spanyolviasz volt. Csakhamar több, az erdőkben lappangó oláhok is elfogattak, azok között két nagy-aranyosi lakos kézbe szolgáltatta Hóra más tarisznyáját, melyben egy elrongyolott és zsiros darab papirban két darab iromány volt, — nagyobbára a tőle Bécsben kapott udvari kancelláriai vála-szok, másolatban. Kray azokat láttomásozta, s úgy Bécsbe fel-küldve, most a volt erdélyi udvari kancellária levéltárában van-nak, hol én azokat leírtam.

A két fő czinkos elfogatását gr. Jankovics is említi dévai utolsó tudósításában, melyet 1785-ben január 5-én gr. Eszterhá-zihoz intézett, miről fenebb már szó volt. *) Ahhoz csatolta Hóra-és Kloskának „egyszerűen tollal rajzolt“ képét, mint e szavai mu-tatják, melyek a tudósítás végén olvashatók: „Effigiem quoque praedictorum tumultuantiam rudi calamo efformatam, demisse advolve.“ Hihetőleg e tollrajzot egyik az őket kísérő katonatisztek közül, vagy más útközben készítette, s a Dévára küldött jelentéshez csatolta. E képeket nem találtam meg Bécsben a kan-czelláriai levéltárban az illető iromány mellett.

Kray alezredes Hóra elfogatása hírét Abrudbányáról Déván keresztül a császárhoz vivő stafetát 1784 december 31-én reggeli kilencz órakor indította el, s a hivatalos levélre ezt írta: „Auf das allerschleunigste in Trapp zu befördern, expedirt den 31. X-ber 1784 früh um 9 Uhr.“ S e levél mégis csak 1785 január 10-én s így tíz nap múlva érkezett Bécsbe a császárhoz, ki arról gr. Pálffy Károlyhoz intézett kéziratában az udvari kancellá-riát azonnal értesíté. **)

Azokat, mik e nagyfontosságú esemény következtében tör-téntek, a véres dráma utójátékát, a harmadik részben

*) L. fenebb a XVIII. szakaszban.

**) E császári kézirat: „Lieber Graf Pálffy. So eben habe ich von Graf Jankovics mittels Estafette die Nachricht erhalten, dass der berüch-

fogjuk előadni, itt még csak azt kell megemlíteni, hogy Krisán György a harmadik fő ezinkos, kinek a zarándi tábor szétveretése után sikerült menekülni, egy hónap mulva, január végén Lupsa környékében főképp M o y s e, vagy M o s e s herpenyesi félszemű pápa segítségével, s több oláh közreműködésével fölfedeztetett s a nyomozására gr. P ü c k l e r őrnagy által kiküldött katonaság öt Mogoson egy házban megtalálván — elfogatott és január 30-án Abrudbányára, s onnan Károly-Fejérvárra vitetett. *)

Az utolsó fő ezinkos elfogatásáról jött tudósítást a császár-hoz gr. Eszterházi 1785 február 7-én terjesztette föl. A felség még azon nap kelt legfensőbb határozatában azon meggyőződését fejezte ki, hogy az oláh lázadás sem kül- sem belföldiekkel semmi összeköttetésben sem állott. „Nun bin ich begierig“ írja a monarcha „was eigentlich aus den Constitutis dieser Bösewichte herauskommen wird? Ich sollte schier glauben, dass der ganze Vorgang keinen besonderen Zusammenhang hat, und dass weder Fremde noch Inländer darunter stecken.“—A császár nézetét, mint látni fogjuk, az udvari bizottmány működésének eredménye igazolta.

II. HARMADIK RÉSZ.

AZ UTÓJÁTÉK. — VÉRPAD ÉS KORONA. **)

XXIII.

Gr. Jankovics Károly-Fejérvárott.—Császári intézvények. — Jutalmazási népnepély. — Az udvari bizottmány működése, s az eredmény.

Miután a véres dráma, úgy a mint lefolyt, annak előjátékával, főbb és nevezetesebb eseményeivel, s a befejező végjelenet-

tigte Horja, sammt seinem Gespann Gloschka in Siebenbürgen gefänglich eingebracht worden ist, welches ich hiemit der Kanzley zu ihrer Kenntniss mittheile. Wien, den 10 Jänner 1785.“

Joseph.

*) A mint gr. Hadik 1785 február 2-án gr. Eszterházi főkanצלárnak írta, Krisán előleges kihallgatása alkalmával nyilvánította, hogy fölfedezi, mikép eredett a pártütés s Hórának abban mi része volt.

**) Kütfők: Az illető s maguk helyén megnevezendő hivatalos

tel együtt, a fenebbiekben körülményes en elő volt adva, annak utójátékát csak röviden, a nagyobb jelentőséggel bíró tényekre szorítkozva, beszélni el, — elégnek tartom.

Gr. Jankovics, a Hóra-lázadás okainak kinyomozására rendelt kir. biztos az irt célból vele Erdélybe küldött biztos társa, Papilla tábornok 1785-ben január 8-án Károly-Fejérvárra megérkeztek. Az udvari bizottság tollvivője volt Knabe kapitány, annak tolmácsát, Eckhard Fridrik kamarai számtartót fenebb már említettük. A kir. biztos maga a II. József császártól eltörlött trinitariusok szerzetének klastromába szállott, hol az udvari bizottság ülései is tartattak;*) Papilla tábornok „az új ispotálynak felső emeletét foglalta el.“ Gr. Jankovics társaságában voltak: gr. Illésházy és gr. Barkóczy urfiak is, kik Erdélybe tapasztalás kedvéért mentek.

Hórát és Kloskát, s velök egy pópát is, (ez volt a magyarokat szidalmazó, már ismert Krisanetz) a Vajda hadnagytól vezérlett katonai csapat január 2-án kísérte be Károly-Fejérvárra a várba. „Nem képes leírni,“ mondja Gábri tanár, „mennyi ember tódult be a látására ennek a két nevezetes fogoly-madárnak. Hórát az új kapu alá, Kloskát a császár alá zárták,**) kemény őrizet alatt; mindenkor két katona van mellettök a szobában, azonkívül az ajtó előtt strázsa.“ — Krisán, a harmadik fő czinkos is, — hogy itt ezt megemlítsen, — ki, mint tudva van, 1785 január végén fogatott el, még pedig feleségével, fiával s egy szolgáljával együtt Károly-Fejérvárra vitetett, hol mint Gábri írja, „a várdaház alatt való tömlőcz szolgált neki szállásul.“ E fő őrhely a

okmányokon kívül, ez utójáték eseményeinek előadásában használjuk Gábri Józsefnek, azon időben károlyfejérvári r. katolikus gymnasiumi tanárnak Rómába írt leveleit, melyek több érdekes és hivatalos okiratokat kiegészítő adatokat tartalmaznak. Említve volt e levelezés fenebb a kútfők között. L. „Budap. Szemle“ V. kötet 254. l.

*) Ez épület most a károlyfejérvári római katolikum gymnasiumé; az oldala mellett lévő egykori templomában a fenemlített szerzetnek a Batthyány-könyvtár van fölállítva.

***) A károly-fejérvári várnak két kapuja van; az első, melyen át a városból a várba feljutni lehet, VI. Károly császárnak fölötte lévő nagy álló képéről Károly-kapunak neveztetik; ezzel szembe esik a másik s kőszőben épült új kapu, mely a mezőre nyílik. Mindkettő alatt börtön gyanánt szolgáló bástya boltozatok vagy kazamaták vannak.

vár közepén volt, most annak helyén áll a várparancsnoki pompás lak, szemben azzal egy szép kis sétatér van.

Mielőtt az udvari bizottmány működésére átmennénk, a császár némely intézvényeiről s azzal kapcsolatban álló eseményekről kell elébb szólni.

A császár Hóra és Kloska elfogatásáról értesülvén, még aznap, ú. m. 1785 január 10-én gr. Pálffy alkancellárhoz intézett kéziratában a csendességnek az országban megszülditása végett rendelte:

1) Az udvari bizottmány kötelessége Hunyad-Zaránd és Alsó-Fejér megyékben a megállított urbért annak érvényessége felől, s hogy az a császár valódi akarata, — mindenkit meggyőző módon életbe léptetni.

2) Mivel a császár világos parancsának ellenére, különböző vidékeken az összevonult nemesek, úgy mondható, fegyveres fölkélést vagy banderiumot alkottak, s így a magok valamint lovaik számára történt élelmezés közben sok kihágás követtetett el, — a megyékben az oly banderistáktól természetben, takarmánykép vagy bármi névvel fölszedett adók a házi pénzalaphól, mint szintén a tartományi pénztárból haladék nélkül megtéríttessenek.

3) Gr. Jankovics egyetértve Brukenthal kormányszéki tanácsossal, intézkedjék arra nézve, hogy Hunyad-Zarándmegyének folytonos táblája lehető legjobb módon s a legalkalmasabb egyénekkel töltsék be, kiknek eljárása semmi rossz benyomást ne okozzon, s a csendesség biztosítását eszközölje.

Ezt követte a Hóra és Kloska elfogását eszközölő egyének megjutalmazása. Mivel a pörzendülés kitörése után, az említett esetre vonatkozó legfensőbb határozathoz képest a főczinkosok fejére külön-külön 300 darab arany volt feltéve, a császár január 14-én a fenemlített alkancellárhoz intézett kéziratában a Hórát s Kloskát elfogó nagy-aranyosi hét oláhnak, s a tervet kigondoló Melzer Antal erdőszenek megérdemelt jutalmukat kiszabta. Az elsők, t. i. az oláhok, azonkívül hogy a fenemlített s közöttük egyforma mértékben kiosztandó 600 darab aranyat megkapták, — egynek jutott 85 arany, s öt aranyak egy heted része — még azon császári jótéteményben is részesültek: hogy ők s a bad parasztoznak nyilvánítottak, kik maguk, valamint maradványaik is minden földesuri szolgálattól, s bármi névvel nevezendő

tartozástól vagy fizetéstől mentesekké tétettek, míg másfelől Melczér Antal száz darab arannyal lett megjutalmazva. A kérdéses összegeknek kifizetése az erdélyi kir. kincstárnokságnál utalványoztatott, valamint a felsőségi tartozásoknak az aerarium által megváltását a császár elrendelte, *) — s mindezekre nézve a kellő intézkedéseket megtenni, az udvari kancellária útasíttatott.

E császári kézirat következtében, a királyi gubernium, egyetértve a kincstári tanácssal, az iránt intézkedett, hogy a kérdéses megjutalmazás nyilvánosan történjék, s ily móddal az oláh népre az annál nagyobb hatást gyakoroljon. E célból azért Zalathna bányavárosban 1785-ben február 5-én szombaton, hetivásár napján egy népünnepély rendeztetett, melyre természetesen nemcsak a környékből, s jelesen a zalathnai három kincstári uradalomból, de Alsó-Fejérmegye többi részéből, sőt Hunyad-Zaránd s még Küküllő megyék faluiból is számos nép, s nagyobb és kisebb pópák is összesereglettek. A gubernium részéről, mint az ünnep vezetője B r u k e n t h a l Mihály Hóra-világi biztos küldetett oda, s még más tartományi és kincstári biztosok is jelentek meg. A piacon egy nyílt faszín állíttatott fel, melynek egyik oldalát fenyő ágakkal befedvén, arra egy szőnyeget akasztottak, s azon a császár képe függött; a szín közepén lévő s drága takaróval beterített asztalon volt három ezüst tányér, ezek közül egyikre a kiosztandó aranyokat tették, másikkra azon arany emlék-pénzt, mely a fenebb említett, s Ujbár-Ursznak elfogatásával magát érdemesített Adamovics József abrudbányai proto-pópának adatott, a harmadikon végre a hét aranyosi oláh számára szépen leírt, sárga karimájú, zöld levelekkel s piros virágokkal tarkázott mentességi okmányok — manumissionales — voltak láthatók. Miután B r u k e n t h a l a kormányzéki biztos, b. Gerling főbánya-

*) A megjutalmazott oláhok a legfensőbb intézvény értelmében, mint kincstári szolgáló emberek az uradalom részére tartozó minden szolgálatról, s más terhektől egyszerűen fölmentettek, míg a császári kézirat e szavai: „Sie von allen obrigkeitlichen Schuldigkeiten los zu machen, und will Ich, dass diese Schuldigkeiten ab a e r a r i o reluiret werden,“ u minden bizonynyal azt tették, hogy azon jobbágyok által a vármegyének tartozó szolgálatok s kötelezettségeknek (fő-adó, katonai élelmezés, falusi költségekben s útcsinálásban részvét) a kincstár által megváltattak.

mester, s a bizottság több tagjai megjelentek, az ügyre vonatkozó s oláh nyelvre lefordított királyi leirat fölolvastatott, s a kormányzékeni biztos elébb a jutalmazott két oláhhhoz, azután az abrubányai proto-pópához alkalmoszerű beszédet intézett, mit végezvén Dévai kormányzékeni kanzellista az utolsónak mellére akasztá az emlékpénzt, ki a császár iránti háláját és hűségét tolmácsoló beszéddel válaszolt, miután az aranyok, s a mentességi okmányok az illetőknek ágyú-lövések s dob- és trombita-harsogások közben kézbesítették, az ünnepi szertartást hála-isteni-tisztelet fejezte be.

Miután, mint tudjuk, 1785-ben január hó végén Krisán György a harmadik fő czinkos is a kerpenyesi pópa és társai által kézbe adatott, a császár február 7-én b. Brukenthal kormányzóhoz intézett kéziratában parancsolá, hogy a 300 darab arany jutalom azoknak is kifizetessék.

A császár e kéziratában a gubernatort a csendességnek a hazában helyreállítása s a kedélyek lecsillapítása végett szükségeknek ítél azon rendszabályok felől értesítette, miket, ugyanazon napról kelt egy másik kéziratában gr. Jankovicshoz intézett, melynek párját b. Brukenthalal közölte.

A császár gr. Jankovicznak legelőbb a zalathnai kincstári uradalmakban előfordult panaszok kinyomozását, s azoknak az udvari bizottság részéről teendő minden további kérdezősködés nélkül eligazítását megparancsolta, nem kevésbé az urbérnek még „stante commissione“ a pörzendülés színhelyéül szolgáló megyékbe bevitelét rendelte, mi a földesurakat valamint az alattvalókat is a császár állhatatos akarataról meggyőzte, hogy azon szabályozás pontosan végrehajtsák. — A császár végre az udvari biztosnak különös figyelmébe ajánlja az iránt intézkedni, miszerint a házukból eltávozott s az erdőben lappangó lakosokat mielőbb a hazatérésre rábirni lehessen. A mint a császár hiszi, azon emberek többé nem lázadási szellemből, de inkább félelemből bujkálnak, kiket annál fogva mindenképen, szomszédjaik, az elbocsátandó foglyok s a katonai mint polgári hatóságok útján biztosítani kell, hogy legkisebb aggodalom nélkül visszatérhetnek, miért azoknak bármilyen irtógy alatt is elfogatása vagy bántalmazása a legszorosabban tilalmaztatik.

A császár emberszerető nemes indulatát, legtisztább szándé-

kát, s jó akaratát félre ismerhetlenül bizonyító, s oly erélyesen parancsolt intézkedéseinek, úgy szólva, semmi sikere sem lett. A zalathnai panaszok az udvari bizottság alatt és után, általában eligazítatlan maradtak, a nem törvényes úton kelt, s az uralkodó osztály ellenszenvével találkozó urbéri szabályozással a földnépe voltaképp semmitsem nyert, annak sorsa és helyzete nem javült.

Átmenve már az udvari bizottság működésére, — miután gr. Jankovics Károly-Fejérvárra megérkezett, ott, mint a fenebiek szerint Déván is tett, a bebörtönözött, s három osztályba tett bünös oláhokat hallgatta ki, a mivel január hó nagyobb része eltölt. A császárhoz erről 1785-ben február 2-án tett jelentése szerint — Hunyad-megyében 200-nál, Alsó-Fejérben 400-nál több oláh jobbágy volt elfogva, kiket egyenként kihallgatott, s ezek közül a 3-dik osztályba sorozott, kisebb és inkább elesábitott vétkesek közül, kiállott rabságukat nekik büntetésül beszámítva Déván 94-et, Károly Fejérvártt pedig 266-ot szabadon bocsátatott, miután őket az engedelmességre s tartozó kötelességek teljesítésére komolyan intette és figyelmeztette. A fenmaradt több mint 240 rab közül a második osztályba tartoztak azok, kik a lázadáshoz önként csatlakoztak s a zsákmányokban részesedtek, az első rendben a főczinkosok állottak, kik a népet a fölkelésre csábitottak, vagy épen erőltették, a mellett mint gyilkosok, gyűjtogatók és szentségtörök magokat megbélyegezték. Kik az illető megyék által a 2-ik osztályban tartozóknak íteltetnének, azokra nézve azt rendelte, hogy elkövetett bűneikhez mért testi büntetést szenvedjenek, de a mit 60 bot-ütésnél többre szabni meg nem engedtetett, s azután hasonlólag megintve, hogy tovább gonosz tettektől óvakodjanak, szabadon bocsátattak. Az első osztálybeliek régre, a törvények értelmében bünvádi kereset alá vettetnek, s úgy pöröltetnek be, a pörök azonban az ítélet kihirdetése előtt ő felségéhez végelhatározás végett fel fognak küldetni.

Egy ide tartozó, sajátyszerű intézkedését kell még az udvari biztosnak itt említni. Mivel a Maros mellett lakó oláh nép Hóra s Kloska elfogatását hinni nem akará, — írja gr. Jankovics a császárnak, — e kétség eloszlatásáért azt rendelte, hogy ezen két fő czinkost megkötözve s elegendő katonai őrizet alatt a Maros bal partján eső tájékokonh ordozzák körül, s így a népnek adjanak alkalmat őket látni, kik egyszersmind ez útban a fölgyűjtott és

dült épületeknek romjait, elkövetett gonoszságuk gyászos nyomait is szemlélhessék, s azután Maros-Solymosból azon folyó túlsó vagy jobb partjáról Károly-Fejérvárra visszavitessenek. Az oláh nép annál fogva Hóra- és Kloskának fogságban létéről meggyőződhetett, — de hogy a két gonosztevőre e körút, mire febr. 5-én indítottak el, valami benyomást tett volna, hinni alig lehet.

A mint több akkori levelekből s irományokból láthatni, gr. Jankovics eljárása, főkép az általa szabadon bocsátott oláh rabok nagy száma, kik részint kevés ideig tartó fogságon, részint nem tulszigorú testi büntetéssel kívül egyébként nem lakoltak, az országban felelte kedvetlen s rossz benyomást tett, valamint a kormány gyanúsítására újabb alkalmul szolgált. Gábri József 1785 január 12-én írta Rómába Dániel Imrének: „Jól jövendőlem, hogy a commissarius itten létében kevés a köszönet: ebben az órában elbocsátottak a tolvajok közül harmincnegyet minden büntetés nélkül, meg lehet, hogy némelyek ártatlanok, de mind nem ártatlanok, s ha rendre elbocsátják őket, a jövő tavaszon bizonyosan elpusztítanak.“ *)

Az udvari bizottság működésének főbb és legfontosabb részét minden bizonynyal a három fő czinkos kihallgatása, s annak eredménye képezik, miután a pártütés kezdetének, indokainak s titkos rugóinak fölvilágosítását leginkább azoktól lehetett várni, kik mint a fölkelte nép vezérei a lázadási mozgalom élén állottak. E várakozás azonban csak kicsi részben teljesült, miután Hóra és Kloska a pórzendülésben részvétük felől egyáltalában semmit sem akartak vallani, mindazon gonoszságokra s vérengzésekre nézve, mik annak folyamában az oláhok által elkövetettek, magukat ártatlanoknak mondták, s kétségen kívül összebeszélés következtében, végig oly makacsul mint orczátlanul mindent tagadtak, oly móddal, hogy az ellenök vallott, s annak következtében velök szembeállított párthiveiket s czinkos társaikat nem ismerték,

*) Egy hónap múlva, február 12-én írja hasonlólag Gábri Rómába: „Ezen zenébenak lecsendesítésére (a mint már megirtam vala) commissariusokat küldött ő felsége gr. Jankovics ő excellentiáját és Papilla generalist, de éppen nem contentus az ország velek, mivel innen Károly-Fejérvárról szinte négyszáz rabokat minden büntetés nélkül elbocsátottak, kik közül némelyek, minekelőtte falujukba visszamentek volna, újra prédálásra adták magokat.“

sőt őket sohasem látták, s mind arról, miket azok nekik intézvényeik, vagy tetteik felől szemükbe mondottak, legkisebbet sem tudtak. *) — Másfelől Krisán két rendbeli vallatása alkalmával tett nyilatkozataiban a támadás kezdetére némi világot derített, mint az fenebb az oda tartozó adatok összeállításával elő volt adva. **)

A fő czinkosok kihallgatása közben azt félbeszakasztó két végzeteljes esemény történt, melyek az udvari bizottság működésében nem kis zavart okoztak, s annak kívánt eredményre jutását nagy mértékben gátolták. Az egyik azon súlyos, sőt életveszélyes betegség volt, mi Károly-Fejérvárt kiűtött járvány következtében február 5-ke után gr. Jankovicsot ágyba szegze, a bizottság tollvivőjét Knaabe kapitányt pedig a sirba vitte. Igy tizenöt napig — február 6-tól bezárólag 20-káig a bizottság ülést nem tarthatott, s ez drága, ki nem pótolható idővesztés volt, főképp mivel épen e szünet alatt február 13-án Krisán magát börtönében boeskora szíjával megfojtotta, kinek második kihallgatása az az udvari bizottság előtt február 5-én volt, s annak folytatása a közbejött betegségek miatt akkor szakadt félbe, midőn már e harmadik oláh vezért, a lázadás végeztélja felől tett fontos nyilatkozatok után, Hóra s Kloskával szembesíteni kellett volna, a mi az irt okból meg nem történhetett. E körülmény, valamint Hóra elfogatása alkalmával tőle, mint fenebb említve volt, tűzbe hányt

*) Igy péld. Hóra az általa kezdett háborgások felől, mint a mesztakoni népgyűlésről semmitsem tudott, Krisán Györgyöt nem ismeri, a zalathnai kincstári uradalomhoz tartozó Muszka nevű faluban, — hol a pörzendülés kezdetén Petrutza Thomát kapitánynya tette, s annak vallomása szerint az összegyűjtött népet lázitotta, — mint mondá, a támadás folyama alatt nem járt, s ott az előtt csak négy évvel fordult meg; e vallót, s más három és vele ugyancsak szembesített muszkai lakost ismerni sem akarta stb. stb. Megátalkodott tagadását ily módon mind végig folytatta, s február 24 én tartott utolsó kihallgatása alkalmával, midőn a rábizonyított tények s bünei elősorolása után őszinte vallomásra azon figyelmeztetéssel szólított fel, hogy semmit sem használó tagadásának daczára el fog ítélni, ekkép nyilatkozott: „Ő eddig is úgy beszélt, mint Isten előtt beszélne, s a háborgásokban egyáltalában semmi részt sem vett.“ — Kloska is épen így viselte magát, a lázadásban részvétét, s az alatt elkövetett tetteit tagadta, s utolsó kihallgatásakor is, m a g a á r t a t l a n s á g á t szentül és lelkére erősítette.

**) Lásd „Budap. Szemle“ VI. köt. 62—66 l.

írományok megsemmisítése következtében, a pörzendülés genesise oly homályba borítottatott, melyet a történelem többé hihetőleg föl nem deríthet.

A fenebbiek után Hóra és Kloska bűneit az ellenök párthi-veik által tett, s azoktól a szembesítés után is fentartott vallomások- s nyilatkozatokból lehetett] az udvari bizottságnak összeállítani. *)

Mi Hórá t illeti: ez s alatta lévő czinkosai a pópákhoz s falusi bírákhoz fenyegető leveleket intéztek, mennyiben a Hóra czéljainak ellene szegülő falu föl fog gyűjtatni; nevezett, s az őt követni nem akaróknak karóba leendő huzását a pópák, s falusi bírák által kihirdettető oláh vezér szándéka pedig az volt, hogy az oláh nép a magyar nemzetet az egész hazából irtsa és pusztítsa ki, a nép a végett keljen föl, miután az a császár parancsából törté- nik. — Hóra továbbá különböző kapitányokat nevezett ki, a pör- zendüléshez nem csatlakozott falukba hírnököket küldött, azoknak lakosait magához esábitni, a kis-aranyosi népnek megengedte, az uradalmi bírákkal úgy bánni, mint nekik tetszeni fog, továbbá kihirdetteté, hogy az oláh nép két esztendő lefolyása alatt semmi fizetéssel és szolgálattal többé nem tartozik, két év mulva pedig adóban csak 1 frtot és 20 krt köteleztetik fizetni, — végre a meg- gyilkolt magyarok birtokainak s földjeinek az oláhok közötti ki- osztatását is ígérte. — A lázadás feje annálfogva Hóra volt, s minden vérengzések és gonosztettek tőle jött parancsból követtet- tek el.

Kloskára, mint hasonlólag a lázadás egyik vezérére, az olá- hok vallomásaiból a fenebbiekhez hasonló bűnök lettek rábizo- nyítva, jelesen ő is a katonai összeírás és a pörzendülés fő indi- tója volt oly czélből, hogy az oláh nép a földesuri igától, s a me- gyei terhektől és szolgálatoktól szabaduljon.

E különböző vétkek és gonosztettek alapján a két fő czinkosra a halálos ítélet kimondatott, melynek megkeményített s elrettentő példa gyanánt szolgáló módon kellett végrehajtatni, mint a következő szakaszban mindjárt látni fogjuk.

*) Az illető okmány czime: „Extractus benignorum examinum contra Nikula Ursz, alias Horja, ejusque complicem Kloska Juon deser- vientium.“

XXIV.

A véritéletek, s azoknak végrehajtása. — Ismét a népmonda. — Hóra állítólagos királyi méltósága, s pénzei. — Epilogus.

Krisán György, a harmadik fő czinkos és vezére a fölkelteknak, mint fenebb láttuk, megérdemlett büntetését ugyan öngyilkossága által kikerülte, az ítélet azonban ellene mindjárt másnap ú. m. február 14-én kihirdettetett, s példaadás végett holt testén végrehajtatott. Annak tartalma szerint, nevezett Krisán volt, mint az is már említettett, ki 1784-ben a brádi sokadalom alkalmával, az oda gyűlt oláhokkal tartott összebeszélés után, Mesztakonban az ismert oláh népgyűlést tartotta, s oly szándékkal, hogy azt a fegyver fölvétele végett Károly-Fejérvárra vigye, másnap Kuretyra vezette, hol a lázadók ellen kiküldött megyei tiszteknek agyonüverése után, a nemesek legyilkolása, s a további vérengzések s pusztítások megkezdettek, melyekre a népet, mint ezt is tudjuk, hasonlólag ő vezérelte, s valamint ez érintett istentelen tettek, úgy azok is, mik azokkal kapcsolatban történtek, általa Hóra s Kloskával egyetértőleg követették el. Annálfogva e nagy gonosztevő holtteste a vesztőhelyre hurcoltatott, ott feje a hóhér által levágatott, teste négy részre daraboltatott; feje Kerpenyesen, mint lakhelyén, karóba húzatott, s teste négy darabja közül az egyik Alsó Fejérmegyében Abrudbányán, a másik Hunyadmegyében Bucsumban, a harmadik és negyedik Zarándban, Brádon és Mihellyenben kerékre felfüggesztettek.

Ez ítélet, s az udvari bizottság működésének február 24-én történt bevégzésével, két nap mulva, ú. m. febr. 26-án a Hóra s Kloska ellen hozott ítéletek is, mint szintén a bizottság jegyzőkönyve német nyelven voltak szerkesztve, s végrehajtás után, gr. Jankovics által 1785 márczius 3-án kelt jelentése mellett császár ő felségéhez fölterjesztettek.

A Hóra elleni ítéletben elősoroltattak a feddhetetlen tanúk egyező vallomása által rábizonyított súlyos gonosz tettek, — „schwere Übelthaten, — mint a ki az 1784-ik év vége felé Erdélyben kezdett zavargások alkalmával a lázadók vezére lett, azoknak különböző kapitányokat nevezett ki, s a népet a fölkelésre

rábírta oly czélből, hogy az országban minden uraságok, nemesek, polgári sőt jobbágysorsú magyarok is megölettenessnek, azoknak minden jószági, birtokai elpusztíttassanak, s ily móddal az oláh jobbágyoknak kisebb adó fizetésére köteleztetését kierőszaolja.

Nevezett Hóra ily, nagy mértékben bünös czéljainak elérésére szerfelett veszélyes eszközöket használt, mennyiben különböző embereket a maga iránti hűségre megesketett, s az ország fedelme fenségének megsértésével, a népet azon istentelen állítással merészelté ámitni, hogy a legmagasabb udvari hivataloktól írásbeli fölhatalmazást kapott, melynek erejénél fogva és általa közzétett panaszoknak végrehajtását eszközölje; egyszersmind maga gonosz és írtózatos czéljait a vallás legszentebb jelével akarván palástolni, valamint a nép bizodalmanak teljes mértékben megnyerése végett, annak egy aranyozott keresztet azon fenyegetés kíséretében mutatott elő, hogy a neki engedelmeskedni s utána menni nem akarók nyársba húzatni, lakásaik pedig fölperzseltetni fognak.

Kloska Junont illetőleg is, minden tagadásának daczára, hitelesen bebizonyíttatott, hogy a Hunyad-Zaránd s Alsó-Fejér megyékben kiütött lázadásban teljesen résztvett, s a fölkelt nép egyik vezére volt, ki Hórával, valamint Krisánnal is összejöveteleket tartott, s közösen elhatározott pusztításokat Topánfalván, Lupsán, Offenbányán, Verespatakon, Abrudbányán, s több helységben végrehajtatta, nem kevésbbé lupsai nem-egyesült pópa Jank Petrut kényszerítette, hogy az a helység templomából az úri szent vacsorát (t. i. az ostyát) kihozza, s a rabló néppel Krakóig vitette, s így azt embertelen és utálatos szándékának végrehajtására, nem kevésbbé a népnek menthetetlen vakítására vitette, megbecsteleníteni s fertőztetni merészelté; „solches — — — zur unverantwortlichsten Verblendung und Verführung des gemeines Volkes gottschänderischerweise verunehret und entheiligt hat.“

„Általában Hóra és Kloska“ mindketten, mondja végül az ítélet, „mint a köz csendesség s bátorság szándékos megháborítói, lázítók, ámitók, istentelen gyilkosságok, gyűjtogatások s pusztítások fő eszközölői, mind személyesen elkövetett, mind a nép által végrehajtott büneik- s gonosztétteikért a büntetést megérdemelték.“

A két fő lázadó ellen kimondott ítélet előttök még az nap ú. m. február 26-án szombaton délelőtt Károly-Fejérvárott a várban a főörhely előtt, az összesereglett nép jelenlétében fölolvastatott s kihirdtetett, mely a következő hétfőn, u. m. február 28-án a vártól délre, Maros-Portus felé eső vesztőhelyen, az összegyűlt temédek sokaság jelenlétében, — mert négy vármegyéből minden faluból hat ember rendeltetett oda, — az erős katonai fedezett alatt kivitt két nagy gonosztevőn borzasztó ünnepelyességgel végrehajtatott. Az ítélet tartalma szerint elébb Kloskának, azután Hórának teste alulról fölfelé kerékbe töretett, mely azután négy felé vágatott, szivük bélük ott egy bitófa alá elásatott, fejük pedig s testök négy darabja azon helységekbe küldetett, hol általuk legtöbb kegyetlenség s gonoszság követtetett el, s ott az utak mellett kerékekre felfüggesztettek, hogy a népnek látványul s elrettentő tanuságul szolgáljanak.

A kivégeztetés után néhány nappal ú. m. marczius 5-én gr. J a n k o v i c s, miután erdélyi megbízatását bevégezte, — Károly-Fejérvárt elhagyá, s Pestre ment. A bátralévő teendőket Brukenenthal Mihály igazította el.

A két fő czinkos kivégeztetése alkalmából fölmerült, akkor elterjedett, ma is gyakran emlegetett, gr. Teleki Domokos úr könyvében is felhozott és Hórára vonatkozó hírt kell itt még érinteni, ki „midőn a kerékek lábán tett első csapásnál látná, hogy a halálos büntetést többé nem kerüli el, felkiáltott: miként most már kész vallani, de ekkor egy mellére intézett csapás szavát végkép elnémította.*) A köz hit és beszéd szerint, a hihetőleg nagy titkot fölfedezendő vallomást, a kivégeztetésre rendelt katonaságot vezető tiszt a hóhérnak adott intésével gátolta volna meg.“

Azon állítás, hogy t. i. Hóra, — ki az udvari bizottság előtt, biráitól a rá várakozó bizonyos halálra figyelmeztetés után sem vallott semmit, — a vesztőhelyen akarta volna azt utólagosan tenni, nem egyéb kósza hirnél, s a pörzendülés első vezérért

*) Lásd „A Hóra-támadás története.“ 89. l. Gr. Teleki e hirréről nézve Hóra-világi biztos Brukenenthal Mihály titoknoka, később kir. táblai ülnök nyilatkozatára hivatkozik. — Az említve van a bécsi „Magyar Hirmondó“ 1785-beli böjtmás havi 16 dik napján kelt levelében vagy számában 163 l. de a hol éppen n e m m o n d a t i k az, hogy Hóra azon kegyelmes ütés mellett, azért nyerte volna, mert vallani készségét nyilvánította.

a vesztőhelyig elkísérő népmonda koholmánya; az valóban történelmi alappal nem bír. Ezt bizonyítja, s egyszersmind a mondott hír mikép keletkezését megmagyarázta a kivégeztetésnek egy szemtanú általi leírása, t. i. arról a már ismert Gá bri József károly-fejérvári tanártól 1785-ben martius 2-án s így a harmadik napon Dániel Imrének Rómába küldött, az örök városba marcius 26-án érkezett levél;—az író a két gonosztevőt a vesztőhelyre kísérő gyalog katonaság és huszárság között „egy huszár főhadnagynak gratiájából“ lóháton ment, s mondja: „úgy láttam eleitől fogva az executiot, mint ez előttem való papirosat.“

„Kloska legalább is hűsz ütést kapott, minekelőtte kiokádt volna lelkét. Hórát, a míg Kloska törettetett kerékkel, két hóhér inas kötözve, fenállva tartotta, — hogy nézze, mely iszonyú halállal kell meghalni gyilkos társának. Kloskát elvégezvén, s félrevetvén, Hórát ágyába fektették, s lekötözvén, ordítások között törni kezdték kerékkel lábait, de negyedik ütés után Eckhard ur parancsolatjából mellét kezdték ütni és így nyolez, kilencz ütés után megdőglött. Feldarabolásokat nem akartam nézni, azért megfordítván lovamat, visszajöttem a várba.“

Ily vége lett azon közsorsú oláhuak, ki mint a pörzendülés főindítója s vezére, magát, bár gyászosan, oly hirnevessé tette. Rejtélyes jellemét teljesen földeritni a történelmenek nem sikerülend, főkép miután maga is, mint fenebb láttuk, mindent elkövetett, hogy a működését fedező titok soha világosságra ne jőjön. Kray alezredes írja róla, hogy őt kézbeadó s eláruló oláh társai, hajdani párthívei s barátai „a legistentelenebb s legravaszabb embernek“ nyilvánították.*) Ez állítás ugyan az ellene véghez vitt nyomozás szerint igaznak bizonyult be, de azért másfelől a historicus kénytelen e nagy gonosztevőről is megvallani, hogy elnyomott népe javát, annak sorsa könnyítését szíven hordozta, s bár e nemes ezélra a legkárhózasabb eszközöket használta, de az ügyet, melynek egész munkásságát és életét szentelte, melyért azt föláldozta, soha el nem árulá.

E jobbjagy oláh lázadási szereplésének kérdésen kívül ép oly

*) „Alle hier anwesende Bauern sagen einstimmig dass Hora der allerboshafte und verschlagenste Mensch sey;“ Kraynak 1785-ben január 9-én kelt jelentéséből.

nevezetes, mint fölötte érdekes episódja, azon királyi fény és méltóság, melylyel a népmonda őt fölruházta. Az erre vonatkozó, s a miu nem lehet eléggé bámulni, még éltében fölmerült adatok fenebb már érintve s elősorolva voltak. Ilyenek: hogy Dáciát, annak egyik királya az oláh népnek ajándékozta volna, — mit állítólagosan Hóra már 1784-ben november közepén mondott; hogy gr. Eszterházi főkanzellárnak december 11-én, s gr. Kálnoki Lajos tordamegyei főispánnak december 12-én kelt tudósításai szerint: „az oláh nép Hórát maga fejedelmének, királyának kezdi tekinteni“, kinek e méltósággal s czímmel földiszítése elfogatása után az abrudbányai piacon összetódult nép szájában forgott, — a holta utáni s akkor megjelent könyvekben már olvasható ilyen állításokat hallgatással mellőzve, Hórának e királyi czíme a népmondában lehet mondani, oly fényes, mint ellenmondhatlan bizonyosága azon tekintélynek, ragaszkodásnak s bizodalomnak, melylyel a szabadulását tőle váró oláh nép őt már éltében környezte, emlékezetét pedig holta után is tisztelte, s valóban ez emlegetés nagy jelentőségét ebből lehet és kell megítélni.

A mondott hírnek a hazában miut külföldön szélesen elterjedésére bizonyosan sokat tett, annak némi hitelességet kölesőnözött azon körülmény, hogy a Hóra ellen hozott, s eredetileg németül irt ítélet, országszerte latin nyelven, még pedig kivált egypár helyen lényegesen hibás fordításban hirdettetett ki, s az által a fenemlített téveszme mintegy hivatalos megerősítést nyert, s a nép véleményében magát inkább befészkelte. Ezt a német ítélet ide tartozó helyeinek s szavainak a latin fordítással egybe-hasonlítása világosan bizonyítja.

Hóra t. i. miut a német ítélet mondja, maga istentelen czéljainak elérésére szerfölött veszélyes eszközöket használt: „indem er sich durch verschiedene Menschen den Eid der Treue hat schwören lassen, alsdann mit Zuna hetretung der landesfürstlichen Hoheit, das Volk — — zu bethören sich unterstanden hat: dass er von Allerhöchsten Orten zur Ausführung seines Vorhabens mit schriftlichen Urkunden versehen seye.“

E hely a latin fordításban így következik: „Ad securius sceleratum — hanc finem assequendam Hora scelestissima media — adhibuit: siquidem ille sibi homagium fidelitatis a mul-

tis hominibus deponi, taliterque principalem celsitudinem sibi vindicando — — populum — dementare praesumpsit se ab altissimo throno ad exsequendum suum propositum literariis documentis provisum.“

Az ítéletnek e két szövegéből világos, hogy: az egyébiránt már ma megavult német kifejezés: „Zunahetretung der landesfürstlichen Hoheit,“ az ország fejedelme fenségének megsértését jelenti, annálfogva a Hóra bűne: felségsértés—Majestätsverbrechen — volt, s korántsem lehet az alatt azt érteni, mint-ha az oláh vezér „principalem celsitudinem sibi vindicare,“ tehát az ország fejedelme fenségét vagy fenségi jogait magához ragadni s bitorolni akarta volna; nem kevésbbé e német kitétel: „den Eid der Treue hat sich schwören lassen,“ latinul: mint „homagium fidelitatis“ nem jól van fordítva, mert a német szöveg szavainál többet mond, mennyiben a homagium, vagy Huldigung, hódolat, hódolati eskü csak a fejedelem személyét illeti. Végre e német kifejezésnek: „von Allerhöchsten Orten“ a latin: „ab altissimo throno“ hasonlólag nem felel meg; az ugyanis a legfelsőbb udvari hivatalokat teszi, annál inkább, mert mint az udvari bizottság jegyzőkönyvéből látni lehet, Hóra magavallomásaiban a kir. trónra sohasem hivatkozott, s hol kellett, az ismert s az udvari kancelláriától kapott válaszát emlegette. — Igy történt, hogy gr. Teleki könyvében is a hibás latin fordítás szerint Hóráról mondatik, hogy: „fejedelmi méltóságot vett magára,“ s „a legmagasabb uralkodótól nyert fölhatalmazása“ hozatik fel. *)

Tudva van, hogy a királyi méltósággal egybefüggőleg a népmonda Hórának, általa veretett pénzeket is tulajdonított. De ez állítólagos pénzek úgy nevezhető gúny- vagy ál-érmek, s a mint tudom, azoknak önből vagy más érez keverékből csinált három példánya van: kettő Dobóczy Ignác ur, hevesmegyei birtokos s országgyűlési képviselő birtokában, egy az erdélyi muzeumban. Az egyik nagyobb, melynek első felén látható egy karddal átvert szív, melyből hármaz kereszt emelkedik fel, e körírással:

„Horia be, si hodinyeste,
Czára plinse, si pleteste“

*) „A Hóra-támadás története“ 87. l.

(Hóra iszik és aluszik,
Az ország sír és adózik.)

Ennek hátulsó felén van : egy halomból emelkedő hármaskereszt ; a közepén R. D. (Rex Daciae) Horia 1784.

A kisebb pénz első felén van korona , kereszttel s e körirattal : „Nos pro Caesare ;“ felül, alól hármaskereszt, közbül a karddal átvert szív : körirása : „Horia Rex Daciae.“ — Ez található az erdélyi muzeumban.

Van még egy harmadik a fenebbiekhez hasonló nem annyira érem vagy numisma, de inkább érdemjel vagy ordo, melyet Hóra nyakába akasztva viselt volna, mint a Hóra-világról 1785-ben Strassburgban kijött, többször említett kis munka írja, melynek az czimrajzát képezi.

Jankovics Miklós ismert hazai régiségbuvár egy értekezésében írja : hogy Hóra seregét a tábori rend szerint alkalmaztatta, a hegyek üregeiben fölállított hámorokban fegyvereket készítettett, ágyúkat öntetett, az elragadott aranyból és ezüsthől pénzt is veretett.*) Bámúlni kell, hogy e tudós hazánkfia fenebbi állításainak lehetetlen voltáról, mielőtt közzette, nem gondolkodott, mert úgy bizonyosan s könnyen meggyőződött volna, miszerint Hórának sem ideje, sem módja nem volt „a hegyek üregeiben“ hámorokat állítani fel, annál kevésbé volt pénzverő ház s ágyúöntő műhely és szerek birtokában, azok nélkül pedig neki pénzt veretni s ágyúkat öntetni nem lehetett.

Volt-e, szerepelt-e valami kül befolyás a Hóra-világ előidézésében s annak folyamában? E kérdésre adandó felelet legyen ez igénytelen értekezés zárszava, epilógusa. Többen hitték s állították ezt, s gr. Teleki Domokos úr is, főkép munkája kezdetén azt vitatja, sőt határozottan állítja. Így péld. írja : „Hóra Bécsből haza érkeztén, csak alkalomra várt, hogy lángra gyulaszsa fajtársai izgatott kedélyét, kiknél a külbujtatók sem hiányoztak. Bessarionis és Sofron szereplése óta, az orosz politikának az oláhságra való befolyása iránt kétség többé nem lehetett. Folytonos orosz ügynököknek ez időben különösen a szent képeket áru-

*) Lásd „Tudományos Gyűjtemény“ 1821. II. kötet 76 l.

lő oroszokat tartották, kiket az oláhokat szívesen fogadván, idegen nyelvek da ezára velök titkon értekezni igyekeztek, s midőn a tisztviselők ily tettökért az oláhok dorgálták, ezek nem tartózkodtak nyilván kijelenteni, hogy bár mennyire is igyekeznek őket az oroszoktól elvonni, ők ezután is társalognak velök, mert keblökben a legjobb szívver, s velök ugyanazon hiten vannak.“*) Gr. Teleki, mint fenebb láttuk, az elhírhedt Sallist vagy a „muskla bárót is ily bujtogatónak mondja.“

A népmondából a pörzendülés történelmébe becsuszott ez állításra nézve a valódi, s hivatalos okmányokon alapuló tényállás a következő. Valamint 1784-ben, úgy 1785-ben is Erdélyt három rendbeli orosz kópárulók vagy inkább házaló parasztok látogatták meg, kik mivel hazájokban nem élhettek, s az erdélyi oláhok hitbuzgóságát hallották, oda utaztak, s nekik szent képeiket árulták, miből azonban több hasznuk nem volt, mint hogy napról napra élhettek. — Említést érdemel különösen azon körülmény, hogy ez orosz parasztok az oláhokkal, kiknek nyelvét nem értették nem beszélhettek, miért azon idegen alattvalók vallatása is tolmácsok által eszközöltetett. Így azok ártatlanoknak találtatván, az országból egyszerűen kiutasítottak.**) Az orosz kópárulók azért hazánkknak Isten jóvoltából termékeny földjére nem politikai ezélokért de kenyérért jöttek: egyébiránt bizonyosan az orosz diplomátia sem szorult arra, hogy együgyű, tudatlan parasztokra bizza maga tervei kivitelét, melyeknek a szolgálai állapotban lévő erdélyi oláh nép között terjesztésétől valóban igen kevés sikert várhatott volna.

Ez elég világosan szóló adaton kívül a kérdéses vitáigyre nézve felhozom a legilletékesebb tekintélynek, t. i. gr. Jankovics Antal Hóra-világi udvari biztosnak döntő állítását, ki a császárhoz 1785-ben márczius 3-án tett vég tudósításában írja, hogy a legnagyobb gondal s vigyázattal tett nyomozásának eredménye volt: miszerint a Hóra-lázadásban, s annak indításában és terjesz-

*) Lásd „A Hóra-támadás története.“ 9. l. Az orosz kópárulóknak az erdélyi oláhokkal társalkodására nézve a grófi szerző idézi Göttfy Borbála munkáját: Göttfy László háznépének romlása Hóra pórhada miatt.“ Pest 1823. (7. 8. l.)

**) Ez ügyre vonatkozó okmányok: 1785-ben mártius 31-én kelt ud-

tésében sem külföldi, sem hazai befolyás nem tapasztaltatott, *) — mely azért a történelem lapjain mint egyedül az oláhoktól kezdett s végrehajtott belföldi véres dráma van följegyezve.

SZILÁGYI FERENCZ.

vari rendelet, ennek következtében a királyi guberniumtól a kérdéses ügyben az udvarhoz 1785. aprilis 28-án tett tudósítás, s a dolognak kinyomoztatása után, főkép Hunyad-Zaránd megye administratora Brukenthal Mihálytól 1785-ben május 12- és 17-ről a guberniumhoz tett körülményes tudósítás.—Ez ügynek a Hóra-lázadással semmi összefüggése sem volt.

*) *Utut cum omni solertia, attentione et circumspectione ex omnibus captivis sed et ipsis coriphaeis sollicite indagatum fuerit: Utrum aliquis ex extraneis, aut fors etiam ex patrae filiis ad excitandum et propagandum hunc tumultum concurrerit? nullus tamen vel extraneus, vel domesticus influxum habuisse compertus est.*“ Gr. Jankovics fenidézett tudósításából.

A MÉRTÉK- ÉS PÉNZRENDSZER KÉRDÉSE.

1867 ápril 10-én, midőn az európai diplomácia a luxemburgi kérdés által veszélyeztetett béke fentartása érdekében lázas mozgalomban volt, Bécsben külön szakbizottság előtt oly ügy — az általános pénzrendszer tárgyalatott, a mely hivatva van a népek érintkezését, a béke foglalatosságai között, bensőbbé, szorosabbá tenni.

Mielőtt a tárgyalások célját fejtegetném, czélszerűnek látom némi ismertetést előrebocsátani, mely úgy a pénzrendszer mint a mértékrendszer kérdésével szoros kapcsolatban van.

A ki nek először kerül kezébe oly könyv, a mely a világ mindenféle népeinél használt számtalan mértéket és pénznemet egybeállítja, megütközik azok sokaságán. Pedig nem is teljes ki-merítő a munkák legtöbbje, noha kötetekre terjednek. Látna mennyi időt és fáradságot szentel a kereskedő mérték átszámításokra oly áruknál, a melyeket a külföldről hoz át vagy odaküld: csodálkozunk, hogy azon practicus néposztály ezen fáradságnak mellőzésére mit sem tesz.

Midőn több országon átútaunk, boszorkodunk, hogy mindenhol más pénzben számítanak a mely számításokba nagy nehezen beokul ugyan az útazó, de a magával hozott pénzek beváltásánál mindig kényszerül veszíteni.

Ha szakmunkát olvasunk, a melyben mértékek, pénzek előfordúlnak, folytonosan át kell számítanunk a külföldi mértékeket

a megszokott belföldi mértékekre, különben nem is érthető olvasmányunk.

Úgy a tudományos irodalomban, mint a gyakorlati életben, nagyban és kicsinyben, bajlódnak a mértékek és pénzek különbsége által okozott nehézségekkel.

A könnyített közlekedés által egymáshoz közelebb hozott népek a mérték- és pénzrendszerben mindinkább követelik a reformot. A válaszfalak egymásután dülnek, vám-, posta-, távirda-, vasuti szerződések köttetnek a világ népei között;—csak azon esz-köz, a melyet a világforgalomban résztvevők minden lépten, minden perczen használnak, a mérték — és pénzrendszer még mindig reformra vár.

Hogy a nemzetek ez ügyre nézve oly nehezen tudnak egyeségre lépni, annak tulajdonítandó, hogy a mérték és pénzrendszer változtatása behat a népnek azon alsó rétegébe is, melyet főleg csak a belforgalom érint és mely nehezen tud megválni régi szokásaitól.

Ezen szenvedt hajtörést a fáradozás, a sok különböző mérték és pénzrendszert egy általános közös rendszer által helyettesíteni. Vannak kik azt mondják, hogy azok kedvéért, a kik a külfölddel érintkeznek és a miveltség magasb fokán állanak, nem lehet a lakosság azon nagyobb részét, mely a mértékek különféleségének nehézségeivel nem találkozik, mely a miveltség alantabb fokán áll, mely nehezebben tud megbarátkozni újításokkal — megszokott mértékeitől megfosztani.

És ezen ellenvetés teljesen igaz mindaddig, míg a megszokott rendszert nem lehet pótolni oly rendszer által, mely a népnek alsó rétegeire nézve előnyt nyújt.

Mondhatni, hogy a most említett nyomatékos érvnél fogva alig lehetett volna remélni közeledést a népek között ezen ügyben, ha közbe nem jött volna egy, mondhatni, nagy jelentőségű esemény, a melyről szólanom kell.

Ha a népek mérték- és pénzrendszerén végig tekintünk, el kell ismernünk, hogy azok bonyolódott állapota lehetlenné tette a nép kevesebbé iskolázott részének a gyakorlati számtan elsajátítását. Mert, ha az elemi oktatás a népet az elvont számokkal való miveletek ismeretére is vezette, megakadt a megne-

v e z e t t számokkal való műveleteknél, a melyek biztos kezelése nélkül a gyakorlati életben nem mozoghat az ember.

A régi megnevezett számok rendszerével való számítás oly előismereteket és oly tanulmányokat föltételez, a melyek megszerzéséhez a köznépnek nem marad idő és nem jut alkalom.

Ennek tulajdonítandó, hogy a köznép nálunk egyáltalában nem tud számolni.

A mértékrendszer egyáltalában oly hiányos, hogy kezeléséhez gyakorlottság a számtanban s nagyobb ítélő tehetség kívánatik, mint a mi fölött azon nép rendelkezik, mely csak elemi, falusi iskolákat végez.

A nehézség mindenkire nézve pedig ott rejlik, hogy számolási rendszerünk a tizedes (decimal) a mértékrendszer pedig tizenkettes (duodecimal), mely két rendszer nehezen egyeztethető.

Minden európai népnél meg volt ezen okszerűtlenség, a mely ha el nem távolíttatik, nem lehetett volna remélni közeledést a népek között, a mérték és pénzrendszer dolgában, mert a népre nézve egyik nemzet mértékrendszere sem nyújtott előnyt a másiké fölött.

A francziáknak jutott a dicsőség egy oly mértékrendszert fölfedezni, vagy, jobban mondva, öntudattal, tudva alkotni, mely a fenemlített ellentétet megszünteti, és így a mértékrendszert ugyanegy alapra fekteti számolási rendszerünkkel.

Ezen nagy haladás következménye, hogy a megnevezett számokkal való műveleteket a köznép is elsajátíthatja magának; ez nagy nyereség az általános műveltség haladására nézve.

A francia forradalom nagy reformeszméi között nem utolsó helyet foglal el, az új francia mértékrendszer, a melynek jellemző vonása, hogy abban minden beosztás a tizedes rendszer értelmében történik, megfelelőleg a számolási rendszernek.

És ebben fekszik a francia mértékrendszer becsé, nem pedig abban, a mit sokan képzelnék, hogy t. i. az alapul vett méter egy mindenkor teljes pontossággal megszerezhető hosszúság.

Újabb tudományos kutatások igazolják, hogy földünk nem tökéletes sphaeroid, és így a meridian-vonalak sem egyenlő hossz-

szak. A meridianust directe mérni sem lehet, mert a föld sarkpontjaihoz jutni nem lehet, és így a mēter tényleg nem oly méret-egység, a melyet a természetben találunk.

Tudjuk, hogy a francia köztársaság 8-ik évében kelt (19-ik frimaire) rendelet szerint a mēter $443^{296}/_{1000}$ régi párisi vonalban lett megállapítva. A mēter tehát egyszerűen oly mérték, mint minden más hoszmérték, csak hogy megállapítását meridian mérés előzé meg.

A tudományos világ ma is nagy részt oda nyilatkozik, hogy a természetben csak egy változatlan hoszvonala létezik, ez pedig a másodpercinga hossza, a tenger-szine fölött az egyenlítő síkjában.

Tehát nem a mēter vonal hosszának becase az, a mi a francia új mértékrendszert fontossá tette, hanem azon eszme, mely a mértékek beosztásában a tizes és tizedes rendszert állítá előtérbe.

Hogy mily egyszerűvé vált a gyakorlati számvitel a francia mértékrendszer által, azt abból érthetni meg, hogy a decimal rendszer nélkülözhetővé teszi a közönséges törtet, és így oly műveletektől óvja meg a számítót, a melyekhez a legtöbb gyakorlottság kívántatik.

Ha a terjedelmesb, kimerítő francia számtanokba tekintünk, kellemetesen lepetünk meg a műveletek rövidsége által. A mértékrendszer decimal, a számrendszer decimal és így a számítások úgy folynak, mintha mindig csak egész számokkal volna dolgunk. A négy műveletet egész számokkal minden elemi iskolában megszerezheti a köznép és így jó számítókat ezen néposztály is mutathat fel.

A könnyűség, a melylyel az új francia mértékrendszer kezeltetik; az okszerűség, mely abban rejlik: gyorsan megkedveltette azt a művelt világban. Először is a tudományos irodalom szitta magába. Tudjuk, hogy természettani, vegyészeti, természetrajzi, építészeti, gépészeti munkákban már régóta kizárólag a francia mértékrendszer használtatik. Ezen körülmény pedig leginkább ajánlja a francia rendszert; mert ha a tudományos világ, mely az átszámítás nehézségeivel könnyebben küzd, felkarolá az új rendszert: mennyivel inkább szükséges, hogy ezen rendszert a népnek is nyújtsuk.

Olaszországban és Belgiumban I-só Napoleon decretumok által ráerőszakolta a népre az új mértékrendszert. Midőn ezen or-

szágok a francia uralom alól felszabadultak senkinek sem jött agyába a francia mértékrendszerről lemondani, mert látták gyakorlati nagy hasznát. Azóta a román népfajok, Helvézia, Baden, Hollandia, Görögország, sőt részben a németek összesége átvette azt, mert Németországban a vámfont (a francia font, kilogramme fele) decimal beosztást nyert, és 1865-ben az e végre kiküldött bizottság az egész francia mértékrendszer átvételét javasla a német kormányoknak. Asztriában 1866-ban alakított a kormány bizottságot a mértékrendszer ügyének tárgyalására, és ez is a francia mértékrendszernek behozatalát javasla. Angliában és az éjszak-amerikai államokban is mindinkább sürgetik a kereskedelmi testületek, tudományos társulatok a francia mértékrendszernek használatát.

Az eddig mondottakra nézve a t. olvasó azon észrevételt tehetné, hogy ha a francia mértékrendszer becse nem az alapül vett m^ét^ér-nek belbecsében, hanem a decimal beosztásban fekszik, nem volna szükséges magát a francia m^ér^et^eg^ys^ég^et átvenni, elegendő a már létező méretegységet (nálunk a méröt, ölet, . . .) decimal beosztással ellátni és a cél el volna érve.

A beosztás változtatása csak oly nehézségeket okozna mintha azonnal új méretegységet is behozunk, azért ez alkalommal a második cél is el kellene érni, mely abban áll, hogy általánosan, mindenhol, ugyanazon méretek használtassanak.

A francia mértékrendszer mellett még az is szól, hogy abban tudományos következetesség található. Nemesak a hosszmetrenek decimalis beosztása szól mellette, hanem még azon körülmény is, hogy az ürmérték s a súly is a hosszegységre van visszavezetve, a mi semmi más mértékrendszerben nem található, és végre még azon különös, mondhatni, véletlen körülmény is szól a m^ét^ér-vonal mellett, hogy az igen közel egyenlő a fentemlitett másodperc inga hosszával, mert ez = 0,99148 méter, tehát közel egy méter; 0,00852 különbség a gyakorlati életben nem nagy nyomatékkal birna és csak pontos, tudományos dolgozatoknál érezhető. A különbség a fentemlitett másodperc ingának hossza és a méter között csak $\frac{4}{5}$ százalék ($\frac{0}{10}$).

Mindebből érthető, hogy miért nyilatkozik a tudományos

világ ép úgy mint minden mvelt és belátó ember a francia mértékrendszer mellett.

Kell még szólanom egy többek által javasolt eszméről. Van-
nak ugyanis, a kik a mellett nyilatkoznak, hogy ne vétessék át az
egész francia mértékrendszer minden consequentiáival, hanem
változtassuk mértékeinket úgy, hogy ezek a francia mértékhez
egyszerű viszonyt képezzenek. Hogy például ölünk hossza változ-
tassék akkép, hogy az egyenlő legyen 2 méterrel, a mérő úgy,
hogy az aliquot része legyen a francia *stêre*-nek stb., mert —
úgy mondják — így az átszámítások könnyűk lesznek, és némi-
leg megmaradunk a megszokott főbb mértékeknél.

Ezen eszme valóban igen téves. Mert:

1-ör az e g y s é g nagyságát mégis kellene változtatni. Így
például a mostani bécsi öl hossza 1.896,666 méter, ha azt 2 mé-
ter-re akarnók tenni, igen érezhetőleg kellene ölünkön változtatni,
és így a régi és behozandó új öl csak zavart okozna; az új öl ne-
hezen szoríthatná ki a régi ölet. Még nagyobb mérvben mondható
ez a többi mértékekről.

2-or. Ha ily új mértékek decimal beosztást kapnak — a mi-
nek meg kellene történni, különben mitem érne a változtatás —
az alsóbb rangú mértékek már teljesen különböznének a régiektől
és így csak ott volnánk, a mit mellőzendőnek tartanak ezen esz-
me védői. Egy új öl tizedrésze a mostani mérték szerint volna
0.6327 bécsi láb, a mi 1 lábtól tetemesen különbözik és így lát-
ni, hogy a mértékek hasonlatosságáról szó sem lehetne. Míg az
egyik mesterember főleg az ölet használja, addig más mesterem-
ber kiválólag a l á b bal mér, más pedig a hüvelykkel stb. Ha te-
hát az egyik részére meg akarnók tartani megszokott mértékét,
nem tarthatnók meg azt a többiek részére.

A mellett, hogy valamely nemzet, ha már változtatja mér-
tékrendszerét, miudjárt egy általánosan elfogadandó mértékrend-
szerre áttérjen — még egy más nagyfontosságú körülmény szól,
a melyet következőkben lehet egybefoglalni.

A mértékegység az ítélőtehetségnek eszközüül szolgál, va-
lahányszor az ész m e n n y i s é g r e, é r t é k r e n é z v e f o r m á l
v é l e m é n y t. Miért ne birjanak az emberek oly általános mér-
tékekkel, értékekkel, a melyhez midőn hasonlítanak mennyiséget,
értéket, ugyanazon számbeli eredményt mutasson az ítélő tehet-

ség? Ha minden nép a m ê t e r t birja hosszegység gyanánt 100 mêterről olvasva, hallva, azonnal tiszta fogalommal birand azon hosszvonalról — mely „100 mêtérnek“ mondatik. Ez nem történhetik, ha az illető elméje előtt a mêtérnek fogalma, — a mivel gondolatban has onlítania kell a „100 mêtert“ — nem világos, és ha megelőzőleg, a hallott számot reducálnia kell az általa megszokott öltre, stb. Ugyanez áll a számítási pénzegységről.

Ha a népek különböző mértékkel birnak, és ezen mértékek a lehető legegyszerűbb viszonyban is állanak egymáshoz, mint például 1 : 2, vagy 1 : 3, vagy 1 : 4 stb., mégis csak külön tanulmány tárgyát képezendi a mértékek különbsége, megint csak számítás útján fogjuk az eredményt nyújthatni az ítélő tehetségnek. Mindezen munka pedig fölöslegessé lesz, ha a mértékek és ezek beosztása általánosan elfogadtatik.

Az itt fejtegetett elvek nemesak a mértékrendszer választásában irányadók, hanem egyúttal a pénzrendszerre nézve is. A dolog lényegére nézve nem is látok különbséget a számítási pénzegység és valamely méretegység között, mert míg az elsővel értéket mérünk, az utóbbival másnemű mennyiséget, de szintén mennyiséget mérünk. Azért is mindazon nézetek, a melyeket a mértékrendszerre vonatkozólag fejtegettem, a pénzrendszer dolgában is logikailag alkalmazhatók.

Van azonban a pénzrendszer kérdésének még egy megelőzőleg tárgyalandó része.

A pénzegységet é r t é k m é r é s r e használjuk, ennél fogva a pénzegység csak ismét é r t é k lehet. Kérdés, hogy mi legyen az értékegység?

Messze vezetne e sorok céljától, ha az é r t é k n e k elméleti fejtegetésébe bocsátkoznám; szintűgy a p é n z n e k nemzetgazdászati részét mellőzöm és csak arról szolandok, a mi a p é n z e g y s é g e t pénzügyi szempontból érdeklí.

A pénzegység, az értékmérő, kell hogy egy legyen. Nem lehet okszerűleg az értékmérő ugyanegy időben, ugyanazon helyen bizonyos mennyiségű arany v a g y ezüst. Mindkét érték nem maradhat meg egymás mellett, mert bármely két érték viszonya egymáshoz változásokat szenved, hosszabb vagy rövidebb időközökben. Ezt úgy tartom, senkisésem vonhatja kétségbe.

Midőn tehát általános európai pénzrendszeréről van szó, min-

denekelőtt azon kérdés merül föl, mi legyen az értékmérő-egység? arany-e vagy ezüst?

Mindenhonnan viszhangzik a válasz: a r a n y!

Oka ennek abban rejlik, hogy az arany kisebb térben nagyobb értéket képvisel és e mellett ugyanazon kiváló tulajdonsokkal bír, mint az ezüst; hogy nagy productiója daczára a múlt két évtizedben nem mutat jelentékeny értékesökkenést; hogy az ezüstöt az európai kereskedés Ázsiával fölemészti és a teljes értékű ezüstpénzt meg nem lehet tartani az országban, mert az kivándorol.

Ezen állítás adatokra van fektetve, nem is vonatik senki által sem kétségbe. Valahányszor szakértők nyilatkoznak, azt halljuk, hogy Európában az arany pénzláb behozandó; igen csekély azok száma, a kik az ezüst pénzláb mellett nyilatkoznak, és alig egy két ember szólalt fel a v e g y e s p é n z l á b mellett.

Volt már alkalmam más helyen (ld. „Magyarország anyagi érdekeit“ 1866) részletezni az okokat, a melyek miatt Ázsia oly tetemes mennyiségű ezüstöt von magához. Az Ázsiával levő élénk kereskedésnek volt tulajdonitandó, hogy Franciaországból a teljesértékű ezüstpénz, főleg a 5. frankos ezüstpénz kivándorolt, miután benn arannyal is lehetett fizetéseket teljesíteni, és az ezüstpénz nélkülözhető lett, főleg az 5 frankos pénzdarab. Ugyanez oka, hogy Németországból főleg déli Németországból tetemes ezüstpénz kiment, beolvasztatván Ázsia részére. Még nagyobb mértékben lett érezhetővé az ezüst kiszivárgása Olaszországban, Belgiumban, Helvéciában, hol, úgy mint Franciaországban, vegyes pénzláb létezett. Az utóbbi években az olasz ezüstpénz szolgáltatott ezüst anyagot, miután, miut tudjuk, Olaszországban is a papírpénz kapott kényszerfolyamot és tetemes ezüst kivándorolt Ázsia részére.

Az ezüst kivonulása Európából arra kényszeríté Európa nyugoti tartományait elejteni az ezüst valutát és áttérni az aranyvalutára, a mi megtörténvén, Közép-Európa annál kevésbbé fogja megtartani huzamosb ideig teljes értékű ezüstpénzét.

A mi különösen Ausztriát illeti, mondhatni, hogy ily tényekkel szemközt nem volna képes papírpénzbecsét ezüstpénzbecsessel föleserélni. Ha ma rendeztetnének Ausztria pénzrendszerbeli ügyei, a teljes ezüstpénzt, a mit elvégre csak lassan űnhetne a forgalom csatornáiba, ott megtartani képtelen lenne, mert a

csatornákból magába szívna azon folyó, a mely az ezüstöt Ázsiába viszi. Lehet, hogy több évtized lejártával nem fog Ázsia többé annyi ezüstöt magához vonni, de addig míg ezen megállapodás bekövetkezend — a mi maga még kérdéses — Ausztria ezüstöt, annyit, a mennyire szüksége van, nem szerezhet magának, és ha drágán meg is szerezné, meg nem tarthatna bent.

Ha valutaváltozásról van szó — csak aranypénzláb az, a mire Ausztria átmehet.

Hogy fejtegetésem további menetét érthetővé tegyem, kell, hogy itt beigtassam Európa nyugoti tartományai pénzrendszerének ismertetését.

Első helyen áll itt Anglia, melyet leginkább illet a kereskedelem Ázsiával; Kelet-India az, a mi a legtöbb ezüstöt fogyasztja, ez pedig Anglia gyarmata.

Angliában aranypénzláb van, az ezüstpénz csak váltópénz. Számítási pénzegység a font sterling, a melynek értékét a „Sovereigne“ nevű aranypénz képviseli. Vernek pedig $1\frac{1}{12}$ angol font tiszta aranyból $46\frac{29}{40}$ font sterlinget, a mi

	46 livre	14,5 shilling
ehhez $\frac{1}{12}$ -et adva	3 „	17,875 „

$1\frac{1}{12}$ = egy angol troyfont aranyból 50 livre 12,375 shillinget vernek, a mi, miután 1 livre = 20 shilling — annyi mint 1012,375 shilling. A belforgalom részére vert ezüstpénz pedig akkép készül, hogy $1\frac{1}{12}$ font tiszta ezüstről veretik 66 shilling és így egy troyfont ($\frac{12}{12}$) ezüst értékesítése a következő láncból kerül ki:

(x) mennyi készül	12 súlyrész (1 font) tiszta ezüstről (?)
ha 11.1-ből	66 shilling készül

$$\text{ebből} \dots \left| \frac{12 \times 66}{11.1} = 71.35135135 \dots \text{shilling.} \right.$$

Ha már most tudni akarjuk, hogy mennyivel nagyobb értékben veretik Angliában az aranypénz mint az ezüstpénz, a két számot osztanunk kell egymással, miután

1. angol troyfont arany értéke 1012,375 shilling

1. angol „ ezüst „ 71,351 „ lesz

az értékviszony az angol pénzverésben.

$1012,375 : 71,351 = 14,18$ értékviszony, azaz 1. font arany annyi értékűvé lesz az angol pénzverésben mint $14\frac{9}{50}$ font ezüst.

Szemközt ezzel felemlítendő, hogy Franciaországban az arany $15\frac{1}{2}$ -szer nagyobb értékben áll, mint az ezüst és így a kettő között a különbség:

15.5

14.18

1.32 a mi percentekben mintegy $8\frac{1}{2}$ ‰ azaz: Angliában az ezüstpénz $8\frac{1}{2}$ ‰ kisebb belértékkel veretik, mint Franciaországban!

Ezen számtani eredmény nyújt arra nézve felvilágosítást, miért nem vonul ki Angliából az ezüstpénz. A ki angol ezüstpénzt beolvasztana kivétel végett, $8\frac{1}{2}$ ‰-ot veszítene azon, holott Franciaország ezüstpénzén semmit. Ez magyarázza meg, hogy miért olvasztatott be a francia ezüstpénz és nem az angol, az angol kereskedés részére.

Erre azon megjegyzést tehetné valaki, hogy az ezüst viszonylagos arát a nagy export Ázsiába emelé, úgy hogy egy-két ‰-al emelkedett ára (aranyban kifejezve) az utolsó évtizedben. Ez csak annál inkább ok arra nézve, hogy onnét vétessék ezüstpénz, a hol a l p a r i lehet arannyal megszerezni. Anglia ezüstpénzére csak akkor kerülhet a sor, ha az agió ezüstre $8\frac{1}{2}$ ‰-ot meghaladna.

Fő figyelmet kell fordítanunk Franciaországra, mert onnét indul ki a nagy reform a pénzrendszer dolgában.

Franciaország pénzrendszere az 1803-dik évnek márczius 28 án kelt törvényen alapszik. Ezen törvény értelmében veretik az ezü s t f r a n c, mint pénzegység; van benne ezüst $4\frac{1}{2}$ grammes és $\frac{1}{2}$ gramme vörös réz és így teljsülya 5 grammes, Veretnek még más ezüstpénzek is, mint a f r a n c-nak többesei (1, 2, 5,) vagy részei ($\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$). Mint látni az ötvény $\frac{9}{10}$ finom. Aranyból veretik a napoleon d'ór, a melynek értéke 20 f r a n k r a van határozva. — 155. N. d' orban van 900 grammes tiszta arany és 100 grammes vörös réz. E szerint 900. grammes tiszta arany $20 \times 155 = 3100$ frankkal van értékesítve, 900 gr. tiszta ezüst pedig 200 frankkal és így a két nemes ércz közti értékviszony $\frac{3100}{200} = 15\frac{1}{2}$ -re van törvény által meghatározva. Az 1803-diki törvény értelmében a hitelező tartozik egyaránt ezüstben vagy aranyban elfogadni az adós fizetését, az az adósnak szabad választása szerint. Behozatott tehát a vegyes pénzláb.

Ezen francia pénzrendszert elfogadta Belgium, Helvécia és Olaszország — tehát mintegy 70 millió ember.

Ezen pénzrendszert elsőben Európa kereskedése Ázsiával támadta meg. Mint már mondtam Franciaországból lassanként eltűnt az ezüst, úgy annyira, hogy az 1854-ik évnek január 12-én kelt törvény alapján már 5 frankos aranypénzt kénytelenítettek veretni az elveszett ezüst 5 frankos pénznek pótlására. Ezen 5 frankos aranypénz tagadhatlanul inpracticus kis pénz mindazonáltal jelenleg igen kedvelt pénz Franciaországban.

Lássuk már most, hogy az angol font sterling, vagyis a „sovereign“ mennyi frankot ér, az aranypénzt véve alapul? A válasz a következő lánczából fog kiderülni:

frankot ér	—	X.	1 „sovereign“, ha
„sovereign“	46 ²⁹ / ₄₀		22 angol karat aranyat tartalmaz,
angol karat	24		373·24 francia grammot nyom,
grammes	900		155 napoleon d'orban van
Napoleon d'or	1		20 frank aranyban

Ebből ered $x=25,22$ frank azaz: egy angol „sovereign“ ér 25,22 frankot aranyban.

Ezen számra később szükségünk lesz.

Helvécia gátolni akarta ezüstpénzének kifolyását és már 1851-ben leszállítá ezüstpénzének finomságát 900-ról 865 ezredrészyi finomságra.

Miután a francia pénzrendszer ily érezhetően illetett az ezüstértéknek változása által, 1865-nek december 23-án Franciaország, Olaszország, Belgium és Helvécia egy új pénzszereződésre léptek, a melynek pontozatai szerint megtartatik ugyan a régi francia pénzrendszer fő vonásaiban, csak hogy az 5 franknál kisebb ezüstpénzeknél az ezüsttartalom 900-ról 835 ezredrész finomságra lett leszállítva, miáltal ezen pénzek valódi értéke $7\frac{2}{9}\frac{0}{10}$ -kal kisebbbítettik, mert kivétett 65 rész a 900-ból, a mi $56\frac{2}{9}=7\frac{3}{9}\frac{0}{10}$ veszteség. E szerint az ezüstpénz ezen négy államban váltópénz lett, mint Angliában.

Hogy a leszállítás az 5 frankos ezüstpénzre ki nem terjesztett, ennek oka abban rejlik (a conferentia jegyzőkönyveiben olvasható), hogy a francia képviselő attól tartott, miszerint a francia kamarák oly pénzrendszert el nem fogadnának, a melyből az 1803-ik évi pénztörvény alapeszméje, a teljes ezüstpénz, kiküszöböl

tetnék. Meglehet, hogy annak idején a francia kamara eléggé elfogult nézetekkel bírt e tárgyra vonatkozólag, jelenleg azonban — mint több író nyilatkozatából látszik — a francziák az ezüst-pénzlábbhoz legkevesebbé sem ragaszkodnak.

Különben ezen 5 frankos ezüstpénz csak a papíron áll, mert tényleg nem verik, és jelenleg nem is találtatik a forgalomban, és így nagy következtelenség és erkölcsi gyöngeség volt a kettős pénzlábat a papíron megtartani akarni, ellentétben a meggyőződéssel és szemközt azon ténynyel, hogy ezen új pénzszerződésre, épen az ezüstvaluta tarthatlansága indította a szerződöket.

Az 1865-diki szerződés 12-ik pontjában más államok részére fén van tartva ezen pénzegységhez csatlakozni. A világtárlat alkalmat nyújtott Franciaországnak az európai, sőt még az éjszak-amerikai államokat is fölszólítani, miszerint vegyenek részt egy internationalis conferentián a pénzrendszer dolgában.

Ausztria engedvén e fölhívásnak, képviselőjét, a kit a conferentiára küld, útasítással kívánta ellátni, mely útasítás egy szakbizottság körében megállapíttassék. E célból tartatott 1867 ápril 10-én Bécsben conferentia a pénzrendszer kérdésében.

A conferentia a következő eredményre vezetett.

A mint Ausztria azon helyzetben lesz, a papírpénzrendszer-ről lemondhatni és áttérhetni az ércpénzrendszerre, fogadja el az aranypénzlábat, az ezüstpénz csak váltópénz legyen.

Számítási pénzegységnek ajánlatott:

a) az örökös tartományok részéről az arany egy forint mely nem fogna veretni, csak képzetes pénz azaz számítás pénz lenne, és volna = $2\frac{1}{2}$ frank.

b) Magyarország részéről az arany egy frank (régii váltó forint) mely szintén nem veretnék.

E két eszmének egyesítésére javasoltatott veretni és elfogadtatott,

arany 10 forintos pénz = 25 frank az örökös tartományok)

„ 4 „ „ = 10 „ Magyarország } részére;

ezen aranypénzek $\frac{9}{10}$ finomak volnának, azaz lenne azokban 9 súlyrész arany és 1 súlyrész vörösréz.

Az ezüstpénz csak váltópénz legyen és veretnék :

2 forint = 5	frank,	}	a pénz finomsága, vagyis az ezüsttartalom lenne: $\frac{833}{1000}$.
1 „ = 2 $\frac{1}{2}$	„		
40 kros = 1	„		
25 „ = $\frac{5}{8}$	„		

Addig, míg Ausztriának nincs ércpénze, az átmenet az új pénzrendszerre gyakorlati értékkel nem bír. De ép ezen oknál fogva nincs is alkalmasb időpont az ércpénzrendszer változtatására. Jelenleg nem kellene forgalmi ércz pénzt, a mely minden forgalmi ért betölteni szokott, visszahúzni, nagy verési költséggel átalakítani.

Ha most mondatnék ki az átmenet az arany ércpénzrendszerre, az csak azt vonná maga után, hogy

a) mint pénzegységet az arany forintost nálunk az arany egy frankot kellene képzelnünk. A papiros pénz ily arany forintokról szólna, hogy:

b) az ezüstpénzre szóló szerződésekre nézve törvény által kellene megállapítani, hogy 1 ezüstforint felér 1 arany forinttal, vagyis 2 $\frac{1}{2}$ frank aranypénzzel; hogy

c) mily összegig tartozik valaki ezüstpénzt is elfogadni fizetésben. Ezen maximum lehetne egy időre 10 forint vagyis 25 franc és pedig azért, hogy a valuta helyreállítása könnyíttessék. Ugyanis az ezüstpénz névértéke, mint fentebb láttuk, több mint 7%-kal nagyobbak lesz véve mint belértéke, mi által az értékkülönség a pénzverési és az ezüstvásárlási költségeket fedezendi. A mint rendezett államháztartás mellett megadva lesz a lehetőség a papírpénz forgalmat csökkenteni, és ennek folytán az agió aranyra ezüstre 5%-ra leszáll: már kibocsáthat az állam ezüstpénzt és áldozat nélkül fogja a forgalmi csatornákat evvel megtölthetni. Ha ez megtörtént, az aranypénznek forgalomba bocsátása, alpari értékben, akkorra halasztható, ha az agió az állam rendezett pénzügyi viszonyainál fogva megszünend.

Magából érthető, hogy, az ezüstpénznek kibocsátása nem történhetik, mielőtt a valuta állandó javulása nem lesz biztosítva, és az agió esése a pénzügyi viszonyok határozott javulásának folyománya leend. Mig attól tarthatunk, hogy az agió ingadozásokat fog mutatni, az ezüstpénz 7 $\frac{1}{2}$ % értékkülönség mellett is veszélyeztetve van.

Úgy tartom, hogy pénzügyeink állandó és határozott javu-

lása mellett idegen (t. i. francia, olasz, belga és helvét) ezüstpénz is fog Ausztriába jönni és csatornáink megtöltéséhez járúlni.

A Bécsben tartott tanácskozás a pénzrendszerre vonatkozólag a következő elvi határozatokban állapodott meg:

1) Ausztria a Franciaországból kiindúlt és sokfelől támogatott törekvésekben, egy általános pénzegyeség és egy általános érvényű pénznem behozatala iránt, hathatósan vegyen részt, illetőleg jelentse ki készségét, egy általános pénzegyezményhez hozzájárúlni.

2) E részvétel jelenlegi pénzrendszerünk megváltoztatása nélkül nem történhetik.

3) E változás nem szorítkozhatik arra, hogy a koronás arany helyett más, az általános elfogadtatásra alkalmasb kereskedelmi aranypénz, azaz oly aranypénz hozassék be, melyre nézve a kényszerfolyam nem adatott meg.

4) Az általános pénzegység elérése végett nem lehet elfogadni más rendszert, mint a „tizedes“-t (metrisch), azaz olyant, mely a $\frac{9}{10}$ vegyítésen, a vegyített pénzsúly szerinti daraboláson (a nyers súlyon) és azon pénzekben alapszik, melyek a frankhoz, vagy annak szokásos többszörözeteihez egyszerű arányban állanak.

5) Az ily pénzek ne veressenek egyidőben mind aranyban, mind ezüstben; más szavakkal: ne vétessék fel egymás mellett egy arany- és egy ezüstérték.

6) Választassék egy kizáró aranyérték.

7) a) A tiz forintos aranypénz (= 25 franc) vétessék fel az új ausztriai pénzrendszer alapjául, a forintláb (1 frt. = $2\frac{1}{2}$ franc) tehát czentül fenmaradjon.

b) E mellett veressék egy 4 forintos (= 10. franc) aranypénz.

c) 2 frtos (= 5 franc) aranypénz Ausztriában ne veressék.

d) Az eddigi aranyok (Dukaten) verése szüntettessék meg.

e) Ezüstben váltópénzekül veressenek:

2 frtos pénzdarabok.

1 frtos

40 krajczáros pénzdarabok

25

„

„

Ezenkívül legyenek még 10 krajczáros, 4 krajczáros, 2 krajczáros váltópénzek is.

f) Az e) betű alatti ezüstpénzek finom tartalma 0.835 legyen.

g) A teljes súlyu Mária-Terézia (levantei) talléroknak kereskedelmi ezüstpénz gyanánti veretése maradjon fön.

8) A fentebbi határozatok alapján a Franciaország, Belgium, Olaszország és Helvéczia közt 1865-ben kötött pénzszerződéshez csak annak módosítása után kellene csatlakozni.

Ily módosításokul jelöltetnek ki:

a) Hogy Ausztria a kettős értékre (teljes súlyu ezüst kétfórintosok veretésére) ne köteleztessék és az említett pénz-egyezményben résztvett országok annak megszüntetésére szintén rábírássanak.

b) Hogy a pénzrend biztosítása végett kielégítő ellenörködések állapíttassanak meg az 1857-ik évi január 24-ki pénz-egyezmény 6), 7), 12), 13), 15), 17). czikei és 20. czikke 3. fejezetében és az illető külön czikkeben foglaltak módja szerint.

c) Állapíttassék meg egy pénz-cartel is oly módon, mint az az 1857-ki pénzszerződésben is elvállaltatott.

d) A közös pénzverés- és elfogadásból a 40 kron alóli pénzek kizárandók.

e) A szerződés megerősítése és hatályának kezdete bizonyos időköz által legyen elválasztva.

f) Ez időköz a kormány által a főnforgó műtani nehézségeknek megfelelőleg állapítandó meg.

9) A) A bizottság óhajtja, hogy az 1857. január 24-iki pénzszerződés föloldása iránti értekezleteknél az iránt történjenek lépések:

a) Hogy a német államok határozzák el magukat, Ausztriával a pénzegyezmény kérdésében közösen eljárni.

b) Hogy azon pénzekről, miket Ausztria e szerződés értelmében veretett, kellőleg gondoskodva legyen.

c) Hogy a pénz-cartel föntartassék.

B) A bizottság nem bocsátkozik ama kérdés eldöntésébe, mily átmeneti rendszabályokat kövessenek a kötendő pénzegyezmény életbeléptetésénél, miután azok a szerződés tartalmától és az arany és ezüst akkor leendő becsarányától függenenek és mindenestre czélszerűbben vitathatnak meg a szerződés előterjesztése alkalmával a törvényhozó testületek által.

10) A bizottság véleményét oly biztos föltevés mellett adja

elő, hogy a megkötendő pénzegységi szerződés csak az arra hivatott törvényhozó testületek beleegyezésével fog aláíratni.

WENINGER VINCZE.

U. J. A bécsi conferentia némely tagjai azon reményt fejezték ki, hogy ha az internationalis conferentia a 25 frankos aranypénz verését elhatározza, Anglia csatlakozni fog az új létesítendő pénzrendszerhez, és jelenleg 25 frank 22 centimes értékű „sovereigne“ arany pénzének arany tartalmát (l. a 194. lapon az értékszámítást) leszállítani fogja 25 frankra tehát közel 1%-kal csökkenteni. Megvallom, hogy ezen optimista nézetben nem osztozom, és igen kár volt ily hiú remény fejében, az általános forgalmú 20 frankos aranypénz veréséről lemondani.

W.

MAGYAR NÉPMESÉINKRŐL.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

A tan-meséknek fentebb, általános osztályozásomnál, két fajtát jelöltem meg.

Egyiket azon mesék alkotják, melyek valamely erkölcsi vagy élettapasztalati oktatás magvát foglalják magukban: másikat azok, melyek valamely lényt (állatot, növényt, stb.) jellemeznek. Ez utóbbi fajnál a közvetlen didaktikai irány nem mutatható ugyan egyenesen ki, de már maga a jellemzés valamely tárgy ismertetését, ez pedig tanítást tartalmazván, ezt a fajt is legalkalmasabb a tanmesék közzé sorozni.

Mindkét fajú mesében legtöbbször állatok viszik a főszerepet, még pedig oly túlnyomóan, hogy a didaktikai meséket általában állat-meséknek szokás legtöbbszörire nevezni. Ez elnevezést azonban nem tartom szabatosnak. Mert egyfelől az állatok a más osztályú mesékben is igen-igen gyakran szerepelnek; például a jelképes mesékben a farkas, róka, oroszlán, medve, tigris, egér-király, sas-király, hangya-király, galamb-király, halak királya, kigyók királyának leánya stb.—mindannyi mind segédállat: vagy a béka, disznó, kigyó, hattyú, galamb,—mint átbüvöltségi alakok; sőt van a mesék között egy egész genre — miket én a furesaságok közzé sorozok — a német nyelven úgynevezett Thiermärchen, melyekben se didaxis, se állatok jellemzése nem fordul, vagy csak igen mellékesen fordul elő, s az egyedüli cél csupán a hallgatók mulattatása. Másfelől pedig a didaktikai mesék között is akárhány van, melyekben az állatoknak épen semmi szerepök. De különben még az Aesop-féle erkölcsi mesékben is gyakran

igen kevés jelentősége van annak, hogy mily állat mond valamit: a lényeg leginkább azon fekszik a mit mond, s ezért még ezeket is ép oly teljes joggal megilléthetné a tanmese név, mint illeti a szokott állatmese nevezet.

A viszony e szerint így áll: a tanmesék között van állatmese és nem-állat-mese, s viszont az állat-mesék között van tan- és nem-tanmese. De a körvonalok, természetesen, gyakran összefolynak.

Mindenesetre legtisztább a didaktikai irány az Aesop-Phaedrus-féle mesékben, mert ezeknél végül pár sorban a tanulság is egybe van foglalva. Azonban az ily modorú fabuláknak a népköltés nemigen barátja. Nemesak maga a nép nem alkot hasonlót, hanem a különben annyira ismert s elterjedt Phaedrus, vagy a francia Lafontaine, vagy a magyar Fáyféle mesék sem tudtak soha, és egy népnél sem, közforgalomba jutni: a minék oka bizonyára abban fekszik, hogy e mesékben a tanulság igen tisztán elvont, mondhatni philosophicus, s a cselekvény egészen háttérbe van szorítva, és a szereplő állatok jellemzésére is csak csekély súly van fektetve. Például az oroszlán hatalma, a róka ravasz-sága, a farkas kegyetlensége, a bárány ártlansága, a medve brutalitása következetesen meg van ugyan tartva mindenütt, de az állatok csak mellékesen, mint amaz elvont tulajdonságok személyesítői tűnnek fel. Tiszta aesopi fabulát tehát se a magyar, se más népek meséi közt nem találtam.

Van azonban az állati tanmeséknek egy másik, népies árnyalata, melyhez az átmenetet az ind *Pánescatanttra* tünteti legjobban ki. E roppant terjedelmű mesekör telve van keleties bölcs mondásokkal, példabeszédekkel, s tünérdek, egymásba illesztgetett kisebb-nagyobb didaktikai mesével. A legszélső keret az, hogy egy királynak 3 balga fiát kell egy tudósnak az életbölcseségre megtanítania. Hogy ezt tehesse, öt mesét költ; tulajdonképen mindenik csak igen rövid volna, azonban a szereplő állatok minduntalan új és új mesét mondanak el beszédközben egymásnak, beszédök úgy lévén szerkesztve, hogy az új mese, mintegy példaként, bele illjék; így aztán az öt mese mindenike csaknem kötetnyi hosszúra nyúlik, a nélkül, hogy érdekéből valamit veszítene. Az öt mese közül a legelső, melynek czíme „A barátok elidegenítése“ — körvonalalaiban ennyi: „Egy bika, elmaradva

gazdájától, eltéved egy rengetegben, hol az oroszlán királyi udvarával együtt lakik, s nem talál útát semerre. Félelmében orditozni, hömbölni kezd. Meghallja ezt az oroszlán, s annyira megijed az iszonyatos hangtól, hogy nem mer arra sem menni. Van azonban udvarában két sakál, kik a miniszteri rangra vágnak, s ezek egyike elmegy és fölkeresi a bikát. Ott ezt elijeszti, hogy mily félelmes állat az oroszlán: visszatérve pedig az oroszlánt ijeszti a bikától. Így a két állatot addig ijesztgeti egymástól, míg végre csupa félelemből barátságot kötnek. Egy ideig jól folyik a viszony, s a két állat a legbensőbb barátságot köt egymással; hanem ez újra féltékenynyé teszi a két sakált, s hogy a két barátot ismét összeveszítsék, egyik a bikának kezdi sugdosni, hogy életére tör az oroszlán, másik az oroszlánnak, hogy a bika összeesküvést szervez ellene. Így addig szítják köztük a tüzet, míg végre nyílt harcra keverednek, melyben a bika életét veszti, s eledelül szolgál a sakáloknak.⁴

Egy fejedelmi udvari ármány leírása tehát az egész, s bizonyára tanulságos mese egy trónörökösre nézve. A sakál, mely — mint az európai népek meséiben a róka, a finneknél, lappoknál a hölgymenyét, s a bornni négereknél is*) a menyét — egész keleten a legintrikusabb állatnak tartatik, rendkívüli ügyességgel kezeli a celszövéseket, s a közbe font sok apró mese leginkább az ő szájába van adva. Igen jellemző a bika bambasága, s a királyi oroszlán méltóságos félelme is, melyet udvara előtt titkolni igyekszik.

Ez egész mesecycelus tehát — melyet itt ismertetni nem lehet szándokom**) — mint mondám átmenetet képez az aesopi s a népi állatmesék között. Átmenetet annyiban, hogy a tanulság minden egyes mesénél itt is, mint az aesopiaknál, egy-egy bölcs mondatba van foglalva, de a compositio, mint a népmeséknél, már kerekdedebb, s magára a cselekvényfejtésre is nagyobb gond van fordítva. Sőt az egész Páncsatantra, eredete tekintetében is, ily fél-népi, fél-irodalmi mű: nem lehet meghatározni, vajon egy

*) Lásd Grimm : K. M. III. 361.

**) Az egészet, szanszkritből fordítva, s rendkívüli tanulmányal írott jegyzetekkel ellátva, németül kiadta Benfey Theodor. Lipcse 1859. Két vastag kötet.

szerző munkája e, vagy csak népi mesékből állítá elő valamely ismeretlen író; keletkezésének korát a Kr. utáni második s hatodik század közzé teszik, midőn az ind irodalom fejlettségének már igen magas fokát érte el.

Az európai mesék között a Páncsatantrához, vagy a hasonló tartalmú ind, szanszkrit, stb. mesékhez, minők a „Mahabhârata“ czimű nagy époszban is gyakran fordulnak elő, talán legközelebb jár a német „Reinecke Fuchs“ — mely azonban, kivált Goethe kidolgozása után, sokkal ismertebb, semhogy róla bővebben szólnom szükséges volna. Legfeljebb annyit jegyzek meg, hogy már ebben a tanulságok mellett a komikumnak is feltünőbb szerep jut.

Magyar meséink közt általában tanmese is kevés, állati tanmese pedig csupán három található s ezek is annyira ismertek más népeknél is, hogy eredetiségöket kétségbe kell vonnunk.

Az egyiket Gaal közli német kiadásában 11 sz. alatt, a „Világ hálája“ czimmal. *) Egy ember egy nagy kő alá szorúlt kigyót talál, s ez rimánkodik neki, hogy szabadítsa ki, meg fogja neki hálálni azzal, a mivel a világban a jótettekért fizetni szoktak. Az ember kiszabadítja, s ekkor a kigyó meg akarja őt enni, mert úgymond ez a világ hálája. Hogy e kérdést eldöntsék, bírót választanak: előbb egy vén lovat, kit gazdája hosszú szolgálata után a peczérnek adott, majd egy elkergetett vén hű ebet, — s ez mindkettő a kigyó részére dönti el a kérdést. Harmadszorra egy rókát kérnek bírónak, s ennek az ember hat tyúkot ígér, ha őt megmenti. A róka tehát, hiroi hőles arcot öltvén, azt mondja a kigyónak, hogy a tényállás alapos fölvehetése végett bújék vissza a kő alá. A kigyó bebúvik, beszorúl, s az ember megszabadul. Ekkor a róka elmegy az emberhez a tyúkokért, ott azonban az ember felesége agyon veri. — E mese kétségtelenül ind eredetű: nemcsak a világ hálája felőli eme sötét fölfogás, nemcsak az ind intézményű bíróválasztás győzhet meg erről, hanem ime az eredeti ind mese is (Páncsatantra I. 113): „Egy utazó brahmánt megkér egy krokodil, hogy vigye őt a Ganges vizéhez. A brahmán útításkájába teszi, elviszi, mikor azonban a Gangeshez jutnak, a krokodil meg akarja őt enni. A brahmán szemére veti a hálátlanságot; a

*) Egy magyar országgyűlési szónok is elmondá — bár nem nagyon találóan alkalmazva — a mult november havi ülések valamelyikén.

krokodil azonban hivatkozik a korszellemre, mely épen a hátatlan-ságba helyezi az erényt. A brahmán ezt nem hiszi, s három bírót választanak: előbb egy mangó fát, melynek az emberek, mintán árnyékát élvezék, gyümölcsét leszedék, hála fejében gyökereit is kihúzogatták; azután egy vén, bitangha csapott tehenet; természetesen mindkettő a krokodilnak ad igazat. Harmadik bíró itt is a róka, s ez, mint Gaál meséjében, visszabujtatja a krokodilt az útításkába, melyben aztán a brahmán agyonveri. — Csak a bevégzés nincs tehát meg, különben a cselekvény teljesen hasonló a magyarhoz. A mese egyes vonásaira nézve a különböző rokon helyeket fejtegetnem, itt nem volna helyén: lásd ezekre nézve Aesop 130. Phaedrus IV. 19. — Lafontaine, magyar kiadás 70 sz. — Benfey Páncsat. I. 114—120. Grimm III. 181. 346. Bechstein 73 sz. stb.

A másik ilyen fajú mese Merényi VI-ik kötetében 10. sz. a. „Az asszonyi kivánesiség“ czimű. „Egy juhászt a kígyók királyának leánya, melyet valami égő tüzből kiszabadított, megtanít az állatok nyelvére, úgy hogy minden állatot megért. Így egyszer számára beszédén elmosolyodik. A felesége fakgatni kezdi, hogy mondja meg, mit nevet, de a juhász nem mondhatja, mert ha titkát elárulná, rögtön szörnyet kellene hálnia. Az asszony azonban nem hagy békét, s annyira kinozza kérdéseivel férjét, hogy ez végre elhatározza inkább meghalni, mint a fakgatást tűrni. Csinnáltat tehát egy koporsót, belefekszik, s így akarja kimondani titkát, a halálra készen. Hü kutyája szomorúan őrzi, a házi kakas pedig vígan ugrál ottan körül. A kutya szemére veti a kakasnak, hogy hogyan tud ily víg lenni, mikor ura oly közel a halálhoz, de a kakas aztán megfelel reá: hát miért oly bolond és gyáva a gazdám; nekem ötven feleségem is van, mégis mind azt teszi, a mit én akarok, — ő pedig egy feleséget sem tud megverni? Meghallja ezt a juhász, fölugrik, fog egy vizes kötelet, jól elveri az asszonyt, s aztán békén és boldogul élnek míg meg nem hálnak.“ — Tanulság e meséből, hogy: az asszony verve jó; a mi mindenesetre élettapasztalatból meritett tanács lehet. — Különbö-
 en e mesének számos változata ismeretes. Az olasz „Straparola Éjei“ czimű gyűjteménynek 12. számú meséjében hasonló tanácsot ad egy kakas. Az 1001 éjben csaknem szóról szóra azonos mese fordult elő. Igen hasonló egy szerb mese is (Vuk Kharadsics német fordításában 3. szám). Sőt Grimm hoz fel egy hornui néger mesét is,

(III. 364) melyben a férj hasonlóan megérti két patkány beszédét, elmosolyodik, s neje fakgatására végre kimondja titkát, — mire aztán elveszti tudományát, s ő sem érti többé az állati nyelvet.

Harmadik és utolsó állati tanmesénk „A medve és farkas“ (Merényi I. 9. sz.) A medve dicsekszik, hogy semmi állattól sem fél; a farkas pedig vitatja hogy az ember a legerősebb állat. Kísérletet tesznek tehát, — kimennek az erdőre várni az embert. Előbb egy iskolás fiú jó, de a farkas azt mondja, hogy ez csak ember lesz; azután jó egy vén koldus, ez csak ember volt, végre jó egy vadász, s ennek a medve neki rout. Kalandját aztán így beszéli el: „csak furesa állat az az ember; előbb úgy rám köpött a botján keresztül, hogy a bőröm is borsózott belé, azután pedig hátulról kihúzta fényes nyelvét, s úgy megnyalogatott vele, hogy el kellett szaladnom.“ E mesének szintén számos változatát közli Grimm, 72. számú meséje mellett, mely a fentebbivel azonos, csak azon különbséggel, hogy nem a farkas szedi rá a medvét, hanem a róka a farkast. Legrégibb alakja az egésznek egy XIII. századbéli ó-német költemény. (Grimm III. 123). Az újabb gyűjteményekben aztán majd mindenütt előfordul.

E három tanmese volna tehát magyar állatmeséinkben, — de ezek is, úgy látszik, csak vendégek nálunk. Azért idéztem mindenik mellett a különböző rokonságokat — a mit más meséinknél a rövidség okáért mellőznöm kell — hogy e részben minden kételynek elejét vegyem, s magyar szerzeménynek ne láttassam tulajdonítani azt, a mi hihetőleg nem magyar.

Épen ily szegények magyar gyűjteményeink a nem állati tanmesék tekintetében is. E nemből sem találtam négyenél többet, s ezek sem mondhatók tisztán magyaroknak.

Ilyen Gaálnál a 46 számú: „A kérdéses jutalma.“ — Egy apa három fiától, kik közül egyik borbély, a másik kovács, a harmadik katona, mikor vándor útaikból haza kerülnek, kérdezi hogy mit tudnak. „Én, felel a borbély, úgy tudom a mesterségemet, hogy a nyúlát futtában megborotválom.“ „Én meg, mond a kovács, a lóra nyargaltában patkót tudok verni.“ „Én pedig, szól a katona, úgy tudok vagdalkozni, hogy egyszer egy nagy záporban órahosszat künn álltam, de olyan gyorsan forgattam a kardot, hogy egy csepp eső sem esett reám.“ No, fiaim, válaszol erre az apa, ti már a mesterségetekből urasan megéltek, én hát minde-

nemet a szegényeknek hagyom.“ És csakugyan azoknak hagyta. — Rokon e mesével az, melyben a szegény ember, kinek csak egy darab kenyere van, kérdezi fiától reggel, hogy mit álmodtak. A két öregebb elmondja, hogy dús asztalnál lakmároztak álmukban: a legifjabb pedig álmában is szegény volt, s éhezett. „No, fiam, mond az apa a legkisebbnek, gyere együk meg a kenyerecskét, bátyáidnak úgy se' kell, ők jól laktak álmukban.“*) — Irányára nézve, a mennyiben a gögöt bünteti, hasonló Merényinél (V. k. 8 sz.) „A rátartó királykisasszony“ meséje, ki tetübről varrat czipót, s ahhoz ígérkezik nőül, a ki kitalálja, hogy miből van az ő czipője. Sokan hiába kísérlik meg, de végre egy herczeg, koldusnak öltözve, kilesi a titkot, s így megnyervén a királyleányt, nyomorúlt koldusviskóba viszi, ott pár napig nyomorogtatja, s csak akkor fedezi föl magát, mikor a leány már teljesen megbánta kevélységét.

A Népdalok III-dik kötetében a 11 számú mese a hiábavaló kívánságokat teszi nevetségessé.—Egy szegény ember egy piczi kis tündért, kinek négy kis kutya által vont kocsija megfeneklik a sárban, kiségit a kátyúból, s ezért azt nyeri jutalmúl, hogy feleségének három kívánsága teljesüljön. Az asszony örömeiben legelőször is egy szál kolbászt kíván, s ez rögtön ott is terem. Mig aztán ez sült, tanakodni kezdenek a másik két kívánság fölött. Tanácskozás közben az ember pipára akar gyűjtani, s a mint parázsért nyúl, feldönti a kolbászos lábast. „Ugyan mért nem vigyáz kend — kiált mérgesen az asszony — bár az orrára ragadna kendnek az a kolbász!“ A kolbász aztán oda ragad, s a harmadik kívánság nem lehet más, mint az, hogy ismét válják le onnan. — Hasonlóan a kívánságokat gúnyolja ki „Ádám és Éva“ meséje, melyet egy falusi gyermektől hallottam. — Egy szegény ember és felesége egymással beszélgetve, ócsárolják Ádámot és Évát, hogy megkóstolák a tiltott almát, s kíváncsiságuk által kiűzték minden ivadékaikat a paradicsomból. Meghallja ezt a király, s magához hivatja az embereket: „No szegény emberek, adok én nektek egy szép kerti házat, ott lakhattok, nem lesz semmi dolgotok, öt tál ételt kaptok naponként, de egy hatodik leborított tálat is visznek be, s azt soha meg nem szabad néznetek;

*) V. ö. Gesta romanorum. Drezdai kiadás 1842. 106. —

abban különös jó étel lesz, de ha tetejét fölemelnétek, tovább nem kaptok semmit.“ Megörülnek az emberek, s néhány napig élnek a nagy boldogságban. De az asszonyt mindig furja a kíváncsiság, hogy mi lehet a hatodik táliban; végre nem állhatja, s rábeszéli férjét, hogy nézzék meg. „Úgy se' látja senki, nem tudja meg király.“ Fölemelik a borító fedőt, s a táliból kirepül egy darázs, a mit aztán nem tudnak többé megfogni, s így kiesnek az uraságból.

Ime, ez öt darabbal ki van merítve tannmeséink sora. Egyéb-iránt természetes, hogy épen itt legkevésbé lehet az egyes osztályok közt határvonalat vonni, mert hiszen a költői elbeszélések morálja épen a nép mesékben emelkedik ki legegyszerűbb tisztaságában, az ily morál pedig többé-kevesbé mindig erkölcsi tanítást is foglal magában.

Van azonban a fenebbi meséken kívül Kriza gyűjteményében még három allegoria, melyek szintén a tannmesék osztályába illeszthetők be legalkalmasabban.

Első az „Igazság és Hamisság“ meséje, melyet Gyulai is kidolgozott, s pár változata a „Koszorú“-ban is megjelent. — Az Igazság, útaztában találkozik a Hamissággal, s együtt folytatják útjokat. Abban egyeznek meg, hogy előbb az Igazság útravalóját eszik meg együtt, azután a Hamisságét. De mikor az Igazságé elfogy, a Hamisság csak szeme kiszuratásáért s kezei levágatásáért ad neki egy kis kenyeret. A szegény megcsoukított Igazság aztán kihallgatja három ördög (más változatban három varjú) beszédét, s ebből megismeri azon fűvet, melytől a bénák megegyeségesednek. Így maga is kiépül, s másokat is gyógyítva (itt még egyéb is jó közbe) nagy úr lesz. — Utóbb aztán ő is kiszúrja a Hamisság szeméit, s irgalomból elvezeti ugyanazon helyre, hol ő az ördögök beszédét kihallgatta. Az ördögök azonban e közben megtudták, hogy őket valaki kihallgatta; most hát nielőtt beszélgetni kezdenének, fölkatják a helyet, meglelik a Hamisságot és porrá tépik „De a pora is olyan ártalmas volt—teszi hozzá a mese — hogy az egész világon mindenüvé jutott belőle, s ez az oka, hogy a hol ember van, ott hamisságnak is lenni kell.“ — E mese is világos tanúságot szolgáltat arra, hogy mennyire elkopnak a mesék régibb alakjai. Csaknem biztosként állíthatni ugyanis, hogy e mesének a fenebbi allegoricus alakja a legrégebb, legeredetibb, s ime már csupán a székelyföldön ismerik azon formájában; maga

a mese Magyarországon is igen ismert, Gaál is közli (47. sz. a.) de csak emberek szerepelnek benne s az Igazság és Hamisság személyesítése már régen feledségbe ment.

A másik allegorikus mese „A Szerencse és Áldás“ (Krizánál 12. sz. a.) Egy szegény ember seprűt árul a piacon, s a Szerencse és Áldás versenyezni akarnak, hogy gazdaggá tegyék. Az Áldás megveszi hát seprűt hatszoros áron, de biz' a szegény ember nemsokára megint csak seprőt árul; ismét megveszi az Áldás tizszeres áron, de azért az ember csak szegény marad. Harmadszor aztán a Szerencse vesz tőle seprűket csak egyszeres áron, s mégis nemsokára hat ökrös gazda lesz belőle.

A harmadik ily mese az „Irigy testvérek“ című, (Krizsa, 5) melyet hosszúsága miatt nem vonhatok itt ki. Csak annyit jegyzek meg róla, hogy ez is, mint az „Igazság és Hamisság,“ Magyarországon, s a németeknél és szerbeknél is szintén ismert mese, de nem ily allegorikus alakban. (Vesd össze: Népdalok, III. 2. Grimm 31., Wuk, 33 stb. — melyek mind rokonok).

Ez épen említett allegorikus mesék mindenestre a legabstractabb tárgyú mesék közzé tartoznak, a mennyiben eszméket személyesítenek meg. Szemközt ezekkel állnak, egészen a természethez tapadva, s azt játszóan magyarázva, a jellem-mesék, melyek valamely természeti jelenséget az által akarnak mintegy ismertetni, hogy mesét kapcsolnak hozzá. A tan-módszer nem rossz, — s én talán maig sem tudnám, vagy rég elfeledtem volna, hogy a szarka igen mesterségesen fonott galyfészket, a vadgalamb pedig szintén galyból, de csak félig-meddig összehányva, szokott készíteni, ha gyermek koromban a következő mese, melynek eredeti magyar voltát a hangutánzás legkétségtelenebbül igazolja, meg nem tanított volna reá. „A vadgalamb, nem értvén a fészkesináláshoz, mégkérte a szarkát, hogytanítsa meg őt arra. A szarka elkezdte tehát oktatását, de, mint esacska állat folyvást mondogatta: „Csak így — csak úgy; csak így — csak úgy,“ a galamb pedig bele-bele turbékolt: „tudom — tudom, tudom.“ Ezért aztán a szarka megharagudott: „ha tudod, csináld,“ ott hagyta, s a galamb maig sem tudja fészket egészen megcsinálni.

Hasonló ehhez az illető madarak hangjának utánzása tekiütetében kéziratgyűjteményem következő meseje, melynek tiszta magyar eredetiségéhez szintén nem férhet kétség: — „Bujdosott

Krisztus az üldözők elől, kik mindenütt nyomon követték, s egy eserjésben el akart rejtezni. Az üldözők ott is fürkészni kezdtek, s a kis pacsirta, hogy Krisztust megmentse, fűszállott a levegőbe és folyvást ezt fecsegte: „Nincs, nincs, nincs, nincs, — nincs schol itten.“ Már az üldözők távozni akartak, mikor a fűj csupa gonoszságból, elkezdte: „itt szalad, itt szalad;“ — ekkor Krisztus egy bokorba bújt, de erre meg a bibicz kezdte el kiabálni, bú-vik, bú-vik, bú-vik, s a galamb is bele turbékolt: „a bukorban, a bukorban, a bukorban.“ — Így a poroszlók meglelték a bokorban Krisztust, ki aztán a pacsirtát megáldotta, hogy a levegőben minden madarak között csupán ő tudjon énekelni, a fűjjet, bibiczet és galambot pedig megátkozta, hogy soha fára ne szálljanak, hanem fű közt, sár közt és falomladékokban legyen örökös tanyájok. — És tény, hogy e háram madár sohasem, vagy legalább igen-igen ritkán száll fára.

Krisztusról még két hasouló mese van kézirati jegyzeteim közt. Az egyik a nádleveleken látszó sajátságos képződést, mely három fog nyomához a csalódásig hasonlít, azzal magyarázza, hogy egyszer Krisztus szamara egy nádlevélbe harapott, de Krisztusnak sietős útja lévén, nem állhatott meg, hogy egészen leharapja, s azóta a fog-hely minden nádlevélen meglátszik. — A másik a szamarak hátgerinczéről két oldalt lefutó verhenyeges csikot annak tulajdonítja, hogy Krisztus vére folyt vala rajta végig.

Ilynemű mese csupán egyetlenegy van a gyűjteményekben, a mi annyival sajnálandóbb, mert az ily kis mesék sokkal több találékony észre mutatnak, mint a tündérmesékből ezer alakban összetoldozása ugyanazon anyagnak. Ez az egy mese (Arany L. 23. szám) azt önti tréfás keretbe, hogy miért haragszik a disznó a kutyára, a kutya a macskára, s a macska az egérre — mert ez az ellenszenv amaz állatoknál valóban feltűnő. „Volt, mond a mese, a disznónak egy szabadságlevele. Egyszer útra kellett mennie, s drága okmányát barátjára, a kutyára bízta. Később a kutyának is dolga akadt, s ő meg a macskaszomszéd őrizetébe adta azt. A macska aztán megűnta őrizni, kapta, felvitte a padlásra beszurta egy gerenda mellé, s maga átment beszélgetni a szomszédba. Az okmányt azalatt szétrágta az egér, s így nem tudván egymásnak beszámolni vele, azóta a disznó a kutyát, a kutya a macskát, s a macska az egeret engesztelhetlenül gyűlöli.“

A fenebbiekben elősoroltam tehát valamennyi magyar népmesénket (a gyűjtemények- és saját jegyzeteimből), melyekben a közvetlen vagy távolabbi didaktikai iránynak feltünőbb nyomai vehetők észre. Számuk kevés; de e kevés is elég meggyőzni arról, hogy léteznek s keringnek a nép ajkain ily osztálybeli mesék is. És hogy az eddigi gyűjteményekben csak ily csekély számmal fordulnak elő, ezt hajlandó vagyok egy részben a gyűjtőknek is róvni föl, kik talán e rövid meséket kevesebb figyelemre méltaták. Pedig mindenesetre megérdemelnék a följegyzést. Isten mentsen, hogy e meséknek valamely mélységes értelmet tulajdonítsak, vagy fontosságukat mythikus jelentőségökkel indokoljam: de a nép eszmevilágának ismeretéhez mindenesetre szolgálnak egy adatot, s ez ma, midőn el van ismerve, hogy a nemzeti költészet virágzó fája csak a népköltés földjéből sarjadhat ki szilárdan, elég arra, hogy a feledségtől megóvni igyekezzük őket.

III. *)

Lehet-e egy tréfáló embernek vagy jókedvű társaságnak össze-vissza-hadart dévaj bohózkodását rendszerbe illesztgetni? lehet-e keretbe rakni, osztályzatokba sorozni a pattogó élezet, a zamatatos adomákat?

S ha ezeket nem lehet, lehet-e a néphumornak a mesékben található nyilatkozványait?

És a ki mégis megkísérli, nem pedans, hiábavaló zabhegyezésre vesztegeti-e munkáját?

Ilyféle tépelődések fogtak el, mikor a népmesei furcsaságok, tehát fő felosztásom harmadik osztályának alfajairól, s ezek különbözőségéről gondolkozni kezdék. — De, mert értekezésemnek feladata a magyar meséket minden oldalról megvilágítani a tisztelt társaság előtt, kénytelen vagyok furcsa meséinket is, irányuk különbözősége szeriut, szakaszokba csoportosítani.

A nép humora rendkívüli termékeny, és kifogyhatatlan, s különösen a magyar népet, hála legyen érte vérmérsékletünk al-

*) Folytatólag olvastattott a Kisfaludy Társaság 1867. június 26-diki gyűlésében.

kotójának, soha, a legnehezebb körülmények közt sem hagyta el. Mennyi élczet csináltak az ötvenes évek népcsigázó hivatalnokainak eljárására! — Vagy, hogy még sulyosabb időket említsék, hogy fakadt egy-egy kétségbeesett tréfára a nép az 1863-diki in-ség alkalmával: mikor a gazda, lovait tartani nem bírva, éjjel áteresztette azokat a szomszéd udvarára, mit a szomszéd aztán úgy torolt meg, hogy a másik éjjel, saját lovaival együtt vissza-lopta őket az előbbinek istállójába; vagy mikor a másik ráakasz-totta lova fülére a passust, s úgy eresztette bitangba, hadd fogja el a kinek tetszik. — Lehet-e a keserű, byroni humornak ennél szilajabb kifakadása?

Azonban boldogabb napokban, mikor mesélgetni összeül a nép, ily keserves hangokra nem fakad kedélye soha. Akkor a vidám, múltató tréfa járja köztök, s nem a sirást igyekeznek kac-zajba ölni, hanem a nevetés sajtol szemekbe könnyet.

Tehát a meséken is csupa ily vidám hangulat ömlik el. Még az érzelgősebb, vagy pathetikus helyekre is gyakran oda-oda szűr az elbeszélő valami bohóságot. Például mikor a mese hősc, szomorodott kedélylyel útnak indul s irtóztató veszélyek közt bolyong, egyszerre oda veti a mese: „ment aztán bánatában operenciás tengeren is túl, még azon is túl, a hol kis kurtafarkú disznó tūr;“ — vagy másutt, azon magasztos jelenetben, hol a kövé varázsolt vitézek a mesehős által megszabadíttatnak, egyszerre így fordítja a hangulatot nevetésre: „föltámadtak a kövé vált vitézek, kik a hosszú pihenésben rettentőn megerősödtek“ — stb.

A bohózatokban aztán még gyorsabb a játszi elme ezen czi-kázása, s különösen itt tűnik ki, mily nagyításokra kész a nép a mulattató cselekvény vagy érdekes bonyodalom kedvéért, és mily erősen szereti színeznii az egyes vonásokat. Úgy látszik, az egyszerű hallgatók kevésbbé kifejlett érzékeinek erősebb árnyékolás kell, hogy az eléjük adott képben gyönyörködjenek.

Ezért van a tréfás mesékben mindenütt annyi túlzás. — Ha együgyüségéről szól a mese, oly balga embert állít elő, mint a fenebb bemutatott Boi ond Jankó; vagy mint az a leány, ki, mikor kérők vannak nála, azon kezd búsúlni, hogy ha ő férjhez megy, s kis fia lesz, s a kis fiának kis ködmöne lesz, ha a kis fia le talál menni a pinczébe, s ha ott egy kő le talál szakadni, s ha a kis fiút agyon találja ütni: kire marad akkor a kis ködmön?

— vagy mint a cigány, ki maga alatt fűrészeli a fát, s aztán leesik, azt hiszi meghalt, de egy pap jól végig vervén rajta, ettől föltámad s azt véli hogy a botban van az elevenítő erő, és ő is gyógyítani akar másokat, hanem persze mindenütt csak bolondot tesz stb. *)

Ha ravasz embert, minő Csalóka Péter, szerepeltet a mese, ezzel egész falvakat bolondíttat el**); ha jó zsványt, ügyes tolvajt, ezt oly helyzetekbe hozza, hogy a király alól kell ellopni a lepedőt melyen hál³); ha bátor legényt, ezzel rémletes, kísértetes várakban tölteti az éjet, hol a kísértet úgy jő be, hogy előbb egy kéz, azután egy láb, másik kéz, derék, kar, fej hull le egymásután a padlásról, s mikor mind lenn van, egy egészszé pattan össze, de a bátor legény jó estét kíván neki s föl sem kel a vasorától. 4*)

Másutt az együgyű vagy gyáva emberekkel a legbölcsebb vagy hősiesebb tetteket viteti végbe. A nápiez szabó óriásokat, medvéket, oroslánokat győz le; az ostoba esizmadia csupa véletlenségből a legtalálóbbról jövő jövendölésekre bukkan s magas rangra jut⁵).

Örömet segíti diadalra a népmese a szegényt, kicsinyt, gyengét, s buktatja az óriást, a gazdagot. Ide vonhatók az óriások meséi, kiket többnyire valami vándorló legény, kóbori szabó stb. tesz csúffá, vagy Babszem Jankó, Kökény Matyi alakjai, kik akkorák mint egy szem bab, s mégis csodálatos hős dolgokat visznek végbe: mert, a miként meséinkben szerepelnek, se ezek, se azok nem mythologiai alakok. 6*) Ide a gazdag és szegény szomszédok meséi, minő például az, melyben a szegény ember egy darab gyémántot talál, azt elviszi a királyhoz, kap érte egy

*) Ilyenek : Gaál 25.— Kriza 8.— Merényi I 10.— V. 11. Benfey Orient u. Occ. I. 435. Jókai 2). 3). 6).

***) Ilyenek ; Népd. III. 10. — Merényi VI. 10. — Jókai 1).

3*) Ilyenek : Népd. III. 18. — Gaál 24. — Merényi I. 4). — IV. 6. —

4*) Ilyenek : Népd. III. 16. Jókai 4). Grimm 4). hol a rokon mesék elő vannak sorolva.

5*) Ilyenek : Merényi II. 6.— III. 7. Erdélyi 12). Grimm 20,7—Arany 246 lap.

6*) Ilyenek : Gaál 34—37. Erdélyi 12). Merényi II. 11.— III 6. Grimm 37, 45 sz. és III k. 319 lap.

zsák pénzt, otthon pedig fukar szomszédjának azt mondja, hogy maeszkákat vitt a királynak, mert a király igen szereti a maeskát: mire a szomszéd eladja házát, földjét, ezek árán mind csupa kandúrt vesz, a királyhoz viszi, honnan aztán ebrúdon vetik ki. *) Ide sorozható az annyira elterjedt „Teríts abroszt asztalkám,“ — „Tischehen, deck' dich“ czimű mese, s ennek százféle változata, melyekben a szegény, de jószívű ember hol egyenesen az istentől, hol szent Pétertől vagy Jézustól különböző csudálatos eszközöket kap, s ezekkel gazdagságra s nagy hatalomra jut. **) Ilyenmő eszközök: az asztal, melyhez csak jelszót kell szólani s terítve áll, a bot, bunkó, vagy kalapács, mely magá tól megver egész sereg embert, a hegedű vagy síp, melynek szavára mindenkinek tánczolniá kell, a puska, mely czélezás nélkül is mindent lelő — mindannyi, mint már fenebb emlitém, pusztá tréfás túlzásai az illető eszközök természetes tulajdonainak: az asztalénak, hogy terítve álljon, a boténak, hogy üssön, a puskáénak, hogy löjjön, a hegedűének, hogy megtánczoltasson. — Nemesak eszközöknél van aztán meg ez a túlzás, hanem tréfás emberi alakok is vannak ily túlzott tehetségekkel fölruházva: minők a messzelátó, ki száz mértföldről nézi, hogyan reggelizik egy veréb szűnyog-czombot, a kengyelfutó, ki egy óra alatt a pokolig szalad és vissza, a nagy ehető, ki háromszáz sült ökröt, a nagy iható, ki háromszáz akó bort fogyaszt el, a jó fűvő, ki fél orrly ukán át szuszogva hét szélmalmot hajt, s mindkét orrlyukát nem eresztheti ki, mert akkor fűvása elsöprené a malmokat, a nagy fázó, ki a legjobban befütött kemenczében is majd megfagy (Merényi III. 1 sz.) — s ez mindannyi nem önálló alak, hanem csak segédei a mesehősnek valamely nagy földadat vagy csin kivitelében.

Ezekben tehát már a tréfás elem vegyítve van a csudással. E tekintetben hasonló mese a fenebbiekhez az „aranyszőrű bárány“ czimű (Krizsa 18. sz. Gaal 44. sz. Arany L. 266. lap — mindeütt igen azonosan) melyben egy báránynak az a tulajdona van, hogy a ki hozzá ér, menten oda ragad: így aztán a bárányt meg-

*) Merényi I. 5., Hasonló hangulat Merényi III. 9. Jókai 5.

**) Rokon: Népd. III. 13. | Gaál 41. — Gaál 42. 44. — Grimm 36. — Merényi IV. 4.

simitja egy leány, a leányra pálczával ráüt egy pap, a papon lapáttal végig legyint egy sütő asszony, az asszony karját megfogja egy lovat vezető katona, a lovat megsimitja a kezében tartott vászondarabbal egy takács, a takácsot oldalba üti egy eszmadia — s valamennyi mind egymáshoz ragad, s valamennyit így terelgeti előbb-előbb az aranyszőrü bárány juhásza, folyvást mondogatván: hőj elő, hőj elő, édes aranyszőrü báránykám! szőröd szálán a leány, leány hátán pálcza, pálcza végén a pap, pap farán lapát, lapát végén asszony, asszony karján katona, katona kezében kantárszár, kantárszáron paripa, paripa farán vászon, vászon végén takács, takács hátán kapta, kapta végén varga“ — a miből aztán az lesz, hogy e látvány egy király kisasszonyt, ki soha életében nem nevetett, s annak van ígérve, a ki képes őt megnevetetni, józú hahotára fakaszt, s így a juhász elnyeri kezét és vele a fele királyságot.

Az a kiapadhatlan vidám néphumor aztán tréfás kalandokba elegyít istent és ördögöt, Jézust és halált, Szent Pétert és boszorkányokat egyaránt.

Érintém fentebb, hogy a komoly mesék fölé tisztelettel halgatnak a keresztyén cultus istenéről, s alig találni nyomát személyesítésének. Hanem bizony a dévajságokban neki is gyakran föl kell lépnie: alakja mindig tisztos, komolyságos férfú, s a tréfákban csak szenvedőlegesen vesz részt, rendre utasítva vagy kedélyesen büntetve valami bohó legényt. Így Gaál egyik meséjében (I. k. 5 sz.) egy obsitos katona beférközvé a pokolba, onnan kilenczvenkilencz lelket kiszabadít, s ezek bárányokká változván, hajtja őket a mennyország kapuja felé. A mennyország kapujánál Szent Péter őrt áll, s a lelkeket be akarja bocsátni, a katonát pedig nem. De a katona a bárányok közt szépen beszökik, és sehogyszem tudják kikergetni. Végre az uristen porrá változtatja testét, s nagy szelet bocsátván reá, kisperteti onnan; lelkét pedig silbakra állítja a mennyország kapujához, meghagyván neki, hogy Péter hire nélkül senkit be ne ereszsen. De biz ő minden érkező lélektől legelőször is azt kérdezi „voltál-e katona?“ s ha volt, bebocsátja szó nélkül, és csak a többieket jelenti be Péternek. Így hát innen is elcsapták, s azóta állomás nélkül sétálgat, a mennyországban, mert semmire sem lehet vele menni. — Egy másik mesében (kézirati gyűjteményemből) egy cigány megy föl

az égbe, elveszett ökrét keresni. A kapunál Péter nem akarja bebocsátani, mert nincs otthon az isten, s annak tudta nélkül nem eresztheti be. Ekkor a cigány lekapja a kalapját, bedobja a kapun, mintha a szél futta volna be. Kéri Pétert, hogy adja ki, de Péter nem adhatja, mert odabenn messzegurult a kalap, s míg érte menne, a kapu előtt várakozó sok lélek mind bebujkálna a kutyabejáráson. A cigány pedig sürgeti a kalapját, s fenyegeti Pétert, hogy bepanaszolja az istennek, ha ki nem adja igaz jószágát. Mit volt mit tenni? Péter beeresztette a cigányt a kalapjáért. De ez a mint belül volt, eszcágába sem jutott újra kimenni, hanem elindult a mennyországban sétálni. A mint bolyong egyszer egy dombhoz ér, melynek a tetején egy nagy karos-szék volt, körülte pedig sok apró gyalog-szék: ez volt az istennek és az angyaloknak ülőhelye. A cigány egyenesen beleül az isten székébe: hát látja, hogy onnan az egész világot, eget, földet, tengereket be lehet látni. Nagy gyönyörködéssel nézeget aztán szét; egyszer meglátja az apja putriját, s észreveszi, hogy a szomszéd cigány épen akkor akarja ellopni az apja egyetlenegy malacját. Megharagszik, felkap egy széket, oda vágja, de nem talál: felkap másikat, harmadikat, s így ugyancsak neki kezd a hajigálásnak. Épen ekkor jő haza az isten; „Hát te mit csinálsz itt, semmire kellő?” — „Jaj, felséges uram, a szomszédunk épen most lopja az apám malacját, azt akartam oldalba ütni.” — „Hohó, fiam, felel az isten, ha én minden emberhez egy széket vágnék, a ki egy malacgot ellop, nem győzne engem a világ minden fűrő-faragó embere se székel.” *) Igy aztán kikergetik a cigányt, s ő elindul ökreit keresni a pokolba.

Szálljunk alá vele mi is Pluto országába, s lássuk hogy komázik a népmese az ördögökkel, a borzalom ez alakjaival, kik azonban immár többnyire egészen jó czimborákká (good fellow) lettek, nemesak valamennyi nép meséiben, hanem már a középkori zárdái adomákban is, melyek sok ily ördögi tréfát tudnak: hogyan kergették ki az algarbi királyleányból a sátánt — mint magyarban Jóka ördögét — zsémbes asszonynyal ijesztve reá; hogyan felelt a magdeburgi, Te Deumot éneklő papnak, mikor

*) E meséhez igen hasonló Grimmnél a 35 sz. „Der Schneider im Himmel.“

ezt mondá: „hanc ego diem gloriosam feci!“ ily szavakkal az ördög: „hanc ego diem cruentum feci!“ hogyan állt egy-egy tudós férfinak, minő magyarban is a nagyhirű Hatvani, szolgálatában egész sereg ördög és pedig nem fausti kétoldalú szerződés alapján, hanem valódi szolgálai minőségben, stb.

Folytatva tehát a fenebbi mesét: a cigány a pokolba ér, s követeli ökrét az ördögöktől, de ezek nem adják. Ő erre a pokol kapuja előtt nagy léptekkel lépegetni kezd, mintha valamit pécezne. „Mit csinálsz?“ kérdik az ördögök. „Biz én egy anyaszentegyházat rakok ide a kaputok elébe, hogy attól soha ki ne jöhessenek, s örökre benn szorúljatok,“ Ettől megrémülnek az ördögök, rögtön kiadják neki az ökröt, s azután hiába mennek utána, hogy visszavegyék, mert ő mindannyiszor elbolondítja őket egy-egy ügyes ravaszsággal. — Egy más mesénkben felesen művelnek egy darab földet az ördög s egy szegény ember. Első évben krumplit vetnek bele, s mikor a szüretelésre kerül a dolog, kérdi a szegény ember az ördögtől: „no, koma, melyik kell neked, a mi a föld fölött van, vagy a mi a föld alatt?“ Az ördög gondolja, hogy minek neki a gyökér, tehát a föld fölötti részt választja, s kap száraz levelet. A másik esztendőben aztán, mikor káposzta van vetve, a föld alatti részt választja.

Félelmes alakban, például külsőleg rettentő arczczal s termettel, vagy szereplésére nézve mint fenytítő hatalom, népmesénkben az ördög sohasem, vagy csak igen ritkán jő elő: s ilyenkor is mindannyiszor ő húzza a rövidebbet*). Általában a babona azon borzalmas lényein, kikről egy-egy „igaz történetet“ oly félve beszél egymásnak a nép, a mesék hőse mindig kifog. Így a boszorkány, ki a babonákban oly megrontó hatalommal bír, a mesékben is gyakran szerepel ugyan, mint a jónak ellensége, az emberek elkárhoztatója, de kivétel nélkül mindannyiszor legyőzetik vagy erő által, vagy, ha tréfás mesében lép föl, csellel. Például egy ismert mesében a kis leány, kit a boszorkány kemenezébe akar vetni, hogy megsüssön, mikor a bevető-lapátra kellene ülnie, azt mondja: „jaj, nénémasszony, sohasem ültem én még süttö lapáton, mutassa meg hogyan kell rajta ülni“, — s mi-

*) Nehány félelmeesebb vonást az ördögről láss: Papp Gy 115. 128. lap. Népd. II. 1. sz. — Népd. III. 219. 221. 292. lap. — Arany 155, 185 l. stb.

kor a banya ráül a lapátra, fölkapja, kemenczébe veti, reá teszi az előtét, s a banya bennég. *)

Hát a halállal mennyi bohóságot visz végbe a szegény ember, mindig megcsalva azt, mikor el akarja őt vinni. **)

Tulajdonképeni tréfás tündér pedig, a minőkben a german népek mythológiája annyira gazdag, (Shakspeare: Robin good-fellow, Puck, Pillicock stb). népmeséinkben csupán egyetlen van: neve *Panczimancki*, (Arany 277) vagy a székelyeknél *Tánczi Vargaluská* (Kriza, 4, sz.). Alakja kicsiny, „fél singes a hossza, két sing a bajusza, három a szakála.“ Szereplése mind a magyar mind a Kriza gyűjteményében azonos mesében fordul elő. — Egy roszfonó leányt lustaságáért anyja meg akar verni; arra jár egy királyfi, s kérdi hogy miért bántja a leányt. „Hogyne bántanám, felel az asszony, mikor annyit fon, hogy nem győzöm kenderrel, már a kerítésemet is mind felfonja“ — „Ha csak az a baj, mond a királyfi, adja kend nekem a lyányát, majd adok én neki elég kendert.“ És nőül veszi a leányt. A mézes napok után bevezeti egy kenderrel teli kamarába, s örülve mondja: „na, lelkem, itt találsz elég fonni valót? Bezzeg búsul az új királyné, s buvában nem tud hova lenni, mert hiszen a kendernek felét sem tudná megfonni életében se. A mint így estenden szomorkodik, egyszer szobájában terem egy kis félsinges ember, s igéri neki, hogy kenderét három nap alatt megfonja, díjjul pedig azt köti ki, hogy a királyné, ha az ő nevét ezen idő alatt ki nem tudja találni, menjen hozzá feleségül. A megszorult királyné beleegyezik, de aztán hiába töri eszét a kis ember nevének kitalálásában. Mikor már a harmadik este is közelget, a királynak egy vadásza beszéli el a királynénak, hogy az erdőben látott egy furesa kis embert, ki egy kis tüzet folyvást keresztül-kasúl ugrált, mindig ezt dalolva: „én vagyok Panczimancki, az én nevem senki se tudja, sütök, főzök, holnapután szép mennyasszonyt hozok“ — vagy a székely változat szerint:

*) Boszorkányok tanyájának leírása: Merényi I. 100. 140. Kriza 406. a boszorkány tülyukon átesúszik Népd. III. 272. — Békát eszik: Mer. I. 110. — Pemetén lovagol: Népd. III. 244. Arany 71. Papp 87. — Egy oldal csontjából feltámad: Kriza 443 stb. stb.

**) Merényi I. 7. Erdélyi 17. sz.

„az én nevem Táncki Vargaluska,
feleségem lesz jó-fonó Zsuska.“

Igy a királyné megfejti a nevet, megszabadul — s a mese más (magyar és székelyben szintén azonos) változatba esap át.

Ez a kis kobold egyéb mesékben sehol sem jő elő, s úgy gyanítom, bár az eredetét nem tudom felmutatni, hogy a német Wichtelmänner valamelyikéhez tartozik, kik hasonlóan, csakhogy viszonzszolgálat kikötése nélkül tesznek jót a szegény emberekkel, és hasonló picziny alakú, nagy szakalú emberkéek (Grimm 39 szám).

Még egy faja van a népi tréfáknak, mely az ind és mongol mesékben, az arab Ezeregyéjszakában, s a XVI. századbeli olasz, francia, német gyűjteményekben *) igen nagy szerepet játszik, s tetőpontját Bocaccio novelláiban érte el: az a faj, mely egy egy sikamlós szerelmi kalandot, féltékeny férj kijátszását, kaczer s kényes hölgyek megejtését **) foglalja magában. Ez azonban igen kevésbé tudott útat törni magyar népünkhez. A gyűjteményekben mindössze négy van (Népd. III. 14. Gaál 25. Merényi V. 9. — VI. 8. sz.) s ezek közül is egyen (Mer. V. 9.) világosan meglátszik hogy a kollegiumból, s nem a néptől került. És a gyűjteményeken kívül sem emlékezem hasonló tárgyú népmesékre, ha csak ide nem sorozzuk az adomákat is, a milyen például ez: „Egy eszmadia megtudván, hogy feleségéhez egy huszár jár, szörnyen fenyegetőzött, hogy azt a huszárt ő megöli: de mikor a pitarban a kardcsörgést meghallotta, ágy alá bujt. Felesége aztán intett a huszárnak, hogy hol a férj, mire a huszár nagy dérral durral szitkozódni kezdett „erre, arra, ha most haza jönne az urad, mindjárt összeapritánám,“ Hallja ezt a férj az ágy alatt, s rettegésében nagyot sohajt. „Mi volt az? ki sohajtott itt? kérdi még dühösebb hangon a huszár, „tán a férjed bujt el valahova?“ Dehogy — felel az asszony — „a kis borjú van ott az ágy alatt, behoztuk az istállóból, hogy meg ne vegye a hideg.“ A férj aztán ez állítás igazolására elkezdett az ágy alatt borjú módra bóggni. A huszár kimű-

*) Pl. Straparola éjei. Merlin. Bonaventure des Periers, V. d. Hagen Gesamt abentheur. — Gróf Poitiers — stb..

**) Különösen oly alakban, hogy a férfi bolondnak tettei magát, s úgy nyeri meg a hölgyek kegyét — lásd Liebrecht czikkét: Orient und Occid. I. 116.

latta magát az asszonynyal s végre elment. Ekkor a férj kibújt az ágy alól, s újjával diadalmasan homlokára bökve mondá az asszonynak: „van itt ész, feleség! mikor te mondtad, hogy borjú van az ágy alatt, én meg bögtem.“

Ime, csak fölületesen érintve is, hány különböző alkotását mutattam ki a termékeny néphumornak. De mind e tréfákban, tárgyuk bár egymástól igen különböző, a felfogás és irány tekintetében bizonyos egység fedezhető fel, mely valamennyinek közös jelleget ad, s őket a többi fajú tréfás meséktől elkülöníti. Ez egyformaságot abban látom legkimutathatóbban feltűnni, hogy valamennyi ilyen mese vagy emberi gyarlóságokat s morális gyengeséket akar nevetségessé tenni, vagy másfelől a dévaj ügyességet juttatja diadalra az emberek felett: szóval mindig az emberi viszonyok körül mozog, s ez iránytól nem is tér el sehol, habár egyes mesékben a tárgy, s a költői kivitel körül messze jár is egymástól a csapongó képzelet.

E tréfákat tehát egy keretbe foglalva, a furesaságok osztályában első helyre sorozom.

A második helyre a gyermek-mesék jönnek.

Csupa naiv és élénk kedélyesség az, a mi ezeket alkotja; nincs bennök semmi mythologia, semmi didaxis, semmi vonatkozás az emberi viszonyokra, és semmi csapongó élcz. Egyszerű történetkéket beszélnek el, de oly elevenséggel, oly érdekesen, a gyermek figyelmét annyira megkapó modorban, hogy mindig akaratlanul eszembe jutnak, mikor egy-egy, gyermekek számára irni erőlködő munka sületlenségeit látom. Szerepel e mesékben minden tücsök-bogár: hólyag, szalmaszál, tüzes üszök, kis madár, farkas, malacz, kórószál, varró tű, gömböcz, félignyúzott bakkecske stb. s többnyire mindenik a nélkül, hogy szereplésének valami egyéni jelentősége volna.

E bohó ártatlanságok tekintetében különösen gazdag a Grimmek német gyűjteménye. Magyar gyűjtőink, úgy látszik, kevés gondot fordítottak reájok: Merényinél van egy (III. köt. 12. sz.) Erdélyinél három (18. 19. 20. sz.) az én népmeséim között tíz; pedig hogy e gazdag naivitas aesthetikai szempontból nem érdektelen, elméleti bizonyítgatás helyett igazolja im e két mese:

„Volt egyszer egy tojás, s ez a tojás elindult világra. Az úton egyenként találkozott egy ruczával, kakassal, varrótüvel,

rákkal, lóval és ökörrrel s mindnyájan hozzá csatlakoztak. A mint mendegéltek aztán, egyszer rájok esteledett. Találtak egy kis házat, abba betértek: a tojás a hamuba feküdt, a ruca és kakas felültek a kandallóra, a rák egy dézsa vízbe mászott, a tü a törülközőbe szűrődött, a ló lefeküdt a ház közepére, az ökör meg a pitarba. Az a ház pedig tizenkét farkasé volt, s éjjel egyszer csak jön ám baza a tizenkét farkas. De nem tudták, hogy ki lehet a házban, s csak nagy sokára mert egyik bemenni, szétnézni. Legelőször is a kandallóhoz ment, hogy majd mécesest gyűjt, de a ruca s kakas lármázni kezdtek; akkor a hamuba nyult parázsért ott a tojás elpukkant s tele frieskázta a szemét, megy a vízhez mosdani, megesipte a rák; törülközni akar, megszurta a tü; ijedten a ház közepére ugrik, kirugja a ló, a pitarból pedig szarvával kilökte az ökör. — Rémulve futott a többi farkashoz: „jaj, fussunk, fussunk! valamennyi ördög, mind odabenn van. Nyülok a hamuba, meglönek puskával; szaladok dézsához, megvágna ollóval; kapkodok kendőhöz, banya szür tüjével; futok ajtó mellé, kilöknek lapáttal; szaladok pitarba, vesznek vasvillára; egy kiált, hepp-hep-hep, más ordít, add feljebb,—akkor nagyot estem, bezzeg jaj volt nekem? Ekkor a farkasok mind neki indultak, még most is szaladnak, ha meg nem állottak.“*)

Még több rendü-rangú szereplőt léptet föl eme másik mese: „Volt egyszer egy kis madár, s ez rászállott egy kis kóróra, hogy ringassa őt. De a kis kóró nem ringatta. Elment hát a madár a kecskéhez, hogy rágja el a kórót, de ez sem hallgatott rá; majd a farkashoz, hogy egye meg a kecskét; a faluhoz, hogy kergesse el a farkast; a tűzhöz, hogy égesse meg a falut; a vízhez, hogy oltsa el a tüzet; a bikához, hogy igya meg a vizet; a farkóhoz hogy üsse agyon a bikát; a féreghez hogy fúrja ki a fűrköt; — de hiába: féreg nem ment fűrköt fúrni, farkó nem ment bikát ütni, bika nem ment vizet inni, víz nem ment tüzet oltani, tűz nem ment falut égetni, falu nem ment farkast kergetni, farkas nem ment kecskét enni, keeske nem ment kórót rágni, s a kóró még

*) Érdekes a hasonlat német mesékkel, melyek ugyanily tárgyról, szintén gya kori ismetléssel, s verses alakban fordulnak elő. Azonban ez sok tért venne igénybe. Lásd Grimm 10.—27.—41. sz.: kivált az utóbbi igen rokon a magyarral.

se' ringatta a kis madarat. Ekkor elment a kis madár a kakas-hoz: „kakas, kapd föl a férget.” Szalad a kakas, kapja a férget, szalad a féreg, fúrja a furkót, szalad a furkó, üti a bikát, szalad a bika iszsza a vizet, szalad a víz, oltja a tüzet, szalad a tüz. égeti a falut, szalad a falu, kergeti a farkast, szalad a farkas, eszi a kecskét, szalad a kecske, rágja a kórót — a kóró bezzeg ringatta a kis madarat.“ *)

Tartalmán e naiv meséknek nincs mit fejtegetni; de figyelemet érdemel az elbeszélés alakja. Mindkét mese az éngyűjteményemben jelent meg, s mindkettőt szóról szóra úgy vettem föl, a mint még tíz éves koromban papírra tettem: soha e meséket más szavakkal nem mondtuk volna, s az alak összeforrt a tárgygyal. Valódi tiszta rythmikus lejtésben folyik az elbeszélés: még zökkenés is alig található benne. A sormetszet ez:

nyúlok a | hamuba || meglőnek | puskával,
szaladok | dézsához || megvágna | ollóval,
kapkodok | kendőhöz || banya szúr | tüjével,
futok aj- | -tő mellé || kilöknek | lapáttal stb.

A kis kóró meséjében meg épen kétféle e metszet: előbb ilyen:

féreg nem ment || furkót fúrni,
furkó nem ment || bikát ütni,
bika nem ment || vizet inni. stb.

azután pedig, mikor e szomorkás hangulat az elért kedvező eredmény által megvidámul, s a cselekvény is mintegy meggyorsab bodik, a rythmus is élénkebb alakba csap át:

szalad a | kakas || kapja a | férget,
szalad a | féreg || fúrja a | furkót,
szalad a | furkó || üti a | bikát, stb.,

Gyűjteményem gyermek meséi közt több ily rythmusos próza is van még; például amaz igen ismert farkas-verem mesében (292 lap) a farkas és róka szóváltása:

„égszakadás | földindulás,
honnantudod? | őz komától,
hát őz koma? | nyúl komától,
hát nyúl koma | kakas komától,**)
hát kakas koma? | tyúk komától,
hát tyúk koma? | fején történt.

és alább ugyanezen mesében:

farkas-barkas | jaj be szép,
róka-bóka | az is szép,

*) A hangulat hasonló Grimm 30. számában.

***) „Kakas”—két rövid egy hosszúért, — jogos.

özöm-bözöm | az is szép,
tyúkom-bukom | jaj be rút. stb.

melyhez rokon már Erdélyinél is van (193 l.) csakhogy a vers mérték tekintetében hiányosabban :

farkas barkas, szép név,
róka bóka, szép név,
öz, böz, szép név,
tövises disznó, nem szép név.

Lám! nemzeti versidomukhoz még a prózai elbeszélésekben is található anyagot. Hogyne volna tehát erős ezen alap! —

Ha ez elmondott mesécskék nagy mértékben gyönyörködte-
tik a gyermekeket, van egy más mesefaj, mely boszantásukra
találtatott föl: a c s a l i m e s é k. Nagy szavakkal kezd a mesélő
valamit, s a várt hosszú mese helyett hirtelen elcsapja a végét.
Például (Merényi III. 10 és Arany 326): „Volt egyszer, hol nem
volt, az óperenciás tengeren is túl, volt egy ember, annak volt
egy nagy juhnyája, ezt a nagy juhnyáját át kellett hajtania egy
keskeny hidon. Hajtotta, hajtotta, de a juh nagyon sok volt, a
hid meg keskeny volt, biz azt még mostanig se hajtotta keresztül.
Várjuk meg, míg áthajtja, akkor majd én is tovább mondom.“ —
Vagy egy másik: „Hol volt, hol nem volt, kidült-bedült kemen-
czének egy csepp oldala sem volt, a hol jó volt, ott rosz nem volt,
a hol rosz volt, ott jó nem volt, volt egyszer a világon egy üveg-
hegy, annak a tetején egy arany kastély, annak az arany kastély-
nak egy nagy pinczéje, a nagy pinczében egy nagy láda, a nagy
ládában egy kis láda, a kis ládában egy iczi piczi nyulfarka, a
mi csak i l y e n rövid volt ni Ha a nyulfarka olyan rövid
nem lett volna, az én mesém is tovább tartott volna.“ — De van az-
tán gonoszabb csali-mese is, mely a hallgató elrémitését, képze-
letének fölcsigázását, s aztán gyors fordulattal megrettentését ve-
szi czélba; ilyen például ez (Merényi II. 209 l.): „Egyszer egy szol-
gáló szállást kért egy vén asszonytól, a ki boszorkány volt. Este
mondja neki a boszorkány, hogy mossa meg a lábát. A leány mo-
sogatni kezdi a vén asszony lábát, s egyszer azt mondja: „jaj,
nénémasszony, be sárga ez a kend lába,“ — „sárga bizony, édes
lyányom, mert sok halottat meggázoltam véle.“ Megint mondja a
leány: „jaj, nénémasszony, be sárga ez a kend keze“ — „sárga bi-
zony, édes lyányom, mert sok halottat megfogdostam véle.“ Har-
madszor is megszólal a leány: „jaj, nénémasszony, be sárga a
kend foga“ — „sárga bizony, édes lyányom, mert sok halottat

megettem már véle Hamm téged is bekaplak ? (s itt az elbeszélő fogával valamelyik hallgatólhoz lap). — A másik mese meg neveltségessé teszi a társaság valamelyik tagját. Ilyen Jókainál (7 sz.) ez: „Egy vén leány végrendeletében három darab izét hagyott: egyet a vén legényeknek kik, megházasodhattak volna, másikat a vén leányoknak, kik férjhez mehettek volna, s még sem tették Itt az elbeszélő elhallgat, s ha valaki kérdezi, hogy hát a harmadikat kinek?—rá mondja: annak a ki kérdi.“—

Szenkőzt ezen kedélyeskedő dévajsággal van még végül egy faj — felosztásom szerint a legutolsó — melyben a legszilajabb é'cz csapong határt nem ismerőleg. Merő képtelenségeket, paradoxonokat halmaznak ezek rakásra, hogy megnevettsék a fonó-kai társaságot. Ez az irány magyar népiünknek különben is kedvencz műlatsága: a legkomolyabb mesét is többnyire ily mondatokkal kezdi és végezi, *) s a vőfélyi versek, lakodalmi diktiók mind ily badarságokból vannak készítve. Példaként álljon itt egy mese kézirat gyűjteményemből: „Volt nekem egy édesapám, mikor az még kis gyerek volt, én már jó nagy leány voltam. Kimentem az erdőre, láttam tüzet vizet; fáztam, melegedtem; felnyergeltem a nyeret, fejem alá tettem a fakót, lefeküdtem; reggel, délben, vagy uzsona-tájban fölkeltem, — nem volt a fakó, megtették a farkasok. Megállj, farkas, majd megfakózlak én! Elmentem a farkasok után. Jöttömben mentemben felmásztam egy ugorkafára, megráztam, ugyancsak hullott róla a krumpli. Oda jön egy vén asszony, azt mondja: ne bántsod, Janesi, azt a retket, répát, mogyorót, nem neked ültettem a káposztát. Megijedtem, leugrottam az ugorkafáról, felkaptam egy diót, ketté haraptam, egyik esőlnak, másik az evező. Átveztem a Tiszán. A Tiszát az alatt felszántották; vetettek bele répát, dudát, trombitát; édes apámnak is volt benne két véka korpavetése. Lekaszáltam, lett belőle három véka árpa, mire kiszeeletem, lett belőle négy véka tisztabúza. A búzát elvittem a malomba, de a malom nem volt otthon, oda volt a sinai hegyen epret szedni. Én is ledugtam az ostornyelem az ökör elébe, hogy el ne induljon, — mentem a malom után. Mikorra visszahoztam, nagy fa lett belőle; a közepe od-

*) Más népek meséiben ilyet nem találtam. Nem tudom a gyűjtők műlasztása-e? — de alig hiszem, hogy az volna.

vas volt, tele volt seregély-fészekkel. Próbáltam az odún bedugni a kis újjam, de nem fért; próbáltam a fejemet, hát könnyen becsuszant, de bele is szorúlt. No most mit csináljak, hogy vegyem ki a fejemet? akkor jutott eszembe, hogy van otthon az apámnak egy baltája meg egy szekerczéje; haza szaladtam hát érte. Mire haza értem a balta hatot fiadzott, a szekereze meg kilenczet. Felkaptam egyet, azt se' néztem, melyik az öregebb, kivágtam a fejemet. . . . a ki nem hiszi nézze meg, most is itt van a nyaka mon.“ — Ide sorolható az a mese is: melyben a cigány fiú elmegy deákszót tanulni, s utjában meglátván egy turkáló disznót egy lebegő inget, egy földön mászó rákot, s egy nádasban esörtető bikát, így kezd beszélgetni: „Kau is, dūr is; ing is, lóg is; rák is, mász is; bika töri nád is“ — s ezzel haza megy, hogy ő már tud deákul. *) De még sokkal jobb a rák és mász szavak hangzása általi szójáték Kriza 19 sz. meséjében: „Egy papné elküldi szolgálóját a patakra edényt mosni. A leány ott meglátt egy rákot, s nem tudja mi lehet az. Arra megy egy huszár, s kérdezi tőle. A bizony rák, felel a huszár. Közelebb megy a leány, nézni kezdi, s azt mondja: a bizony mász. A bizony rák, mondja a huszár. A bizony mász, pattan fel a leány. De bizony rák szól dühösen a huszár. A leány megharagszik, minden edényét földhöz veri, s mondja nagy mérgesen: az isten engem így pusztítson el, ha nem mász. A huszár is leúgrik a lóról, kirántja a kardját, elvágja a lova nyakát: így vágja le a hóhér nyakamat, ha nem rák, — s azzal nagy dühösen elmegy gyalog. A leány is haza megy. Kérdi a papné, hol az edény? s a szolgáló elbeszéli, hogy mi történt. Hát te az én szép edényeimet ezért verted földhöz? mondja felfortyanva, s kapja mérgében az új bundáját, bele veti a kemenczébe: engemet a tűz lángja így égessen meg, ha mind a ketten bolondok nem voltatok. Haza jön a pap is, hallja mi történt, ő is neki mérgesül kapja a palástját, összedarabolja fejszéval, s mondja: a hóhér így vágjon engem össze, ha mind a hárman bolondok nem voltatok. Jön aztán a mester, a kúrator, az egyházzfi, mindenik hasonló méregbe forran; végre odamegy az egész falu, s felgyújtják a pap házát: a tűz minket így égessen meg, ha mind a heten bolondok nem voltatok.“

*) Arany L. 37 lap.

De elég is lesz ennyi a mesélgetésből.

Mielőtt fejtegetésemet befejezném, helyén lesz néhány szót mondanom a magyar gyűjtők elbeszélési módjáról.

Fenebb, a jelvi mesékről szólva, kiemeltem mennyire alakítják a meséket, egész lényegükig, a különböző népfajok felfogása, elbeszélési képessége vagy az égalji s ethnographiai viszonyok. — Aunyvival fontosabb tehát, hogy a mese lehetőleg eredeti alakjában kerüljön az irodalom elé, körülbelül úgy, a mint azt egy ügyes mesemondó, minden felesleges szószaporítás nélkül, de mégis a nép által kedvelt s többnyire beszöni szokott szószaporítás fölvételével, fonókában vagy kukoricza-fosztásnál elmondaná. *) Azonban idő kellett reá, míg ez az irány elismerésre jutott. Mikor a mesék gyűjtése Németországban 1812 körül nagyobb lendületet vett, igen fekapott, a Grimmek minden ellenzése daczára is, az ideálozási modor: szépíteni, a classicismus színvonalára emelni igyekeztek a meséket, s gyakran nem áallák magát az anyagot is megmásítani, hogy „költőibbé“ tegyék az elbeszélést. Ehhez az irányhoz tartoznak Gaal György és Majláth német nyelven megjelent gyűjteményei; s különösen Majláth egészen classica irodalmi becseset akarván meséinek adni, azok ez által elveszték naivságukat, s lett belőlök: ibolyából csináltvirág. Ez a hiány, természetesen, teljesen megvan Kazinecy Ferencz fordításában is.

Az Erdélyi által szerkesztett „Népdalok és Mondák“ meséin meglátszik, hogy minden darabot más-más gyűjtő tett papírra, s az így, változatlanul jelent meg; egyik népi, másik irodalmi, harmadik dagályos vagy áradozó nyelven van írva, s ehhez képest van köztük az elbeszélés tekintetében jó is, rossz is. — Erdélyi magán-kiadásán hasonlóan több kéz nyoma látszik. **) ? Gaal magyar meséi egyenesen katonák dictálása után vannak szóról szóra írva, s ez teszi előadásukat igen hosszadalmassá, s majdnem élvezhetetlenné. A katona, külső tartományokba jutva, különben is többnek hiszi magát az otthoni parasztnál, szereti be-

*) Nem akarok itt tanácsokat adni a gyűjtőknek. Hogy a népmesék elbeszélésénél mi tartandó különösen szem előtt, kimerítően ki van fejtve a Szépirodalmi Figyelő II. k. 1. és 2. számaiban. Az ott mondottak az én véleményem is.

**) Erdélyi meséit bírálta Ipolyi Arnold a Magyar Sajtó 1855. octob. 7. számában.

szédébe az idegenes kifejezéseket vagy szavakat belevegyíteni, hogy ez által másoktól megkülönböztesse magát Szavai mesterkéltek, beszéde természetietlen lesznek. E hiba aztán még inkább fokozódik, ha szavait egyenesen papirra teszik: még czifrában beszél, s még inkább elrontja a nyelvet. Gaal gyűjteményén mind e hiba nagyon túlságosan érezhető: hosszadalmas, izléstelen előadás, katonai otrombaságok, laktanyai élczek, s e mellett gyakran egészen elmosódott cselekvény, vagy ki nem magyarázott részletek. — Merényi gazdag készletével rendelkezik a népies kifejezéseknek; de neki nagy hibája, hogy az elbeszélést idealizálja, túlságosan részletez, mindent apró minutiáig leír, s gyakran csupa népies szavakból oly poétai fátyolokat sző, melyek aztán sem népiesek, sem szépek. De mi legfőbb hibája, gyakran maga phantasiájából csinál egész episódokat vagy alakít magán a mesék anyagán is, a mi által aztán gyűjteménye elveszti hitelességét. Ha mythologiai adalékokról van szó, én nem mernék hivatkozni az általa használt részletekre: s például mindeddig nem tudom, hogy a nála több mesében szolgál-szellem minőségben szereplő tizenkét I g a z, kiket se magam nem hallottam a nép közt emlegetni, se más gyűjtőnél vagy Ipolyinál nem talállok, valóban népi tündérek-e, vagy csak az ő phantasiájának szüleményei? Pedig az ily gyűjteményeknél éppen az a plagium, ha a gyűjtő saját eszméjét a népé gyanánt adja ki. *)

Legegyszerűbbek s legnépiebbek Kriza székely és Pap Gyula palócz meséi: amazok mind tájéjtés szerint, ezek, egynek kivételével, egyszerű irodalmi nyelven közölve. Mindkettő azért is különösebb érdekléssel bír, mert nemzettüknek ama sok tekintetben isolalt két népfajától kerültek ki. — Pap meséiben a palóczok alakító működésének igen kevés eltérő nyoma található; ugyanoly cselekvény fejlődés, ugyanoly viszonyok festése van bennök, mint az alföldről került mesékben. **) Ellenben Kriza meséin igen élénk a székely elme idomításának kinyomata. A cselekvény csak oly bonyolodott ugyan ezeknél is, mint a magyar me-

*) Merényi részletes bírálatát lásd Szépirodalmi Figyelő. 1862, 1, 2, 3. sz. — Koszorú, 1864. 9. sz.

**) Pap Gyula gyűjteményeinek bírálatát lásd Koszorú 1865. 19. 20. szám.

sékben, de az elbeszélés folyama mégis gyorsabb, nincs annyi szószaporítás, annyi stereotyp toldalék; az alföldi népnél annyira kedves kezdő és bevégező czifraság itt elmarad, s a mese végére legfeljebb csak ennyit tesz oda az elbeszélő: „holnap legyenek (a mese szereplői) a kendtek vendégei.“ — Ime, a hegyi vidék lakóinak fentebb érintett kevesebb-beszédősége itt is igazolni látszik magát. Ezenkívül gyakori czélzás van Kriza meséiben a hegyi vidékre: a vándorló hős nem az operenciákra, hanem „a hetedik havason is túl“ jár, aztán irtoztató meredek üveg-hegyeken, melyekhez azonban a nép következetes észjárása nem felejt el gyémánt-patkót is alkotni, kell le és föl ereszkednie; a boszorkányok tanyája a fekete havason van stb. Szóval Kriza gyűjteménye, a mesék tekintetében is, igen tisztán előtünteti a harisnyás székely gondolkodás-módját, s bár hasonlót mondhatnánk valamennyi gyűjteményünkről.

A fentebbiekben elősoroltam, Tekintetes Társaság, mindazon elemeket, melyeket a nép ezen egyszerű elbeszéléseiben találni véltem.

Az említett faj kétségtelenül létezik valamennyi. Az osztályokat lehetne más sorban alkalmazni: el lenne választható egymástól a tan- és jellem-mesék faja stb, — de ez már az egyéni felfogás dolga, s én, az „omne trinum perfectum“ elvnek megőrzéséért is, helyesebbnek tartám a követett úton haladni.

A mi elnevezéseimet illeti, ezekhez nincs miért ragaszkodnom túlságosan. A jelvi mese kifejezést magam sem tartom kielégítőnek, mert azon első osztályban sok mese található, melyekben a jelképies alapnak bennrejlését nem hiszem: de mégis kielégítőbb akár a tündérmese akár a csudás mese kifejezéseknél, mert hiszen a tündérek minden osztályban szerepelnek, csudás vonás nélkül pedig alig van csak egyetlen mese is. Szint' ily hiányos a jellem-mese nevezet, mert az ezekhez sorozott mesék nem annyira bensőleg jellemeznek, mint inkább külsőleg irnak le valamit; azonban jobb kifejezés nem-létében megtartám Henszlmannu amaz elnevezését, melynek legalább már multja is van.

Buzdító szavakat intéznem az elmondottak folytán, a nép mesék gyűjtése iránt, a Tekintetes Társasághoz, fölösleges és elkopott plraseologia volna: jelenleg is el van a gyűjtés rendelve, s ha megjelenése késik, nem a társaság jó akaratán múlik az.

Bevégzem fejtegetésemet, mely már is hosszabbra nyult mint tervezém, s mindenesetre hosszabbra, semhogy egy, sőt két felolvasás körébe is teljesen beleférne. Azonban még így is folyvást fenyegetőleg érzém fölöttem lebegni a horáci mondatot: „brevis esse laboro“

ARANY LÁSZLÓ.

AZ ÚJABB OROSZ IRODALOM.

Nouvelle phase de la littérature russe. Par A. Herzen. Bruxelles et Gand 1864. — „Dziennik literacki“ leMBERGI lengyel folyóirat cikkei ugyanerről.

A tulajdonképeni orosz irodalom a XVIII. században, I. Péter reformjaival veszi kezdetét. Miut új Minerva áll elő, tetőtől talpig diplomákba s akadémiai egyenruhába öltöztetve. Nincs naiv korszaka, nincs normális hitvallása. Alapját megvetik Kantemir herczeg satyrái; nagyobb kiterjedést vesz Von Viezen vígjátékai által, míg Gribojedoff keserű mosolyához, Gogol palástolatlan iróniájához s az új iskola félelmet s határt nem ismerő negatiójához ér.

Az egyetlen nagy költő s nagy művész, ki terjedelmes szép költeményével s aesthetikai nyugalmával kivételt képezhetne, Puskin, a ki „Anyégin“ című művével egy társadalmi herének szomorú, teljesen nemzeti alakját állítja elének.

Volt ugyan a civilizáció behozatala előtt keletkezőben egy más irodalom; e közt azonban, s a civilisált irodalom közt minden érintkezési pont hiányzik. Nyelv, írásmód, kifejezések, mind különbözők. Alacsony, szegény irodalom volt az, mely a tisztán népies lyra első hangjainak, s a számkivetett és üldözött vallásfelekezettiek ájtatos elmélkedéseinek adott kifejezést. Voltak benne édes, szomorú, de nem jajveszéklő dalok, olykor kicsapongó jó kedv rohamai által is sugallottak. A vallási értekezéseket mindig sötét, vad, ascetikus színezet jellemezte. Az énekekből, melyek anyák-, dajkák-, öreg cselédeknek szóló hálaömlengéseket tartalmaztak, egy-egy olykor a civilisált világba is eltévedt. A secták titkos irodalma azonban erdőkben s távol fekvő falvak ölén maradt elrejtve, hogy a rendőrség s az orthodox egyház ket-

tős figyelmét elkerülje. Csak a legújabb időkben kezdtek néme-lyek amaz énekeket s dallamokat a nép ajkáról ellesni.

Egyébiránt előlegesen is megjegyezzük, hogy ez irodalmi tanulmány folyamában, követve a régiebb orosz „jó társaság“ példáját, nem ezen elemi, nemzeti irodalomról fogunk szólni, mely az orosz császárság civilisátori censusát soha sem ütötte meg. Az irodalom, melyre figyelmünket fordítjuk, nem egyszerű mezei virág. Távol attól; exoticus virág az, melyet nagy költséggel ültettek át a szent-pétervári császári üvegházakba. Dürva parasztkéz sohase érintette. Ezen irodalom a kosmopolita Németország iskoláiban, a czári testőrség laktanyáiban s a burokraták irodáiban nevelkedett. Nem lépte túl soha a nemesség, s állami tényezők körét, voltaképen maga is a szolgálat egy neme, hivatal, functió volt. A németek ezen meg nem ütköznek; hisz náluk van „álladalmi philosophia.“ Így az oroszoknak is volt álladalmi irodalmuk, a kormány ukázaihoz képest a rendőrség által fentartva. A dologban csak az furesa, hogy a korona költségén nevelkedvén, mihelyt csak valamennyire is erősnek érezte magát saját lábain járhatni, botrányos hálátlansággal, nyakas oppositio- s ironiává változott.

Teljesen balul ítélne, ki azt hinné, hogy e mesterséges, nyugotról áthozott s német lében föltálat irodalom, orosz kezek által el nem sajátított, s egészen idegen maradt. Ellenkezőleg, igen eleven gyökeret vert a köves, kemény, sárral borított földben, hol, beteges bár, de nem életerő nélkül, fejlődésnek indult, mihelyt csak félig-meddig is megszabadult a pedáns kertészekről, kik a klasszikus szabályosságnak mindent fölládoztak, s jobban szerették a fák kül-alakját, mint a fát magát. Fejlődött, satyrával ajkain, s szívében megvetéssel az iránt, a mi környezé, a hogy fejlődnek a nagy városok utca-gyerkőczei a levegőt s világosságot nélkülöző keresztutczákban, szekér s utcai csatorna közt, beteges, ideges testtel, hirtelen növe, halványon, de kimeríthetlen erő birtokában, s koraérettséggel. Úgy, mint ők, élete első szakában, az orosz irodalom sem látott soha zöld mezőt, mert soha sem távozott a paloták előszobáiból. Megállapodott ott, a hol az államtisztviselő végződik, s a közönséges halandók kezdődnek. És ez nem is lehetett máskép, tekintve, hogy a közönséges halandó nem tudott olvasni, mert senkisép tanította rá.

A néptől idegen, létezésének benső szükségessége nélkül, emlékek hiányában, a multtal szakítva, megvetve mindent, a mi orosz, a brutális erőt s katonai dicsőséget kivéve, megvetve végre önmagát, szemlélve a társadalom nevetséges helyzetét, melyet a kormány, hogy úgy szóljunk, civilisátió-fenyítékre ítél: ez irodalom szemlátomást magán viselte kivételes és forradalmi eredete következményeit.

I. Péter erős birodalmat akart, szenvedőlegesen népességgel. Megveté az orosz népet, csak erejét és számát szerette, s alattvalóinak nemzetiségükből való kivetkőztetésében még előbbre haladt, mint a mostani kormány Lengyelországban.

A szakálviselés büntettnek, a kaftán lázadásnak vétetett; a szabók halálbüntetéssel fenyegettettek, ha az oroszoknak orosz ruhát készítenek — ez volt az ő nec plus ultrája.

Kormány, úr, tisztviselő, irodafőnök, intendáns, idegenek, folyvást s legalább is hat nemzedéken keresztül tarták szem előtt I. Péter ama parancsát: szűnj meg orosz lenni, s érdemeket szerzesz a haza körül. Vesd meg apádat, szégyeld magad anyáért; feledj el mindent, a mit a szülei háznál tiszteletben tartani tanítottak, és parasztból, a mi vagy jelenleg, leszesz civilizált német s mihelyt egyszer kellőképen kiműveled magad, s jól megnémesedel, a cár megjutalmaz: úr válik belőled. Magadnak lesznek parasztjaid, s alkalmilag megveheted anyádat, ha rabszolga, vagy eladhatod apádat, ha nem szabad. *) Mily nevetés!

Ne gondolja senki, mintha a muszka panszlávok példájára, sajnálnók az Oroszországban I. Péter előtt uralkodott szokásokat, erkölcsöket, melyek az erőszakos forradalmat elkerülhetlenné tévék. Csupán morális következményeiről szólunk itt az említett, furesa paedagogiának.

*) Nem kell hinni, hogy ez túlzás. A paraszt rabszolga, katonának besoroztatván, vitézség által, vagy sok évi szolgálat folytán, tisztí rangra vergődhetett, megházasodhatott gazdagon, s megvehette egykori földes urától a jószágokat, melyekhez családjá kötve volt. A tulajdonos fiúnak aztán teljes joga volt eladni apját, s ez, mint tulajdona, panasz és ellenkezés nélkül engedelmeskedni volt kénytelen. Voltak tevékeny patriarcháink a vidéken, kik a hasznost, kellemessel vegyítvén, amerikai szokás szerint pénzért adták el saját törvénytelen, boldogtalan szolgálóik vagy rabnőik-től született gyermekeiket. S ez állapot tartott 1861-ig!

A czárizmus kétségbevonhatlanul alatta állott a pétervári kormánynak. Ez utóbbiban volt forrongó elem, nyugtalanság, a jövő felé törekvés, s ezzel a jelen állapotból való kibontakozás lehetősége; míg a régi kormány teljesen nélkülözött minden mozgást, s volt helyette valódi stagnáció, értelmiség, eszmény, cél hiánya. Egyszer már a külveszély elmúltával, nem félvén többé sem a mongoloktól, sem a lengyelek, s lithvánoktól, a czárizmus nem tudta, mit tegyen. Volt ugyan benne némi félnék velleítés az az újításhoz; de süket s altató levegő nehezült byzanci trónusára. A nép, a rabszolgaság kiterjesztése s nagyobb erőre kapása folytán szerencsétlenebb, mint valaha, kétségbeesett mozgalmak után, már érzéketlenségbe kezdett süllyedni. Oroszország éjszaki Chinává kezdett válni. Szerencsére az álom nem volt nyugodt. Zavarta a szemrehányásnak és bilincseknek hacsak erőtlen érzése is; s a föl nem használt erők zajlása, elárulva az organicus betegséget, a magasabb osztályok mély romlottságában nyilatkozott.

Ezen inkább érzett, mint formulázott betegség, s elégtelenség végre I. Péter erőszakos, türelmetlen s újító egyéniségében talált képviselőjére.

Amaz érzéketlenségbe s álomkórságba süllyedt világ hirtelen, erőszakosan lázas tevékenység terére ragadtatott. A felsőbb réteg, mely egyedül zaklattatott föl a mozgalomba belerántva, mindinkább elvált a tömegtől; a tetőzet és alapzat közt minden emberi viszony megszűnt, s a válás és szétmenés e processusának közepette jött létre az orosz irodalom, pártfogolva a kormány által, mint a nyilvános szolgálat egyik ága. Fontolóra véve a sajtószertű helyzetet, könnyű fölismerni a két egyedüli ösvényt, melyen ez irodalom haladhatott. A választás csak a teljes kormányi színezet, — mely miután a civilizációt az állam képviselő, épenséggel őszinte is lehetett — s az ironia és sarcasmus jellemű között volt lehetséges, mely utóbbi egyedül illet oly emberekhez, kik két egymáshoz nem való világ közé voltak helyezve, éktelen egyenetlenség, valódi farsangi bohózat közé, hol nyüzsgött a kiáltó ellentét, hol senkisémet ismerkedett senkivel, s hol a vad- s a borzasztóba csak a nevetséges vegyült. S így is történt. A dithyrambok és dicsdalok hideg, pöffeszkedő költészete latin, német s francia minták szerint gyártva, még a pétervári társadalomban sem talált népszerűsége.

Az első valódi s állandó irodalmi siker Von Viezen II. Katalin uralkodása alatt irt vigjátékainak jutott.

Von Viezen, fölötté civilisált ember, bölesész az encyclopaedisták szellemében, maga is a magas társaság tagja, sok időt töltvén a párisi orosz követségnél, nem fékezhetette satyrikus hajlamát azon társadalom láttára, mely, félig barbár, a kiváló civilisatiót majmolá. Föltette magában színpadra hozni e furesa keveréket, a mi teljesen sükerült neki. „Dandárnok“-ának (Brigadjer) sikere roppant s tökéletes volt. Potemkin hg. ki minden fogyatkozásai mellett is eléggé fejlett szellemmel bírt, midőn a „Dandárnok“ első előadása után, melyen jelen volt, a színházból kijjőttek a szerzővel találkozott, megragadta kezét, s megindult hangon mondá: „Von Viezen, most halj meg!“

Von Viezen ennél okosabbat tett. irt egy második vigjátékot. A „Kiskorú“ (Nedorosta) még nagyobb sikert aratott, mint a „Dandárnok.“ E mű fönmarad az orosz irodalomban, mint az I. Péter idejében újjá született magasabb orosz társadalom szokásainak élethű rajza.

Ezen első kaczaj — Kantemir I. hg. satyrái csak utánzás voltak — messze hangzott, s a nagy gúnyolódók egész sorát keltette föl. S ezen könyvek közt nevetőknek köszöni az orosz irodalom legtöbb sikerét, s Oroszországra gyakorolt befolyásának legnagyobb részét.

A kaczagás — ügymond Herzen — ezen önostorozás, volt expiatiónk; egyetlen óvás, az egyedül lehetséges boszú, de ez is csak igen szűk határok között.

A mint a lelkiismeret fölébredt, undorodva tekintettek az emberek az őket környező életre: semmi önállóság, semmi személyes biztosság, semmi szerves összefüggés a néppel. Maga a lét is csak a nyilvános szolgálat bizonyos neme volt. Panaszzkodni, óvást tenni — lehetetlen. Radiscsew megkísérté. irt egy könyvet. komolyat, szomorút, könyekkel tele. Szót mert emelni a boldogtalan rabszolgák ügyében. II. Katalin Sibiériába küldte, mondván, hogy ezen ember Pugacsewnél is veszélyesebb. Gúnyolódni kevésbbé volt veszélyes: a düh hangja a nevetés álcáját vette föl; és nemzedékről nemzedékre hangzik a keserű szilaj nevetés, mely ama bizarr világgal, amaz oda nem illő környezettel minden solidaritást kerülni törekedett, s hogy vele össze ne vegyüljön,

újjal mutatott reá. Nincs tán a világon más nemzet, mely ezt elviselje, irodalom, mely erre szánná magát. Az egy Anglia képez tán kivételt. És mégis Byron kaczajának s Dickens keserű éleznének megvannak határai. A mi leplezetlen iróniánk, szenvedélyes önbonzolásunk nem állapodik meg sehol, nem hökken vissza semmi sértéstől, mert nem ismer semmi szentet, a mit profanálnia lehetne. I. Péter nevelési rendszere megtermé gyümölcseit.

Von Viczen vigjátékai után, s ez is csak 50—60 év múlva, a legnagyobb irodalmi siker, a mint várni lehetett, ugyanazon fajú műnek jutott. Azon időközben semmi figyelemre méltó sem jött létre.

Az orosz értelem, a nemzetiségből kivetkezve, erőtlen, ingatag, egészen utánzásra adva magát s majd a martinismus, majd az encyclopaedismus felé hajolva, üres, szintelen és kierőszakolt könyveket gyártott, melyeket akkor kevesen olvastak, ma mindenki elfeledett.

Gribojedoff vigjátéka: „Goré ot uma“ I. Sándor uralkodása végén jelent meg, s kaczaja által összekapcsolta az újabb Oroszország legverőfényesb korszakát — remény s morális ifjúság korát,—Miklós uralkodásának sötét, hallgatag idejével.

Hogy Gribojedoff művének horderejét s befolyását Oroszországban kellőleg méltányolhassuk, azon időkre kell visszamenünk, midőn „Figaró lakodalmá“-nak első előadása Franciaországban államesinynek tekintetett. Ezt az orosz vigjátékot olvasták, könyv nélkül tanulták és másolták a császárság minden zugában, még mielőtt színre került, mielőtt a könyvvizsgálat az imprimatur-t ráírta volna. Miklós czár beleegyezett színrehozatalába, hogy megfoszssa a tiltott gyümölcs csábjától, s megeskítvá kinyomatni is engedte, hogy a kézirat terjedésének gátot vessen.

E mű tárgya még egyszer a magasabb orosz és főleg moszkvai társadalom vacuum horrenduma. Azonban ezek már nem a Von Viczen korabeli régi jó idők. Fél század sok változást okozott. A színek nem oly élénkek, s a nevetés kevésbé vidám. Gribojedoff előkelő körei jobban adják Párist, bár még e haladás daczára is, az orosz bagariát már tíz lépésnyiről megérezni.

Milyen volt századunk elején a magasabb muszka társadalom, melyben a nyugotiak phantasiája régi bojárakat fe-

dezett föl, kik kitartó oppositíót képeznek, kiknek ugyan hibás meggyőződések vannak, de mégis van meggyőződésük, — erről eléggé hü fogalmat szerezhetni Miss Vilmott híres leveleiből, melyek Daskoff hgnő emlékiratai után közöltettek. Gribojedoffnak, ki 1795-ben, e generáció közepette született, nem kellett messze mennie a szülői háztól, hogy saját szemével láthassa amaz elbocsátott dignitarius kísérteteket, kik képeséghiányuk, hitványságuk, sőt erkölestelenségük üregeit rendjelekkel s fényvel takargaták, s e feledékenységből eltemetetlenül maradt tetemek körül a cliensek, eselszövek, naplopók egész seregét, kik az etiquette szabályaihoz idomitották létüket, s kikre nézve a közügy idegen volt.

Az 1810—1820 közti időszak nem nagy, de közben esik az 1812-ik év. A szokások ugyanazok; ugyanazon urak térnek a vidékről a leégett fővárosba vissza. Valami változás azonban észrevehető lett. Keresztül vonult a forradalom szellője, s a mit útjában megérintett, nem maradt többé a régi.

„Csacski, — Gribojedoff vigjátékának hőse, — ki méla, hontalan iróniájával, nyugtalanságtól zaklatva s eszményi ábrándokkal tele, Sándor uralkodásának végén feltűnik: decembrista, olyan ember, ki befejezi I. Péter korszakát, s legalább a láthatáron törekszik fölfedezni az ígért földjét, . . . melyet nem lát meg.

Szóltanul hallgatják, mert a nemzedék, melyhez beszél, bolondnak tartja, s háta mögött gúnyt üz belőle.“

II.

Az 1812 és 1825 közti idő a civilisátori kor utolsó organikus szaka Oroszországban. Befejezték a programot, sőt túl is mentek rajta.

Erős birodalmat akartak; Sándor német fejedelmek táboraratól környezve tért vissza Párisból. Akartak civilisált nemeséget; az aristocrata fiatalság liberális, sőt forradalmi szellemű volt, s azon idők legtüzesebb radikáljaival vetélkedett.

Azon naptól fogva, midőn a civilisátió elég erősnek érezte magát arra nézve, hogy protectió nélkül ellehessen, s a kormány észrevette, miszerint az gyámsága, s irányadó befolyása alól kezd kisiklani: az összeütközés a pártfogoló despotismus s a párt-

fogolt civilizáció közt, elkerülhetlenné vált. Az alig megkezdett harc az autokratia javára dőlt el. A kérlelhetlen repressio harmincz éven át lehetlenné tett minden kormányon kívüli politikai kezdeményezést, visszafojtá a még ki sem mondott szót; lenyűgözé a gondolatot, s törekvésével ellenkező, egészen más irányt jelölt ki neki.

Midőn az általános roszullét multával, mely Miklós uralkodása első éveinek terrorismusa folytán beállott, az elmék magukhoz tértek, az exotikus előítéletek, máshonnan hozott vélemények s elsajátított hagyományok mögül egy szörnyű kérdés kezdett előtérbe lépni.

Az illetők aggodalommal vették észre, hogy nincs nép. Az orosz civilizáció épülete levegőben függőnek bizonyult be, vékony ezernaszálon, melynek végét a kormány tartja. De mi volt oka a nép ama közönyösségének, amaz apathiának a szerencsétlenség és szenvedés közepett? Az orosz nép története valójában szomorú látványt nyújt. Ezer éves lét ideje alatt földadata volt elfoglalni s megművelni roppant földterületeket, s megőrizni féltékenyen, mint faja illetőségét. Ha birtokait vész fenyegeti, ő fölkel s halni megy azok védelmében; de mihelyt egyszer területének épsége biztosítva volt, újra passiv közönyébe esik vissza, melyet a kormány s a magas osztályok annyira ki tudnak zsákmányolni. Pedig e népben nem hiányzik az elszántság, sem az erő, sem az ész. A paraszt Oroszországban fejlettebb, mint bárhol másutt Európában, Svédországot, Schweiczozt és Olaszországot kivéve. *)

A dolog általán így állt: Az orosz nép mintegy geologikus kincsnek tekintetett, melyet a vele semmi létrekonságban nem lévő felső társadalmi réteg föld be. Az alvó erők, a rejtett képességek e kincs körében sohase ébresztettek föl teljesen, s vagy alhattak valamely új özönvizig, avagy föl is ocsúdhattak, más elemekre bukkanva, melyeknek képességek volt ama kincset megtermékenyítés által új életre ébreszteni. Innét a kérdés: hol vannak azon elemek, és milyenek? Ha az orosz nép tíz század alatt rájuk nem akadt, ki áll jót értte, hogy a következő ezer

*) Ha Herzen úr e részben jobban volna informálva az orosz néptől kevésbbé messze fekvő helyeken is találta ily „fejlettebb kivételeket.”

év folytában megleli? Ez esetben csak a szomszéd Tibet és Bokhara állapotához hasouló lét vár reá. Egyébiránt népeknél, melyek a történelemben még föl nem léptek, az időszámítás helyén kivüli; az ő *activ szolgálata*uk még meg nem kezdődött.

Emberek, kik nem szeretnek letérni a járt útakról, — melyek az igaz, legjobban vezetnek, ha szó van egy ismert helyről más, hasonlólag ismert helyre menni — az ily emberek akkor is azt mondák, a mit ma mondanak: De honnan a föltevés, hogy az orosz nép fejlődése különböző lehet attól, mely más újabb európai népek constitutiójából keletkezett? A kérdezettek válaszolhaták: Honnan? Ki tudhatja azt? Se nem kiváltság ez, melyet fentartani akarunk, se haszon, a melyért eszünkbe jut. Oroszországnak se több se kevesebb küldetése nincs, mint bármely más nemzetnek; a zsidó eszmét sohase vallottuk magunkénak. Mi csak a tényt erősítjük meg. És mihelyt azt állíthatjuk, hogy az orosz élet hiányában van a hódítási elemnek (?), az önkormányzati erőnek, a polgári képességnek, azt is van jogunk állítani, hogy a visszabátási elem, a kovász, mely az orosz népet erkölcsileg szerves forrongásba hozhatná, ama korszakban ismeretlen volt, s jelenleg is alig sejtethető.“ Világos volt 1825 után, hogy a magasabb osztályoknál nem létezett ez élesztő; hiányzott az a „civilisátiónban,“ hiányzott a kormányban. Mert a kormány mögött, midőn civilisátori szerepéből kilépett, csak a magához ragadott erő, s a nép apathiája volt.

Ekkor történt, hogy az érzékenyen sértett elméket a kétségbeesés nyugtalanossága s fájdalmas skepticismus ragadta meg. Az entusiastá Csaczkí (Gribojedoff vígjátékának hőse), decembrista lelke mélyéből, helyet csinál Anyéginnak, Puskin hősének, — embernek, a ki únja magát, s látja óriási fölöslegességét. Anyégin, ki mosolylyal ajkain jött a világra, minden énekkel sötétebb kedélyű lesz, s végre elvész a semmiségben, nem hagyva maga után egy nyomot, egy gondolatot sem. Ime a typus; és ettől fogva minden regénynek, minden költeménynek megvan a maga Anyéginje, vagyis embere, ki időlopásra van kárhoztatva, ki teljesen fölösleges, alkalmatlan, ki idegen lévén családja körében, idegen a hazában, nem akarván tenni rosztat, a jónak gyakorlásához pedig nem juthatván, habár mindent megkísért, végtére is

semmit sem tesz, kettőt kivéve: először, hogy soha sincs a kormány részén, — azután hogy sohase tud a nép részére állani.

Azok, kik Miklós idejében azt beszélték, hogy Puskin Anyéginje az orosz szokások Don Juanja volt, nem értették se Byront, se Puskit, se Angliát, se Oroszországot: ítélték a pusztá külforma után. Anyégin, Puskinnak legértékesebb alkotása; fél életén át dolgozott rajta. E költemény a deczember 14-ke utáni szomorú években érlelődött meg, s akad ember, ki állítani akarja, hogy az utánzás!

Anyégin se Hamlet, se Faust, se Manfred, se Obermann, se Treumór, se Moor Károly; Anyégin Miklós czár korabeli orosz, — csak Oroszországban lehetséges, ott azonban kikerülhetlen, s minden lépten-nyomon látható. Anyégin társadalmi here, tekintve hogy sohase volt foglalkozása; fölösleges a légkörben, melyben mozog, s a kinek nincs elég jellemereje, hogy abból kilépjen. Olyan ember az, ki halálig próbálja az életet, s szeretné megpróbálni a halált, hogy láthassa, vajon az nem ér-e többet az életnél? Mindenhez hozzáfogott, semmiben sem volt kitértő; minél többet gondolt, annál kevesebbet tön; húsz éves korában öreg, s öregedni kezdvén, szerelem által fiatalodik. Mint mi mindnyájan, ő is mindig várt valamit, nem lévén az ember oly esztelen, hogy tartósnak higgyen oly állapotot, a milyen akkor Oroszországban volt. Semmi sem történt, s az élet múlt. Anyégin egyénisége oly annyira nemzeti volt, miszerint ismétlődött minden elbeszélésben, minden költeményben, mely valamennyire föltűnt Oroszországban, — nem mintha utánozni akarták volna, de mert folytonosan föltalálták maguk körül s magukban.

Csaczkí okoskodó Anyégin, ennek bátyja. „Napjaink hőse“ Lermontofftól, Anyégin öcsese. A fiatal útas Solohub gr. „Taraatass“-ában, korlátolt eszű s roszúl nevelt Anyégin. A dolog úgy állt, hogy a ki nem volt rendőrkém, szükségképpen többé kevésbé Anyégin volt.

A civilisátió tönkre tesz, elmerít minket, mondja szerző. Azt eszközli, hogy terhére vagyunk másoknak s önmagunknak; hogy tétlenek, haszontalanok, szeszélyesek vagyunk; hogy excentricitásból kimerültségbe esünk, könnyelműleg vesztegetvén vagyont, szívet, fiatalságot, keresve foglalkozást, benyomásokat, szórakozást. Megragadunk bármit: zenét, philosophiát, szerel-

met, haditudományt, mysticismust, hogy szórakozzunk, hogy feledjünk a végtelen irt, mely nyomaszt. Civilisátió és rabszolgaság, s e mellett egy szelet papiros sem, mely biztosítana az iránt, hogy e két szélsőség izzéporrá nem zúz. Kiterjedt nevelésben részesítenek, belénk oltják az egykorú világ óhajlásait, törekvését, fájdalmait, de figyelmeztetnek: maradjunk rabszolgák, némák, szenvedőlegések, különben végünk van! Kárpótlásul följosítanak nyúzni a parasztot, s zöld asztalnál vagy poharak közt vesztegetni el a vér- s könnyadót, mit belőle kisajtolánk. A fiatal ember semmi valódi érdeket sem talál a szolgaság s nyomorult ambíció ezen világában. És mégis e körben kell élnie, mert a nép még messzebbre esik tőle. E világ legalább hasonló fajú bukott lényekből áll, míg közte s a nép között semmi érintkezési pont nincs. I. Péter oly annyira széttépett minden hagyományt, hogy azokat, legalább jelenleg semmi emberi erő sem képes újra összefűzni. Fenmarad a szétválás, vagy a harez, se az egyikhez, se a másikhoz nincs elég erőnk. Így áll azután elő Anyégin, ha elnem pusztúl az álladalmi házakban vagy a bástyaitregekben. Lop-tuk a civilisátiót, s Jupiter ugyanazon konoksággal akar fenyíteni a minővel kinozta Prometheust.

Anyégin mellett Puskin Lenszki Wladimirt tünteti föl, egy másik áldozatát az orosz társaséletnek, megfordított oldalát Anyéginnak. Ez erőszakos betegség az idült baj mellett. Azon szüziés, tiszta természetek egyike ez, melyek a romlottság s butaság közepett nem képcsek meghonosodni; melyek életüket ugyan a tisztátalan földtől vették, de többet semmit sem fogadhatnak el tőle, kivéve a halált. E vezeklő áldozatok, e halvány ifjak, a fátum bélyegével homlokukon, átvonúlnak, mint kitalasztott árvák, mint a megtestesült bánat s utánuk az éj, melyben éltek, még feketébb lesz.

E két typus közt: a költő, s fölkennt rajongó, s az elgyötört, elizetlenedett, hasztalan ember; — Lenszki sírja s Anyégin unalma között foly Oroszország civilisátiójának mély iszapos folyama, az ő aristocratiája, bürokratiája, tisztjei, zsandárjai, nagyhercegei, czárja, s amaz alaktalan, - alacsonyysága, - szolgaisága, - vad-sága- és irigységében néma tömeg, mely mindent elborít s megérez, — azaz örvény, mondja Puskin, mely mindent elnyelt.

Menekülni kellett ez örvényből minden áron. De a kapuban

elállta utunkat néptünk képében a sphynx, és senki sem tudta a talányt megfejteni. Az első nyomatékos hang, az első megfejtési kísérlet, mely egyébiránt egészen negatív válaszból áll: Csadaeff híres levele.

Az ő fölszólalása igen fontos esemény volt. Fülhivás, keltő szó volt az, mely megtörte a december 14-e utáni jeget. Akadt végre ember, kinek lelke a keserüséggel csordultig megtett. Elevenig ható nyelven, panaszos kifejezéssel s ölom nyugalommal beszéli el, a mi keserű a civilisált orosz szívében tíz év óta fülhalmozódott.

E levél végrendelete volt oly embernek, ki lemond jogairól, nem szeretetből örökösei iránt, de mert megunta. A hideg és nyers szerző számot kér Oroszországtól mindazon szenvedésekért, melyekkel a baromi állapotból kivergődni elég elszántsággal bíró embert elborítja. Tudni akarja, mit kapunk ez árért cserében, mivel érdemeltük meg e helyzetet. Reménytelen, könyörtelen alaposzággal fejtegeti e helyzetet, iszonynyal fordul el tőle; átkozza az ország multját s jövőjét. Csak azért emelkedik e sötét hang, hogy megmondja Oroszországnak, hogy léte még eddig nem volt emberi, hogy „Oroszország csak üres hézag az emberi értelmiségben; tanulságos példa Európára nézve.“ Azt mondja Oroszországnak, hogy multja haszon nélküli volt, jelene fölösleges, jövője pedig nincsen.

Az átkot dörgő, szörnyű aggastyán mellett pedig, az ifjú költő Lermontoff úgy énekelt:

„Fájdalommal nézek fajunkra; jövője üres és borongó; megöregszik tétlenül, összeroskad a kétségbeesés, s meddő tudomány terhe alatt.

„Elgyötör az élet, mint a cél nélküli hosszú út. Olyanok vagyunk, mint a korai gyümölcs, idegen árvák, melyek a virágok közé tévednek olykor; a megérés pillanatában lehullanak.“

„Sietünk a sír felé, boldogság, dicsőség nélkül; s mielőtt lenyugodnánk, a megvetés keserű pillantását vetjük lefolyt életünkre;

„Észrevétlenül vonulunk keresztül a földön, száraz töviseken, hallgatva, elfeledve.“

„Utódainkra nem hagyunk se termékeny eszmét, se geniális

művet, hamvainkat ők becsmérő verssel fogják gyalázni; a tönkre juttatott fiu sarkasmussal árasztja el tékozló apját.“

Semmi sem képes világosabban föltüntetni az elmékben 1825-től fogva létrejött változást, mint Puskinnak összehasonlítása Lermontoffal. Puskin gyakran elégtelen és szomorú, sértett s fölindulással tele, mégis kész kibékülni. Óhajtja a békét, nem esik kétségbe fölötte, az emlékek fonala Sándor idejéből nem szakadt meg szívében. Lermontoff ellenben annyira megszokta a kétségbeesést, az antagonizmust, hogy nemcsak nem törekszik belőle kibontakozni, de nem is képzele lehetségesnek akár a harcot, akár a kiengesztelődést. Lermontoff soha sem ismerte a reményt; nem hozott áldozatot, mert nem volt semmi a mi őt áldozatok hozatalára buzdította volna. Nem volt benne erő s bizalom, mint Pesztel- és Rilejffben, midőn fejöket a vérpadra vitték; ő az áldozat valódiságában nem tudott hinni. Vakon rohant előre, s elveszett cél nélkül. *)

Még egy jellemző adatot. Oroszországnak akkoron csupán egy elismert nevű festője volt: Briloff. És vajon mi volt ihlettsége tárgya fő művében, mely Olaszországban is talált némi elismerésre? A terjedelmes vásznon látni ijedt, fejöket vesztett ember csoportokat; menekülni akarnak, de nem lehet; földrengés, vulcanicus kitörés közepett vesznek el, — áldozatai szilaj, vak, könyörtelen erőnek, melynek ellenében minden erő kifejtés hasztalan. Ime a pétervári levegőben merített ihlettség!

Ugyanazon évben, midőn Lermontoff meghalt, láttak napvilágot G o g o l „Holt lelkei.“ E regény Csadaeff bölcsészeti elmélkedései-, s Lermontoff költői reflexióival gyakorlati cursusa Oroszországnak, pathologicus stúdiumok sora az, óriási s teljesen eredeti képességgel egyszerre átfogva. Gogol nem kapaszkodik se a kormányba, se a magasabb körökbe; boncsolásának tárgya: réti s erdei emberek, farkasok, udvaroncok, irók, rókák, vidéki kis rendőrök, s azok fuicsa házafelái. Gogol költészete s szomorú nevetése nem csupán vádirat amaz észellenes existentia ellen, de egyszersmind hörgése azon embernek, ki szabadúlni akar, mielőtt az örültek e világában elevenen eltemettetének. Hogy a ke-

*) Elesett párbajban 1841-ben.

bel ily hangot adhasson, egészséges részeknek kell az illetőben lenni, s nagy mérvű képességnek a rehabilitációra. Gogol, és vele mások sokan, élő lelkeket éreztek a holtak mögött.

Akadtak tehát emberek, kik Csadaeff gyászfergetege után, fejüket fölemelvén, protestáltak annak halálítélete ellen. „A mi történelmünk, mondák, még alig vette kezdetét. Szerencsétlenségünkre eltévesztettük az ösvényt; vissza kell térni, és szabadulni a csapdából, melybe a civilizátori császárság dőlőfős és brutális karja rántott.“

Az elbizakodottak, kik a német császárság civilizátori törekvése ellen Oroszországban síkra szállani merészkedtek, a mint hasonló esetekben rendszeren történni szokott, nagy túlzásokba esének, összezavarák a valódi nyugotot a pétervári nyugottal, s visszatértek a mesterséges adminisztrációhoz, a muszka birodalom szűk formáihoz. Reactio volt ez, holdkórosság, egy neme a német romanticismusnak. Ezen emberek türelmetlensége okozá, hogy Oroszország sok évig nem ismerte el az igazság ama nagy ösztönét, melylyel kétségkívül bírt.

A slavophilek úgy, mint a saint-simoniták, igen igazságos, de nem eléggé erős előérzetével bírtak a dolgok új rendének. A helyett, hogy kidolgozták volna annak positiv oldalát, hitvallást csináltak belőle, a mult hitvallását, mely egyáltalán nem felelt meg saját fogalmaiknak az orosz népről. A kormány civilizátiójának rétege alól más létű elemeket hoztak napfényre, s intézményeket akartak helyreállítani, melyek mellett ezen elemek sohasem fejlődhetek ki.

Helyén van itt kiemelni, hogy valamint az orosz nemzet, ha mindjárt csak a jövőbeli is, egészen más valami, mint az orosz kormány: úgy a falánk kormányi panslavismus is egyáltalában nem orosz nemzeti. A panslavismussal szemben pusztán negativ álláspontot foglalni el, nemesak nem elég, de káros is. Mert nem az egyik vagy másik lengyel generációnak, hanem magának a lengyel ügynek van itt egyéb föladata; tőle függ, hogy az említett antagonismus folyvást kirivóbb legyen, rajta áll táplálékot nyújtani más éhező fajrokonoknak is, hogy ne legyenek kénytelenek végszükségből az egészségtelen eledelhez nyúlni; tőle

függ, hogy ne ismétlődjék, a minek az utolsó fölkelés alkalmával Oroszországban tanúi valánk s miről alább fogunk szólni. Nem csoda, hogy a szláv fajok többet foglalkoznak velünk, mint mi velök, de nem tudom vajon čumagunknak jó szolgálatot teszünk-e, midőn a panslavismus tagadására szoritkozva, irodalmunkban s napi sajtónk terén, a szláv dolgokat illetőleg, hézag van. Diplomatainknak is azon kellene lenni, hogy Európa tudomását a szláv ügyeket illetőleg a mi kezünkben vegye, nem pedig oly forrásokból, a milyen a „Nord,” a varsói újság, vagy a „Slavische Blätter.“

Csadaeff levele villám volt a mély éjszakában. Vajon az valamely csapás előhírnöke, segélykiáltás, ébresztő szózat, vagy a betegség sikoltása volt-e? elhatározni kevésbbé fontos. Annyi kétségen fölül állott, hogy utána az alvás lehetetlenné vált.

A fentebbi két szélsőség közt rövid időn egy független párt alakult. Nem fogadta ez el se a kétségbeesés hitvallását, se a reményét; nem akart általában semmi előirt hitvallást. Állott tanult emberekből, irodalmárokból, kik elfogulatlanul, előre megállapított vélemény nélkül akarák vizsgálni a dolgokat. Egyáltalában nem osztván Csadaeffnek a jövőt illető fekete nézeteit, másrészt elveték a slavophilek által elfogadott agyrém-cultust. Az ő soraikból váltak ki az évtized legkitünőbb férfiai, mint a publicista és kritikus Belinski, Granowski tanár, s a „Vadász elbeszélései szerzője Turgenieff Iván.

Azok, kik Oroszország fölött kétségbeestek, kik megmentése eszközeit a múltban keresék, — mindnyájan, — a hit és remény, kétségbeesés s bizalomhiány, szeretet és gyűlölet minden árnyalata, — mindnyájan egyetértettek azon egyben: Csadaeff, Komiakoff*) és Belinszki kezét nyújtottak egymásnak ott, a hol a Miklós czár alatt kifejlődött kormány sárral dobálásáról volt szó. A pétervári kormányt illetőleg csak egy vélemény létezett. Valamennyi független ember egyformán ítelt felőle, s ez magyarázza meg a meglepő látványt a moszkvai irodalmi termekben, hol barátságosan érintkeztek oly emberek, kik különben egymással homlokegyenest ellenkező pártokhoz tartoztak.

*) Pánszláv költő.

Úgy a kormány szellemében szerkesztett „Éjszaki méh“, mint egyéb szolgálai szellemtől átlengett irodalmi termékek általánosan indignatióval olvastattak. Puskiint összes híre s dicsősége sem menté meg az általános gyalázástól azon levél miatt, melyet Miklós csárhoz intézett; s Gogol minden népszerűségét elveszté levelei által, melyekben a hatalom részére áll.

Különösen kiemeljük, hogy az összes, Miklós czár korabeli irodalom ellenzéki irodalom volt, folytonos óvástétel a minden emberi jog lábbal tapodása ellen a kormány által. Ez oppositíó Proteuszként mindenféle formát öltött. Lázított, énekelve és nevetve ásta a tűzagnákat. Elnémítva a napi sajtóban, az egyetemi tanszéken üté föl fejét; üldözve a költeményekben, a természeti tudományok tanfolyamába lopózkodott. Még hallgatás által is nyilatkozott, és falakon, kapukon keresztül be tudott jutni a leánynöveldék alvó szobáiba, a katonai gyakorlatok helyére, a kadét-iskolákba, s a papi seminariumba.

E süket és titkos erjedés közepette ütött be a februári forradalom híre.

Ezúttal Miklós elhatározá, teljességgel véget vetni minden szellemi mozgalomnak Oroszországban. Nyílt, kérlelhetlen hadat tüzent tehát a gondolatnak, szónak, tudománynak. Hét évet — a pythagorasi próba ideje — töltött Oroszország, golyóval lábainál, mély hallgatásban, lealázva, erő nélkül, . . . azaz nép nélkül.

Néhány fiatal ember (Prosewszki, Dosztojewszki, Szpesew stb.) 1849-ben, elég meggondolatlanul összeállott a socialismus és nemzetgazdaság terjesztése végett. Golyóra ítélték, aztán kegyelem útján, kényszermunkákra. A hallgatás helyreállított.

„Boldog Belinski, hogy jókor meghalt, írta Granowski 1851-ben. Az erős emberek kétségbeestek, s néma közönnyel nézik, a mi történik. . . . Mikor fog ez állapot véget érni? . . . Mindenfelől hallani tompa morajt, de hol az erő?“

III.

A szomorú fogházati otium közepette Miklós uralkodásának utolsó évei alatt az értelmek gyorsan értek. Mindkét fél hallgatott arról, a mi folyvást szembeszökőbb lett. A kormány, alávétve mindent a visszahatásnak, a rend e decorumának, sehol sem

akadt ellentállásra; és Miklós mégis mindennap sötétebb kedélyű, gyanakvóbb lőn. Hogy elejét nem vette a krimi háborúnak, onnan magyarázható, mert voltaképen nem vetve kellőleg számot magával, örült, hogy valami mozgást idézhet elő a néma s szomorú stagnatio amaz állapotában, melynek meggyőződés nélküli resignatioja s holt engedelmességétől félni kezdett. Nézete szerint a háború, bármi kimenetele legyen, sem fog a szabadság javára válni; és aztán . . . oly biztos volt a győzelemtől!

A Krimben szenvedett számos vereség után, Miklós fölismerete egész gyöngeségét azon organisatióknak, melynek mindent föláldozott. Halála ennek beismerése, lemondása volt; a despotismus Cátója nem akará túlélni a dolgok rendjét, melyen harmincz éven át dolgozott s mely az első ágyúlövésre összeroskadt. A varázs eltűnt. A kormány és a társadalom szeme közé néztek egymásnak, mintha kérdenék egymástól: igaz-e ez? s ez utóbbi örült neki, hogy igaz! Magának a kormánynak is jól esett az elviselhetlen teher alól szabadúlni, s nem csinált ebből titkot. II. Sándor gyorsan megköté a békét a szövetségeseekkel, s némi szabadságot engedett belül, vagyis inkább lassította kissé az üldözést.

Hallatlan tömege az eszmék- s gondolatoknak tódult ekkor elő. Minden, a mi a kényszer hallgatás nyomása alatt a kebel mélyében eltemetve élt, hangban tört ki, hogy óvást tegyen, és terjeszkedjék. Összehasonlítva a hírlapokat és szemléket Miklós utolsó éveiből azokkal, melyek néhány hóval halála után kerültek ki sajtó alól, azt lehetne hinni, hogy legalább négy nemzedék esik közbe.

A szó hirtelen fölszabadulásának első gyümölcse természetesen a vádak, bepanaszolások s kórtani czikkek irodalma volt. Maga a kormány leplezte le a burocrata ia rejtek útait, és sebezhető részeit, — csakis a magas légkört kimélve. Nem csekély volt mindazáltal a közéleti közérzet azon, hogy lehetővé vált pelegyre állítani egy részét azon rendtelenségnek, azon hallatlan elnyomás- és nyúzásnak, mely ama félig német, félig ázsiai, patriarchális és egyuttal katonai, süket, orcátlan s nyomasztó burocrata kormányzással karöltve járt. Midőn a kormány maga is lépést tartott az árral, s csak a visszaélések reformjairól, a korszellemről, a haladó új korszak szükségéről beszélt, — a

liberalismus divat lett, sőt eszköz az előmenetelre. A tábornokok, kik eddig semmitől se rettegetek annyira, mint a szabadság kiejtett szavától, kik nem ismerék e szót: törvényesség, és katonáikra minden szemle után testi büntetést mérettek, most hirtelen azon vették észre magukat, hogy voltaképen ők szabadelvűek voltak, a kik bizonyára szeretik a rendet, de csak a szabadelvűt. Minden bureau-főnök haladási elveinek hangsúlyozásával inaugurálta akkoron tevékenysége megkezdését, s azon megjegyzéssel, hogy Oroszország a javítások s reformok ösvényére lépett. Bizonyos egyetem gondnoka egyenesen megfeddett egy tanárt azért, hogy egy ünnepély alkalmával nem elég liberalis beszédet mondott! A rendőrkémek ebédjein merő haladási beszédek s toasztok! Golownin, most közoktatási miniszter, azon nézetben volt, hogy a hivatalnokok függetlenségének kárpótlásául új rendjelet kell létesíteni a d h o c!

A mennyit nyert a szabadelvűség terjedelemben, annyit veszített mélységben tömörségben, s tekintélyben. A ránczolt szemöldű kisebbség, melynek hallgatása oppositio volt Miklós idejében, képes volt kiállni a tűzpróbát. A játék nagyon is veszélyes volt, a gyöngé emberek akkor visszavonultak. Azoknak, kik megmaradtak, elég volt két, három szó, hogy fölismerjék egymást. Sok beszédre nem volt szükség. Mélyen gyűlöltek, s a gyűlölet hatalom. II. Sándor alatt ez erő szavak özönébe veszett. A kormány megengedte a beszédet, de türelme határát nem volt nehéz kiszámítani. A nép mind ebben nem vett részt, s megmaradt visszavonultságában.

Azonban közönyös bár mind az iránt, a mi a magasabb körben történt, nem volt közönyös a háborút illetőleg, mely annyi vérebe került. Tanítói egy gondolatot keltettek föl benne, melyet 1812-ben nem ismert. Azt gondolá, vajon nem lehetne-e a rab-szolgaság eltörlését elérnie, ha tömegesen fölkelne az ország védelmére? Kis-Oroszországban föl is keltek a parasztok, kiket azután a kormány — melynek védelme volt czéljuk — fegyveres erővel lecsillapított.

Kézelfogható volt, hogy az egyetlen eszköz, mely a népet aléltóságából fölébresztheti, s a civilisált Oroszországhoz csatolhatja: a jobbágyok felszabadítása.

Mialatt a sajtó kritikája a volt kormány fegyelmének roz-

dás gépezetét tette pelengérré, a kormány a fölszabadítás nagy kérdését vette elő. A nemesség, a helyett, hogy elfogadva önkényt egész terjedelmében a történelmi szükségességet, a dolgok folyamából lehetőleg hasznot húzni igyekezett volna, konok, kislelkű oppositíót fejtett ki. Azon percztől fogva ereje paralyzáva lett. A nép, a kormány karjaiba hajtatva, czárjától várt naiv bizalommal más szabadságot, a r a n y s z a b a d s á g o t, szabadságot földbirtokkal. A czár agyonlövétéssel felelt, a paraszt azonban, összerogyván, átkozta a nemességet s bizott a czárban.

A kormány, mely addiglan az úr és katona dölyfös megvetésével, és kiszámított nyerseséggel bánt a néppel, ettől fogva számításba kezdte venni az erőt, melyet az nyújtott.

A helyzet teljesen megváltozott, és a kormány a nép erejére támaszkodva, 1860 — 1861-ben bátran mehetett előre, s foghatott fontos reformokhoz. E helyett a kormány csak akkor érezte magát erősnek, midőn megfékezte az aristocratiát.

A meddig a harez a kormány és a nemesség között folyamatban volt, az irodalom, párt-árnyalat különbsége nélkül támogatta a kormányt a jobbágyok fölszabadítására vonatkozó tervében. Egészen új látvány volt ez; de az egyetértés nemsoká tartott. Alig hirdettetett ki a fölszabadítási okmány, az irodalom egy töredéke oppositio terére lépett, s konok harezot kezdett a kormánypárti irodalommal; egyenetlen harezot, a melynek minden hátrányai szükségképen a radikál pártra voltak hárulandók.

Az orosz ifjúság magatartása Lengyelországgal szemben, hol azon idő tájban vette kezdetét a mélabus tiltakozás panasz és imádság által; s egy sereg, Szentpétervárott titkon nyomtatott kiáltvány, s külföldön nyomtatott orosz könyv és hirlap, elmérgesíték a harezot.

Midőn Varsóban az első áldozatok elhulltak, Oroszországban hallatlan dolog történt: tanulók és tiszték a császári testőrseregben s a hadseregben gyászmiséket tartattak a lemezárolt lengyelekért, és ezt Pétervárott, Moszkvában, Kiewen s a Lengyelországban állomásozó hadtesteknél. A kormány, hasonló demonstrációkra nem számítva, fejét veszté, s a consternációt még növelte a Kazanban fölmerült fontos eset.

A tanulók, ugyanis, e városban összejöttek az egyetemi

templomban, imádkozni bizonyos Antal nevű pór lelkéért, ki egy fegyvertelen, véres vadsággal elfojtott fölkelés folytán, gróf Apraxin parancsára agyonlövetett. Csapoff pap s egyetemi tanár halotti beszédet mondott a vértanú tiszteletére; ez több volt, mint mennyit a kormány elviselhetett.

Egyenkénti nyomozást rendelt el. A tisztek, kik a lengyelekért való miseszolgáltatásról vádoltattak, hadi törvényszék elé lettek állítva. Csapoffot rögtön befogták s a titkos rendőrség, börtönébe veték.*) A Miklós halála óta csaknem elfeledett politikai perek újra megkezdődtek. Michailoff költő egy a fiatalsághoz intézett, egyébiránt minden eredmény nélküli szózatért hét évi nehéz munkára vitetett a bányákba. A foglyok közt voltak katonák, mint Obruceff, s testőrtisztek, mint Gregorjeff.

1862-ben három fiatal orosz tisztet állított a kormány a városi törvényszék elé: Arnholt, Szliviezkyt és Kaplinszkyt, s egy őrmestert, Rosztkovszkit,—mint kik állítólag a hadseregben propagandát szerveztek, a tisztek közt titkos társulatot alapítottak, s a lengyel ügy barátai közül Kaplinszky kényszer munkákra lett ítélve, a többi három főbe lövetett. Scsúr közlegény vesszőt futott, a miért föl nem jelenté a tiszteket.

Sándor czár nem szereti a halálítéleteket sajátkezüleg megerősíteni; ezt tisztjeire bizza. Az ítéletet Lüders írta alá; néhány nap múlva a népkertben összezúzták az állkapczáját.

Oktoberben, Kiowban, egy kitünő, sebekkel s rendjelekkel borított katona ezredest, Kraszovszkyt hurezolták a közpiaczra, letépték róla a rojtokat s rendjeleket, rabköntöst adtak reá, lábára békót, s 12 évi bányamunkára szállították el. Bűne a katonák közt terjesztett propaganda volt, arra igyekezett őket bírni, hogy ne löjjenek a népre. A kormány zavarában nem tudott hogyan kivergődni a hinárból, nem tudá, miként őrizhetné meg a szabadelvűség hírét, anélkül, hogy bármi engedményt is tegyen. Nehéz föladat bizonyára. Miklós nyilt despotismusa könnyebb vala.

A tanulók üldözése Pétervárott és Moszkvában nem sikerült. Túlságosan ügyetlenül fogtak hozzá, s túlságos brutalitással hajtották végre. Maga a czár is észrevette a hibát; elbocsátotta a közoktatási a d m i r á l t, elbocsátotta a pétervári kormány-

*) Jelenleg száműzött Kelet-Szibériában.

zó-tábornokot, s elhatározá más, civilisáltabb methodushoz folyamodni.

E methodust, melynek teljes sikere lett, melynek befolyása alatt áll jelenleg Oroszország, főleg két államférfi vezette be; mindkettő fiatal, fölvilágosodott, erőtéljes: a közoktatási miniszter Golownin s a belügyminiszter Walujew.

Midőn a hangszerek már mind föl voltak hangolva, s az orchestra csak a karmester intésére várt, ez pedig csak az alkalmatlan pillanatra, közbejött azon a propos-k egyike, melylyel a véletlen gyakran kedveskedik azoknak, kik hatalommal kezükben reá várnak. Ez alkalom a történelmi tüzvész volt, mely 1862-ben Szentpétervár egyik kerületében kiütött.

Golownin úr, a hivatalnokok függetlenségének bálványozója, Putjatin tengernagy helyébe kineveztetett közoktatási miniszternek. Szilárd jellemű egyén, ki azon fölül még philosoph hírében áll, oly ügyesen tudta betölteni munkássági körét, miszerint folyvást ajkán hordván a sajtószabadságot a jövőben, ezalatt ideiglenesen hallatlan fokra emelte a cenzúra szigorát. A újságíróknak azon szín alatt, mintha véleményeiket meg akarná hallgatni, oly ékesen hangzó tanácsokat osztott, hogy a hírlapok hangja pillanat alatt megváltozott. Ugyanazon módszerrel élt miniszteri tárczája ügyeit illetőleg. Hónapokon át beszéltek a hírlapok haladási reformokról, melyeket az egyetemek adminisztrációjába be kell hozni, s a sok szép szó eredménye oly szabályzatok lőnek, mik a tanulókat a függetlenség árnyékától is megfoszták. Legnagyobb érdeme e szabályzatoknak pedig az, hogy nem Golownin úr hozta javaslatba; hanem a kezdeményezést s a javaslat kidolgozását tanári conferenciákra bízta.

A mit Golownin úr mint gondolkozó és philosoph a közoktatási miniszteriumban tett, ugyanazt tevé Walujew úr a belügyben, és pedig több szabadság-, vagyis kevesebb óvatossággal. Igaz, hogy az administratio itt hajlékonyabb anyagot szolgáltatott: neki nem volt dolga öreg professorok- s fiatal tanítványokkal, hanem érdemes rendőrhivatalnokokkal, s fiatal emberekkel, kiket az előmenetel gondolata lelkesít.

Walujew apró érdekei kezelésébe, a közvélemény irányozását illetőleg, bizonyos hűmört vegyített. Ismeretes dolog pl. hogy bizonyos újságíró fölig eladósodott, hogy kártyázott, különben

pedig reminiscenciából a szabadelvűt játszta. Úgy találták, hogy cikkei tanulságosak. Egyszerű kötelesség parancsolá a miniszternek buzdítani és támogatni a tehetséges egyént — s a ki szerencsétlenségre kártyás volt. Egy kis subventiót adtak neki. Háladatosságból némi dicséretet mormogott, kiemelvén a kormány belső erényeit, s duplán kártyázott. Hirtelen megszűnt a subventió, s a birnév hasonlóképen, mert különös! minden ember tudta, hogy az író subventiót kap. Az év vége felé járt, s vele az előfizetés is. Az újságíró Pétervárra sietett a miniszterhez, hogy segítsen rajta. Bajos dolog. Mindamellett is tán ki lehet vinni, hogy újsága jogot nyerjen a hadügyminiszter hirdetményeinek közlésére. De itt újabb nehézség áll elő. A hadügyminiszter nem olyan szabadelvű, mint Walujew. Sajátságos módon a szerkesztő kezdé észrevenni, hogy maga is mindennap kevésbé szabadelvű lett. Megkapta a szabadalmat a hirdetményekre, s állandóan subventionált újságíró lön.

Tekintve, hogy újság és szemle Oroszországban kevés van; hála a subventió módszere alkalmazásának, melyhez járultak még a közoktatási miniszter tanácsai, s két vagy három lap *in partibus infidelium*, mely az európai közvélemény nemzetközi függetlenségét képviseli, — minden a legjobban ment. Golowninnál dissertatiók tartattak, Walujew markába nevetett, a sajtó pedig napról napra conservatívabb lön.

A szentpétervári tüzvész valódi diadal volt a methodusra nézve.

Potapoff tábornok, a titkos rendőrség főnöke azt mondá akoron egyik ismerősének: „Nem az most már a fő dolog, hogy fentartassék avagy megdöntessék valamely intézmény; nem, — a fő dolog az, hogy tömörítsük sorainkat, hogy egyesüljünk a kormánynyal a civilisatio megmentése végett; a civilisatio forog veszélyben!”

Ha valaki független véleményt nyilvánított, s szerencsétlenségére olyat, mely a kormány által türt véleményekkel ellenkezett, tüstént bevádolták, ha nem azért, hogy maga gyűjtotta föl Pétervárat, hát legalább a miatt, hogy rokonszenvez a gyűjtogatókkal. Potapoff kezeit dörzsölgeté; irodája teendőinek fele részét az irodalom végezte.

A hirlapok buzgósága s dühöngése minden mértéket meg-

haladott. Fölszólították és sürgették a kormányt, hogy kivételes, rendkívüli szigorhoz nyuljon.

Kraewsky „Hazafias évkönyvek“ ezimű szemléjében így kiáltott föl: „Mindenki számít arra, hogy a rendőrség fölfedezi e szörnyetegeket, hogy neveik köztudomásra lesznek juttatva, hogy tudjuk, kitől kell tartanunk. Mindenki kívánja, hogy megbüntettessenek. A nép oly fenyítéssel kívánná illetni e pogányokat, a minő elő sem fordul az intézményekben. Úgy vélekedik a nép, hogy golyó vagy akasztófa, ez kevés, ez túlságosan nagylelkű büntetés volna ily barbárokra nézve. Ha a nép kézre keríthetné őket, szétszaggatná, máglyán megsütné, vagy elevenen temetné azon földbe, s azon falak közé, melyek jelenleg, az emberi elvetemültség és örjöngés fájó emlékeit tüntetik elénk. Minden esetre számít reá a nép, hogy föbbe lövetnek s fölakasztatnak: meg kell hozni a népet!“

A moszkvai hirlap mindenféle változattal ismételtet: „A legbűnösebb gyujtogatók nem azon szerencsétlenek, kik az égő üszköt a házakba vetik, hanem azon emberek, kik gyujtogató tanokat terjesztenek.“ Egy schismaticus jesuitismus szellemében szerkesztett vallásos szemle még tovább ment. „Midőn, úgymond tolvajt üldöznek, körözik a személyleirást. Hogy fölfedezhessük a gyujtogatókat, hasonlag tudni kell személyleirásukat. A gyujtogató olyan ember, ki nem hisz Istenben, kinek nincs vallása, ki a fenálló hatóságokat nem tartja tiszteletben, ki nyugot forradalmi elveit terjeszti.“

Közvetlen következménye ennek, — s teljesen a kormány malmára, — azon elkeseredettség lön, mely a pétervári és moszkvai lakosságban a tanulók iránt támadt, kiket egy osztályba kezdtek sorozni a gyujtogatókkal, s mi még rosszabb, a nemesség legretrogradabb szellemü részével.

Egyetlen egy folyóirat mert a rágalmazott ifjúság védelmére szót emelni, — fölfüggesztetett. A többi hallgatott.

A „Sowremiennik“ fölfüggesztésével azonban nem érte be a kormány. Rövid időn bebörtönözték Pétervárott az erődben a szerkesztőt, — kitünő irodalmárt, legképzettebb — és buzgóbbat Belinszki követői közül, (ki megalapítá s haláláig vezette ama folyóiratot). Egyidejüleg más egyén bebörtönzéséről is értesült a közönség, ki még fiatal ember volt, de már nagy becsülésben állt.

Néhány szót Szerno Szolowjewics-ről. Nem lesz az fölösleges; története kitünően jellemzi a szóban lévő időszakot.

Azon időben, midőn a parasztok fölszabadításának tervjavaslata az azt ellenző néhány reactionarius magas hivatalnok kezébe jutott, Czarskoje Szelonak az orosz civilisatio történetében méltán dicsőített lyceumából kikerült fiatal ember kezdte meg éppen szolgálatát az államtanács irodájában. Azon bureauba került, mely a jobbágyfölszabadítási bizottság levelezésével s okmányai rendezésével foglalkozott. A bizottság tagjai akkoron minden lehetőt elkövettek, hogy a kérdést összebonyolítsák, akadályokat s nehézségeket támaszszanak, s az ügyet huzzák-halaszszák. Fia-tal emberünk lelke, tele tüzzel, lelkesedéssel, s különösen fanaticus előszeretettel a fölszabadítás ügye iránt, föllázadt e cselszövények láttára, s határozat keletkezett benne nem szolgálni tovább vak eszközül azoknak, kik a nép ellen összeesküdtek. De mielőtt hivatalát oda hagyná, levelet irt a czárhoz tele szabad és nemes gondolatokkal. Tudatta vele, mi történik, hogy nemes szándéka meghiúsúljon, s miféle emberek azok, kikre uralkodása nagy művét bizta.

E levéllel zsebében föl és alá járt Czarskoje Szelo parkjában s találkozáván a czárral, átnyujtá neki. A czár bele nézett a levélbe, összeráncolta szemöldökét, s azt mondá, hogy majd átolvassa, s válaszol neki. Este Orloff hg. magához hivatá Szerno Szolowjewicsot. „A czár — úgymond, szemlátomást kellemetlenül hangolva a megbizás által — meghagyta, hogy köszönetet nyilvánítsak önnek, s megöleljem önt, a czár olvasta az úr levelét, s meg fog emlékezni róla.“ II. Sándor czár ekkor még szabadelvüsdít játszott; de az utolsó marquis Posa csakhamar meggyőződött, hogy hálátlan fáradozás az, a czárhoz menni még ha rendőrnisztere által császári ölelését küldi is által. Szerno Szolowjewics oda hagyta a hivatalt, s Németországban közzétette projectumát a jobbágyfölszabadítást illetőleg — a föld megváltása alapján.

E röpirat egészen új bélyeget visel:

„Tervjavaslatomat a császári állam határain kívül nyomtatatom, mert Oroszországban nem engednék meg. Aláírom azt, mert ideje már szabad emberekhez illőleg járni el. Ha azt akarjuk,

hogy mint nagykorúakkal bánjanak velünk, nem illik hozzánk a gyermekes magaviselet.“

Potapoff tk. csak annyit mondott a szerzőnek: „Vigyázzon magára az úr, — többet semmit. A kihágás nagyon is lovas volt. De már néhány hónappal utóbb belebonyolíták Szolowjewicsét egyikébe azon költött conspirációknak, melyekben a vizsgáló bizottságok zárt ajtóknál, tanú és védő nélkül hoznak ítéletet. Befejezván ily vizsgálatot a bizottságok, az eredményt a kormányi decorum megőrzése végett, saját véleményük oda csatolása mellett az államtanácsnak terjesztik föl. Ez, minden alkalmat megragadván, hogy a trón iránti szenvedélyes csatlakozásának újabb tanúbizonyságát adja, nem fukarkodik szolgáltat-készségével, főleg hol a kormány ellenségeiről van szó. Néhány évi bányamunkát, pár beestelenítő kitéltet tesz hozzá, egyebet semmit!

Szerno Szolowjewics 1862-ben bebörtönözve mai napig a kazamátákban senyved, Csernisewszkit hét évi bányamunkára ítélték. Ime fényes bizonyítványa a jelen kormány szabadelvűségének, mértéke atyáskodó kegyetlenségének!

Mondjunk a Csernisewszki-féle ügyről is néhány szót; fölvilágosítást nyújt ugyanis a vélemények további fordulata tekintetében, mely az orosz népnél észlelhető lett.

Csernisewszki hirlapíró, regény- s vigjátékiró, határozott tehetségű, de haladó gondolkozású egyén azzal vádoltatik, hogy műveiben a kormány iránt ellenséges indulatot árult el; hogy Jakowleff nevű városi lakost zendülésre izgatott; hogy egy más városi polgárnak nyomtatás végett önmaga által szerkesztett, oly izgató kiáltványokat adott kezébe, melyek a fenálló kormány megdöntésére czéloztak; hogy Plescejewet levél útján a kormány iránt gyűlöletre ingerelte; hogy összeköttetésben áll a száműzött Hercennel, hogy több vagy kevesebb közvetlen része volt azon tüzvézsek támasztásában, melyek Pétervárat pusztították . . .

Egy szemtanúja az ítélet kihirdetési jelenetnek, beszéli: „ . . . Egy fiatal leány koszorút vetett Csernisewszky szekerébe: befogták; az ismeretes irodalmár Jakuskin „adieu“-t kiáltott utána: befogták . . .“

E tett átok gyanánt nehezül a kormányra, a társadalomra, az újságírókra, - megvásárolt lelkű söpredékre, kik fenhangon kö-

vetelék az üldözést, s személyes aljas szenvedélyeikkel éleszték azt. Ők ösztönözték a kormányt a hadi foglyok lemeszárlására Lengyelországban s a vak senatus és szolgálalkú czári tanács által hozott barbár ítéletek megerősítésére. És akadnak még oly korlátolt, érzelgő emberek, kik ismételtetik, hogy nem kell ezen a kormány köpenyébe fogódzó embereket megbélyegezni! . . De hát miként egyeztethető meg annyi vad büntett, annyi hajmeresztő kegyetlenség, mely a kormány parancsára elkövettetett, a czári államban uralkodó teljes csend és béke azon képével, melyet a pénzen fogadott írók elének tüntetnek? És ha ezen emberek igazat szólnak, mi véleménynyel van akkor az „Invalid“ oly kormányról, mely, bár a veszélynek árnyéka is hiányzik, minden ok nélkül taszít vérpadra fiatal katonatisztek, s küldi bányamunkára Michajlowot, Obruscsewet., Martianowot, Krasszovszkit, Frouveliert százakra ment másokkal együtt, s végre Csernisewszkit? Gratulálunk valamennyi Katkoffnak; győznek, de vajon erősebbek-e azután?

Az irodalom, megtevéen a gyűjtogatások ügyében a magát tovább haladt a kormányval egy úton.

A Lengyelországban kiűtött fölkelés pompás alkalom volt, melyet fölhasznált a belügyminiszt er, megkezdvén attól fogva a híres patrioticus agitátiót, ösztön özvén a népet jobbágyhú feliratokra a czárhoz, az európai háborúval szemben. Az volt egyik eredménye azon, diplomatáink által dícsőített interventiónak, hogy az orosz kormánynak s lapirodalomnak eszközt nyújtott kezébe izgatni a népet a birodalom Európa által leendő ismételt megtámadásának félelme által, mely félelemből gúnyt üzött az orosz diplomátia.

Hivatalnokok bejárták a tartományokat, s besúgták a főnököknek a föliratoknak eszméjét, sőt még a szöveget is. A mintául kinyomatott szöveg egyébiránt tágas tért engedett a változatoknak s helyhez alkalmazott módosításnak. . . . Biztatták s ösztönözték a népet. Habár elégületlen a fölszabadítás módjával, a nép hálás volt a czár iránt már magáért a fölszabadításért is, s várta folyvást az arany szabadságot, szabadságot földbirtokkal. Föl volt háborodva, hogy tudtára adák a hazát fenyegető veszélyt, nemsokára bekövetkezendő invásiót várt, a milyen volt az 1812-ki; eszébe kezdett jutni régi gyűlölete a lengyelek iránt, kiket úgy

tüntettek föl előtte, mint nemeseket s katolikus papokból álló csordát, mely az emancipátor czár ellen fegyvert fogott. A nemeség a tartományokban nem volt annyira naiv, hogy a hazafias föláldozásban föl nem ismerte volna a legolcsóbb módot a kormánnyal a régi baráti viszonyba lépni. Az emancipatio kérdése óta a nemesség ellenzéket képezett a kormánnyal szemben. Vereséget szenvedvén a lényegesek tekintetében, apróságokban tanúsított ellentállást, nyomorú kapezaskodás útján önté ki epéjét, s ezen magaviselete folytán a nép mindinkább esatlakozott a koronához. Nem lévén tehát ebből haszna, s abbéli félelmében, nehogy a kormányt a fölszabadító rendeletnek, a nép előnyére lendő átvizsgálására ingerelje: szükségét érzé a közeledésnek, csak azt nem tudta, miként tegye meg az első lépést. A föliratok egyszerű s olcsó módja voltak a nehézség megoldásának. Valamennyi tartomány nemességét tehát hirtelen a patriotismus emész-tő tüze szállta meg.

Hátra volt a civilisált társadalom, azon ingó középpont, hol a közvélemény alakul, Pétervár és Moszkva, a tartományi befolyásos minoritások, az irodalmi kör, az ifjuság.

A miniszter eszközei sokkal primitívebbek voltak, hogysen a fővárosokban is azokhoz folyamadhatott volna. Itt a sajtó igazgatói a kellett fektetni a fő súlyt és Golownin, a sikert tekintve, önmagát multa fölü, elannyira, hogy még buzgalom s határozottság hiányról is vádoltaték. Nagy előnyére szolgált itt a kormánynak azon körülmény, hogy a Nyugat-Európa magaviselete, melynek véleményére az orosz társadalom súlyt szokott fektetni, oly idétlen volt, miszerint minden varázsát elveszté, s a kormány kedvességet tehetett a nemzetnek, föl sem vévén azt s csupán gúnyt üzvén belőle. Fölhasználta a kormány e helyzetet, hogy kegyetlen határozatával Lengyelországot illetőleg, t. i. inkább kiírtani azt, mintsem legkisebb concessiót is adni neki, és tetteivel az egész nemzetet solidaritásba hozza. A kormányi hirlap-írászat kísérlete Pétervárott nem sikerült. Pétervár nem bírja sem az örjöngő hazafiság jargonját, se a függetlenség varázsát. Hátra volt a régi székhely, a panslavismus gyűpontja, a par excellence orosz város, s a reactio legerősebb fészke. Ehhez némi fölvilágosítás kell. . . .

Moszkva szerepe a mostani kormány kezdete óta tetemesen

megváltozott. Miklós idejében Moszkva visszavonult, rejtett elégtelenség látszatával bírt, duzzogott Pétervár ellen, ez utóbbinál kevesebb függésben lévén a kormánytól. A földesurak nagy száma, kik a telet Moszkvában tölték, a sok gazdag család, mely ott nyílt házat vitt, a társadalomnak kevésbé hivatalos, kevésbé hízelgő, kevésbé laktanyai s irodai jelleget kölcsönöztek, mint minővel a pétervári egyenruhás társadalom bírt. Moszkvában sokat foglalkoztak az egyetemmel, s ez valóban bő forrása volt a fölvilágosodásnak s tudománynak az országra nézve. Kitűnően igazgatva, a nemesi reactio által vetett minden akadály daczára, erkölcsi képviselője Granowszki tanár által szószéke lett a tudomány- s discussiónak nemcsak a tanulók, de magára a közönségre nézve is, Haxthausen jelen lévén a moszkvai salonokban a slavophilek s occidentalisták élénk vitáinál esodálkozott, hogy a „régí főváros“ kritikussai oly nyíltan fejezik ki a kormányéival nem nagyon egyező véleményeiket.

Miklós halála után más alakot öltött Moszkva. A mióta a felülről jövő nyomás enyhült, s a paraszt fölszabadítás ügye a földet érintette, Moszkva megváltozott. A bíráló szellemből csak a Pétervár elleni irigység maradt fön, az oppositio féltékenységé épen annyi, a mennyi kellett, hogy a fölszabadítás ügye hónapokig föltartóztassék. Maga a császár volt kénytelen szeméremre inteni reactionárius nemességét.

Hogy a rabszolgatulajdonosok osztálya oda veti szabadelvűségét egy a rabszolgák által gyűjtött tál lencséért, ez szomorú, de megfogható; másként áll azonban a dolog az egyetem s irodalmi körök magatartása tekintetében. A tanári testületek rendszerint nem e „nábobokból“ alakúlnak, nem e fürdőkhöz s palotákhoz szokott orosz hercegekből, sőt általán nem is aristocraticus származású emberekből. Papok fiai ezek nagyobbára, — igen fölvilágosult osztály, de szegény, s helyzeténél fogva democra-ta; kis hivatalnokok, kik tudományszeretetből bucsút mondtak a bureaucatiának; kis részben nemes családok fiai is, de elszegényedettek. A tanárok testülete, általában a tanítói karnak Oroszországban kevés kivétellel, igen szép szerepe volt. A lycéumok, gymnásiumok és katonai iskolák tanárai titkos utászai, elszakadt előőrsei voltak a nagy humanisticus propagandának, mely azért se dicséretet, se dicsőséget nem nyújtott. Nyomorra

küzde, alávetve minden ellenőrség nélkül egy brutális adminisztrációnak, olykor személyes dignitásukból is áldozva valamit, folyvást terjesztették mégis a függetlenség eszméit s az önkény iránti gyűlöletet. A tanítói kar az irodalom után második helyen képviselte az ébredő lelkiismeretet.

Se az egyetem, se a sajtó Moszkvában nem védelmezte a rabszolgaságot; e föladatot az angol club, s az úgynevezett aristocraticus körök vállalták el. Mindazonáltal szembeszökő lett náluk bizonyos elernyedés. Úgy látszik, mindnyájan igen elégteltek, és talán tulságosan kimerülve valának a Miklós alatti hosszú küzdelem után. Összehasonlítva az 1848 utáni szörnyű éveket a dolgok jelen állásával, haladást láttak, s esodálkoznak, hogy az ifjúság nincs megelégedve. Nyomasztó s meddő doctrinaire-szellem nehezült az egyetemre; a tanárok s tanulók közti kötelék szemlátomást lazult.

Granowski nem volt többé, meghalt 1856-ban, és ki tudja, nem szerencse-e reá nézve; képes lett volna-e feltartóztatni az egyetemi reactiót?

A visszahatás oly gyorsan és annyi vakmerőséggel növekedett, hogy egy fiatal jogtanár,—ki büszkén Granowski tanítványának nevezte magát — tanfolyamát a passiv engedelmesség philosophiájának előadásával kezdte meg. Azt tárgyalta hallgatói előtt, hogy nem érdem fentartani és tisztelni az igazságos intérvényeket, de abban áll az ember legmagasb kötelessége, hogy tekintet nélkül engedelmeskedjék minden intézménynek, még az esetlen s kelleetlennek is, azon egyetlen okból, mert intézmény.

Ilyen volt a theoria; aránytalanul messzebb haladt a praxis.

Ismeretes a moszkvai egyetemi tanulók demonstrációjának szomorú története. A szabályzatok, melyek a pétervári tanulók ellenzését hívták föl, itt is életbe lettek léptetve. A tanulók deputátiót akartak küldeni kérvénnyel a csárhoz. A tanárok látván, minő fordulatot vesz az ügy, visszahúzódtak. A tanulók rosszul fogadva a hatóság, elhagyva, elárúlva tanáraik által, a tábornok-kormányzó palotája előtt csoportosultak össze, kívánván, hogy fogadja el a küldöttséget. Ez zendülésnek tekinté lépésüket, vagy legalább színlelé, hogy annak veszi. Gyalog és lovas rendőrség rohanta meg az összeseregletteket, rendőrügynökök fölizgatták ellenök a népet, a sebesült szerencsétleneket börtönbe

hurczolák. 1812 óta először omlott ifjú vérök Moszkva utcáin. Az egyetemi tanács, hogy magától az egyetértés és bűnrészességnek még árnyékát is eltávolítsa, sietett egy emlékiratot adni be a miniszteriumhoz, melyben denunciálta az irodalmat, a társadalmat, magát a kormányzót is, és minden hibát a tanulókra tolt, s ezt akkor, midőn fele részük börtönben ült! Ez emlékirat mint határvonal fog fenmaradni az orosz polgárisodás történetében, a moszkvai egyetem újabb s korábbi törekvései között.

E tettet eltitkolák a birodalomban, csupán öt példányt nyomtattak, s csak a külföldi orosz sajtóval közlék.

Pétervár örült Moszkvának. A miniszter megköszönte a tanároknak a buzgalmat, s a censura útasított, semmi támadást sem engedni meg az engedelmesség új kathekizmusa ellen. Moszkvában a reactionárius hazafiság számára főfő erőd emelése vétetett célba.

Volt ott egy ember, ki némileg szabadelvű reputációra tett szert, egy szemlét szerkesztvén Miklós czár halálakor, vagyis a szólásszabadság első ébredése idején Oroszországban. Német doctrinair szellemben az angol institúciók magasabb tökélyéről s a törvények tiszteletéről beszélvén; fölhevén lapjába cikkeket a „Westminster-Rewiew“-ből, melyeket a közönség az övéinek hitt: K a t k o f f mérsékelt szabadelvűnek tartatott, az angol törvényhozás nagy tisztelőjének, s Németország tanítványának, ki nagyra becsül mindent, mi onnan jön.

A szemle szerkesztését a „Moszkvai hirlap“ szerkesztésével cserélte föl, mely félhivatalos közlöny volt, s az egyetem által sugalmaztatott. Így folytatta előbbi szerepét, mely megvetéssel szólt mindig az orosz társadalomról, buzdította olvasóit Gneist példájára bámolni Angliát, s minden alkalommal sértegette a pétervári fiatalságot. Nevetségessé kezdett válni a szindarabbéli nagybátya az irodalomban; ez polemiára adott alkalmat, melyben a Moszkvai hirlap szerkesztője elárulá, mire képes. A sarcasmusokra feladással felelt, a tréfákra gyanúsítással, s annyira ment, hogy ő maga is hangosan s ismételten bizonyítá a proclamációk terjesztésével vádolt ifjúság erkölcsi bűnrészességét a gyujtogatók tetteiben. Följegyezték nevét.

A hirlap anglomaniája attól fogva tünedezett. Megszűnván szeretni a legalitást és tiszteletben tartani az egyéni jogokat, ko-

nok keresztesháborút indított Lengyelország ellen. Főadatul tűzte ki magának egytől egyig igazolni az orosz adminisztrációnak alkalmazásba vett kegyetlen eszközeit, árulónak nyilvánított mindenkit, ki más szemmel nézte a dolgokat, s újjal mutatott a mérsékeltekre s gyanusokra.

Hogy fogalmat adhassunk a Moszkvai Hírlapról, monarchicus és absolutisticus Père-Duchesne nek nevezhetjük, ámbár még e hasonlat is igen gyöngé. A nagy forradalom legféktelenebb irataiban is hő meggyőződés, lángoló szenvedély, fanaticus szecretet észlelhető: a muszka Père-Duchesne haragja hideg volt, s kivetkezése az anglomaniából indokolatlan.

Valóságos embervadászat lett ez egyszerre; alig tudott hinni szemeinek, ki a moszkvai hírlapot olvasta. Soha semmiféle boldogtalan időszakban nem tapasztaltak az emberek hasonlót.

Miklós, uralkodása végső éveiben keresztülvitte, hogy egész Oroszországnak hallgatni kellett, de sohase érte el, hogy azt beszélje, a mit ő akar. Elnyomták a könyveket s szerzőiket, de nem aljasították le az irodalmat a titkos rendőrség fiók-intézetévé. Egyébiránt Miklós ilyesmire nem is fektetett súlyt. A tetzésnyilvánítás őt ingerelte; magasabban állónak tartotta magát, hogysen az emberek bármi itéletet is mondhassanak fölötte. Azal ő igen keveset törődött, tetszenek-e parancsai vagy sem, — elég, ha végrehajtottak, és senki sem merészelt elégtelenséget mutatni. A rend eszménye clötte a kaszárnya szenvedőleges engedelmessége volt.

Ha sokat beszélni veszedelmes volt, legalább hallgatni lehetett büntetlenül, és senki sem mondá nyilvánosan: ezen ember hallgat, nem azért, mintha semmi mondani valója nem volna, de mert forral valamit; vagy, ez ember szomorú, vajon nem a lengyeleket sajnálja-e?

II. Sándor uralkodásának volt fentartva a közigazgatási gépezetbe minden áron népszerűséget is csempészni, s főlügyelő és tömjénező irodalmat. Az irodalmárok attól fogva a zsandároknál is jobban főlügyeltek, az erkölcsiség súlyedt, hála a kiirtási politika szakadatlan gyakorlatának, s az engedelmesség és rabszolgaság bölcsészetének.

A moszkvai hírlap által okozott rosiz kiszámíthatlan. A kor-

mány tartózkodó volt kissé, a közönség hasonlóan. A kormány tapogatódzott s kísérleteket tett vad kivégzések s egyes nagyon elkobzásokkal. Folyamodott brutális eszközökhez, a milyenek voltak az éneklő csoportok üldözése, a gyászba öltözött nők befogatása. Akkor aztán megállt, s kémelelé, mily benyomást tesz ez az orosz közönségre. Más részről a társadalomban nem hiányoztak brutális vágyak, de nem volt bátorság beismerni őket. Morálitás hiányában ily szégyenérzet is ér valamit.

Ily igazságtalanságok és habozás közepette a komoly irányú, tekintélyes lap, melynek megalapított hitele, s háta mögött az egyetem s alkotmányos gondolkozás varázsa volt, magára vállalja legnagyobb fokban impertinens és bántó védelmét a legkegyetlenebb eszközöknek, a legszükségtebb kivégezéseknek. Az orosz társadalom rossz szenvedélyei azonnal kidugták fejüket, a kormány megkettőztette „erélyét“; teheté, tekintve hogy támogatták nemcsak a moszkvai újság, de más közlönyök is, mint például az „Éjszaki méh“, kikben irigység dült s a kik fölülmúlni akarák a moszkvai újságot a rendőrség iránti áldozatkészség s Lengyelország elleni gyűlölet tekintetében.

Ellensúlyozni a moszkvai hirlap hatását teljességgel lehetetlen volt. A legfőbb, mit tenni lehetett, csekély támadások s caricaturák voltak, mik alig érinték a dolog velejét. A hirlap borzasztó fegyvere, erő, mely nem csupán a szerkesztőket bénítá meg, de magukba a censorokba is félelmet öntött, a denunciatio volt.

Az „Idő“, mérsékelt szellemű, de jeles és nemes rokonszenvekkkel telt folyóirat, melyet kitünő irodalmár, a bányamunkákból haza került Dostoewski szerkesztett, néhány humánus szót ejtett Lengyelország érdekében, mely különben észrevétlenül surrant volna el. A moszkvai hirlap közölte a cikket s az „Idő“ fölfüggesztetetett.

A pétervári „Golos“, melyet a hirlap egy osztályba sorozott a lengyel iratokkal s a „Kolokol“-al, 1863 ki augusztus 20-án, elkeseredve fölkiáltott: „Ez már nem irodalom, a moszkvai újság fölcseréli a dolgokat; ez már nem discussio, a moszkvai hirlap büntető pörököt indit.“

„Irodalom! — szolt Katkoff — irodalmi vita! de hát ki is foglalkoznék hasonló ostobaságokkal. Nekünk arra van szükség-

günk, hogy a reánk tartozó ügyekkel tisztába jöj-
jünk. Igaz, eddigelé még nem értünk rá irodalmotokkal foglal-
kozni; de szándékunk azt tenni, s úgy látszik nekünk nem is
lesz fölösleges kissé közelebről venni szemügyre, mi áll a péter-
vári folyóiratokban.“ (222. sz. 1863).

Más alkalommal így szól: „Igen, én önkénytesen szolgál-
lom a jó ügyet, s gondom van reá leálcázni azokat, kik a kor-
mány terveinek ellenségei.“

Murawieff kinevezésének közzététele alkalmával, s „magas
tetteinek“ első hírére sok gyöngé ember keble rázkódott össze,
melyben az emberi érzésnek még némi maradványa volt. Hogy
ezt is elfojtsa, a moszkvai hirlap sietett közzé tenni, a mi követ-
kezik: „Oroszország bizonyára sohase feledkezik meg a neki e
nehéz időkbén tett nagy szolgálatokról. Állítani fog embereket,
kik rettenthetlenül járnak el büntettek és szidalmak közepette.
Hadd lássák ezek, hogy Oroszország rokonszenvenvel kíséri léptei-
ket. Ez kötelessége. Mint a védpaizs alá kell tömörülnie azon
emberek közé, kik, hogy megmentsek a hazát, nem rettennek
vissza a rendszabályok teljes szigorral végrehajtásának ijesztő
kényszerűségétől. Ha lázadás dühöng, nekünk kell azt elfoj-
tani. Árulók s nyomorúttak volnánk, ha kivonnók magunkat kö-
telességünk alól. Senki sem szokta szemérehányni a borostyánnal
koszorúzottnak, hogy a vér borítja. A tisztviselőt, ki erélyes
eszközökhöz folyamodik, nem lehet kegyetlenségről vádolni.“
Erre az irodalmárok, tanárok, a jokey-clubb tagjai s az őszhajú
— „aranyos fiatalság“ csoportja lakomát rendez Katkoff tisztele-
tére, mely alkalommal először mondatott toast Murawieffre.

Nem emlékszünk, hogy a francia forradalom alatt, annak
legvéresebb szakát sem véve ki, banquet indítványoztatott volna
Fouquier-Tinville számára, vagy ünnepélyességek rendeztetek
volna Carrier és Fouché nagy tettei alkalmából.

Moszkva példáját nyomban követte a vidék s Sz.-Pé-
tervár. Valami hallatlan dolog volt az a világtörténetben, látni,
a hogy a 60 millió lelket számláló császárság nemessége, aristo-
cratiája, kereskedői, egész civilizált társadalma nem és fajkü-
lönbség nélkül tapşol a legembertelenebb kivégzéseknek, s küldöz
dícsérő táviratokat, üdvkivánó adresseket, s szent képeket oly
egyéneknek, kik nem férfiúi küzdelemmel, hanem erőszakos pacifica-

tióval voltak elfoglalva; kik nem tették ki életüket a csaták veszélyeinek, hanem a golyóktól biztosságban, fegyveres kézzel nagyon elkobzásokat intéztek.

A moszkvai hirlap kétségkívül csak a seb nyílása volt, s az egész organismus ereiben romlott vér folyt. A belügyminiszter által a vidéken szervezett izgatás mély vadság- s demoralisatióról rántotta le a leplet. Önmagát esodálta Murawieff személyében minden kis falusi zsarnok. De mindamellett is tetemes része esik a felelősségnek az egyetemi lapra. Neki volt bátorsága kimondani az első szót. Ő adott lökést a gyöngéknek, s rántotta magával a határozatlan jelleműeket. Sok jóra való ember vett részt a erősnek a gyöngé elleni ezen tüntetésében, azon mély meggyőződéssel, hazafiúi kötelességet teljesít, s ezt a vidéken egyedül olvasott lap okozá. A moszkvai újság a megszokáson kívül egyszersmind okvetlenül szükséges is, mert a hivatalos közlemények kiváltságával bír.

Bizonyos kormánykörökben észrevevék később, hogy a dolog nagyon is messze megy, de ez már nem segített a bajon. A mérsékelt párt túlszárnyalva, szétriasztva, megsemmisítve volt, a moszkvai hirlap s a wilnai kormányzó álltak szolgálatában. Konstantin nagyherceget, ki nem örömezt nézte a mi Litvániában történik, árulással vádolá a hirlap, s a czár fivére mosolygó arccal volt kénytelen németországba fürdőke menni.

Mi több: a kiewi kormányzó Anenkoff tk. kinek bizonyára soha sem lehetett szelídség- vagy emberséget szemére vetni, még sem tudta a fölkelőket annyi művészi buzgalommal s oly ostentatióval üldözni, mint Murawieff: a hiriap gyanúval terhelé, s attól fogva szemmel kísérték minden léptét. A lengyel lapok is említést tettek akkoron Olsanszki Romuald ügyéről, ki Kiewben, katonákat lovagolni tanított. Részvételéért a fölkelésben Anenkoff kényszer-munkákra ítélte. Bulowics nemességi marsal, és Jozefowics tanácsos óvástétele következtében, kiknek semmi joguk sem volt az ügybe avatkozni, Anenkoff, félvén, nehogy a moszkvai hirlap végkép aláássa hitelét, főbelövésre változtatta az ítéletet.

A nagyherceg kegyvesztése végre teljesen megnyitotta szeméit nemcsak Golowinnak, ki igen jó lábon állt vele, de Walujewnek és sok másnak is, nem említvén Szuwaroff herceget, kinek keze büntetektől egyáltalában tiszta volt. Azon voltak, hogy a patrio-

ticus dühöngés visszavezettség az irodáik által kijelölt határok közé, azonban a gyepelő már végkép kisiklott kezökből.

Ily és teljességgel szokatlan látvány tűnt föl ekkor a miniszteriális tábor közt egyrészt, s másrészt az állami irodalom közt. A moszkvai hirlap, támogatva titkos kezek által, elfogadta a keztyűt, s megkétszerezte az invectivát. Nem támadhatván meg közvetlenül a miniszterek személyét, közlőnyeiknek, az „Éjszaki Méhnek“ s a „Golosnak“ üzent élethalál-harcot.

A hirlap hatalmának ereje következő esetnél volt szemlátomást észlelhető. Az oktatásügyi miniszter a nagyherceg lengyelországi administratiójának igazolását akará a „Golos“-ba igtatni. A censor megtagadta az „imprimaturt“, s midőn tudtára adatott, hogy a czikk szerzője előljárója, a miniszter maga, azt felelé, hogy beleegyez, ha a miniszter elvállalja a felelősséget, „mert úgymond, czélzások vannak benne a moszkvai újságra, denuncial, s kenyeremet veszem.“

A moszkvai hirlap a szabadelvű párt s magas állású személyek denunciációjában oly messze ment, hogy feje már szédülni kezdett. A hirlapírázat Massaniello-Javert-je deliriumba esett. Tombolt dühében majd azért, hogy a parasztoknak szerinte sok jogot adnak, majd, hogy a 14 éves fölkelőket kimélik, majd, s általában a legcesekélyebb szabadelvű fuvalomra, ha Auszália vagy az argentini köztársaságból jött volna is. Habot tūr ajka s vészharangot kongat, midőn a szerény finnlandi tartományi gyűlés szabadelvű tendenciáinak hírét veszi. Az ukrajuai írók könyveket akartak nyomtatni kis-orosz nyelven. Nem sok rokonszenvvel viseltetnek Oroszország iránt, . . mert honnan is meritenék. A hirlap fölkiáltott: „ezek lengyel törekvésck, el akarnak szakadni!“ Hallgass, mondák neki minden felől, nem látod-e, hogy egyenesen bástyaüregekbe taszítod az embereket! ? . . Mit törődöm vele volt a stóicus újság válasza. Ugat a berlini országgyűlésre, a dán demokratákra stb.. A többi folyóiratról nincs mit mondani.

A két párt közül, mely a kormányval egyesült, az egyiket elhallgattatták, a másik nem adván át magát a kormányval, alkura lépett vele: szólunk az orosz slavophilekről s „Deu“ című közlőnyükről. A lengyel ügy tekintetében ez épen nem különbözik a moszkvai hirlaptól. A slavophilek tanának alapja tökéletes

negatívója a pétervári caesarismusnak, tiszteletben tartása a nemzetiségnek, s meghajlás a nép akaratja előtt. Az ő szemeikben az orosz császárság és Lengyelország egyaránt meghódított földek, meghódítottak egy csapat kalandor, renegát és német által, kik idő folytán s I. Péter segedelmével ráültek a nép nyakára. És a szláv népek egyikének legelső szabadságkiáltására e vélemény közlönye a pétervári németek részére állt, megmaradván különben saját — muszka malcontentus — jargonja mellett, nevezvén Oroszországot Russland-nak, különbséget tévén a publicum s a nép közt, s össze nem zavarván a hazaszeretetet a patriotismussal, mely utóbbi az állam iránti szeretet. Ismeretes reputációja a „Deu“ szerkesztőjének Akszakoffnak megvédte őt a gyanútól . . . A mit másoknál a celszövény szelleme tett, azt Akszakoff újsága hazafias exaltációból tevő. Nyugalmas ember, ki a demagogok minden hálóját kikerülte, a fanatismus által vetett törbe esett.

Ily nehéz, sötét körülmények közt, a vértócsákkal borított földön, nem támadt egyetlen új tehetség sem; sőt a régiek is veszték erejüket s tévútra vetődtek.

Oroszországban már nem látni könyvet; a hírlapok az egész irodalmat elnyelik. Szerencsére legalább sok fordítást közölnek. Pénz hiányában adósságból élnek. Az exoticus civilisatio tovább megy az importált civilisátiónál.

Békétlenség tartja megszállva a kedélyeket, megmérgezi a pihenés óráit s megfoszt a munka- s gondolkozáshoz szükséges nyugalomtól. A reformok utáni vágy, az átmeneti rázkódtatások, reactionarius mozgalmak, a kormány ballépései, folytonos igéretre szorítkozás egy szabadabb sajtótörvényt illetőleg, s a rendezetlen censura szakadatlan zaklatásai, mind ez, a lengyel fölkelést nem is említve, lázas és beteges állapotban tartja a birodalmat.

Olyan világ ez, mely összeroskadni s átalakulni készül.

Csak egy világos, hogy t. i. lehetetlen fentartani a császárságot a rabszolgaság alapján, a császárságot nép nélkül.

De mily örvény, mily sivatag választja el egymástól az ifjú törekvéseket, melyek minden, bárhol létezőt vizsgálatuk tárgyává tesznek, s megelőzik a jövőt, — s a XVI. századbeli patriotismus agyrémeit, melyeknek vér, halál, bilincs a jelszavuk,

s melyek láta mögött a többség áll! A megelőző korszak legkiválóbb emberei is eltéveszték a helyes ösvényt. Turgenieff Iván például szép s független állást vívott ki magának az orosz irodalomban. Művész és figyelő, festő s fényképész, ő alkotásánál fogva a pártok mögött foglalt helyet. Nem volt az a való kerülease, mely a németeket jellemzi, s menekülés az ábrándok világába; szincit s árnyait igenis a természettől kölcsönzé. A rab szolgálattól vett vázlatok, költői kikelései a rabszolgaság ellen nagyon sok jót okoztak. És ime ő is levetkezé nyugalmát az őt körülburjánzó szenvedélyek kedvéért. Politikus lett, pompás ruisdál-jei helyett ir irányregényeket, melyekben könnyű fölismereni a tendenciákat, melyek sohase voltak az övéi. Hősei élő emberekből lassanként színpadok mögé rejtett eszmék képviselői lettek. Előnkbe vezet egy agitator, nemzetiségi fanatikus, ki oly világból való, mely szenved, s nem mozdul; ábrándozót, szabadítót in spe, ki mint fehér szerecsen övéi közepette nem tudja mit tegyen, s igen fiatalon hal el valahol az Ádria partjain. Eltaszítva az ellenkező rohamtól, Turgenieff a haladó ifjúság tipusát keresi Oroszországban. A cél nemesak művészi, de sokkásos is volt. Szemrehányásul a fiatal nemzedéknek, szerző állandólag szembe akarta vele állítani az előretörékvő nemzedéket, mely azonban általánosságban csak szenvedőleges semmisség, s tevékeny haszonnélkülisége által tüntette ki magát. Idő, minta, minden szerencsétlenül volt megválasztva. A reactióval egyidejűleg megjelent regény ugyanazon személyeket bonczolja, túlzó modorban ugyanazon eszméket, ugyanazon halfogásokat teszi nevetségessé, s végül ugyanazon nihilismus szóval él, melyet a muszka reactionáriusok használtak. Nihilista, ez mintegy még alacsonyabb fok a materialistáknak, a mint régebben ellenfeleiket nevezék. E szónak, a tudományt lelkesedéssel fölkaroló ifjúságra viszonyítva, nem volt értelme.

Bizonyos határok között szó lehet Schoppenhauer, a halál bölcsésze tragicus nihilismusáról, vagy epicuri nihilismusáról azoknak, kik kényelmes szemlélői az emberi szenvedéseknek, közönyös tanúi véres küzdelmöknek, — kiket az egykorú emberiség fájdalmai s szenvedélyei hidegen hagynak: de nihilismusról beszélni heves, szenvedélyes, kétségbeesett scepticismus látszatával bíró ifjúság tekintetében, nagy tévedés. Belinszki nihilista

volt 1838-ban, — ehhez minden joga volt. Kis hivatalnok fia, nyomort törvén, nehézségekkel küzdvén, keresetre levén utalva, hogy a mindennapi kenyér s egyúttal az iskola szükségéit fedezhesse, keresztül küzdötte magát a nehéz iskolán, s mindemellett 25 éves korában mint mester emelkedett ki s annak ismerte el őt az összes orosz tanuló ifjuság. Az ő megjelenése a mozgalom élén nagy jelentőségű volt. Ő nem termett elő hirtelen, gyalázva származását, mint a jöttmentek szokták; olyanul lépett föl, a milyen volt. Előtte is kikerültek a papi s burocrata-osztályból tudósok, irodalmárok, államférfiak, de ezek azon környezet mezét ölték föl, mely befogadá. A dolog megváltozott; nem az emberek léptek s kapaszkodtak többé magas állomásokra: hanem a civilisatio magaslata a szellemi mozgalom ereszkedett mindinkább alá. A hivatalnok fia, ki mint Belinski hivatalt vállalni nem akart, a pap polgári állású fia, mint Csernisewszki, végre a proletárnemes Gogol nagy szerepet játszottak. Nem képeztek ők harmadik osztályt semmi más osztálylyal szemben, de élő központot, melynek ereje egyaránt fölülről s alülről táplálkozik.

E közbenső réteg, mely középúton áll a fönt növekvő meddőség s az alant még műveletlen termékenység közt, van hivatta a civilisatiót az orosz nép számára megmenteni, Az elemekben, melyeket ezen új emberek az irodalmi formákba behoztak, termeszetesség és erő van, kiméletlenül irtogatják a nem tetszöt, hiányzik náluk olykor az elegancia. Sérti ez a puristák izlését, nem is szólva az irodalmi chambellanok ingerült-ségéről.

Mit a reactió ma a nihilistáknak, ugyanazt veték szemére Belinszkinek és Gogolnak — az egyetlen genialis embernek Miklós uralkodásának végén. Mindkettőnek megbotránkoztak lelkesülségén, olykor köznapi képein, excentricitásán, és irányuk tartózkodás nélküliségén. A salon nem bír el annyi szenvedélyességet, a mennyi Belinskiben volt. Legyőzhetlen hév ragadta őt, s utána nyomult az egész fiatalság. Rögtönzéseiben, melyek ha ragtól lihegték, vádakát, átkot szórtak „az ólom földélre, mely fejét nyomja“, nem volt ideje fehér nyakravalót kötni föl, s nem is akará fölkötni. Irodalmi portentumok azt mondák akkor: „Ezen ember előtt semmi sem szent“; — most a reactio nyelvén azt mondanák: „ez nihilista!“

De a komoly, tragicus oldalt, ama homlokredők eredetét, a keserű cseppet, mely vérebe vegyült, ezt nem látták; e nyers bírák, kik mindig a formán nyargalnak, és sohasem vetik föl a kérdést: honnan a szétfeszítő erő ezen atomja, annyi destructio, és annyi remény? nem ismerék a nihilista történetét!

A gyermek világba léptekor egy csomó igazságtalanságot áll ki. Az ifjú lemond fiatalságáról az ellenséges erők nyomása alatt; az őszinteség korában már gyanakvó, s midőn legtöbb szükségére van önjerejére, nem bizik magában. Ezerszer elnyomva, kerüli az embereket, kivált a „dona ferentes.“ Gyűlöli a világot, mely eltaszította magától apját, s rútakká tévé anyja vonásait. Scepticismushoz hajolva, iparkodik hidegen gondolkozni, s daczosan beszélni; ánde ifju szive túlárad, föláldozza magát, s elvész, tagadván, hogy áldozatot hozott. Mily föladat: fölfogni a kapcsolatot a fiú elkeseredése s az apa embernöyüzése s hivatalos lopása közt; nyomozni, mint változnak az anya könyvei socialisticus ábrándokká! . . .

Turgenieff a maga nihilistájából makacs unokaöcst csinált, ki tele van mindazon fogyatkozásokkal, miket csak ismerünk. Hőse hamar elsiklik, nincs ideje magát rehabilitálni. A javíthatlan nihilista sorsa semmivel sem jobb az ügyefogyott „bolgár“-énál: forrólázban hal el. Az „atyák és fiúk“ közti vita nem végződhetett be, mert hiányoztak a küzdő felek. A nihilista s a bolgár mit sem tett: alig kezdék meg pályájukat, s mögöttük még látható volt az iskola ajtaja.

A halál olykor nagyon korán jön, az igaz; de ekkor legfölebb is csak az emberi test törékeny, gyarló voltának lehet typusa. És mégis Turgenieff regénye egyetlen kiválóbb terméke az orosz irodalom új phásisának, — a conservatív irodalomnak. Hiába forgatná valaki a havi szemléket, semmit sem fog találni kivéve mit a censura kitörül, s a mit oda kell gondolni; semmit, csak a patriota sakál üvöltését.

A Miklós czár halála utáni első fölébredés tevékeny pezsgése nem hozott létre nagy műveket, de kitént az igyekezetek sokasága, emelkedettség, s a fölvetett kérdések száma által. Fönmaradt amaz időkből egy borzasztó könyv, carmen horrendum, mintegy dantéi fölirata Miklós uralkodásának: Dosztojewszi „Holt udvar“-a. Borzasztó regény; lánczot csörtető kézzel vá-

zolja szerzője társai — az elitélteknek alakjait, — mintha Michel Angelo frescói volnának a siberiai rabok szokásai köréből.

E rémes könyv mellett áll Osztrowszki drámája a „Vihar“. Szerző elleste s föltárja az el nem nyugotiasodott orosz élet legrejtettebb titkait, s fényt derített az orosz nő ismeretlen lelkére, e néma áldozatra, mely a kérlelhetlen s félvad család és patriarchatus karjai közt fülldokol. Osztrowszki első vezeté színpadra borzasztóan élethű alakjait a társadalom azon rétegének, mely a civilisált világ után következik. Látván a polgárság álló büzhödt posványaiából szedett hőseit, e családapákat, korhelyeket, magukra keresztet hányó tolvajokat, e majmokat és szolgákat, azt hinnők nem emberek, hanem medvék, vadállatok mozognak előttünk. De ezen oly mélyen sülyedt világ számára mégis van megváltás a „Viharn“; —nem ad abszolútiót égi szózat, mint azt Faustban látjuk — de van benne valami, a mi e meggyőződést szüli, mindenki remél, a közönség reszket érte.

És különös! A költő föloldásért emeli szavát azon nap előestéjén, melyen arra Oroszországnak szüksége lett; és a szeretetnek a vadállati lét érdekében ejtett szózatát a civilisált patriotismus féktelen dühöngése követé!

Azt jelentené ez talán, hogy a császári Oroszország, a katonaság, nemesség, I. Péter végrendeletének Oroszországa leélte magát? Meglehet. Lehet, hogy a másfél század alatt összehalmozodott valamennyi bűn, minden romlottság, közel vesztét érezve azért emeli föl undok fejét s kapkodik a kormányrúd után, hogy a hajót visszarántsa?!

Haxthausen könyve mottójául két orosz példabeszédet használt föl: „Tengerre léptem s várom a jobb időket,“ és „Elhagytuk partunkat, s más partot nem érhattünk:“ az elsőt a westfáliai báró 1846-ban Oroszországra alkalmazta, a másikat Európára. Azóta haladtak a dolgok. Európa tengerre lépett, s nem vár jobb időket, a hajótörések ismétlődnek; Oroszország elhagyta a kikötőt, s a szelek szeszélyének játéka. Jut-e más partra? miféle partra vetődik? Ki tudja azt. A kigyó változtatja bőrét, annyi bizonyos, hogy a régi nem nő újra.

SZEGHY MIKLÓS.

A KÖZÉPOSZTÁLY OKTATÁSA ANGLIÁBAN.

A franciaországi nyilvános oktatásnak egyik érdeme a szabályosság. Három fokozat, az elemi, a közép és felső osztály oly nevek, melyek minden félreértést kizárnak. Kormányzásuk épen oly pontosan meg van határozva, és az egyetemen át végre a miniszterium kezében úgy összpontosítva, hogy az állam mint felügyelő, mint kormányzó mindenütt jelen van. A gépezet e szabályossága nem létezik Angliában. A közoktatás alapjában itt rendkívül változatos és szabad. E szabadság és változatosság zavarba ejt, ha valami rendszeres fogalmat akarunk szereznünk róla. A ki Franciaországban egy lyciumot látott, az látta valamennyit; egy elemi iskola vagy községi tanoda kellő fogalmat ad mindenikről; szervezetük annyira egyforma, hogy egy pillanattal át lehet őket tekinteni. Angliában minden iskolát vagy legalább mindenféle iskolát külön kell tanulmányozni, azon sajátosságos világításban, mely sajátja, ha képét lelkünkbe akarjuk nyomni. Az életpálya szabad ha csak valaki nem az egyházi vagy állami szolgálatot választotta. Ezért rendszerök oly összekuszált, melyet csak több oldalú és ismételt felvilágosítás után érthetünk meg.

A jelen értekezéshez két okmány szolgáltatott anyagot: az egyik a kereskedelmi miniszter által gyűjtetett adattár, a másik egy jelentés, mely a szájnai főnök megbízásából iratott.

Az angol rendszer tanulmányi tekintetben határozottan különbözik a francziától. Az állam itt egészen háttérben van; egyedül a testületek mutatkoznak. Az oxfordi, cambridgei és durhemi egymástól független egyetemek mint külfelügyelők csak egy általok választott kancellárt ismernek el, de a kinek hivataloskodása több méltósággal, mint hatalommal jár. Valóságban ez egyetemek önmagukat kormányozzák s igazgatják gondosan örökölt törvények alapján. A mult iránti tisztelet egész a ruházatig kiter-

jed, mely még a tanulókra nézve is hagyomány által meg van határozva. Ezenkívül bírnak kiváltságokkal, melyek bárhol egyebütt képtelenségeknek tartatnának: nevezetesen törvénykezési joggal a város felett, melyben léteznek és a joggal, hogy képviselőket küldhetnek az alsóházba. E három egyenlőjoggal bíró egyetem sorsa igen különböző. Oxford a maradt, a mi kezdetben volt: a fenálló egyház egyik oszlopa, őre a hajdankori tanulmányozásnak újdonsággali vegyítés nélkül. Cambridge a természettudományoknak is tért enged és nem ragaszkodik orthodoxyájához.

A hanyatlásban lévő Durham nem bír határozott jellemmel, s csak nagy nehezen gyűjti össze növendék eit. Ez egyetemeken osztják a tanári fokozatokat. A szakok többfélék: magukban foglalják az irodalmat, a tudományokat és művészeteket; vannak jogorvos-, sőt még zene-tudorok is. Szigorú vizsga után nyerik el e fokozatokat. Minden egyetemből kiválik a java és vitatkozik az úgynevezett kitűnőségért. A tanulók tömege és a kitűnőség jelöltjei közt nagy a különbség. Az elsők igen esekély munkával megnyerik a középszerűségi bizonyítványt; ez utóbbiak nagy erőmegfeszítéssel jutnak a kitüntetéshez, a mely aztán fényes életpályát, s addig is anyagi jutalmat biztosít részökre. Az egyetem ú. m. testület közvetlenül ítél a növendékek fölött, de csak közvetőleg képezi. Körülök függelékkép számos collegium csoportosul, melyek mindmegannyi előkészítő intézetek a felsőbb oktatás minden ágában. Oxfordnak tizenkilenc, Cambridgének tizenhat collegiuma van, melyeket különböző időszakokban nagy urak papok és gazdag magánzók alapítottak. Ez alapítványok oly bőkezűleg tétettek, hogy az intézetek egymás mellett nagyszerű épületeikkel, melyek már távolról feltűnő tornyaikkal és kupoláikkal, kertjeikkel, parkjaikkal a legnagyobb fényűzés benyomását teszik az emberre. Az épületek mindenike rendeltetése szerinti stylben épült; itt egy kápolna, ott egy múzeum, odább egy könyvtár, színház, hol ünnepélyes alkalmakkor a tanulók latin és görög darabokat játszanak, végre a téres körterem (rotund) a közönség részére nyílt karzattal, a nyilvános ülések számára. Franciaországban nincs ily, főleg tanulókból álló város, hol a közélet egyéb formái, úgyszólva, belé vannak olvadva az akadémiai életbe. Ez állapot ajánlatos annyiban, hogy lehetlenné teszi az ártalmas szórakozást és biztosítja a legnagyobb magába vonultságot, s a mi ezt környezi mind hasznot hajtó: kertjei fűvészkertek, múzeumai s képtárai a gyönyörködtes mellett oktatnak is; könyvtárai nemcsak könyvekben, hanem arab, szanszkrit, perzsa és mehicói kéziratokkal, a leggazdagabbak a világon; Cambridgében egy tizenhét láb átmérőjű éggömb van, mely remek a maga nemében. Vannak csillagvizsgáló tornyok mindennemű eszközökkel ellátva. Egy város ez, a felsőbb kikép-

zés minden eszközeivel. Itt a legszilajabb hajlam nem talál egyebet iskolai foglalkozásnál.

Ezen tanodák nagy része a hajdani katolikus intézvények tökéjébe vannak oltva s annak szellemét megtartották. A szervezet részleteiben az emlékek e hűséges fentartása feltalálható. Például a tanoda főnöke körül ott vannak a káplánok, segédek és énekesek, kiknek nevei és tulajdonaik túlélétek a liturgia változását. A vallási és világi tudományok itt ritka összhangzatban élnek egymás mellett. Az egyetemek minden pályára képeznek embert a papira úgy mint a katonaira, a törvénytudókra úgy, mint az orvosokra s mérnökökre. Ezek papnöveldek, szak-, s külön pályaiskolák egyzersmind. A módszer itt komoly előkészítésre czéloz, hol a gondolkodás és az emlékezet kölesönösen segítik egymást: jól megtartani a lezkek értelmét, gond van rá, hogy a tanítás sikeres legyen, mert személyes munkát, fogalmazási s alakítási próbákat kívánnak. Minden tanulót sorba kikérdeznek, nekik olvasni és magyarázni kell a classicus írókat, megfelelni az ellenvetésekre, megvitatni a kétest, felderíteni a homályost. A tanító nem zavarja meg a növendéket előadása közben, inkább mint hallgató van jelen; olykor vitát kelt a növendékek között, magának tartván fel az utolsó szót. Világos, hogy e gyakorlatok igen alkalmasak az értelem kifejtésére; e próbák alatt nagy gondot fordítanak a válogatott a határozott kifejezésekre, melyben az előhaladást osztályról osztályra lehet kísérni. Így már az iskolák képezik ki a tanulót, hogy a közéletben ritka esetben tétováz vagy válogat a kifejezések között. Két értékes dologra tanítja őket az iskola, arra, hogy képesek kifejtetni eszméiket és tudnak figyelni.

E tanodákba és egyetemekbe minden osztály szabadon be-mehet csakhogy a rangkülönbség meg van tartva. Minden tanoda Anglia kicsinyben. Az osztályokban a tanítás közös; szintén közös a fegyelem is. Minden tanuló alá van vetve a tanoda főnöke felügyeletének, mindenik köteles estve bizonyos órában otthon lenni s az intézetben kívül forma-ruhát hordani. Az engedetlenségre büntetések szabvák, melyekben a kegy nem talál helyet, az egyenlőség tiszteletben tartatik. A megkülönböztetések oly alakban kezdődnek, mely a francia szokások szerint a legsértőbb volna. Benn semmiben vagy csak igen kevésben történik vegyítés: a lakások a ranghoz és vagyonosághoz alkalmazvák; éttermekben a lordok első szülöttei emelvényen ülnek; az osztályokban is külön pad van számokra; mellettök a nemes családok fiatalabb gyermekei s a bárók első szülöttei szintén kiváltságokban részesülnek, melyek ősi szokásokból maradtak fel. Ezek is, mint a lordok fiai, megkülönböztető öltözetet viselnek. Egy pillantással észre lehet venni, hogy mennyi nemes van egy iskolában, mint a francia tanodákban a paszomántról meglehet látni, hogy melyek a jobb tanulók. Az angol már az iskolában azon helyet foglalja el, a melyet az

életben, és az elkülönzés mely az iskola padjainál kezdődik, visszatükröződik erkölceikben és szokásaikban. Ki nem tapasztalta, hogy mennyire csaknem visszataszító az angol azok irányában, kiket nem ismer. E tulajdon, mit soha el nem veszít, még gyermekkorában szívárgott be lelkébe, beleoltják, hogy válaszsza meg társaságát és bizalmas csak hozzája hasonlók iránt legyen. A tanodában csak tanulóársai, nem pedig bajtársai vannak: az életben szintén megtartja a tartózkodó magaviseletet. Feltéve, hogy méltóságával megegyezőnek tartja, nem sajnálja, hogy nem élvezi az alkalmi összeköttetések gyönyörét.

A tanodák fizető tagjai a nemesi vagy vagyonos osztályokhoz tartoznak, kik megbirják az egyetemi élet terhes kiadásait. Oxfordban és Cambridgében a lakás, élelmezés a tandíj és a szigorlat díja, egy szóval minden drága. Ezért a tanulok száma eléggé korlátolt, alig van arányban a köz vagyonossággal. A három egyetemen nincs több bejegyezve négyezeröttszáz tanulónál, kik közül Oxford és Cambridgében négyezer Durhamban csak ötszáz iratta be magát. Ekkora az illeték, melyet Anglia huszmillió lakója az egyetemi nevelésnek ad.

Gazdagon vannak ellátva az intézetek alapítványokkal, melyek részint a hajdankorból maradtak, részint véghagyomány vagy aláírás útján gyűltek halomra. Hogyan bántak az alapítványt élvezőkkel az szintén jellemző vonás. Jó ideig a ház körüli szolgálatra kötelezték őket: ezek söpörtek, fent szolgáltak az asztal körül. Egyedül az iskola padjai között lettek ismét tanulóársai azoknak, kiknek ruháit kitisztították, s gyakran azzal vetek magoknak elégtételt, hogy legyűrjék őket a szigorlaton. E szokások az idők befolyása által tetemes változáson mentek keresztül, még a gymnasiális iskolák is lassanként lényegesen átalakultak. Azok, melyek ingatlan birtokban nyerték alapítványaikat, gazdagodtak az idő folytán, míg az ingóságokban és pénzben tett állapítványok vesztették értéküket. E különbség szerint változott e tanodák hivatása is. Ezek nem egyháziakat előkészítő iskolák többé; a születési és pénz-aristokratia magához ragadta a legvirágzóbbakat, így lettek aztán az etoni, harrowi, rugbyi, winchesteri iskolák az aristokratáké, melyekben a rangok nincsenek vegyítve és nem nyílnak meg csak a gazdagságnak és a születésnek. Ezek egészen úgy vannak berendezve, hogy a középsztály ki legyen zárva. Azonban ezeken kívül van elég hajdani szabású iskola, nevezetesen Bristolban, Exeterben, Coventryben és Londonban egynehány. Bármilyen lett legyen ezeknek rendeltetése, mindnyájan hívek maradtak a szellemhez melyben alapítottak. A közvélemény szeszélye és korholása nem téríti ki útjokból. Eton mely a nemesség virágát zárja magába, példával megy elő; még VI. Edvárd tankönyveit használja, módosítva annyiban, a mennyiben elévültek. Hogy az újításokat kikerüljék, a tanítókat hajdani ta-

nitványaik közül választják, és a tanítók úgy tanítanak, a mint ők tanultak, kielégítőnek tartva a módszert, mely Angliának oly tudóst adott, mint Newton, oly költőt, mint Byron és szónokokat, mint Burke és Fox.

A közép-iskoláknak e makacs ragaszkodása ősi szabályaikhoz olykor majdnem nevetséges eredményeket szül, melyekből kitűnik, hogy mily túlságig van víve a hagyományok iránti tisztelet. Megtörténik, hogy az iskolák néha rendszerük csökönysége, néha vagyonuk esökkenése miatt türesen maradnak. A iskola vezetője ez által nem lesz se tanulékonyabb se alkalmazkodóbb. Elsánczolja magát az alapítványi okmányba, mint valami erődbe, s nem engedi meg, hogy őt megzavarják a rábizott jogokban. Hasztalan mondják neki, hogy alkalmazkodni kell az idő szelleméhez, s újjáteremtteni az iskolát, hogy használhatóvá tegye. E tanácsokat nem tudja kiegyeztetni megbízatásával; az ő első kötelessége az alapító okmánynak engedelmeskedni; az egyház, a kormányzó bizottság kifáradnak a tanácsolgatásban, míg végre a törvényhez folyamodnak, mely végre is az okmányok betűi iránt tisztelettel viseltetvén az iskola igazgatójának ad igazat. Ily csökönységgel miatt alig lehet közép-iskolát találni, mely az újabb kor kívánalmái iránt is tekintettel lenne. Egyike azoknak, melyek változást fogadtak be rendszerükbe a saint-olefi iskola.

Ez iskola valamennyi hagyományos iskola közt leginkább eltért a szokott útról. Saint-Olef Erzsébet királynétől alapítva, alapítványul egy szegény külvárosban a Temse déli partján egy laza területet nyert. E területet az adomány szerint elidegeníteni nem lehetett. A növekedő London végre túlterjedt rajta és a terület minden legkisebb darabja már el van lepve épületektől. A jóvedelem így roppant lön, és jóval túlhaladta az iskola szükségletét, melynek nem volt más föladata, mint két szomszéd egyházi községből néhány egyetemi növendéket képezni. Az alapítványhoz tartván magát vagyona felhalmozódott, a pazar építkezés, s hogy maga az iskola fényes palotává alakítottatott át, nem csonkította érezhetőleg vagyonát; zavarba jött, hogy mit tegyen az újlag összegyűlt tőkével. Saint-Olef környékén szegény népség lakik, ezeknek gyermekeit mind papokká, tanárokká nevelni nem lehet, és így végre nem tehettek egyebet, mint szabad ingyen iskolát nyitni, mely egész a fensőbb osztályokig elfogad növendékeket. Jelenleg az elemi és közép iskolában összesen 750 növendék élvezi az ingyen nevelés jótéteményét. Itt a növendék minden pályára előkészítettik. S bármily magas czélt tűzött maga elébe, talál erre előkészítő eszközök.

Ez iskolák mellett melyek szükségességből megváltoztatták eredeti rendeltetésüket, vannak mások, melyek épen megfordítva alapítványaik visszás magyarázata után emelkedtek más színvonalra. Az ipar és kereskedelmi testületek iskoláival történt ez.

Londonban kettő van ilyen, melyek igen jó karban tartatnak és kétszáz évesek: a posztósoké és a ruhakereskedőké. Látszólag már czimökből megvan rendeltetésük és semmi félreértés sem férhet hozzá. Az ipartestületek alapították, úgy látszott, hogy nem tartottak más szemek előtt, mint ily életmódúak gyermekeit. Azonban a gyakorlat túl tett a számításon: és most már a hadsereg, a tőzsérek, a törvényszéki emberek a polgárság szolgáltató nagyobb részét a növendékeknek. A bizottságok, melyeknek hivatása a megüresedett helyeket betölteni: idővel, a mint az iskola vagyona gyarapodott, átalakultak, oly emberek léptek belé, kik előkelő születésűek vagy az üzlettől gazdagon vonultak vissza és így egészen más célokra szolgáltak, mint a melyeket az iskola alapításakor követett. Ily úton ez iskolák kisikultak azon testületek kezeiből, melyek alapították; a bizottságok úgy rendelkeztek vele, a mint jónak látták s alig törekedtek a látszatot megörzeni. A ruházat és oktatás mindamelllett tiszteletben tartatott; a hagyományokból csupán ezek maradtak még fenn. Egyebekben nagy visszaélések csúsztak be. Nehány helyen kívül, melyeket a posztósok s szabók gyermekeinek adnak, kegyezim alatt jelentékeny számút osztogatnak ki a bizottság által pártolt családoknak. Van itt esdeklés, fondorkodás és még megvesztegetés is. A közvélemény fel van ingerülve ellene és jogosan; az alapítók szándéka világosan ki van játszva: a szegény osztály értelmiségének kifejtésére tett alapítványokat a gazdagok saját osztályuk javára zsákmányolták ki.

E visszaélés nem áll magánosan; elég társát találjuk több gymnasiális iskolákban. Rendeltetésök az volt, hogy ingyen vagy igen csekély tandíj mellett adjanak oktatást oly családok gyermekeinek, melyek nem bírták a költséget. Ezeknek is egy részét az arisztokratia mint már említettük hatalmába kerítette; például: Eton-t, Rugby-t, Harrow-ot és Winchestert; Londonban hasonló bitorlás érte a legvirágzóbb iskolákat Saint-Paul-t, Christ-Church-ot és Westminster-t. A két rész: a tanítók és növendékek között az egyetértés könnyen létesült. A tanítók előbbre becsültek oly tanítványokat, kik hízlegtek önszeretetüknek és jövedelmekhez nem megvetendő összeggel járultak. A családok a magok részéről kiszámították, hogy az intézetek nem oly követelők mint azok, melyek kiadásait beszerezni kénytelenek. Itt megvolt minden, mi az iskola föntartásához szükséges; fölszerelt épületek és jövedelmek, melyek biztosították a tanári fizetést. A gazdagok és nemesek nyomába léptek tehát az alapítóknak, mi egyébiránt azáltal igazolva van, hogy különben ez iskolák üressek lettek volna s legfelebb néhány theologust nevelnének. A szegény osztályt itt latin nyelv oktatásában részesíteni annyi lett volna, mint egyik kézzel visszavenni azt, mit a másik kéz adott. Ilyformán ez ingyen iskolák eredeti céljaiktól eltérve, a szerény

szolgálat helyett most a legfényesebb szolgálatot teszik a hazának. Például Westminster büszkeségének tarthatja, hogy padjain látott oly gyermekeket, kiknek pályája fényes lön, kik nagy törvénytudók, államférfiak vagy tábornokok lettek mint Raglan. A krími háború után, a hajdani növendékek egy emlékoszlopot emeltek a harezmezőn elesett tanulóitársuk tiszteletére. Ez oszlopot láthatni az iskola előtt; talapzatába nevek vannak bevésve és a nevek között sok van, mely nagy hirre tett szert.

Mindamellett a tény visszaélés maradt; nem helyes hogy az alapítványok ekként rendeltetésök ellenére használtassanak fel. Az újabb időben a baj még terhesedett, annyira, hogy a kormány kötelességének ismerte beleavatkozni. De kinevezett bizottságát az intézetek vezetői visszaütasították; és a kormány visszavonult nem lévén sem a jog, sem a gyakorlat által támogatva. Ez iskolák Angliában semmit sem kaptak az államtól, s ezért nincsenek se fölügyelete, se ellenőrzése alatt. Minden angol pert indíthat ellenök, ha kötelezettségeiket nem teljesítik; de a kormány kevésbé van ellenök fölfegyverezve, mint a legegyszerűbb polgár. Ez visszaélés az igaz, de olyan, melyet Angliában egy nagyobb visszaélés félelméből eltűrnek. Az angolnak annyira vérebe ment a lak sérthetlensége, a társulati s egyéni önállás, hogy ezeknek minden hátrányait készebb eltűrni, mintsem kormányi beavatkozással útat nyitni annak, hogy mindíg a kormány s ne az ő akaratja legyen érvényes.

Az intézetek sorozata, melyek a reform korából valók és a múlt idők hagyományai: az egyetemek és collegiumaik, a gymnasiumi s ipari iskolák. Ez intézetek abban hasonlítanak egymáshoz, hogy mind saját vagyonukból élnek, s ezáltal szervezőtök elvét menten tarthatják a közönség szeszélyeitől. Ez elvek, a régi tanrendszerhez ragaszkodás és erőt megfeszítő tanulás gyakran vettettek szemekire, mire ök a korszellemnek tett jelentéktelen engedélyekkel feleltek. A legújabb időben elhatározó lépés történt ellenök a velök versenyző iskolák állítása által. E mozgalom az whigek befolyása által 1825-ben kezdődött. A cél, az oktatás gyökeres megváltoztatása lön; a görög s latin osztályok száma kevesbítettett, a történelem, a nemzetgazdaság és természettudományok érdekében. E mozgalom indítói a legnagyobb nevet viselék, kiknek fölszólítására a pénz könnyűséggel folyt be. A befizetett pénzekkel kihívólag viselhették magukat, a már meglévő intézetekkel szemben a legmagasabban kezdték; a londoni egyetem meg lön alapítva.

Ez intézet első léptei félénkek, habozók voltak; úgy látszott hogy önmagában nem bizik. Mindjárt kezdetben letett a merészségről, melylyel alapított és már megszokott szellemnek hódolva az új egyetem programjátúláságosan elárasztatott latinnal és göröggel, de hogy, a külszínnek eleget tegyenek, kellettén túlterjeszke-

dők voltak a természet-tudományok programjával. Az egész összevére nagyon középszerű tantervvel bír. Mindamellett a londoni egyetem megnyerte a középsztyály tetszését; mire több ok gyakorolt befolyást. A papság felügyelete alatt álló többi egyetem vallási dolgokban nem oly türelmes mint a londoni. Az Oxfordban és Cambridgében mulatás sokkal költségesebb. Végre Londonvárosa oly környezete egy egyetemnek, melyhez hasonló a világon nincs. Ha London nemcsak nevét, hanem pártolását is adja a születő intézetnek, a tartományi egyetemeket nagy csapás éri; hanem ez nem vette kegyébe és a helyezet a régi maradt. Az arisztokrácia lenézi az oktatásnak ez átalakítását és a gazdagabb polgárság, mely készséggel fogadja mintául a nemességet, hasonló lenézést tanúsít. És így nem maradt a londoni egyetemnek más közönsége a középsztyályon kívül, mely megelégszik e tanulmányokkal, feltéve, hogy itt is tiszteleti fokozathoz jut. Bizonyos fokozatra jutni ez becsvágyá minden angolnak; azonban az oklevelek között különbség van és a londoni egyetemié ez ideig nincsenek nagy becsületben. Az oxfordi tudorok előtt ez elfajúlt tanítás és ugyanezen kárhozattással illetik azon gymnasiális iskolákat, melyek eredeti tanterveikbe újításokat fogadtak el.

A londoni egyetem igyekszik abban is utánozni a hagyományos intézeteket, hogy collegiumot állít az egyetem mellé. E collegium a fokozatot elnyerni kívánó növendékeket készíti elő; jól van rendezve s nagyon keresett, a tanárok megválasztása kitünő, nevezetesen a természet tudományokban. E körülmény könnyen kiegyenlítésre vezethet, a mennyiben London a tudományoknak leendő legfőbb tanodája, míg az irodalmi szak kitünő fokon Cambridgében, Oxfordban fog műveltetni. Mondják, hogy a papság e megosztás eredményezéséhez az első lépést már megtette. A londoni egyetem collégiuma mellé, melynek nem tudja megbocsátani, hogy mindenhitű tanulót befogad, hasonló fokú collegiumot állított, melybe egyedül orthodox tanulók vétetnek fel. Ez a King's college vagy a király collégiuma 1828-ban alapítottott egy előkészületi iskolával. E két intézet küzd egymással, miért ebben az irodalmi oktatást kevesítették s a tudományoknak adtak nagyobb részt. Mint minden papság, ez is jogosnak tartja az eszközöket, melyeknek sikere van: fő előttök az, hogy a növendékek maradjanak a hit igaz hajlékában s a különfelekezetek ne moeskolják be a rendes iskolák szentélyét.

A fenebbiekből világos mennyire különböznek e felső tanintézetek a francziákétól. A francziáknál egyformaság, államsegély- és államfelügyelet általános, az angoloknál a legnagyobb változatosság, nincs államsegély, nincs államfelügyelet. Az angol megfoghatatlannak találná, hogy központból a kormány szabjon neki rendet, hajlamait, szokásait tekintetbe nem véve. Azonban a formák legnagyobb változatossága mellett is, a tapasztalás kijavítja

a hiányokat, és egy szerencsés eszme biztosan útat talál minde-
nikbe. A szellemek ugyanazon feladattal küzdve előbb-utóbb ta-
lálkoznak ugyanazon megfejtésben. A kutatás és a javítás megki-
sérítése nincs senki elől elzárva azon ürügy alatt, hogy egy fel-
sőbb tekintély öröködi e szükségek fölött s meghatározza a pillá-
natot, midőn annak elleget kellene tenni.

Az angol nevelésben a legmeglepőbb vonás az erkölcsi erély,
melyet ad. Ez erélyt a faj minőségének tulajdonítani annyi volna,
mint önmagunkban e hiányt elismerni. A faj csak bizonyos kö-
rülmények összehatása után alakul és tartja fel magát; a szellem
tehetségei, valamint a test ereje csak azon arányban fejlenek ki,
a melyben gyakoroltatnak. Az angol nevelésben érintkezés az
uralkodó. A gyermek a mint iskoláiból kilép, visszatér családjá
körébe, vagy a mi ezt kipótolja, a tanárok által tartott pensióba. A föl-
ügyelet nem oly nemű, hogy untassa és tehetetlenné tegye a gyer-
meket. Ők jöhetnek mehetnek szabad tetszésök szerint, s egymás
közt kiegyenlíthetik apró kellemetlenségeiket, a nélkül, hogy egy
harmadik megintéseivel s néha büntetéseivel közbejöne. Olyanok
az iskolában, mint a milyenek lesznek az életben, tevékenyek és
felelősek. „Mi úgy bánunk gyermekeinkkel, mint férfiakkal, mondá
egy család-apa, hogy megtanuljanak azok lenni.“ Ez az angol
rendszer nehány szóba foglalva; a legjobb azok közül, a melyeket
követni lehet. Valóban nincs semmi józanabb, mint az akarat ide-
jekoráni gyakorlata. A gyermek megtanul gondolkozni, ítélni, ön-
erején választani és megfontolni határozatai következményeit. Az éle-
tet úgy kezdi a mint bevégzi: a tapasztalat tanításaival. Így fejlő-
dik ki aztán az a férfias megfontoló jellem, mely nem annyira a faj
kiváltsága, mint a nevelés eredménye.

Hiba volna azt gondolni, hogy az engedékeny szokások ha-
nyagságot szülnek; hatalmas helyrehozó eszköze van ennek a
felettébb szigorú fegyelemben. Fokozatos büntetések ezek a sza-
bályok megsértéséért és a komolyabb esetekért, még a testi bünte-
tések is gyakorlatban vannak. Ismeretes az a latin vers, mely
a winchesteri nagy nyilvános tanoda tantermeinek falaira fenyege-
tésül föl van írva:

Aut discere, aut discere; manet sors tertia: caedi.

A belépő növendék leolvassa erről a három esetet, mely rá
vár, és a melyek közül választhat: tanulni, kiüzetni vagy büntet-
tetni. Ez utóbbi ellen az angolok is kezdenek felszólalni; mind-
amellett az iskola teljes szigorral eleget tesz a fegyelmi hexame-
ternek. A növendék kötelességei teljesítése után, teljesen szabad;
nem zárják őt be szűk udvarba és nem kísértetik örökösen tani-
tók által. Angliában sokat adnak arra, hogy a gyermek a szabad
levegőn megedződjék és teste megerősödjék. Az intézetekbe vagy
intézetek előtt van mindeuféle testgyakorlathoz való eszköz, s néha
egy kis sajka a folyamon. Mindenki fölfogja, hogy a növendék

mily tüzzel rohan a játékoknak, s mennyire belé felejtí magát. De ha e miatt kötelességét felejtí, másnap nyomban éri a büntetés, mely eszébe juttatja, hogy függetlenségét csak úgy élvezheti, ha tud parancsolni magának.

A tanítás módszerei csak éppen az anyag megválasztásában különböznek; minden iskolának megvannak elfogadott könyvei s ezeket ritkán változtatja. Az egyetemek collegiumaiban az értekeződésnek bizonyos neme van gyakorlatban. A gymnasiumi iskolákban, néhánynak kivételével, semmi ehhez hasonlót nem találunk. A munka nagyját a text-books segítségével végzik. A növendék megtanulja e könyvek lényegét, s az osztály inkább arra való, hogy igazolja személyes munkáját, mint arra, hogy ahhoz elemeket szolgáltatson. Ily módon a tanító háttérbe szorul; a választott könyvre bizza, hogy a növendék értelmét fölelevenítse, maga ritkán járul hozzá magyarázatokkal. A classicus írók olvasása képezi az irodalmi oktatás alapját. A legjelesebbeket választják; a magyarázat fenhangon történik és személyes előkészület által előztetik meg. E fölolvadás az ítélő és emlékező tehetséget gyakorolja, de nem foly be az írmód kiképzésére. Itt nem választanak ki egy-egy szép helyet, hogy azt könyv nélkül lefordítsák, s hogy így az eredetit lehetőleg megközelítsék a kifejezés hűsége és hatalma által. De kárpótlásul maga a tárgy ismeretesebb előttük; az iskolák a mintát az egyetemi gyakorlatból veszik, hol ezt compositiónak nevezik. E compositió abból áll, hogy latin vagy görög nyelvre áttesznek valamely angol prózai dolgozatot vagy verset. Néha az átfordítandó elő van írva, néha azonban a tanuló szabadon választja a tárgyat és fejtí ki azt saját fölfogása szerint. A compositióban fokozatot tartanak: a gyermektől inkább tényeket mint phrasisokat kívánnak; a mi a művészet birodalmába tartozik, az egy második fokozat tárgyat képezi. Feltéve, hogy az eszme igaz, helyes, nem jó tekintetbe a kifejezés módja. Egyetlenegy népnek sincs annyira szüksége a classicus szellem sugallatára, és van is annyi józan esze, hogy átlássa, hogy e nélkül az eszményinek minden érzése nem sokára eltűnnék irodalmából.

Mi az exact tudományokat illeti, ezekből saját erejéből megélhetne, sőt lángeszekkel bír; és mégis Görögországtól fogad el tekintélyt. A mértant a gymnasiumi tanodákban Euclides szerinti tanítják. A növendékek könyv nélkül mondják fel Euclides tételait: a tanító hallgat, és ha szükség van rá, emlékezetéből teszi az eredeti szerinti helyreigazítást. Az algebrában a nagyobb rész nem megy túl a másodfokú egyenleteken; néhány eszesebb vagy tehetségesebb tanuló jut el a Newton binómial theoriájához és végre differenciális számításokhoz. Az algebráról szóló kézikönyvek nagyon teljesekek és a tanító csak éppen fölvilágosítást ad, a könyv elegendő anyagot nyújt a gyakorlatra. Azonban az angol előtt nem annyira az algebra és a mértant, mint a számtan a fő dolog,

melynek náluk nagyon bonyolult alkalmazása van. A súlyok és hoszmértékek rendszere vidékenként különböző; fel van számítva, hogy az ennek következtében szükségelt számítás annyira bonyolult, hogy két három év kelletik csak ennek megtanulására. Életmóddért a fiatal emberek, kik a kereskedelmi pályát választják, elsajátítják e számítást. El lehet mondani, hogy Angliában a számtan, legalább nagy része annak a mit tanítanak, nem egyéb, mint egy sereg mesterfogás. Im ily alsó fokon áll Angliában a számtani tudományok tanítása: a mértanban elméletet tanítanak gyakorlat nélkül, a számtanban is gyakorlati fogásokat, melyek semmi elvre sem támaszkodnak.

A szemléleti tudományokra nincsenek külön rendes tanfolyamok, csak épen a nagy tanodában; az alsóbb rangú iskolákba csak alkalmoszerűen vétetnek föl és a lezárkékából a legkülönösebb vegyítések fordulnak elő. Néha együtt tanítják a természettan elveit és a vegytani tényeket, mindeniket felmutatva a meny nyiben érthetőbbé tehetik egymást. A természettan maga e név alatt nincs elfogadva tantárgyúl; külön-külön tárgyalják a természeti erőket, a villanyosságot, a delejességet, a meleget, s nincs is az angolnak szava, mely a természettannak (phisika) megfelelőe; vannak jelenségek, de nincs jelenségek tudománya. A mit a francziák cosmographiának neveznek, az angoloknál az egy kis csillagászatra szorítkozik. A tanodák annyit merítenek ebből, a mennyi közvetlenül érdekelhet egy hajókázó népet: a csillagok szemléletéből a tengeren megmérni a távolságokat, a tenger árja változatait, a holdváltozatokat. Mind ebben nincs rendszeres osztályozás, nincsenek egybekötő ismeretek; megelégesznek oly töredékekkel, melyek érdekelhetik a hallgatóságot a nélkül, hogy megemlítenék a kötelékeket, mely azt a megelőzőhöz s ahhoz a mi következik, csatolja. A kísérleti tudományoknak e másodrangúvá tétele meglepő miután a szemlélődés egyik tulajdona az angol szellemnek! E tudományok nemcsak ipari alkalmazásaik által ajánlják magukat, de szemléleti szempontból alkalmasak az értelem kifejtésére. Míg a számtan megtanít jól számítani: ez a helyes nézésben gyakorol, ily értelemben kiegészítik egymást. Itt egy hézag van, mely bajosan megérthető ez országban s e gyakorlati emberek között.

Az angol tanítás két külön ágra oszlik, a classicaira és az újkorira; az első magában foglalja a hajdankori nyelveket és történelmet, az újabbkori a nyelveket és történelmet, a számtant és néha mellékesen természeti és vegytani ismereteket. A második osztályban a görögnyelv eltűnik és a latin tanulása nem nyomul annyira előtérbe. Így több idő marad a számtannak, de itt előállanak a tanítás gyarlóságai. Az újkori osztály épen úgy szolgálhat egyéneknek, mint a classici osztály, a szabad hivatásoknak,

ezenkívül ez iskolából kelnek ki a fiatalok, kik megnépesítik a kereskedelmi és ipari tégyszobákat.

A növendékeknek, ha képeseknek érzik magokat meg van engedve egy fokkal felsőbb osztályba menni. E pontra nézve az angol rendszer nagyon ruganyos. Az angol iskolai év három tan-
szakra oszlik ; mindenik szakaszbelinek meg van engedve az elő-
lépés. A magát képesnek érző növendék így egy év alatt két tan-
szakot halad keresztül. Ezért az egész pálya ideje nincs kiszabva.
Hat osztály van ugyan, de nem kell szükségkép hat évig ma-
radni bennök ; a tanulótól függ megrövidíteni. Az osztályok meg-
szagztatása nem az anyag különféleségére, hanem a növendékek
erejének fokára van alapítva. Elvégre is az iskola nem egyéb, mint
előkészítés az egyetemre, itt tétetik elég a különböző hivatások-
nak. A növendék ki nagyon gyorsan haladt át az alsó fokokon s
visszaélt erejével, és meglepte nagyon engedékeny tanítóit, mi-
dön az egyetemi fokozatért versenyez, sokkal tisztábban látó bí-
rákra találand és leszállítatik valódi mértékére. Ekkor megtanul-
ja, hogy az elején érő gyümölcsök nem mindig a legjobbak, és
hogy haszon az időre bizni a megérlelést. Nemi ritkaság az ily bal
eredmény, és sok tanuló, kit iskolájában tüneménynek tekintettek
szánandólag megbukott a cambridgei és oxfordi egyetemen.

Itt van a próbakö és a valódi felső fokozat. A mi hiányost
és ki nem elégitőt látunk a gymnasiális iskolákban, az nincs meg
se az egyetemekben, se az ezektől függő előkészítő iskolákban. A
tanulmányok színvonala hasonlíthatatlan szilárdsággal emelkedik
itt ki ; az egyes fajok minden emberi ismeretet a legbevégettebb
formában ölelnek itt fel. Semmi sincs innen kizárva és minden al-
pos. Az írók, a leghiresebb tudósok tisztességnek és kötelesség-
nek tartják az egyetemi ruhát viselni ; a mindig ostromlóbb tanári
székeket a legérdemesebbeknek adják. Képzeltető, hogy az ily
tanítók úgy adják elő a tudományt a mint értik. Összeköttetésben
állanak minden nagy irodalmi tudományos művészeti tekintélyvel
Európában ; neveik, észmunkáik kezességei az ő módszeröknek
mely biztosság által tűnik ki. A merész kezdeményezésnek köz-
tök nagy pártja van, és ez egyetemekben született jobbadán az a
kutató szellem, mely az angolt annyira jellemzi és a mely a jelen
válságos állapotban tartja már is az emberi ismeret minden ágát.
Az oxfordi és cambridgei orientalisták nyelvtani felfedezéseikkel a
mi eredetünk kérdéseit érinték ; természetbuváraik szintén mélyen
megzavarták az ember természetéről és a teremtmények sorábani
fokozatáról eddig birt fogalmakat. Így, a papság szemei előtt és
a legszabályosabb úton a tér szabad még a tévedéseknek is, és az
ily tények eléggé megmagyarázzák, hogy mily szellem uralkodik
itt, és mekkora a hatalom, mely a tudományoknak e nagy tűzhe-
lyein honol.

Említettük, hogy a nevelőházak segélyforrásai nagyon kü-

lönbözők, s az adományozottak mellett valóban szomorú életet élnek azok, a melyek évi keresményeikre vannak utasítva. Ez utóbbiak bérbefogadott lakokban szoronganak, tanítóikat nem fizethetik úgy s azért nem is válogathatják úgy meg. Általában az angol tanító sorsa nem irigylendő, naponta hat órát s a legkülönbözőbb tárgyakat kell tanítania, díja pedig csekély. Ezért igen kevés a jó tanító, mert az angol, miután tevékenységének annyi jutalmazó pálya kínálkozik, önkénytesen nem vállal ily hálátlan hivatást.

Ily tanítók keze alatt oly rendszer nőtte ki magát, mely a növendéket ön erejére hagyja, s mely által az angol iskoláknak közös elve lett, hogy a növendék többet várjon magától, mint tanítójától. Azonban egy újabb tény mutatja, hogy e rendszernek nincs oly nagy értéke, mint a mekkorát tulajdonítottak neki: egészen új útra kezdenek térni. Az egyetemek 1858-ban meglepetre tapasztalták mily közészerűek a köziskolákból jött növendékek, ezért megkezdték vizsga alá vetni őket. A vizsgálat nem volt kötelezett, de azért az iskolák nagy része elfogadta ezt, mintegy alkalmat, melyen növendékeik s velők együtt tanítóik versenyre szállnak egymással. Így egy tekintély emelkedett az iskolák fölébe, mely érdemeik felett határoz, osztályozza, kitünteti őket. Im ez az új út, mely, ha egységre nem is, de egyneműségre vezet az angol iskolákat.

A középosztály iskoláiról adott kép nem volna teljes, ha meg nem emlitenők, hogy a pártok, melyek az államban vannak, egész az iskoláig kiterjesztik versengésüket. Az angolnál mindennek politikai színezete van, ezért emeltek a londoni egyetem mellé azonnal anglican collegiumot; Liverpoolban, hogy egy a whigek által emelt virágzó iskolát megbuktassanak, a toryk siettek egy versenytársat építeni melléje. A radikalok pedig mindenfelé a népies iskolákat emelik pártfogásaikkal s adakozásaikkal. E versenynek megvan az a szép oldala, hogy senki se marad közönyös abban, mi hasznára, javára van az országnak.

MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

(Február—Május.)

Február 25-én, a matematikai és természettudományi osztályok ülése.

Zlamál Vilmos ily című értekezést olvasott: „Az állattenyésztés fontossága és jelenlegi állása Magyarországon.“

A türelmetlenségről vádolt emberiség mennyi s minő dolgokat képes mégis elviselni, legjobban elötünik, ha drága honunk mezőgazdasági és állattenyésztési állapotát csak messziről is némi figyelemre méltatjuk. — Keleti fatalismussal határos közönbösséggel nézük marhatenyésztésünknek napról napra érezhetőbb súlyedését, s vele az egész mezőgazdaságunk alapjának szüntelen fogyatkozását; s ámbár az innen eredő elszegényedésünk nem titok előttünk, még sem teszünk semmit ezen bajnak minél hamarábbi orvoslására; — mivel sokan még most is ama régi hitben ringatják magokat, miszerint honunk a földmivelés s a marhatenyésztés tekintetében mindig gazdagon megáldott ország volt, — s azt jelenleg is tényként elfogadják.

Bizonyos tekintetben honunk meg is érdemlé ugyan, hogy „állattenyésztő“ országnak neveztessek, s e tulajdonságot — a szó általános értelmében — most sem lehet tőle elvitatni; mert valóban a gazdasági állatok minden nemeit most is termeli; s ha mi állattenyésztésünk mennyiségbeli eredményét csak önmagában vesszük, s minden párhuzamítás nélkül a voltaképi létszámot jegyezzük fel, akkor még mindig nevezetes összeget fogunk kimutathatni.

Az 1857-ik évi hivatalos kimutatás szerint volt:

Ló	1,673,333	darab
Öszvér	1,266	„
Szamárr	25,998	„
Szarvasmarha	3,876,870	„
Juh	8,892,176	„
Kecske	160,835	„
Sertés	3,128,611	„

összesen: 17,759,089 darab.

Ez idő óta pedig a négy év folytán (1861—1865-ig) szakadatlanul s jelenleg újra dühöngő marha-vész, s az 1863. és 1866-ik évbéli inség a mindennemű állatok létszámát tetemesen leszállította.

Állattenyésztésünk miben volta — mennyiségre nézve — csak akkor tűnik elő legjobban, ha a mi marháink létszámát más országokéival összehasonlítjuk; mi végett pedig nem talán Angol-országot — mint az állattenyésztésnek előképét — vesszük fel, hanem csak az osztrák birodalomnak más, e tekintetben nem igen nagy hirnek örvendő országait.

A helynek szűke nem engedi, hogy statistikai adatokkal kimutassam azon arányt, mely az állatoknak mennyiségére nézve honunk s a birodalom más országai közt létezik; elég azt tudnunk, hogy tekintetbe véve a térmértéket, a föld minőségét, az éghajlati viszonyokat, a népességet, belfogyasztást stb. mi nem vagyunk képesek egyetlen egy állatnemet is kimutatni, melyben a többi országok irányában hátra nem maradtunk volna.

A legkedvezőtlenebb arány pedig a szarvasmarhánál s a sertésnél vehető észre; míg a lovaknál csak Gácsországnak, a juhoknál pedig Dalmátországnak s a tenger melléknek engedjük az elősőséget.

Ha most már a honunkban tenyésztett állatoknak minőségét vesszük szemügyre, s kutatjuk vajon ez megfelelő-e, s mennyiben, az észszerű tenyésztés követelményeinek, — előre kell bocsátunk: hogy az állattenyésztő országok közt csak azok játszanak valóban kitünő szerepet, melyek vagy jeles eredeti (akár bel-, akár külföldi) állatfajok tenyésztése vagy honi fajok rendszeres nemesítése, vagy javítása körül magokat akkép tüntetik ki, hogy nem csak a belföldi mezőgazdaság, ipar, közlekedés sőt a fényűzés (luxus) minden kívánalmainak e-
t-
e-

kintetben tökéletesen megfelelni, — hanem a külföldnek ily állatfajok utáni kérdezősködését is előidézni, kielégíteni és fentartani képesek.

Az egykor világhírű magyar lófaj ma már csak névről ismeretes.

A mi pedig idegen lófajok tiszta tenyésztését, vagy lovainknak azok általi nemesítését illeti: e tekintetben dicséretes kísérletek tétettek s most is folytattatnak ugyan; de mivel ilyen tenyésztés csak kis magánkörökre szorítkozott, nem lehetett képes lótenyésztésünkre általában nevezetes befolyást gyakorolni, s valami becses országos lófajt előteremteni.

A mi a szarvasmarhát illeti, ebben hazánk egy oly fajjal bír, mely a benne egyesült tulajdonságoknál fogva a gazdaságnak minden szükségletei- s igényeinek tökéletesen megfelel.

De, fájdalom, ezen nagybecsű marhafajunk az alább fejtegetendő okoknál fogva, a gazdaságnak mindinkább érezhető kárára, napról napra fogy és silányul.

A mi belföldi, nagytestű és durva gyapjas juh fajunk bizonyára a leghasznosabb gazdasági állatok közé számítandó. — Az idegen juh fajok közül a merinójuh nálunk már annyira otthonos, hogy eredeti hazájának nincs többé híjával. — Állattenyésztésünk ezen ágának, egész gazdaságunk valódi fénypontjának, a külfölddeli versenyzéstől nincs mit tartania.

A sertésekre nézve néhány igen jó fajtát birunk ugyan kimutatni, de vajmi kevés gazdaság foglalkozik ezen értékes czikk észszerű tenyésztésével!

A gazdaságunk, különösen pedig állattenyésztésünk felvirágozása ellenébe gördülő okoknak felkeresésénél, szükséges figyelmünket a már sokkal korábban fennforgott körülményekre kiterjesztenünk.

Anyagi elmaradásunknak fő oka volt országunk hajdani politikai, nemzetközi és kerekedelmi állása, s ezen viszonyoknak rögtöni felforgatása.

Az 1847/8-diki országgyűlésen sirba dőlt urbériség uralkodása alatt—kevés kivétellel—csak a közmunkával tartozó jobbágyság mivelte a földet, s ámbár az az ingyen munka által nem igen lett termékenyebbé, mégis eleget szolgáltatott a szükségek fedezésére.—A földi

termények szaporítására annyival kevesebb ok vala, mivel az akkori közlekedési és kereskedelmi viszonyainknál fogva a belországi szükségleteknek fedezése után maradt gabnaneműeket eladni néha a lehetetlenségek közé tartozott.

Az ilyen körülmények közt mindinkább érezhető pénziánynak némi kiegyenlítésére szükséges volt a rosszul jövedelmező földet nem csupán gabnatermelésre, hanem a marhatenyésztésre is kihasználni; a mi aztán a mégis valamivel foglalkozni akaró földesúrnak kedves és igen jövedelmező időtöltésévé vált; úgy hogy némely előbbkelő családok e részben hagyományos hirnevet is alapítottak meg.

Az állattenyésztésben, legalább némileg kedvező eredmény már azért is volt biztosítva, mivel a nagyterjedelmű legelőkön bőven tartott s majdnem ingyen nevelt marhának időelőtti eladására kényszerülve nem volt földesúrnak tehetségében állott a sok marha közt válogatni, s csak a javát tovább tenyészteni; mely eredményben — az akkor a földesúr és jobbágyai közt létezett patriarchalis viszonyoknál fogva — a pórnép marhái is részesültek.

De mindezen, a marhatenyésztésre oly kedvező körülmények rögtön megszűntek, politikai, birtoki és gazdasági viszonyainknak váratlan felforgatása a birtoknak innen következő tagosítása, a legelők szétdarabolása stb. által, mielőtt még a gazdák az új viszonyoknak megfelelő tenyésztési módról, azaz az istállózásról még legkevésbé is gondoskodhattak volna, mi mellett még a gazdák a fenyegető végpusztulás elkerülésére, s az eddig ismeretlen terheknek, t. i. az adónak elviselhetésére, kénytelenek valának mindenekelőtt földjeiket művelni, s a csak idővel gyümölcsöző állattenyésztést jobb időkre halasztani.

De ezen jobb idők nem igen érkeztek el; mert a takarmánynak nagy szárazság következtébeni hiánya, a terméseknek szűke, a gazdasági iparnak (szeszégetés és cukorgyártás) az adó, vám és egyéb kereskedelmi viszonyainknál fogva egymásutáni megszűnte s bukása: mind olyan körülmények, melyek közt sok és jó marhát tenyészteni teljes lehetetlenség.

Elég legyen állattenyésztésben elmaradásunk sors hozta okairól; — s vizsgáljuk most azokat is, melyek az állami és nemzetközi viszonyoktól függetlenül, úgy hajdan, mint jelenleg is, — állattenyésztésünket károsítják. — Ide számítjuk:

A ma számtalan káros befolyásokat, melyek

háziállatainkra közvetlenül s közvetve hatván, részint a tenyésztőknek önhibái, részint legyőzhetetlen körülmények miatt állatbetegségeket idéznek elő, melyek azután majd egyes állatokat, majd egész nyájukat vesznek áldozatul; s ennek következtében a gazdának — nem ritkán — sok évi fáradaimai s költségei egyszerre megsemmisülnek, s a legvérmesebb remények — úgy mint a legjózanabb kiszámítások tökéletesen meghiúsulnak.

Az állatok betegségei közül — a hely szüke miatt — csak azon járványokról akarok említést tenni, melyeknek lefolyása alatt ragály (contagium) fejlődven ki, az ezen járványos kórokat annál pusztítóbbakká teszi, minél könnyebb a ragálynak elterjedése.

Ilyen ragályjárványok (contagiones) közé számítjuk mindennek előtt is a marhavészt, mely az utolsó időkben annál iszonyúbbá lett az egész gazdaságra nézve, mivel a kecskékre s juhokra is átszármazván, állattenyésztésünk fő pontját támadja meg, s úgyszólván mezőgazdaságunk szentélyébe rontott

Mindezen, mintegy készpénzbeli roppant veszteségek mellett a marhavész még azt is magával hozza, hogy annak honunkbani uralkodása alatt határaink mindannyiszor, és pedig oly szoroson elzáratnak, hogy nemcsak magának a szarvasmarhának s a tőle származó terményeknek, hanem a gyapjunak, sőt sertéseknek kivitele is lehetlenné tétetik, s annak következtében valódi kereskedelmi pangás idéztetik elő.

Itt nincs hely a szarvasmarha- és juhokbeli veszteségünknek számokkal kimutatására; de annyit mégis fel kell hoznom, hogy azon kár, melyet a marhavész honunkban okoz, hiteles adatok szerint évenként többet tesz 5 millió forintnál; s miután e pusztító vész már 1828-diktól (csak rövid szünetek mellett) egész mai napig dühög honunkban, az általa okozott kár immár legalább 130 millió forinttra rug.

Valamely baj orvoslásánál, tehát a szóban levőnél is, az első és elkerülhetlen: az előidézőknek eltávolítása.

A mint az előbbiekből tudjuk, marhatenyésztésbeni elmaradásunk okai keresendő:

1. Politikai, nemzetközi és kereskedelmi viszonyainkban; s

2. Gazdasági állatainkat szüntelenül pusztító betegségekben.

Az első rendben foglalt viszonyoknak mimódoni eligazítása nem ide tartozván — csak az állati betegségek okait tárgyaljuk. Ezek pedig:

a) az állatok tartásában,

b) a tájnak s a légkörnek bizonyos minőségében, s

c) a ragályos kórterményekben keresendők s találhatóak.

Az első rendbeli okokat tökéletesen kikerülheti az állattenyésztő, ha mindenben az állattenyésztés szabályaihoz tartja magát; — a második sorba tartozó káros befolyásokat a szakértő (barmász) legalább annyiban teheti ártalmatlanokká, a mennyiben az állatot azok ellen védi; a mi pedig a ragályokat illeti, ott már a barmász-rendőri intézkedések léptetendők életbe s hajtandók végre.

Az állattenyésztésnek a természettudományon alapuló szabályait pedig állattenyésztőink nem igen ismerik; — mivel a természettudományi tanrendszer, a gazdasági tanintézetekben is, és pedig azért igen téves, mert a természettudományoknak életre való jótékony befolyását nem méltatván, a tudományt csak a tudomány (nem haszon) kedvéért adja elő.

A gazdasági intézetekben tehát nem leljük azon szert, mely képes lenne napról napra inkább súlyedő állattenyésztésünket további veszélytől megmenteni, s azt idővel még virágzóvá is tenni. — Ezen megkívántató czél egyedül égy oly tudomány segítségével érhető el, melynek tárgyát a gazdasági állatok képezik, mind egészségi, mind kóros állapotukban.

Ezen, már a rómaiaknál „ars veterinaria“ név alatt ismeretes tudomány foglalja magában mindazon tanokat s alapelveket, melyek a gazdasági állatoknak egészségben fentartására (észszerű tenyésztésére), valamint az előforduló betegségeknek megismerésére s azok gyógyítására vonatkoznak.

Ezen, két fő részre oszló tudománynak magyarul elnevezése lenne: „barmászat“, t. i. azon tudomány, mely gazdasági állatok (barmok, veterina) körüli foglalkozást jelent, legyenek ezek egészségesek vagy betegek.

A barmászatnak nagy horderejű fontossága az állattenyésztésre s innen az egész gazdaságra, honunkban e tudományt tette nélkül-

lözhetlenné lételünk s jólétünknek biztosítására; — mivel az elodázhatlan államgazdasági s társadalmi kérdések feloldásában, avagy az anyagi érdekeknek anyagi eszközök általi kielégítésében, Magyarországnak osztályrésziül a mezőgazdaság jutott, a szó legtágabb értelmében, mint az államgazdasági ágaknak legfontosabbika.

Hogy pedig a barmászat valódi tudomány, legjobban bebizonyítja a tantárgyak hosszú sora, melyek összesen a barmászatot képezik, s melyek mind már régen fel vannak véve a tudományok közös csarnokába.

Ezek pedig a következők: 1) az állattan (zoologia), 2) a boncztan (zootomia), 3) az éptan (zoophysiológia), 4) a természettan (physica), 5) az élettan (biotica), magában foglalván a tenyészet-, s az életrendtant, 6) a kórtan (pathologia), 7) a kórboncztan (zootomia pathologica), 8) a gyógytan (therapia), 9) a gyógyszer-tan (pharmacologia), 10) a sebészet, a szülészet, és a patkolóstan, 11) a vegytan (chemia), 12) a fűvésztan (botanica), 13) a barmászati rendőrség (politia veterinaria), s 14) a törvényszéki barmászat (veterinaria forensis).

Ha pedig a dolgot gyakorlatilag vesszük, akkor fájdalom, meg kell vallanunk, hogy a barmászat — dacára nagy befolyásának az állattenyésztésre s innen az egész gazdaságra, honunkban, mint földmivelő országban, nem ismeretes; s ez pedig azért, mert nálunk mindeddig valódi barmászati tanodák nincsenek; s ha volnának is, ki lenne oly kába: hogy valóban tudományos előkészültséggel bírván, még három egész esztendő t szenteljen a barmászat tanulmányozására, azon kilátással, hogy annyi fáradozás s annyi költség után képes legyen 200 frtos hivatalt megnyerni, bábákkal s hajdúkkal ugyanazon tisztirangba lépni, s szakavatatlan emberorvosoknak alázas szolgálivá lenni?!

A józan ész szabályai szerint azt teszszük fel ugyan mindenkiről, hogy csak olyan dolgokhoz fog, a melyekhez ért; de a nálunk divatos közigazgatási szabályok szerint mégis az emberorvosok kezelik a barmászati ügyet, ámbár barmászatról fogalmuk sincsen.

Az orvosok dicséretére legyen mondva, hogy ők maguk érzik e ferde helyzetöknek kellemetlenségét, s készek is lemondani olyan tisztiről, mely annyi felelősséggel jár, s melyet elvállalni csak a szakértő képes

Állattenyésztésünk kívántató felvirágoztatására kellő biztos szer — az előbbieik szerint — a barmászat levén, okvetlenül szükséges ezen egyedül czélhoz vezető tudománynak birtokába jutnunk, a mi pedig valódi barmászati (állattenyésztési és orvoslási) tanodák felállítása s a barmászati ügynök észszerű kezelése által érhető el.

Igaz ugyan, hogy az illetén tanintézetek felállítása tetemes költséggel járna, mivel az állattenyésztésbeli eredménynek kimutatására egy tökéletesen felszerelt nagyszerű gazdaság kívántatnék meg a tenyészállatoknak elegendő számmal felállítására s fenntartására.

Ha pedig meggondoljuk, hogy mind a barmászati, mind a gazdasági tanintézeteknek czélja egy és ugyanaz t. i. a mezőgazdaság felvirágoztatása: mi természetesebb, mint azonegy tudomány két ágának egy tanodában való egyesítése, annyival is inkább, minthogy a barmászat és a gazdaságnak elméleti tantárgyai tökéletesen azonosak.

A jelenlegi tan- és pénzerők egyesítése által pedig fényes eredményhez fognánk jutni, a nélkül, hogy kénytelenítettünk az országos kincstárt csak egy fillérnyi új kiadással is terhelni.

A mi pedig a barmászati ügy kezelését illeti, okvetlenül szükséges azt szakavatott kezekre bízni; — mely szerint a barmászati ügy nem a közegészségi osztályban, hanem a gazdasági miniszteriumban akkép volna szervezendő, hogy szakértő férfiak által kezelve, a miniszteriumtól kezdve egész a legkisebb községig nemzetgazdaságunk érdekeit gyámolítsa.

A barmászati ügynök imént érintett szervezése nélkül hiába fáradozunk állattenyésztésünk felvirágoztatásában s hiába vesztegetünk száz meg százezreket a pusztító járványoknak kiirtására; az az egy bizonyos benne, hogy menthetlenül elsodortatunk a legvégső elszegényedés örvényébe.

Minthogy pedig a barmászat észszerű elrendezésének s még más idevágó intézvényeknek sikere csak akkor lesz biztosítva, ha azoknak szükségességét nemzetünk nagyobb része belátandja: azért elmulaszthatlan kötelességünkül tűztem ki az állattenyésztési és gazdasági fogalmaknak s eszméknek minél tágabb körökben terjesztését s foganatosítását, s azáltal az édes hazánknak természetszerű rendeltetéséről való öntudatnak a nemzet minden rétegeiben felélesztését.

Egy oly országban, mint hazánk, a kisedevő intézetektől kezdve az egyetemi tantermeken keresztül a mezei gazdaságtannak vörös fonalként kellene áthuzódnia; hogy ezen tan az illetők felfogási tehetségeihez idomítva, minden nézleteikkel összeolvadjon, s a különféle osztályokat a hon valódi hivatásának felfogásában egyesítse.

Ez az egyetlen, de biztos mód, hogy szeretett hazánk a természet által neki kijelölt hivatásának megfelelőhessen, midőn termelt fölöslegében más nemzeteket munkához szükségelt anyaggal és élelemmel ellátván, kereskedelmünkben is eddig nem gyanított lendületet támaszt; ez az egyetlen, de biztos út, hogy magyar honunk magát s az egész birodalmat a külföldtől függetlenné tegye, s a pénznek mindinkább érezhető kiszivárgását megakadályozza: egy szóval, hogy virágzó, szabad és hatalmas ország legyen; a mit szíve mélyéből óhajt a szerző.

b) Pólya József r. tag a marhavészről értekezett.

A marhavész eredtét, kifejlését, menetét, menetének főnálló akadályait érinti.

1. Eredetére nézve ajánlja, hogy keletkezésének kipuhatólására küldessék ki egy tudományos bizottság.

2. Kifejlésére nézve kívánja meghatározatni, hogy a marhavész rögtön minden körjeleivel lép-e föl? vagy más alakú megbetegedések előremenetéhez társul? s mindezeknek úgyszólván virágzásából és gyümölcsözéséből fejlődik-e ki?

3. A marhavész menetének vagy terjedésének körülményeiről a bizottság elegendő ismereteket gyűjthet.

4. A marhavész menetének akadályai gyanánt a vesztegintézetekre és ezek elégtelenségére figyelmeztet előadó. Tárgyalja a megelőzeti (praeventiv), az elvetéleti (abortiv), a gyógyászati (curativ) szabályokat.

A napjainkban divatba jött bunkózást előadó a megelőzeti szabályok körébe vonja. A kóranyag beoltására nézve észrevételeket tesz, melyeket csak közigazgatási úton hisz megalapíthatóknak.

c) Arányi Lajos lev. tag huszonkét évi kórboncz-tani vizsgálata eredményét adta elő.

d) Szily Kálmán lev. tag rövid előadásban következő című értekezését mutatta be: „A telített vizgőz nyomásának törvényéről magasabb mérsékleteknél.“

Marcezius 4-én, philos., törvény- és történettudományi osztályülés.

a) Trefort Ágoston, a XVII. nagy gyűlésen választott tiszteleti tag, székét „az 1848-ki törvények közgazdasági momentumairól” értekezve foglalta el. Kivonata ez:

„A XVIII. század, minden tévedései mellett, az emberiség fejlődésében nagyszerű korszakot képez, s a mit az európai continensen egyenlőségből és szabadságból birunk, a reformatio hatásán kívül, a XVIII. század szellemi mozgalmának köszönhetjük. Az irodalomnak ez időben intensivebb hatása volt, mint valaha; az emberek nem csak időtöltéstül olvastak, hanem magokat a könyvekben foglalt tanok által az életben vezéreltették. Innen jött, hogy az egész társadalmat és államot elvontan a történelmi kifejlődéstől, a tiszta szellem követelményei szerint átídomíthatni vélték.

E felfogás kiterjedett a társadalom minden rétegére, de az alkalmazásban mindenki társadalmi állására és érdekeire tekintettel volt.

Ennélfogva Katharina, az orosz czárnő, máskép alkalmazta a XVIII. század tanait, mint Robespierre, máskép József császár, mint Baily vagy Condorcet.

József császár szintén a XVIII. század szellemében reformálta államait, és szakított a múlttal, s épen ezért alkotványai nem vertek gyökeret. Eltűnt vele Magyarországon is a mit tett, de a szellem, melyben működött, nem tűnt el egészen.—Sokan lesznek köztünk, kik ifjúságukban a Josephinus-féle felvilágosodásról beszélni hallottak; az 1791-ki országgyűlés, s annak folytán keletkezett országgyűlési operatumok e felvilágosodás nyomait viselik. Ha e szellem később el nem tűnt vala, Magyarországon a középkori állapotok reformja lépésről lépésre előhaladott volna. De a rémülés a francia forradalom kicsapongásai előtt, a francia háborúk, de főleg Ferencz császár byzantinus természetű absolutismusa, ki azt vélte, hogy az emberi szellemet petrificálni lehet, megakasztották a természetszerű fejlődést.—Széchenyinek kellett köztünk megjelenni, hogy a reform műve megindulhasson. De ha az ifjabb nemzedék zászlóját nem követi, s az 1848-ki mozgalom Bécsig s Pestig nem terjed el, ma is vitatnók még az örök váltságot, s az adómentességet, s mindazon abnormis institutiókat, melyek, mint a középkor romjai, 1848-ig hazánkban léteztek.“

A felolvasó ezek előrebocsátása után az 1848-ki törvények közgazdasági jelentőségét következőkben tünteti elő: „Az 1848-ki törvények megoldották a reform belkérdéseit — a külkérdések megoldását reánk hagyták, hogy számunkra is maradjon egy nagy mű alkotása. — E törvények egész összeségükben közgazdasági viszonyainkra ép oly nagy hatást gyakoroltak, mint politikai viszonyainkra. mert elmozdították a gazdasági fejlődés akadályait,— emancipálták a népet, s letették az alapokat, melyeken egy erős középosztály fejlődhetik, mely kiválólág a modern cultura előmozdítója. Az 1848-ki törvények közgazdasági tekintetben rendelkeznek, különösen: az úrbéri terhek megszüntetéséről; az ösiségről, az adóról, a közlekedésekről, a hitelintézettről, s közgazdasági ügyeink kezelésére felállították a földművelés, ipar- és kereskedés, valamint a közmunka s közlekedések miniszteriumait. De mindezen üdvös intézkedéseket azon balsors érte, hogy nem azok, a kik a törvényeket hozták, hajthatták azokat végre, s nem azon szellemben, melyben hozattak, s hogy nem élvezhettük a békét, mely e törvények valódi áldását eláraszthatta volna.“

Trefort utóbbi állítása megvilágításául több példát idéz. Így az úrbéri kárpótlás, melyre a centralistica burocracia oly igen büszke, igaz, hogy nagy mechanicus munka, de úgy valósíták, hogy a jogosultak nem kapták meg a vesztett urbériségek teljes értékét, mert oly papirosokkal fizetettek, melyeknél 30—35 száztólit vesztettek, míg önmaguk adópótlékok utján e papirosok teljes értékétől fizetik a kamatot s a teljes értéket törlesztik. Nagy hiba volt általán, hogy e pénzügyi műtétet törlesztéssel kötötték össze, mert így az egész teher a mostani nemzedékre is kiterjed. — Az ösiség eltörlését csak futólag érinti, mert az inkább a magánjog köréhez tartozik. Az adók kivételénél nem politikai vagy közgazdasági, de egyedül fiscalis érdekek voltak az irányadók. Aránytalanul megadóztatták a földbirtokot, s behozták a szerfelett magas s gazdasági kifejlődésünkkel arányban nem álló indirect adókat, mert a burocracia hite szerint csak adóztatni kell az embereket, s majd dolgoznak, iparkodnak és haladnak, mint némely paedagogok nézete szerint csak verni kell a gyermeket, hogy művelődjék. Ez eljárás azután meg is termette gyümölcseit. 1854—55-ben a krími háboru, a bankjegyek depretiatioja, s főleg a nyugati Európában volt rosz termések folytán keletkezett nagy gabonakivitel, rövid időre képeessé tette a földbirtokost a nagy adók fizetésére. De

ez csak rövid ideig tartott. A kivétel megszűnt, a gabona ára 100 percenttel alább szállt, ehhez sorakoztak a roszt termékek,—s a köznyomor ijesztő arányokban nyilvánul s a nagy adóhátralékok a földbirtok bírói elárvereztetése, a földbirtok értékének és a haszonbérnek csökkenése, hangosan szóló bizonyítékok a rendszer káros voltáról. S a rendszer politikájához tartozott az is, hogy a földhitelintézetek alakulását nem hogy előmozdította volna, de gátolta. A közlekedési eszközök, illetőleg vasúttak dolgában a legutóbbi 18 évben előhaladás történt, de ennek is megvan a maga sötét árnyoldala. Oly rendszert követtek, melynél fogva a szállítás szerfölött drága, s több vonalak is, melyek kereskedésünkre igen lényegesek, egyenesen háttérbe szorítottak. A legnagyobb rendszabály a közbenső vámvonall megszüntetése volt, de ez sem tette azon hatást, melyet rendes állapotok közt szükségképen szűlt volna.

Mind e jelenségekkel szemközt teendőink s különösen a magyar miniszterium teendőinek hosszú sorát Trefort a következőkben mutatja be :

„Ma, hosszú küzdelmek után, egy nagy átalakulás előestéjén állunk, melynél a közgazdasági érdekek ép oly szerepet fognak játszani, mint a politikai kérdések. Az 1848-diki törvények kiegészítette életbe fognak lépni, mert a közös ügyek szabályozása nem más, mint e törvények kiegészítése. Mi legyen közgazdasági érdekeinkre nézve a mi programunk, azt e törvények szelleme s a létező állapotok, s a tények ki fogják jelölni, — s e program keresztülvitelére törvényhozásunkon kívül a pénzügyi, kereskedelmi s közlekedési ügy miniszteriumai leendének hivatva. Nem tartozom azokhoz, kik lehetetlenségeket követelnek, vagy várnak, — a mi 18 év alatt annyira elrontatott, azt varázsvesszővel nem lehet jóvátenni.

Aadórendszerünk rögtöni átalakítása túlhaladja az emberi erőt. — Ez csak lassan fog történhetni,—de az adó igazságos kivetése, a kezelés egyszerűsítése, főképen az indirect adóknál, rövid idő alatt is üdvös eredményeket szülhet; nevelheti a jövedelmet. Bölcs mérséklet a pénzviszonyok rendezésében nemcsak a pénzpiacz, némely pénzintézetek, hanem az összes gazdasági érdekek figyelembe vételével, meghozhat bizonyos állandóságot a pénzviszonyokban, s csökkenteni fogja a folytonos s vagyonnukat pusztító ingadozást; s ha a külpolitikánál a monarchia gazdasági

viszonyai s a pénzügy állapota kellő figyelembe vétetnek. — csökkenni fognak az állam szükségéi, s javúlni fog az állam és az industria hi-tele. A pénzügyminisztereknek innen és túl a Lajthán hivatva kell lenniök nemcsak arra, hogy a kül, s a hadügyminisztereknek pénztárnokai legyenek s utalványaikat fizessék, hanem, hogy szavuk a külügyi politikára a hadügyre döntő hatással bírjon — Az örökös béke mindenkor utópia fog maradni, de ne legyen szabad könnyelműen a békét kockáztatni, — mert a háborúk s a folytonos bel agitatio a népek jóllétét és szabadságát tönkreteszik — Az államban, minőt korunk szükségéi s eszméi követelnek, a pénzügyminiszternek a kormány első emberének kell lenni. De államunkban nemcsak takarékoskodni kell, — kell egyszersmind termelni, — hogy pedig termelhesünk, kell hogy termelésünket értékesíthessük. Egész figyelmünket kell a közlekedési eszközökre azonnal fordítanunk; kell vaspályákat építenünk, kell útakról gondoskodnunk; kell folyóin-¹kat szabályoznunk s hajózhatókká tennünk, s continentalis éghajlatunk mellett vizeinket gazdasági célokra kell használnunk. Nagy munka az, mely időt és nagy pénzerőt igényel, de épen azért meg kell tenni idővesztéség nélkül az előkészületeket.

Földmivélés- s közmunka-minisztereinknek föladata leend, szak-értők által, kiknek kellő tapasztalataik vannak, részletes terveket készíttetni; miként lehetne alföldi rónaságainkon a vizeket fölfogni s öntözésre használni. Oly munka az, melyet nem darabosan egy vagy más vidék előnyére, de az egész alföld érdekeinek figyelembe vételével kell megtéetni.

Kereskedelmi miniszterünk további föladata leend, a lajthán-túli országok kereskedelmi miniszterével egyetértőleg oly vámszabályzat megállapítása s oly kereskedelmi szerződések kötése, melyek ki vitelünket emelendik, számunkra új piacokat nyitandnak. Tekintettel kell lenni arra, hogy a kereskedés nem lehet egyoldalú, hogy kivitel lehetetlen, hol bevétel nincs. De a magyar kereskedelmi miniszter törvényeink értelmében egyszersmind az ipar érdekeire is fölügyel. — Földmivelő országok nem számolhatnak magasabb jólétre, magasabb műveltségre. Jól tudom én, hogy se törvények, se kormányrendeletek által ipart előteremtteni nem lehet. A magyar kereskedés- és ipar-miniszter sem lesz hivatva az állam költségén gyárakat föllállítani, s prohibitiók vagy túlságos védvámok által üvegházi plántákat növelni; de hivatva van az ipar fejlődésének akadályokat nem tenni, de

az akadályokat elhárítani, a közoktatási miniszterrel egyetértve technikus s kereskedelmi oktatásról gondoskodni, a socialis téren mutatkozó törekvéseket az ipar előmozdítására elősegíteni, az ipar-állapotokat tanulmányoztatni, a keletkező iparvállalatokat védeni; idegeneket, kik az iparvállalatokkal hazánkban foglalkoznak, oltalmazni, hitel- s pénzüintézetek föllállítását, melyek az iparnak hitelt nyújtanak s olcsó pénzt szereznek, könnyíteni; szóval, neki kell az állam azon közegének lenni, mely az ipar érdekeit képviseli s előmozdítja. De a kereskedés és ipar miniszterére földmivelésünk, nemzeti gazdaságunk ezen legfontosabb ága is bízva van. Teendőihez fog tartozni oda hatni, hogy földmivelésünk ne terheltessék aránytalanul, hogy a mezei ipar az indirect adók által el ne nyomattassék, hogy a földmivelési tanintézetek kellő számban az ország különböző vidékein föllálltassanak. — Hivatva leend főleg az iparra vonatkozólag minden törekvést, melyek a socialis téren földmivelésünk emelésére irányozva lesznek, majd erkölcsileg, majd segélyezések által is előmozdítani “

Trefort hangsúlyoztatja e föladatok nagy jelentőségét, s ennek kapcsában oly kiválólag közérdekű fölolvását így fejezi be:

„Nagy föladatok megoldására vagyunk hivatva, melyeknél a társadalomnak, valamint az államnak szerepelni kell. Törekedniünk kell, hogy jó legyen a közigazgatás, szigorú és gyors az igazságszolgáltatás, hogy mindenki, a ki arra hivatva van, hogy az állam dolgaira befolyjon, s főleg, hogy az egyéni szabadság, a keresztyén civilisatio e legnemesb terméke, azon éltető lég, melynek körében minden emberi munkásság díszlik és gyarapodik, biztosítva legyen. De mindez, a mostani társadalom kellékének még nem felel meg elégségesen. *Savoir et pouvoir* — tudomány és vagyon — azon nagy tényezők, melyek egyedül képesek korunk követelményeit kielégíteni. De mondják, hogy a tudomány még nem teszi, az embereket erkölcsösökké, nem termi meg az erős jellemeket, melyek korunkban hiányoznak, s melyekkel egyedül érhetni el nagy vívmányokat; hogy a vagyon a fényűzés túlesapongásaihoz vezet, az embereket elpuhítja, a phantasiát rontja, hogy tudomány és vagyon mellett is elfülhatnak a népek, elveszthetik szabadságukat és önállásukat.

De a történelem bizonyítja, hogy a tudomány és vagyon a népek erkölcsiségét nem gyöngíti, s erejét nem zsibbaszthatja. Hasonlítsuk össze Angliát s Franciaországot, a caesarismus és demi monde

undok szokásai daczára, Orosz- vagy Törökországgal, — hasonlítanak össze Anna királynő, s az első György, vagy XIV. s XV. Lajos korszakát a jelennel, s mi a tudomány s vagyoniosság előhaladásában csak áldást fogunk láthatni az emberiségre nézve.

A tudomány s a munka, melyeknek gyümölese a jóllét, mindenkör nemesítik az embert. Hazánkban is tehát oda kell törekedni, hogy az, a tudomány s munka által azon fokra emelkedjék, melyen az európai nyugat civilisált országai állanak; mert ezentúl csak egy úton, s nem pusztán irott törvények s politikai institutiók által fogja biztosíthatni jövőjét, s mert a gondviselés Magyarországnak számára nem fog kivételes fejlődési törvényeket alkotni.

b) Csatskó Imre lev. tag „a francia polgári törvénykezéséről“ tartott előadást kivonatban következőleg:

Amaz elhatározásomra, hogy a polgári törvényhozást tanulmányozzam, befolyással bírt ama sokaktól elfogadott nézet, hogy mindenekelőtt a polgári törvénykezést kell szabályozni, mi azonban jó anyagi törvények nélkül czélra nem vezet. A törvénykezés rendezésével a bírásoknak jó anyagi törvényeket is kell nyújtani, melyek szerint ítéljenek.

Annak kimutatása végett, hogy az általam a múlt évi „Jogtudományi Közönyben“, fejtegetett elvek mikép vannak gyakorlatban is alkalmazva, leginkább a francia polgári törvénykezés kinálkozott, melyben amaz elvek legelőbb alkalmaztattak.

Az elv, hogy a bíróság tiszta és elkülönzött legyen, Franciaországban a legnagyobb mértékben van alkalmazva, és a bírásoknak teendője, mellözésével a közigazgatási, a perenkívüli, a gyámi, a jelzálogkönyvi tárgyaknak, egyedül a peres ügyekre szorítva; melyeknek előkészítésénél az avouék és huissienek, a végrehajtásnál az utóbbiak által van pótolva. — Egyedüli teendője a francia bírónak a nyilvános szóbeli tárgyalásnál magának a perről tudomást szerezni, és ítéletet hozni.

A bíróságoknak előadott szabályozásától kivételt képez a békebíró, kinek hatósága más, nem bírósági teendőkre is kiterjed.

II. A francia polgári törvénykezésben a két fokú bírósági rendszer van elfogadva, minden perben csak egyszeri felelőbiztosítással. Ez elegendő biztosítékot látszik nyújtani a perlekedőknek, minthogy a felelőbiztosítási törvényeséknél is a nyilvános

szóbeli eljárás van behozva, és a perlekedőknek szabad a felebbviteli törvényszék előtt is új bizonyítékokat felhozni.

Első fokú (folyamodási) bíróságok Franciaországban: a békebírák, a kerületi és kereskedelmi törvényszékek, melyeknek illetőségét értekezésemben előadom. Figyelmet érdemel, hogy mind a békebírók, mind a kerületi törvényszékek bizonyos perekben, tekintettel az értékre és tárgyra, mint első és utolsó bíróságok ítélhetnek, tehát a felebbezésnek kizárásával; a többiekben pedig, mint első bíróságok csupán, tehát a felebbezés megengedésével. Így van a kereskedelmi törvényszékeknél is.

A békebírástól a felebbezett ügyek a kerületi törvényszékhez jutnak; a kerületi és kereskedelmi törvényszéktől pedig a felebbviteli törvényszékhez; s a felebbezett perek itteni eldöntés után valami felsőbb bírósághoz nem felebbezhetők.

III. A perlekedő feleknek biztosítása megkívánja, hogy a bírák a fenálló törvények szerint ítéljenek; a törvényhozás körébe új szabályok alkotása által ne vágjanak; a törvényt helyesen értelmezzék; illetőségi hatóságukat túl ne lépjék; az eljárásban a lényeges alakszerűségeket megtartsák. Mindezekre felügyelni Franciaországban a semmitő udvarnak hivatása; mely a ténykérdésbe sohasem bocsátkozik, a hozzájutott perben érdemleges ítéletet nem hoz; hanem a hozott ítéletet fenforgó semmiségi oknál fogva megsemmíti, és a pert új ítélet hozatala, vagy talán új eljárás végett más hasonló folyamodású bírósághoz, mint a minőtől a per hozzá küldetett, visszaküldi.

A törvénykezésre jótékony hatása leginkább az által eszközöltetik, hogy a netalán homályos törvényt kötelezőleg értelmezi.

Semmiségi folyamodással élhetnek nemcsak a peres felek, hanem az államügyészség is, ha az a perben valami törvényteleniséget tapasztal.

Mint a törvénynek öre működik Franciaországban polgári ügyekben is az államügyészség; melynek tagjai a pereknek nyilvános szóbeli tárgyalásánál jelenlevén, a perre vonatkozó indítványaikkal meghallgatandók.

Bizonyos ügyekben, melyekben t. i. a közérdek forog fenn, vagy melyekben elegendő védelmet másként alig reménylhetni, az államügyészség, mint az illető félnek képviselője működik. Például: házassági perekben, árvák, távollévők ügyeiben.

Franciaországban, szabályként, testületi bíróságok vannak elfogadva, és a bírácoknak száma akként meghatározva, hogy a felsőbb törvényszéknél mindig nagyobb számmal legyenek a bírák, mint az alsóbb törvényszéknél voltak. Kivételt képez a békebíró-ság, hol csak egy személy, t. i. a békebíró ítél.

A francia törvénykezésnek egy fő biztosítóka a bírácoknak elmozdíthatatlansága, mi a francia alkotmányban is ki van mondva, s oly szigorúan vétetik, hogy a bírót akarátja nélkül más hasonló rangú bírósághoz áttenni sem lehet. Nehogy azonban a francia bírák függetlenségökkel a magánosok kárára visszaéljenek, arról a francia törvényhozás kelleleg gondoskodott; mert a hatalmával más károsítására visszaélő bíró büntető vád útján büntethető, a hanyag pedig kötelességének teljesítésére fegyelmi úton szorítható. De ismét a bírónak biztosítása végett, nehogy az ártatlanul bűnhődjék, a francia törvényhozás gondoskodott.

Az államügyészségnek Franciaországban ama hivatása is van, hogy felügyel, hogy a bíróságoknál a kelle rend és fegyelem fentartassék; mi czélből az évenkint kétszer az ügyek folyamáról a jogügyi miniszterhez jelentést tesz.

Franciaországban a polgári törvénykezésnek egy további alapja, a mindnyájokra kiterjedt anyagi és alaki jogegyenlőség, melynélfogva minden francziának ugyanegy törvény szerint, hasonló bíróság és eljárás útján szolgáltatik ki a jogosság.

A francia törvénykezésnek egy fő biztosítóka a nyilvános eljárás, mely a peres felek ügyvédjeinek, a közönségnek, az államügyésznek jelenlétében az ítélendő bírák előtt történik, s oly lényeges kellek, hogy annak hiánya semmiséget von maga után. A nyilvánosságot azonban a közönség kirekesztésével korlátozni lehet, ha a botrány vagy valami illetlenség mellözése azt megkívánja. Az ily korlátozásnak, nehogy azzal visszaélés történjék, csak törvényszéki határozat által szabad történni; s az ily határozatot köteleztetik a törvényszék az illető főállamügyésznek vagy jogügyi miniszternek bejelenteni.

A szóbeliség, mi abból áll, hogy a per az ítélendő bíróság előtt a felek által szóval előadatik, szintén egy fő biztosítóka a francia törvénykezésnek. A szóbeliség kapcsolatban van a közvetlenséggel, miszerint a szóbeli előadás közvetlenül az ítélő bíróság előtt történjék; ha valami más valaki, például

bírósági kiküldött előtt szóval előadatván, ez írásba foglaltatik, s így azután a bíróságnak fölolvastatik, vagy annak kivonata előadó által közöltetik, ez nem szóbeli eljárás.

Megjegyzendő egyébiránt, hogy Franciaországban háromféle eljárás van: 1) tisztán szóbeli, 2) vegyes, és 3) írásbeli (a semmitő udvar előtt).

c) K o n e k Sándor r. tag Schimmer A. munkáját ismertette ily czimen: „Magyarország népesedési mozgalmairól 1864.“ Kivonatban következő.

Szerencsém lesz csak néhány szóval a tek. Akadémiának figyelmét egy közelebb megjelent, reánk nézve igen becses statistikai dolgozatra irányozni. — Az 1860-ki évben beállott politikai átalakulással nálunk a statistikai tevékenység, valamint számos egyéb kimutatásokra, úgy jelesen a népesedési mozgalom feltüntetésére nézve is egyszerre megszakadt; ez annál sajnosabb vala, minthogy e tekintetben a folytonosság többféle oknál fogva különösen kívánatos. De hála nemzetünk józan felfogásának, az ebbeli szükségérzet csak hamar útat tört magának, miben a tek. Akadémiának nem csekély érdeme volt, mely, a tudományos érdekek érvényesítése iránti feladatának öntudatában, nem szünt meg a statistikai műveletek szükségessége mellett ismételve felszólalni, sőt egy nagyszerű népszámlálást és azzal együttesen a népmozgalom constatálását önerejéből megkísérteni.

Ha nem volt is e nagyszerű kísérletnek azon eredménye, melyet tőle, tekintve a magyar nemzetnek bazafias vállalatok iránti köztudományos lelkesedését, némi jogokkal várhattunk; és ha nem volt is képes a statistikai bizottság a mindenünnen ugyan bőven befolyt, több vidékről azonban elmaradt adatkészlet nyomán a népmozgalmi hézagot megnyugtatólag kitölteni: mindazonáltal a statistikai műveletek iránti fogékonyság az által nem kis mérvben felfokozva, és a terrenum előkészítve lön, melyen az utóbb Bécs városában létrejött központi statistikai bizottmány akadály nélkül haladhatott, és az 1864-ki évben már megint egész Magyarországról a kívánt adatok dicséretes készséggel és elismerésre méltó pontossággal beszolgáltatva lőnek.

Ezen adatok a nemrég megjelent „Statist. Jahrbuch der österr. Monarchie für das Jahr 1865“ czimű munkában sommásan felvéve, és a többi birodalmi országokkal együttesen kimutatva találtatnak. De a mondott évkönyv, mint szűkebb keretbe foglalt, természetesen

csak az egész országgal, nem pedig az egyes megyékkel is külön-külön foglalkozik, holott fölötte érdekes részletesebben is megtudni, hogy miként mozog a népesedés hazánk egyes megyéiben, annál is inkább, minthogy számos megyéink nemcsak területi, hanem népességi szempontból is, mint például a félmilliónyi népszámú Bihar, Bács Bodrog és Pest-Pilis Solt megyék, vagy azokhoz közel álló Torontál, Temes, Nyitra, Pozsonymegyék stb. több önálló európai állammal bátran kiállják a versenyt.

Ezt a bécsi statisztikai hivatalnál alkalmazásban levő udvari fogalmazó Schimmer napokban nekem átküldött tárgyavatott dolgozatában teljesíti, melyet a bécsi központi statisztikai bizottság az általa kiadatni szokott közleményekbe felvenni és közzétenni szives volt.

Ebben nemcsak megyénként a népmozgalom fő tényezői, t. i. az eszetési, születési és halálozási viszony, minden e körülményre befolyó tényező szerint, az 1864-iki évre nézve megismertetve található, hanem ugyanazon viszonyok a megelőző 1852—1859-ki évi időkorre is sommásan kimutatva, valamint az 1864 ki évi eredmények egy előre bocsátott értekezésben bővebben kifejtve vannak.

Annál nagyobb örömmel vehetjük Schimmernek a magyar megyékre irányzott figyelmét, minthogy a nálunk létesülendő magyar statisztikai organumnak, a jelen és legközelebbi jövő adatainak nyomozása által keletkezendő roppant teendőinél fogva, nem igen lesz módjában a múltra visszatérni, és így már feldolgozott anyagra támaszkodhatván, nem lesz kénytelen a legközelebb megelőzőtt évekből maradt hézagok kitöltéséről is gondoskodni, sőt e tekintetben fölötte kívánatos lenne, hogy miután az 1865- és 1866-ik évi népmozgalmi adatok is nagyobbbrészt még a bécsi statisztikai központi bizottságnak be lettek szolgáltatva, a nevezett szerző, mint e szakban már különös képességgel bíró, a magyar kormány részéről fölszöllíttatnék, hogy a bécsi központi bizottság engedélyével e dolgozatot még két további évre folytatná, de abban egyszersmind Erdélyt, Horvátországot, és a katonai örvidéket is, mint a magyar korona területéhez tartozó alkatelemeket felvenné; így legalább a három évi, t. i. az 1864—66-ki időköz, mint a magyar alkotmány helyreállítását közvetlen megelőzőtt, és e körülménynél fogva az utóbb észlelendő viszonyokkal való összehasonlításra legalkalmasabb korszak, legegyszerűbben és legkönnyebben áthidalható lenne.

A kérdéses dolgozatból időrövidség miatt bátorkodom csak néhány általános érdekű eredményt felhozni. Az esketési arány Magyarországon a mondott 1864-ki évben kedvezőtlenebb volt, mint átlag a birodalomban. Magyarországon t. i. csak 124, ellenben az összes ausztriai birodalomban 120 lélekre jött egy esketés. Legnagyobb arány mutatkozott az éjszaki vidéken, 8 felső-magyarországi megyében már 106, további 8 megyében 108—116 lakóra egy esketés esvén. Hasonló házasulási többlet észlelhető a Balaton-környezte három megyében, Zala, Veszprém és Somogyban, a déli Baranya megyében, hol szintén 104—112 lélekre volt egy esketés számítható, míg a magyar alföldön legtöbb megyében az esketési arány 1 : 120 körül forog; vajon ez kiválólág a föld színének konfigurációjából, jelesen azon területi viszonyból kimagyarázható-e, hogy a hegyi lakó inkább házi körére szorítkozván, mint a pusztának fia, hajlóbba a házasságkötésre is, mint ezt a szerző állítja, egy évi adatok után nem mernök teljes határozottsággal állítani, mert a hegyes vidékek különben szabály gyanánt korántsem mutatnak a síkföldnél kedvezőbb, hanem legtöbb esetben ellenkezőleg jóval mostohább arányt. Egyébiránt nem is a szerző individualis felfogásából folyó következményekben, mint inkább magában a nyújtott adatkészletben és az adatok áttekintő összeállításában keresem én a szóban forgó dolgozatnak reánk nézve mindenestre elvitázhatlan nagy jelentőségét.

Ismeretes dolog, hogy Magyarországon a palingam vagy ismételt esketések számaránya jóval magasabb, mint a birodalom bármely nem magyar részében; a mondott évben is az esketett nőlegények közt 23% és a menyasszonyok közt 15.6% másodesketésre jutott, vagyis 3—4% kal több, mint átlag az egész monarchiában; az egyes megyéket tekintve pedig, ez arányviszony éjszak és nyugatról dél-nyugat és még inkább dél-kelet felé mind jobban emelkedik, úgy hogy a palingam férfiesketések 15.3%-tól, Árva megyében, 17.1%-tól, Szepesben, vagy 17.2 és 15.8%-tól Vas- és Sopronmegyében, 32.8%-ig emelkedik Aradmegyében, 33., és 33.8% ig Csanád- és Krassómegyékben, 36%-ig Torontálban, sőt 40%-ig Temesmegyében.

Ez közvetlen szüleménye annak, hogy a fiatalabb korban köttetni szokott házasságok legnagyobb mértékben a dél-keleti és dél-nyugati megyékben képviselvek; így a 24 éven aluli nőlegények az 1864-ki esketett férfiak közt Krassó megyében 37.6%-al, Torontálban 38, Aradban 38.6, Csongrádban 39.8, sőt Csanádban 41.6%-kal,

ellenben Szepesmegyében 24,6, Pozsonyban 22,7, sőt Árvában 20,6%-al szerepelnek, hasonészleletek mutatkozván a menyasszonyok korában is.

A születések igen egyformán oszlanak el Magyarhon egyes megyéi közt; az egész országban 24 lélekre volt egy születés, ugyanazon arány tehát, mint az osztrák-birodalomban egyáltalán azon évben; csupán Szabolcs és Ungh megyék már 16 lélekre egy születéssel és Kővár vidéke egygyel 34 lélekre némi szélsőségek, különben mindenütt 22 és 27 közt keveset ingadozó, állandóbb arányt mutatkozik.

A törvénytelen ágyiak aránya úgy látszik nálunk is évről évre kedvezőtlenebb alakot ölt magára, így 1864-ben már 7,7%-ja a szülötteknek házasságon kívüli volt; igaz, hogy még mindig majd 4%-kal kevesebb, mint átlag az egész birodalomban, de már a 7% is elég súlyos, elég szomorú szám; vannak ugyan megyék, hol mint Bács, Bars, Hont, Békés és Csanádban csak 3—4, Csongrád, Arad, Temes, Torontál és keleti meg déli némely megyék, hol 5—6% az arány, hanem vannak másrészt megyék, hol mint például Pozsony megyében 10, Abauj- és Zalában 11, sőt Vas megyében 13% törvénytelen ágyi, hogy Buda-Pesten 34,5%-ja az évi szülötteknek az efféle, a családi élet erkölcsmentő és nemesbitő befolyását nélkülöző szerencsétlen magzatokra esik, az itt nagy mértékben kifejlett nagyvárosias életnek egyik bár sajnós, de nem épen szükséges következménye.

A halálásoknál végre, mely tekintetben Magyarország egyáltalán jóval mostohább arányt tüntet fel, mint az ausztriai birodalomban átlag véve, ebben csak 31, Magyarországbán már 28 lélekre számíttatván egy haláleset, a területi és nemzetiségi viszonyoknak már határozottabb befolyását tapasztalhatni. Ugyanis, a mint a nyugatról éjszakon át keletre húzódó Kárpatok a Duna és Tisza vidéke felé halmokká, sőt határozott síkfüldd é ellapúlnak, a mint a német, tót, ruthen és oláh elem a magyar elembe átolvad, úgy sűrűsödik a halálkozás is oly formán, hogy a magyarok lakta alföldön kevés kivétellel legnagyobb a halandóság. Mig egyrészt a németektől lakott Sopron- és Vas megyében, a tótajku Árva és Liptó, az oroszok lakta Bereg-Ugocea és Máramaros megyékben, végre a románoktól nagyobb részt lakott Krassó, Kraszna, és némileg Bihar megyében csak 33—40 lélekre jö egy haláleset, a vegyesebb me-

gyékben pedig inkább az átmérőleges számviszony jut határozott kifejezésre: a Tisza mentében levő tős magyarságú megyékben az átlagos szám tetemesen felül szárnyaltatik, Borsod, Heves, Szabolcs és más megyékben már 22, sőt még ennél is kevesebb lélekszám közt fordúlván elő egy-egy haláleset; a fiatalabb korúak sűrűbb halálózása okozván leginkább a sajnos különbözetet.

Egy másik oka a kevésbé irigylendő halandósági szaporaságnak a járványok erősebb pusztításaiban keresendő; ugyanis a mondott 1864-ki évben Magyarország 36,926 egyént vesztett el különféle járványok folytán, és míg az egész birodalomban ugyanazon évben csak 5⁰/₀, nálunk 9⁰/₀-ja az elhunytaknak valamely járványos körnemek esett áldozatul; a himlők, a hagymás és némely más járványos kóralakok ép úgy, mint a hányszékélés, a hányszor az a birodalomban szokottnál erősebben lép föl, mindig Magyarországbán tartják legdúsabb aratásukat.

A szóban levő dolgozatban mindezen mozzanatok az egyes megyék szerint külön vannak kimutatva, és lehető párhuzam végett a cholera pusztításaitól különösen szomorú emléekben maradt 1855-ki évben ezen járvány által okozott meghalálózások számaránya minden egyes megyére külön-külön fel van véve, mire azonban ezen rövid megismertetésben nem akarok tüzetesen visszamenni, e helyett inkább magát a szóban forgó munkálatot ajánlván mind azoknak, kik ez iránt érdeklődnek.

Végül csak ismételhetem abbéli fennebb kifejtett óhajtásomat, hogy t. i. kívánatos lenne, miszerint a magyar korona alá tartozó országoknak népesedési forgalmait feltüntető adatok ugyanazon modorban, ugyanazon szakértő szerző által még a közbeeső 1865- és 1866-ki évre is állíttatnának egybe.

d) Rómer Flóris lev. tag, mint bizottsági szerkesztő, az Archaeologiai Közlemények VI. kötetének 2-ik füzetét mutatta be, e rövid ismertetéssel:

A tekintetes Akadémia asztalára letett füzetnek első értekezése magában foglalja egyik részét azon kirándulásnak, melyet H e n s z l m a n n Imre bizottsági tag 1865-ben a bizottság költségén a magyar bányavárosokban tett, t. i. Zólyomnak régi várait ismerteti meg. — Ámbár mind a régi, mind az újabb zólyomi várt már a Közlemények IV. ik kötete I. füzetében leírá, és rajzokkal felvilágosítja ifj. Kubinyi Ferencz úr, mindazonáltal értekező egészen más szem-

pontból tárgyalja ezen érdekes erődöket, t. i. ezeknek főleg védelmi momentumát emeli ki és magyarázza. Tagadván a z ó l y o m i p u s z t a v á r n a k több író által védett túlságos régiségét, épen nem engedheti meg, hogy azon romok, melyek még mai napig is fenállanak, Bors vezérnek tulajdoníttassanak, hanem építészeti korát alapos okoknál fogva a XIII-ik század második felébe helyezi, és pusztá maradványait erődítési szempontból taglalja.

Átmenvén az új várra, mivel ennek legnagyobb része még ma is épen maradt, sőt némely része lakható állapotban van, Viollet-le-Duc és Krieg tekintélyes előmunkálataik nyomain elébb a középkori várak egyáltalán véve tárgyalja részleteit, később pedig azon részleteket egyenkint a zólyomi váron is kimutatja.

Ezen szakavatottan írt részlet annyiból igen érdekes, mert eddig minálunk először figyel az irodalom ilyen részletes leírásra, hol eddig a középkori várak, melyekben történetünk legnevezetesebb részének színhelye vala, inkább csak romantikus, festői, költészeti szempontból érintettek igen gyakran egész általánosságban, és pedig nem ritkán a legnevezetesebb fölfogással megénekeltettek és tárgyaltak. Itt is nyomába kell lépniünk a többi európai nemzeteknek, melyeknek e részben nemcsak a régi várak tanulmányozására, hanem fentartásukra nézve is igen alapos munkáik léteznek.

e) Torma Károly b t. Erdélyből 12 római fölíratot közöl, melyek közt 11 eddig kiadatlan, egy pedig javítva fordul elő. A ki tudja, mily nehéz, főleg az annyira átkutatott Erdélyben, új római fölíratokat találni, ezen közlemény nagy becsét kellőleg fogja méltányolni.

Az Ó-Szönyön újabb időben kiásott római régiségeket Rómer Flóris ismerteti meg. Minthogy ezen értekezést szerencsém volt 1865-iki november 27-én a tek. Akadémia előtt felolvasni, ennek bővebb ismertetésébe nem bocsátkozom, egyedül azt tartom fel-
említendőnek, hogy Szönyön és vidékén legújabbán a római régiségek iránt nagyobb figyelem ébredt, az értekezésben felemlített régiségek a m. nemzeti muzeumba jutottak, s a mi legfontosabb, hogy gróf Zichy Miklós ő méltósága kegyes pártolása és lelkes közreműködése mellett a másfél ezer éves városnak alapjai Alberti Károly országos mérnök úr által fölméretnek, és ezen fölötte érdekes rajzok Archaeologiai Bizottságunk számára biztosítva vannak.

A kilencz új feliráson kívül, melyek ezen értekezésben előfordúlnak, a „Magyar régészeti krónika” ugyanazon szerzőtől a 844-diktől a 944-dik számig, tehát mintegy száz külön és mintegy új leheltyről is különféle régiségeket regisztrál; köztök igen számos, történeti becsű téglafeliraton kívül, 60 egészen új, és 8 javított felírást hoz fel, együtt véve tehát mintegy 80-at ad át a Corpus inscriptionum Pannonicarum kiegészítéséhez. Ezeket ismertető szünnapi útjában, melyet a múlt őszszel az archaeologiai bizottság meghagyásából a Duna mentében Ó-Szönytől Turnu-Szeverinig tett, a nevezett folyónak mind a két partján találta.

Mily fontos szerepet fog idővel játszani ezen krónika Magyarországi régészeti föld- és müleírásában, főleg ha a krónika szerkesztője minden oldalról hiteles adatokkal lelkesen pártoltatnék, csak az fogja fel kellőleg, ki érzi, mily pótolhatatlan reánk nézve azon veszteség, hogy ilyen adatoknak rendes följegyzése csak az archaeologiai bizottság keletkezése óta, azaz 5—6 év óta lépett életbe. — Ezért kérjük a honi régészet valódi barátait, sziveskedjenek minden régiebb biztos adatot, akár írva legyen, akár nyomatva, ha régiségeinkre vonatkozik, a bizottság előadójával közleni.

A Régészeti Krónikát mintegy folytatólag, ismerteti idős Kubinyi Ferencz, egyik legbuzgóbb, legszerencsésb kutatónk, a sa j ó - g ö m ö r i régiségeket ritka szakavatottsággal; és több más újabb leheltyeknek is adja lajstromát.

Ezt követi az „A dalék a magyar régészeti irodalomhoz”, melyben az igen gyéren megjelent magyar archaeologiai munkákon kívül, több külföldi folyóiratokban megjelent, de régészeti tanulmányainkra nézve nagyon is fontos czikk kivonatban közöltetik.

Ezután ismét a magyar akadémia archaeologiai bizottságának munkálkodása terjesztetik elő, jegyzőkönyvi kivonatban; végre pedig az archaeologiai mozgalmak, mint új czikk jelennek meg és fognak folytattatni. Ezen rovat alatt—kezdetképen mintegy 14 pont szerepel—minden felvételik, mi archaeologiai működéseinkre, nyomozásainkra, az országban tapasztalt részvétre stb. vonatkozik, szóval ide való mind az, mi valamikor régészetünk fejlődése, történelme tekintetéből némi érdekléssel bír, de a többi czikk közé fel nem vehető.

Az egészset bezárja a VI-dik kötet név és tárgymutató.

ja, mint olyan intézkedés, melyet nálunk a szerzők szakmunkáikban — sajnosan említjük — majd egészen elhanyagoltak, s a melynek jelenléte a kutató fáradozását, drága idejét tetemesen segíti kimélni.

Márczius 11-én, a nyelv- és széptudományi osztály ülése.

Budenz József l. t. ily czímű előadást tartott: Török (jakut) szófejtégetések bírálata.

a) Rózsa y József lev. tag Zilz Mór „Kol Simrah“ (Örömszózat) czímű héber költeményét és Deutsch Henrik „Izrael könyörgései“ czímű, héberből magyarra fordított imakönyvét következőleg ismertette:

Két műre van szerencsém a tisztelt Akadémia figyelmét felhívni.

Az egyik egy héber költemény Zilz Mór nyilvános hittanártól Pesten „Kol Simrah“ (Örömszózat), mely a szerzőtől a Magyar Tudományos Akadémia palotájának megnyitási ünnepélyre iratott, s az Akadémiának ajánlva a pesti izraelita hitközség által adatott ki.

A második egy magyarított héber imakönyv: „Izrael könyörgései“, fordította Deutsch Henrik nyilvános hittanár Pesten.

Mind a két mű figyelmet érdemel, részint irodalmi, részint mivelődés-történeti szempontból. — Mind a két mű tanúságot tesz az izraelita tudósoknak a magyar nyelv s nemzetiség iránti érdektségéről, — mely az elsőben héber, a másikban magyar nyelven nyilvánul.

A „Kol Simrah“ (Örömszózat)-ban szerző héber nyelven tolmácsolja érzelmeit, nem csupán azért, mert e nyelv is keletről származik, keletről, hol a magyar nemzet bölcsője van, nem csupán azért hogy örömszózatát azon nyelven intézze a magyar nemzethez, melyen Isten a prófétához szólott, hanem azért, mert e nyelv sajátja, — melyen örvendetes és gyászos alkalmakkor legörömeztobb szól, mert egykori nemzetiségének érzete, s az évezredes múltnak emléke, az izraelitának hű társa volt fájdalmas pályáján.

A mi a nyelv tisztaságát, szabatosságát s a kifejezések helyességét illeti, annak megbírálását e téren avatottabb férfiakra bizzuk. — Mi csupán elismerésünket nyilváníthatjuk a felett, hogy a költőnek igen szépen sikerült ily korlátolt téren oly terjedelmes tárgyat rajzolni; e költeményben ugyanis a magyar nemzet anyagi és szellemi

élete a bevándorlástól a jelen korig igen élénk válogatott szavakkal festetik. — Igen szépen állítvák az árny- és fényképek szemünk elé, s a múltból a jelenbe való átmenet, az anyagi és szellemi előnyöknek összehasonlítása, ügyes kézzel vázoltatik.

Kezdetben a költő a hatalmas hős bátor tetteit, a bölcs áldásos működéseivel párhuzamba hozza, azután e kettő közti különbség részleteire tér át, s a gyengéd és zordon összehasonlítása által igen szépen tünteti fel a költészetben annyira kedvelt öszhangzatot.

A bátor szittya-fajnak Ázsiából kiinduló győzelmi útja, a vad orkán feltarthatlan rohamához hasonlittatik, mely útjában mindent elseper, míg kitűzött célpontjához nem ér. A diadalmas ősök bámulatos haditettei után a derék unokák önfeláldozó szivjósága, szilárd loyaltása, s mi e nemes nemzet jellemének fő vonását képezi, az elvállalt kötelmek szigorú megtartása iratlik le, felhozatik a Mária Thereszia királynő iránti példátlan hűség és ragaszkodás. Azután a magyar nyelv szomorú hanyatlásáról szól a költő, „a nemzetiség e hatalmas támasza—ügymond—elvetetett,—s helyette idegen mankók használtattak, hogy rajtuk sántikáljunk.“—Erről áttér a jelen nemzedék nemes buzgalmára, mely fárad, törekszik, hogy a nyelv minden idegen salaktól megtisztulva visszakapja az őt megillető fényt, s hogy a művészet és tudományok gyarapodjanak.

— — — — dobjad el fátyolod (így szól a nemzeti nyelvhez), helyébe századunk koszorút ad.

„Duna partján diszlik im székhelyed, fényes lakot faid emeltek számodra! vonulj be s uralkodjál ott, sötétség ne lepje el napodat, virágaid ne bánthassa hervadás, örökre ragyogjon csillagzatod.“

A költő igen helyesen *Cionnak* nevezi az Akadémia palotáját, a proféta szavaiból indulván ki „*Cionból* jö a tanítás“ (Jesaja 2, 3.), s valóban bármi hosszú körülírással sem fejezhette volna ki találóbban az intézet rendeltetését, mint ez egyetlen szó által.

„Lakod Cion, bölcseknek menhelye,
Tudományok szív-ere, veleje
Országoknak, nemzetnek egyeteme.
Lakodból sugarak mert terjednek
Gerjesztői emberi szíveknek
Magasztos isteni érzelmekre.“

Igen lélekemelő végre a költőnek a magyar néphez intézett vi-
gaszszavai is, melyek egy hívő szívben fakadó látnoki ihlettség vis-
hangjaként tekintendők.

A költemény fordítását, mely eddig csak kézirat, Zilahy Pál
rabbijelölt eszközölte, és szépen sikerült, ámbár az eredeti szöveg
hez való hű ragaszkodás, továbbá a külalak és mérték megtartása
miatt, a fordítónak nagy nehézségekkel kelle küzdenie.

„I z r a e l k ö n y ö r g é s e i“ D e u t s c h H e n r i k
nyilvános hittanártól Pesten.

Az izraeliták imakönyvének, nem tekintve a különös vallási
érdeket, melylyel ez az izraelitára nézve bír, azonkívül még álta-
lános nyelvészeti és történettudományi becse is van.

Ezen szempontból kiindulva, szabadjon bírálatomat néhány
általános észrevétellel megelőzni, melyet a legközelebb megjelent
magyar fordításnak akarok szentelni.

Az izraeliták imakönyve nem csak egyedül egy jámbor kö-
nyörgését, háláját és Isten-magasztalását, továbbá nem csak egy
évszázad, vagyis a zsidó történet egyik időszaka, hanem sok év-
század folytán élt kitünő emberek szent hagyományát tartalmazza,
kik a zsidóknál Babyloniából kiköltözésük óta egészen a középkor
végéig, tehát majdnem két ezredév alatt az egész akkor ismert föl-
dön elszórt izraeliták közt éltek. A tulajdonképeni ima, mely az
egész imakönyv vélejét képezi, s a tizennyolcz benedictio (עֲשֶׂה
לִּי מִנְחָה) nevezete alatt ismeretes, elvitázhatlanul a legősiebb korba
viendő fel, s melynek szerzője, a zsidó hagyomány s a történeti
kritika őszhangzó véleménye szerint, a „Synagoga magna.“ Ezen
vallástudományi egyesület, mint tudva van, 450 körül Kr. előtt
Ezra által alapítottatott meg, s vallástudományi tekintetben a zsidók-
nál döntő tekintélyvel bírt.

Ámbár bizonyos, hogy a nevezett 18 benedictio az évszázadok
folytán beállt viszonyokhoz képeşt némiképen változott, mint neve-
zetesen Zunz „Gottesdienstliche Vorträge“ 367. l. ezt alaposan bebi-
zonyítja, nem kevésbbé bizonyos az is, hogy ezen ima egészben a
a Synagoga magnától ered.

Természetesnek fogjuk tehát találni, hogy ezen régi héber ima
az izraelitáknál mai napon is nagy tiszteletben áll, úgy hogy azt sem-

mi más, bár magasztosabb kifejezésű, s tán mélyebb érzelmeket tolmácsoló imával föl nem cserélik.

Ez azonban csak tiszta kegyelet bizonyossága, melyet az izraelita társadalmi s erkölcs-vallási kifejlődésének második fénykorszaka irányában tanusít.

A mondott tizenhözben benedictión kívül az izraeliták imakönyve még különféle hála- s dicsőítést tartalmaz, melyek részint a Tanaitaktól (219. Kr. u.) — a Mischnának szerzőitől, részint az Amoraikoktól a Thalmud szerzőitől (230—430. Kr. u.), s ennek befejezte után más tudósoktól s költőktől eredvén, a zsidók által liturgiájokban elfogadtattak.

Az imakönyv legnagyobb részét azonban Dávid király magasztos zsoltárai, valamint szent írási versekből szerkesztett imák teszik.

Nem helytelen tehát azon nézet, mely szerint az izraeliták imakönyve liturgiai költemények chrestomathiájának tekintetik, mely részint babyloniai, részint palaestina, részint éjszak-áfrikai, s végre európai földön is kifejlődött, s nagygyá nőtt.

S épen ez az, mi az izraelita imakönyvnek oly általános érdekét kölcsönöz.

A mi az izraelita imakönyv fordításának történetét illeti, — a következőkben foglalható össze:

A héber imák, nevezetesen az igen régiek, oly egyszerű természetűek, hogy azokat még a héber nyelv halálózása után is csaknem minden korbéli zsidó fáradság nélkül megértette.

Tudtommal Mendelsohn iskolája vala az első, mely az izraelita imakönyvnek rendes német fordításához fogott — különösen az első fordító Eichel volt.

Ia már azelőtt a héber imák úgynevezett zsidó-német fordítása létezett is, — valamint már a tizenhatodik században a szentírás ilyenféle zsidó-német fordítással és magyarázattal bírt, az inkább a legsilányabb jargonban írt paraphrasisa vala inkább, mintsem a héber imák helyes fordítása.

Mai napon a német-lengyel zsidók az imakönyv számos fordításával bírnak.

A spanyol és olasz zsidók, kik már az ötödik század végén a szentírást s egyéb héber műveket és költeményeket honuk nyelvére fordították, valószínűleg az imakönyv fordításáról is gondoskodtak.

A francia zsidók csak mintegy félszázad óta bírnak héber-fran-

czia irodalommal, a miért is egy régiebb imakönyv fordításáról alig lehet náluk szó.

Ugyanaz áll, más európai zsidókról is.

Az izraelita imakönyvnek első magyar fordítása megjelent Pesten 1841-ben Rosenthal Mór által, kinek érdeme az, hogy első volt, ki a héber irodalom ezen ágát figyelmébe vevé.

Igaz, hogy fordítása a kezdeményezés bélyegcét viseli magán, továbbá fordítása imakönyviünk nem egész tartalmára, hanem csak azon részére terjed ki, mely a legszokottabb imákat foglalja magában.

Rosenthal hiányos fordítását még 1841-ben egy szakértő és hivatott férfiú, Dr. Ballagi Mór akadémiai rendes tag kijavította, illetőleg azt kitünő tehetségével úgy átdolgozta, hogy Rosenthal fordítására alig lehetett ráismerni. S így ismét Ballagi Mór úr az, a kinek a pentateuchus kitünő magyar fordításán és megmagyarázásán kívül az izraeliták imakönyve magyar fordítását is köszönhetjük.

Megjelent még 1861-ben Bécsben egy új magyar fordítása az az izraeliták imakönyvének bizonyos Schwartz Mártontól, ki majdnem az egész imakönyvet fordította ugyan, de nem az eredeti szövegből, hanem Dr. Goldenthal német fordítása után — mely azonban a magyarságra nézve nagyon el van hibázva.

A zsidók mivelődési történetében állandón észleltetett, hogy minden országban, a melyben letelepedtek, annak nemzeti nyelvét imakönyvük és az ótestamentum fordítására használták. — Így keletkezett a chaldeai, arab, görög, spanyol, német, francia bibliafordítás a zsidók részéről. — A spanyol zsidók száműzetésök daczára mai napig is zsinagógájukban, valamint a közbeszédben is használják a spanyol nyelvet; ezen észrevétel áll a köztünk lakó spanyol zsidókról is. Így a magyar zsidók is őseik példáját követve, szintén imáik és bibliájok magyarra való fordításáról gondoskodnak, különösen az izraelita magyar egylet jelenleg a szentírás héberből magyarra való fordításán fáradozik.

Visszatérve imakönyvünkhöz, Deutsch Henrik úr úgy látszik oda törekedett, hogy a héber imák fordításainak eddigi hézagait betöltse.

A mi munkájának terjedelmét illeti, mindenki elismerendi, hogy őt illeti meg az érdem, miszerint nemcsak az egész évre szolgáló imákat, zsoltárokat, s az atyák erkölcsi mondatait, hanem

még azon liturgiai darabokat is lefordította, s pedig az eredeti szöveg alapos fölfogása szerint, melyek csak bizonyos alkalommal jönek házban és templomban használatba.

A szóban forgó magyar fordítás, annak daczára, hogy a héber szöveg majdnem szóról szóra van lefordítva, a nyelvészet és művészet magasabb igényeinek is megfelel.

Szabadjon nekünk a szerző úr saját szavait idéznünk, melyek fordítása előszavában foglaltatnak, hogy t. i. igyekezett „imakönyvünknek oly magyar fordítását hozni létre, melyben a héber szöveg a mennyiben csak lehet hiven tükröződjék vissza; másrészt pedig azon, hogy magyar fordításában hazai nyelvünk gyönyörű sajátosságai, s élénk eszmejárata szokatlan kifejezések és szóformák által csorbát ne szenvedjenek; továbbá, hogy maga a fordítás folyékony, egyszerű és természetes legyen, miszerint az ájtatos olvasó benne hű érzelmeinek kifejezését lássa“; s egyedül ezen szempontból kiindulva ítélhetjük meg helyesen, vajon valamely eredeti mű, melynek kifejezés-módja és nézetei a mieinktől olyannyira eltérnek, helyesen fordított-e?

A héber imák fordítója gyakran azon alternatíva előtt áll, hogy vagy az eredeti mű eszmejáratát szigorúan követvén, egy érthetetlen versiót szüljön, vagy pedig a modern nyelv formáinak, melyre fordít, eredeti szellemét áldozza fel.

Deutsch úr sikerült fordításával elérte azt, hogy versiójában az eredeti mű tartalma és szelleme hűn foglaltatik; — ennél fogva művét a még ifjú héber magyar irodalom szerencsés gyarapodási jelenségének tekinthetjük.

Rövid ismertetésemet bevégezvén, azt hiszem, örvendetes jelenség gyanánt említhetem fel, hogy a zsidók között ezen magyar imakönyv már idáig is dicséretesen elterjedvén, nemcsak annak lett egyik, noha szerény tényezője, hogy a magyar nyelv az istent dicsérő kebel vallásos szentélyébe magának már eddig is utat nyitott, s a korszellemmel karöltve azt eszközlé, hogy a pesti izraelita hitközségben magyar hitszónoki állomás lön rendszeresítve, honnan az isten igéje magyar nyelven hirdettetik, hanem eszközlője leend annak is, hogy a szép példán vidéki hitközségeink is követésre bizdúlva, magyar nyelvünk, s általa nemzetiségünk ezen úton is minél örvendetesebb gyarapodásban s elterjedésben részesülend.

Márczius 18-án philos.-, törvény- és történet-tudományi osztály egyszersmind összes ülés.

a) Gyulai Pál r. tag, mint a gróf Teleki József-féle idei drámai pályázat bíráló bizottságának előadója, következő jelentést olvasott fel:

Tekintetes Akadémia! A Teleki díjra múlt év december 31-ig beérkezett pályaművek megbíráására az Akadémia szokott módon bizottságot küldött ki, melynek tagjai lettek: b. Kemény Zsigmond, tiszteleti tag elnöklete alatt Gyulai Pál rendes és Frankenburg Adolf levelező tagok az Akadémia kebeléből, s Benedek József és Paulai Ede a nemzeti színház részéről.

A bizottság eljárván tisztében, megbízatásomnál fogva nekem van szerencsém jelentést tenni a pályázat eredményéről.

Az 1866-ik évi Teleki-díjra vigjátékok pályáztak, s az Akadémia titkári hivatalától tizenhárom pályaművet vettünk át megbírálás végett, de köztük csak hármat találtunk kiválóbb figyelemre méltónak. E három, mindent összevéve, majdnem egyenlő értékű, de egyik sem oly becses, hogy megérdemelje az Akadémia koszorúját. Azonban a Teleki-pályázat szabályai a díjt a viszonylagos becsűnek is osztatlanul kiadatni rendelvén, egyértelemmel az V-ik számút ajánljuk jutalomra, mert társainál valamivel jobb, több szin-padi hatást ígér, mely a pályázati szabályok szerint szintén figyelembe veendő.

De mielőtt a bíráló bizottság ítéletét bővebben indokolnám, legyen szabad egy futó pillantást vetnem az egész pályázatra.

Újabb vigjátékaink, mint e pályázat is mutatja, minderre inkább törekednek, mint arra, hogy a magyar társadalmi életet rajzolják. A cselekvény színhelye Pest vagy a vidék, de a legtöbb-ször Párisban is épen úgy megtörténhetnek, s az alakok inkább csak külsőségekben ismerőseink. Igaz, a költő legfőbb tiszte az emberi szívet rajzolni; de az emberi szív szenvedélyei nem abstract fogalmak, hanem bizonyos nemzeti, társadalmi s egyéni viszonyok és törekvések concret kifejezései, melyek végtelen változatosságban kínálkoznak a költő teremtő erejének. Molière nemcsak művészetével múlja felül az újkor vigjátékíróit, hanem azzal is, hogy korát, a francia társadalmat rajzolta, sőt művészetének épen ez egyik legfőbb forrása. S ha a mi oly ifjú, Európában majdnem legifjabb drámairodalmunkra tekintünk, mit veszünk észre? Vajon

nem azt e, hogy a magyar vigjáték akkor vesz lendületet, midőn áthajlik a magyar társadalmi élet rajzához? Kisfaludy Károly ezzel vetette meg a magyar vigjáték alapját. Szinpadra hozott valamit az életből, a külföldieskedő magyar mágnást, a falusi gavallért, a régi szabású pedans ügyvédet. Gaal a fölelevenített peleskei nótárius alakjával szokatlan hatást idézett elő. Szigligeti és Szigeti a magyar fővárosi és vidéki népélet genreképi rajzaival nyerték meg leginkább a kritika és közönség tetszését. Mindez örvendetes kezdemény volt, de azután itt mintha megállapodtunk volna. A külföldieskedő magyar mágnás most is megjelen színpadunkon, de sem hivebben, sem művészibb [teljben, mint Kisfaludynál; a népélet genreképi rajzai felbukkannak most is, de elődeiknek csak halvány másolatai. E mellett méltán kérdehetjük: vajon az-e a magyar mágnás ma, mint volt Kisfaludy korában, s nincsenek-e a magyar salonéletnek valódi és hálásabb komikai oldalai? Vajon a népélet genreképi rajzainál kell-e maradnunk, s nem törekednünk feljebb? Vizsgálni a magyar társadalmat a kunyhótól a palotáig, felfogni a viszonyok, eszmék, osztályok, törekvések komikai oldalát a családi, társadalmi és közélet körében, az időszerintibe általános érdeket lehelni, az általános érdekűt időszerintihez kötni: ime a legjobb tanács, melyet jelenleg vigjátékíróinknak adhatni.

E pálya-vigjátékok nagy részében a magyar társadalom rajzát a családneveken kívül holmi lényegtelen phrasisok czélzatai, s néhány stereotyp magyar cselédalakok alkotják. Néhányban ugyan megakad egy-egy darabka magyar élet, de mintha az író keveset vett volna élesen szemügyre, s még kevesebbet fogott volna fel benső lényegében. Boileau Molière-t nem tudta jobban megdicsérni, mint azzal, hogy le Conte m p l a t e u r nek nevezte. Valóban az emberi szív és társadalmi viszonyok átható vizsgálatát a komikai költészet még inkább megkívánja, mint a tragikai. Az ember örömeztőbb nevet, mint sir, de az életben a gyászt, a fájdalmat könnyebben észreveszi, megérti minden ember, életkor, mint a nevetségést a maga proteusi változatosságában. A szenvedélyek tragikai oldalai oly szembeszökők, a viszonyok, melyek közt kifejlenek, oly nagyszerűek, hogy mintegy magokkal ragadják a költőt, s könnyebben megtermékenyítik phantasiáját. Az ember komikai gyöngeségei oly mindennapiak, hogy nem mindig tűnhetnek fel, néha elleplezik magokat; a viszonyok kisszerűek, aprólékosak, s ha a költő többet akar rajzolni egy pár mulatságos helyzetnél, ha a vi-

szonyok és jellemek benső mivoltából akarja kiszöni cselekvényét, áthatón és apróra kell tanulnia az életet, hogy hű és mégis erős és felöltő vonásokkal rajzolhassa közönségének.

Pályázó vigjátékaink szerzői e tanulmánynyal gondoltak legkevesebbet, inkább a színpadunkon adatni szokott színműveket tanulták, mint a körültek mozgó életet. Ismert színművek bonyodalmaikat, alakjait reprodukálják, halványan, elmosódva, s a legtöbbször unalmasan. Némelyik megtanult belőlök néhány fogást, egy pár ügyes fordulatot, de mindenütt hiányzik az élet melege. Van olyan is, melyen még e színházi tanulmány sem látszik, s megfoghatlan alakokkal, képzelhetlen viszonyok rajzával akar hatni, s mesterkélte reflexiókban keresi a dialógot. A figyelemreméltóbbak érintkeznek ugyan a magyar élettel, de csak felületesen. Nem vizsgálták eléggé tárgyukat, s nincsenek áthatva tőle. Megragadtak valamit az életből, de nem tudják, mit csináljanak vele. A benső nem nyílik meg, s a külső héjt morzsolják cselekvénynyé. A komikum nem a főszemélyekben, a cselekvény magvában nyilatkozik, hanem a mellékszemélyekben, s a cselekvény kevésbé lényeges részeiben. Példa erre a VIII. számú, melynek szerzője különben tehetséget árul el.

E vigjáték czíme „Shylock ma.“ Főhőse egy zsidó, s az egész egy magyar követválasztás bonyodalmai közt foly le. Az ember azt hitte, hogy a szerző a zsidót festi a magyar társas- és közéletben; hogy élesen szemügyre vette a magyar liberalizmust, mely a zsidó-emancipációt fölvette ugyan tanai közé, de lehető ritkán emlegeti; követválasztáskor a jelöltek szépen hallgatnak róla, mintha félnének kihívni a tömeg ellenszenvét, mintha nem akarnák veszélyeztetni ezáltal követté választásukat. Másfelől vizsgálta a zsidók követelő türelmetlenségét, kik egészben véve nem igen igyekeznek rokonúlni a magyar nemzettel, mindamellert emancipációjukat tartják az ország legfontosabb kérdésének. Minthogy pedig némely követjelölt hazafinak a választáskor sok pénzre van szüksége s rászorúl a zsidóra, ki az emancipációt legalább is kedveli annyira, mint a nyereséget: azt vártuk, hogy e viszonyokból egy csoport komikai bonyodalmat szö ki a szerző. Mindebből vagy épen semmi, vagy nagyon kevés, mert a fő személyek ép oly kevésbé jellemzők, mint maga a cselekvény. Thárdy és Kelendi követjelölt ellenfelek részeg kortesei összeverekednek. Lévi, egy kisvárosi gazdag zsidó, arra járván, jó indulatból el akarja őket választani, azonban e kiáltás-

sal: „Üssük a zsidót, éljen Thárdy“, őt magát is eldöngetik, míg végre Dénes, Szarkaláb ágens fia, kiszabadítja a verekedők kezéből. Léviiben erre a Shylockénál is nagyobb gyűlölet lángol föl, mert Shylockban a gyűlöleten kívül még más szenvedély is van, de Léviiben semmi egyéb. Minthogy a kortescsapaton nem állhat boszút, Thárdyt szemeli ki dühe áldozatául, ki őt soha sem sértette meg, s kiről sem ő, sem mi nem tudjuk, vajon ellensége-e a zsidóknak, ellenzi-e az emancipatiót? Semmi sem természetesebb, mint az, hogy az embert hamar eldöngetik, ha verekedő, részeg emberek közé elegyedik, s bárki legyen, goromba gúnyneveket dobnak szeme közé; de az épen nem természetes, hogy ezért Lévi oly iszonyú dühbe jöjjön, s erre valaki egy egész vigjáték tervét alapítsa. Lévi boszúból összevásárolja Thárdy váltóit, kötelezvényeit mintegy 80 ezer forintig, hogy mikor követték választják, csőd alá juttassa, megbuktassa. Thárdy kedvkeresésből a kis városnak nagy bált akar adni, épen mint ellenfele; de nem levén reá pénze, Szarkaláb ágens által Lévitől kéret kölcsön, ki ad is, de oly feltétel alatt, hogy őt is elhívják a bálba családjával együtt. Thárdy resteli a dolgot, de rááll. A bál vigan foly. Lévi fiát, Somát jól fogadja mind a házi kisaszszony, Jolán, mind pedig Kelendi Tivadar, a másik követjelölt fia, Jolán kedvese; jól fogadják Lévi leányát, Juditot is, kit Dénes szeret, s még ez éjjel meg akarja szöktetni, hogy vele összekeljen. Lévi iránt nem sok szivességet mutatnak, sőt Thárdy megvetőleg néz reá, de ebből még nem következik semmi baj. A bajt az idézi elő, hogy Tholdalak, Jolán szerencsétlen udvarlója, összetűz Somával, s párbajra hívja; de midőn megtudja, hogy zsidó, kigúnyolja s nem akar vivni vele. A zajra belép Lévi is, gyűlölete kitör, s Thárdy így kiált fel: „Vessétek ki e megveszett zsidót!“ Lévit elhurczolják, ki most még dühösebb és boszúállóbb. A követválasztás napján megjelen a vendéglőben, hol a követjelölt ellenfelek laknak, hogy Thárdyt megsemmisítse. Azonban ellágyul, mert Kelendi Tivadar fia helyett és fiáért megvívott Tholdalakkal, mert leányát Dénes nőül vette (nem tudhatni: keresztyén lett-e Judit, vagy a nálunk még be nem vett polgári házasság útján keltek össze), továbbá, mert Soma szétszakítja a váltókat s a 80 ezer forintot Jolán mátkahozományául ajánlja fel, ki Tivadarhoz megy férjhez. Csak így lehet megszégyeníteni, megboszúlni Thárdyt, és a mai Shylock mindebbe beleegyezik, s gyűlölségéből kigyógyulva így kiált leányához: „Álom

volt, édes gyermekem!“ Hogy s hogy nem, a követjelöltek minde-
nike megbukik, s Tivadar lesz a követ.

A emberi szív és társadalmi viszonyaink rajza-e ez? Mi az a mai Shylock? Egy égőbb gyűlöletű zsidó, mint a régi; de egyszersmind oly lágy szivü, lemondó, feláldozó, mint egy keresztyén martyr. S mily szintelenek e követjelölt urak; épen oly joggal lehetnének francia, angol vagy német, mint magyar követjelöltek. Egyetlenegy jellemző vonás sincs bennök. E mellett a mű egész szerkezete laza; a mellék események, melyeket mellőztünk, majdnem háttérbe szorítják a fő cselekvényt, mely tulajdonkép csak a harmadik felvonás közepén indul meg, midőn Thárdy Lévitől pénzt akar kölcsönözni. Mindamellett szerző tehetséget tanusít. Némely mellékjelenetben, ha nem is kiforrott, de valódi komikai ér nyilatkozik, valamint a nőjellemek rajzában is. Mind Judit, mind Jolán jól alkotott jellemek, bár a cselekvény szövevénye nem engedte, hogy a mű eléggé szerves részei legyenek. A verselés nem mindig szabatos ugyan, de a dictio több helyt költői, sőt az annyira elhibázott Léviben is megtalálhatni a gyűlölség és düh egy-egy szerencsés kifejezését. Szerzön látszik, hogy tanulja Shakespearét; azonban kár, hogy e tanulmánynak csak styljén maradt nyoma, s nem egyszersmind a jellemrajzon és szerkezeten.

A VI-ik számú „Erős szer hat“ történelmi vigjáték. Tárnya az az ismert monda, melyet Kovács Pál is feldolgozott csakugyan vigjátékká. Szerző épen nem utánozza Kovács Pált. A két műnek csak annyiban van érintkezési pontja, mennyiben mindkettőnek tárgya ugyanegy monda. Bánfi hirét veszi, hogy Mátyás király meg akarja látogatni; féltve szép ifjú nejét, elküldi hazulról Lindvára, s egyszersmind rokonát, Szerénát, szándékszik kiadni a király előtt nejéül. Azonban Bánfiné kocsija eltörvén az erdőben, hol épen a látogatóba induló Mátyás király vadászgat, találkozik a királylyal, megvallja neki kilétét és elutazása okát. Mátyás fölteszi magában, hogy ezért megizzasztja Bánfit, s egyszersmind kigyógyítja féltékenységből. A befátyolozott Bánfinét magával viszi, mint egyik főúr kísé-
rője nejét. Megérkeznek. Bánfi csakugyan Szerénát adja ki nejéül. A király tettetli magát, mintha semmit sem tudna az egészről, s ebédnél ő is kísé-
rője nejéül mutatja be Bánfinét. A lefátyolozott Bánfinét végre megismeri férje, de nem mer szólani. Azonban nem fojthatván el féltékeny indulatosságát, kimondja, hogy nem Szeréna, hanem a Mátyás által vendégnek kiadott nő a neje. Mátyás haragot tettet, s mert

alattvalója megesalta, tréfálni merészelt vele, börtönbe vetteti Bánfit, mire neje, ki nem tudja Mátyás czélját, elájúl. Mátyás Szerénának megmondja, mi ezéja van, t. i. hogy végkép ki akarja gyógyítani Bánfit féltékenységéből. Felkéri őt, hogy rejtse el magát Bánfiné hálósobájának egyik fülkéjébe, s legyen tanúja annak, a mi történni fog. Történni fog pedig az, hogy Bánfi, kinek börtönét csak hű eselédé őrzi, kiszökik, s mielőtt elszöknék, éjjel meglátogatja nejét. A király ekkor együtt lesz Bánfinéval, szerelméért fogja ostromolni, természetesen sikertelenül. Bánfi bizonyosan meglesi e jelenetet, s meggyőződik neje ártatlanságáról, melynek egyébiránt a fülkében Szeréna is tanúja lesz. A dolog úgy történik, s Bánfi kigyógyul féltékenységéből.

E vígjáték terve átlátszó, világos, sőt az a baj, hogy nagyon is világos, s igen előre tudunk mindent. Menete is elég gyors; nyelve, verselése pedig jobb, mint társaié. Azonban három nagy baja van. Először, nem értjük Bánfi féltékenységét. Az nem elég, hogy valaki féltékeny, mert féltékeny; értenünk kell, hogy miért, hogyan lesz azzá, vagy legalább, mi táplálja féltékenységét. Ha szerző a Bánfiné jellemébe egy kis ártatlan kacérságot vegyít, sokkal természetesebbé teszi a fejlődést. Továbbá bajos elhinni, hogy Bánfi kigyógyúlhat. A szerző épen abban nem erős, miben szerző hiszi. Egy általában féltékeny ember nem gyógyúlhat ki féltékenységéből csak azért, mert egy esetben gyanúja alaptalanságáról meggyőződik. Egészen más volna, ha csak a királytól féltené, de Bánfi mindenkitől félti nejét. De minthogy Bánfi féltékenysége valóságos monomania, s minthogy a királylyal látja visszajöni elküldött nejét, mint részest az ő megszégyenítésében: könnyen gyanakodhatik, hogy a hálósobai jelenet is csak olyan kicsinált dolog az ő elaltatására. De mindezeknél nagyobb baj az, hogy a szerzőben hiányzik a komikai ér. A komikai helyzeteket jellemei nem tudják megeleveníteni és hatásra emelni. Mátyás királyban nincs semmi humor, csak száraz reflexio és némi pathos. Bánfinéből hiányzik a kellem Bánfi komikai oldala alig tűnik ki; s a mű bevégezése, valamint az egész hangja, jobban illik egy érzékeny színműhöz, mint egy vígjátékhoz.

Az V-ik számú „K e d v é s h i v a t á s” a jelen életből van véve. Szerzője nagyrészt ismert vígjátéki alakokat mozgat sok ügyességgel. Ez alakok belől üresek, de kívül mégis mutatnak. Egy darabka magyar élet akar lenni ez is, de csak a felületen úszik. Itt-ott van

benne egyegy jellemző vonás, de az egész épen nem hű tükörcsüvegben tükrözteti a magyar társadalmi életnek. Egyik hőse Szövési Boldizsár, egy jóindulatú ember, kit csendes házi életre teremtett isten, de nem akar házasodni másodszer, mert első házassága szerencsétlenül ütött ki, hanem a helyett lopatja magát gazdasszonyával, unalmában philosoph lesz és titkos író, ki a dicsőségnek szeretne élni. Unokaöcsöse, Szövési Dezső, könnyelmű fiatal ember, kinek nagy tehetsége van a festészetre, de erőnek erejével költő akar lenni. Nem szeret tanulni, dolgozni, de mégis szeretne valami állást nyerni, hogy elvehesse Darvai gyárnok leányát, s épen azért egy laphoz segédszerkesztőnek szegődik. A darab úgy indul, hogy hősei egészen egyebek akarnak lenni, mint a mire valók, miből természetesen annak kell következni, hogy egyik se érje el célját, mindenik pórul járjon s úgy térjen vissza hivatásához. E felfogás komikai; de az eszközök, melyekkel azt szerző végrehajtja, nagy részt nem felelnek meg a célnak. Czeccília, egy kissé életes, de különben derék s nem kellem nélküli kisasszony alakjában leginkább a gondviselés működik, s ez vonja másfelé s teszi boldoggá a nagybátyját és unokaöcsőt. Az ember azt várta, hogy Szövésit philosophiája, írói viszketege egy csoport kellemetlenségbe bonyolítja, melyek azután kigyógyítják. Mindebből keveset látunk, s épen nem elhatározó befolyással. Szövési kigyógyul, mert a darab végén észreveszi, hogy Czeccília iránta titkos hajlammal, valódi szerelemmel viseltetik, miért aztán nőül is veszi. Szövési Dezső is kigyógyul poétaságából nem azért mert poétasága csúfá tette, s ez úton semmire sem mehet; hanem, mert Czeccília jó indulatú eselészövényei következtében a műtárlatban képei elkelték, s mert nagybátyja és Czeccília kisasszony házassága következtében vagyonhoz jut, mikor aztán kedvese atyja is beleegyezik a házasságba.

Az alap se a művészet, se az élethűség szempontjából nem állja ki a tűzpróbát, a jellemek is gyöngék, kivéve a Czeccília kisasszonyét, mely legeredetibb s leginkább sikerült az egész vigjátékban. Szerző egy életes kisasszonyt rajzol, ki a maga módja szerint csendes-titkosan szerelmes egy szintén életes emberbe; e mellett némi anyai érzelemmel és számító gonddal viseltetik az egész Szövési család iránt. Úgy rajzolja, hogy nem válik komikai alakká s még sem visszatetsző, s rokonszenvet költ. Ha szerző özvegy asszonyt tesz, talán még sikerültebb lesz. A mű ereje leginkább a bonyodalomban rejlik, mely nem nyugszik ugyan sem a szív, sem a

magyar társadalmi élet tanulmányán, de eléggé ügyes. E mellett a szerkezet szinpadai jártasságot tanúsít; a párbeszédnek elevenek; a nyelv és verselés folyékony, szabatos.

A bíráló bizottságnak e három mű közül kellett választani. A „Shylock ma“ című vígjáték egy pár nő alak rajzával, s néhol a költői dictio bájával felülmúlja társait, — de minden egyébben hátrább áll. Az „Erős szer hat“ című vígjátékban a verselés, nyelv legkitünőbb, terve legegyszerűbb, legátlátszóbb; de szerzőjében hiányzik a komikai ér. A „Kedv és hivatás“-nak (V-ik számú) nincsenek feltünőbb fényoldalai; de árnyoldalai valamivel kevesebbek, s nem oly kirívók. E mellett leginkább vígjáték, s legtöbb hatást ígér a szinpadon, miért a díjat szerzőjének kiadatni kérjük, miután azt a szabályok szerint mindenesetre ki kell adni.

c) T h a l y Kálmán levelező tag „II. Rákóczi Ferencz levéltárát“ ismertette.

Értekező előre bocsátván, hogy midőn f. évi febr. 4-iki felolvasásában a dunántúli levéltárakat s ezek között a vasiakat is ismertette: a Vasvármegyében létező legnagyobb fontosságú levéltárat, t. i. a vörösvári Rákóczi-féle archívumot illetőleg kijelenté, hogy ezt azon úttal mellőzi, miután ez annyira nevezetes, hogy ismertetésének külön felolvasást óhajt szentelni. Ma azért külön értekezésben ezen levéltárat ismertette.

A Rákóczi-ház archívuma, mely jelenleg a leányágon Rákóczi-utód gróf Erdődyek illetőleg gr. Erdődy István vörösvári kastélyában van elhelyezve, de egykor Onodon tartatott, — tulajdonképen 3 részből áll. 1) Az összes Rákóczi-féle birtokokra vonatkozó irományokból, s némely Báthori- és Rákóczi-féle fejedelemskori nagyfontosságú államiratokból. E rész rendezve van, s oly roppant, hogy csak lajstroma hat nagy folian kötetet képez. 2) Azon Zrinyi, Erdődy, Frangepán, Draskovich stb.-féle eredeti levelezésekből, melyek a gr. Erdődyek egyik horvátországi kastélyából csak nemrég hozattak ide. 3) II. Rákóczi Ferencz hadi és politikai levéltárából. Értekező a múlt ősszel Vörösvártt létekor főleg ez utóbbi részt — mint történelmi tekintetben legbecsesebbet — tette tanulmányai tüzetes tárgyává. Ezen utóbbi archívum ma is azon módon vagyon, a mint 1711-ben a kibujdosó Rákóczi és titkárai — mint magokkal viendő féltettebb iratokat — Munkácson hirtelenében összecsomagolták. Értekező egyenként felbontogatott minden fasciculust, s még oly levelekre is talált, a

melyeknek pecsége sem volt feltörve. Vannak itt XIV Lajosnak, Nagy-Péter czárnak, Szaniszló lengyel királynak, több uralkodó herezegnek, s úgy szólván az egész akkori európai diplomatiának Rákóczihoz írott világtörténelmi érdekű eredeti levelei, valamint a fejedelem saját külföldi követeknek és diplomatáinak nagyszámú és nagybecsű tudósításai; számos hadi acták, s a kurucz tábornokok és egyéb fő-fő magyarok legtitkosabb értesítései, emlékiratai stb. a fejedelemhez Sőt a Rákóczi-emigratio első időszakbeli correspondentiák is — mert e levéltár külföldről került vissza — itt őriztetnek.

Értekező több fasciculust részletesen ismertet; különösen kiemeli pedig azon hét darab nagy protocollumot, a melyek Rákóczi titkos leveleinek fogalmazványait, illetőleg másolatait, tartalmazzák: Bercsényihez, Károlyihoz, a két Eszterházyhoz, Bottyánhoz, Pekryhez, Andrásyhoz, Berthótyhoz, stb. szóval legmeghittebb embereihez és legfőbb vezéreikhez. E protocollumokból értekező kettőt eredetiben be is mutat, a néhai Magyar Confoederatio szintén Vörösvártt lévő nagy pecsétnyomója lenyomatával együtt. Ismerteti és jellemzi Bercsényinek, Károlynak, Eszterházy Antalnak és Dánielnek, Bottyánnak, Forgáchnak, Pekrynek, Vaynak, Rádaynak, Mikes Mihálynak, ifj. Teleki Mihálynak a Baresayaknak, a két Pápaynak, Horváth Ferencznek, Nedeczky Sándornak, Thalaba Máténak stb. Rákóczihoz írott s fölös számmal fennlévő historiai fontosságú leveleit, jelentéseit, melyek részint hadi, részint diplomatiái érdekűek. Ismertet néhány tárgy szerint rendezett csomagot is, pl. az 1708-iki morvaországi hadi expedícióra, az 1708-iki érseknjvári ostromra, az 1709-iki landor-fejérvári negotiatióra s arról hadak fogadására, az 1709-iki lipői harcokra vonatkozókat; ez 1711-ki unghvári, s a szintén ezen évbéli munkácsi actákat, Károlynak Rákóczihoz írt utolsó levelével; a Rákóczi-féle nemes testőrség összes irományait; stb. Említést tesz sok hadjárat, tábor fölállítási, harcrendelő stb. tervezetekről, a kurucz hadseregek, várak, hadszertárak, felszerelési készletek kimutatásairól; magyar szolgálatban állott francia hadmérnök tisztek erődítési- és hadműködési tervrajzaikról, s más egyéb igen fontos okmányokról, melyekben e levéltár oly rendkívül gazdag, hogy bár értekező a helyszínén is sokáig és sokat dolgozott, s bár — a tulajdonos gróf úr szíves engedelméből — nagy halmaz érdekes iratokat válogatván ki, ezeket magával hozá, s ma is folyvást ezekkel foglalkozik: mindazáltal még annyi becses maradt föl-

használatlan, sőt az archívum 1) és 2) alatt említett részeiben átvizsgálatlan is, — hogy értekező még egyszer szándékozik húzamos időre felmenni Vörösvárra, hazánk ezen egyik legnevezetesebb, s eddigelé még, úgyszólván, teljesen ismeretlen, legalább a tudomány számára — a boldogult Szalay László egyszeri rövid ottlétét s az általa behozott okmányokat kivéve — fel nem használt leváltárnak további tanulmányozása végett.

Április 1-jén, matematikai és természettudományi osztály egyszersmind összes ülés.

Győry Sándor r. t. Az egyenletek gyökereinek határaitól értekezett.

Április 8-án, philosophiai, törvény- és történettudományi osztályülés.

a) Kautz Gyula, mint a XXVI. nagy gyűlés által a törvénytudományi osztályba megválasztott rendes tag, székfoglaló értekezését olvasta fel ily czim alatt: „Az államadósságügy elmélete.“ Kivonata röviden ez:

Az értekezés csak részét teszi, egy, az előadó által sajtó alá bocsátandó, nagyobb pénzügyi munkának, s tárgyának csak néhány fő pontjára szorítkozik.

Miután jelesül értekező előadta volna abbeli nézetét, hogy a társadalmi és államtudományok elméleti reformja is napjainkban visszautasíthatatlan szükség; hogy hazánkban a mindekkorig igen elhanyagolt pénzügytani irodalom terén élénkebb s intensivebb tevékenység kívánatos; s hogy a tudomány nagy haladási vívmányaival szemközt, nálunk is új, a réginek félszeségeitől és tévedéseitől ment nézlet és felfogás meghonosítására kell törekednünk: áttért tulajdonképeni tárgyára s négy szakaszban szólott az államközgazdasági jellem- és természetéről; az államadósságok eddig nagyrészt hibás s egyoldalú megítéléséről; a státuskölcönök bizonyos esetekben és körülmények közti teljes jogosultságáról, s az adófölemelés vagy új adók életbeléptetésével szemközt, előnyösségéről: végre arról, hogy a belső földön, vagy az idegen államban fölvetett státuskölcönök érdemelnek-e elsőbbséget?

A tárgy fontosságánál, és a kifejtett nézeteknek sok tekintetben eredeti s a tudományos elmélet legújabb állását jelző voltánál

• fogva, megkísértjük az értekezés főbb momentumainak rövid ismertetését.

Az első szakaszban jelesül kifejté értekező, hogy az állam, rendszerében, intézményeiben, és működésében szemlélve, s a társadalom anyagi életének és érdekeinek is előmozdítására irányuló feladatai szerint méltányolva, egy nagy nemzeti tökélet, és szellemi productiv tényezőt képez; míg maga az állam által az „egésznek“ érdekében és helyetteseként üzött összgazdaság, vagyis az államháztartás, a nemzeti és politikai életrendszernek egyik fő és nélkülözhetlen alapja, és biztosítéka; minek folytán tehát minden olyféle kiadások, melyek a nevezett összgazdaságban, valódi közcélók tekintetéből történnek, akár anyagi, akár nem-anyagi azaz erkölcsi és politikai javak s értékek megvalósítására irányuljanak, a szó valódi értelmében hasznosak, igazoltak, productiveknek nyilvánítandók.—Ezzel kapcsolatban értekező kimutatá azt, hogy az államszükségek mérve haladó életrevaló népeknél és országokban rendszerént szakadatlan növekedésben mutatkozik, s hogy ez okból magának az államháztartásnak is mindig szövevényesebbé, nagyobb erőforrásokat és jövedelmeket szükséglővé kell válnia, hogy az állam rendeltetésének megfelelhessen; kimutatá másfelől értekező azt, hogy az államadósság s a kölcsönvétel, mint egyik módja a folyton szaporodó közköltségek fődözésének, nemcsak nem kárhozthatandó, hanem igen sokszor valóban előnyös, észszerű, és jogosúlt államgazdasági művelet-forma, mely az újkori emberiség életével és gazdasági fejlődésével szoros, majdnem elválhatlan kapcsolatban áll; s nem ritkán az egyetlen eszköz arra nézve, hogy a politikai közgazdasági és műveltségi érdekek kellőkép megóvattassanak, a nemzet ipari és forgalmi rendszere igen súlyos rázkódtatásnak ki ne tessenék, s a társadalom anyagi állapotainak belső, békés fejlődése biztosíttassék.

A következő szakaszban arról szólott értekező, mikor és mely esetekben van tehát helye az államadóssági műveleteknek, s jelesen: mikor érdemel a kölcsönvétel az adófelemelés s hason pénzügyi intézkedések fölött elsőbbséget. Mely kérdésre értekező, a tudomány egyik főbb categoriájának, tudniillik az álló- és forgótőke fogalmának átvitele útján a magángazdaság köréből az államgazdaságéba, hosszabb fejtegetés ered-

ményekép ekként válaszolt: „azon állami kiadások, melyek az államszerkezet fenállása s épsége és hatálya biztosítására rendszeren és szabályszerűleg megkivántatnak, szükségkép rendes, az adók alapján befolyó jövedelmekből fődözendők; — ellenben oly kiadások, melyek az államszerkezetben maradáno természetű beruházmányokra, a népélet ereje és fejlődésének tartós fokozása, meg a köztevékenység erőszakos háborításainak eltávolítására czéloznak, államkölcsonök segítségével lesznek fődözhetők.“

Ezen szakasza az értekezésnek kiegészítését lelé azon további pontban, a hol az államadóssági műveletek hatása a közgazdasági életre jöven tárgyalás alá, egyebek közt arra utalt az értekező, hogy a kölcsön útján való szükségfődözés főleg azon esetekben is előnyösebb és igazolhatóbb lesz, mint az adók fölemelése, vagy új adónemek meghonosítása, ha a pénzügyi kormány disponibilis, azaz időleg el nem helyezett tőkék megnyerhetésére számíthat; mert ez esetben azon egyébként figyelmet érdemlő agály sem foglalhat helyet, hogy az állam által megajánlott igen kecsegtető föltételek né tán sokakat arra birandnak, hogy elhelyezett tőkéiket productiv vállalatokból kivonják, s így az ipar és forgalom gyümölcsöző, de talán kisebb kamatot nyújtó üzletágai tetemes mértékben csorbát szenvedendnek.

Az utolsó szakasz, melyet előadó a kimért idő rövidségénél fogva még fejtegetései körébe vonhatott ez alkalommal, a belföldi és külföldi kölcsönök egymással szembeállítására, s előnyeik és hátrányaik elemzésére vonatkozott.—Értekező ugyanis e vitakérdést illetőleg, támaszkodva néhány újabb francia s főleg német szakemberre, s egyenes ellentétben az uralkodó felfogással, határozottan oda nyilatkozik, hogy szerinte, föltévén, miszerint a kölcsönművelet a kellő óvatossággal és eszélylyel jött létre, a külföldön fölvett államkölcsonök előnyösebbek, és ajánlatosabbak. Ajánlatosbak jelesen azért, mivel a külföldi töke által, föltéve természetesen mindig, hogy a kölcsönkép fölvett összegek productiv czélokra fordítottak, az egész nemzetgazdaság új lendületet, s éltető nedüket nyerhet; mivel ilykép a nemzeti tőkesomma meg nem támadtatik, az iparban, kereskedésben és gazdaságban elhelyezett pénzerők megkiméltetnek; mivel a szóban lévő nagyobb szükségnek más módon, névszerint súlyosb mérvű adófo-

kozás útján kielégítése számtalan panaszra és bajra szolgáltat alkalmat; s mivel ilyképen, azon nagy műveltség-históriai törvény is, mely a népeket egymásközt mind szorosb érdeksolidaritásnak viszi eléje, a világtőkék ekként lehetségessé való helyesb megosztása és kiegyenlítődése által, — ez irányban is uralomra juthat, és jótékony hatásait gyakorolhatja.

Ezekkel összefüggésben, áttért értekező azután az ellenvéleményűek czáfolására is, s kimutatá egyebek közt, hogy az oly igen hangsúlyozott politikai függés a külföldtől, távolról sem oly valami veszélyes, mint sokan hiszik, sőt több tekintetben, ép az adós országra nézve kedvező, s előnyökkel járó internationalis viszony; s végre azon nagyfontosságú, de mindekkoráig igen kevesektől figyelembe vett igazságra illetőleg tényre útalt, hogy mintán a tőke lényegileg cosmopolit természetű, s odavonúl mindig, a hol legmagasb kamatot talál, s mintán az állam tulajdonkép úgy sem tilthatja el a külföldi tőkéseket kötelezvényei összevásárlásától, végfolyamban nem is függ a kölcsönvevő országtól annak elhatározása: belföldiek vagy külföldiek legyenek-e hitelezői; s hogy e fölött tulajdonkép a kamatláb magassága szokott döntenit; a mi pedig, mint tudjuk, semmiféle emberi hatalom vagy erő által nem szabályozható.

Végezetül értekező azt emelé ki, hogy az államadósság czélszerűsége és jogosútsága, adott esetben és körülmények köz, lényegileg viszonyosan, és nem absolute eldönthető kérdés; — hogy az államadósságoknak maguknak előnyös vagy káros, jó vagy rossz volta tulajdonkép a szerint határozódik: „mire és mily módon fordítottak a kölcsönkép fölött összegek; — s hogy a államadósságnak hátrányos hatásai, veszélyessége nem abban rejlik, hogy létez, hogy az állam nem adósság-mentes, hanem abban, hogy előbbeni időkbén improductiv célokra nagy mérvű kiadások történetek; s hogy sok oly költség, melyet csak rendes évi bevételek azaz a dókkal kellett volna fődözni, — hitelműveletek, s adósság, csinálással fődöztettek.

b) Ney Ferencz l. t. ily czímű értekezést olvasott föl: A nagyobb-és kisebb nemzetiségek és államok létjogi viszonyairól; kivonatbann következőleg:

Minden népnek a lehető földi boldogság elérhetésére kellő eszkö-

zókkel kell birnia, melyek a szükség, haszon és élvezet körében foglaltatnak.

* Ezek lehetnek anyagiak és szellemiek; szabályzó kapocs az arány. S ezen érdekeket biztosító alak az állam. Ennek túlságos terjedéséből származott a kényuralom és rabszolgaság.

A népek kellő boldogítására nem szükségesek a roppant birodalmak.

Kisebb országban is feltalálhatja valamely nép a lét és haladás föltételeit.

Állami élet biztosítására nem multhatlanul szükséges a népek nemzetiségi azonossága.

Rokon nemzetiségek egygyé tömörülése nem elengethedlen föltétele a népi létezésnek.

Gondviselészerű küldetésre egy nép sem hivatkozhatik öntudatosan.

Egy népnek sincs joga más kisebbit csupán a tömegesség indokából elnyelni.

Kisebb népnek nincs mindig oka, csupán a nemzetiségi rokonságra támaszkodva, valamely nagyobb népbe való beolvadást meghajtani.

Kisebb nemzetiségnek is van joga a létezésre mindaddig, míg a kellő életföltételekkel bir.

Kisebb népek és nemzetiségek létének biztosítására hatalmas eszköz a szövetkezés.

Csak az őszinte, testvéri szövetkezés nyújt állandó biztosítékot.

Kisebb államok létezése nemcsak lehető és jogos, hanem valódi szükség: emberjog, erkölcsiség és szabadság érdekében.

Az erőszakosan összetömörített nagy államokbau a népek boldogok nem lehetnek.

Egyensúlyra nézve tanulságos példát mutatnak a természetben uralkodó rendszerek.

Oly kisebb állam, melyben több nemzetiség testvérileg megférhet, valódi mintakép a jövő alakulhatásokra nézve.

Az akkép szövetkezett kisebb népeknek a testvérületet minden áron fen kell tartaniok, mint jogot és kötelességet.

A p r i l i s 1 5 - é n n y e l v - é s s z é p t u d o m á n y i o s z t á l y ü l é s .

a) B u d e n z J ó z s e f 1 , t. fölolvasta B a r n a F e r d i n á n d ú r k ö v e t -

kező czimű értekezését: *Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben*. Kivonata következő:

Értekező mindenekelőtt constatálván, hogy a magyar pogányvallási hagyományok, jobban mint más altaji népeknél, a keresztyén hit elfogadása és elterjedése után elvesztek, s belőlök csak egyes töredékek élnek még egyes szókban és szólásokban, kijelöli a módot, melyen azokat kiegészítve meg lehet világosítani; t. i. a többi altaji, különösen finn népek teljesebb és épebb hitregi hagyományaival való összehasonlítás által. Erre nézve különösen a vogul és finn ilyenmü hagyományok tesznek szolgálatot, mely utóbbiak a „Kalevala“ hőskölteményben vannak lerakva. Értekezésének első részében tehát a finn nép pogány hitvallását vázolja fővonásaiban, vázlatát illető Kalevala-helyekkel illusztrálván Bevezeti ezt az istenség személyzetről adott áttekintéssel s annak osztályozásával; s ezután a főisten (Ukko, Jumala) fölfogását adja elő, a mi szerint az eredeti concret „ég, mennyég“ fogalomból a jóságos, a természet és az emberek fölött uralkodó öreg isten (Ukko) képzeje fejlődött ki. Ezen emelkedettebb képzetet részletezve azon jelzők tüntetik ki, melyekkel a nép költészetben említettik. Ebbeli fölfogását a lakhelyéről (az ég köldökén, középpontján) való képzet, illő attributumoknak neki tulajdonítása (kard, kézij, nyil, kalapács), a működéséről és hatásköréről való nézetek (melyek vele a természeti tüneményeket igazgattatják, mint időjárást, esőt, égiháborút, jégesőt stb.), s végre az emberi módra vitt háztartásáról (feleségéről, gyermekeiről stb. való hit egészítik ki. Egyebek közt itt értekező azon különbséget is kiemeli, mely a finn-altaji és görög-római istenségi körök között van, melynélfogva ez utóbbiak egymástól független hatalmakkal tűnnek föl, ki-ki, a mint a runonyelv mondja, a maga gazdája levén. — A többi főbb istenségeket értekező hasonló módon, de rövidebben mutatja be: a Hold, Nap (kuu, päivä) isteneit, a vizek urát Ahtot, az erdők és vadak istenét Tapiót feleségével együtt; az alvilági vagyis halálisteneket Kalmát és Tuonit, fiával és leányaival; megemlékszik végre a tündérekről s ezek közt Ilmatarról, kitől Väinämöinen születik, s ennek a vogul elmpi és talán a magyar ember-rel való mythologicus összefüggéséről. — Mindezek között, illető helyeken, értekező megfelelő, vagy észjáratilag egyező magyar szokat és szólásokat fejteget: Ukko magyarul a g, vagyis öreg isten, felesége (eukko) = úk, ike; az isten jelzői közt (mindenható, teremtő, boldog isten) különösen az

utolsó igen nevezetes és sajátos; attributumai, úgy mint a finnben, a nyíl (isten-nyila) és a kard, mely a „kaszás csillag“-ba (= régi nyelvbeli „kasz a húgy„) elrejtett; működése egyik részét teszi a mennykő kezelése, a mely eredetileg kőkemény jégesőt jelentett. Földeriti szintén az „isten ménese“ értelmét, s végre az ember szó mythologicus vonatkozásait érinti.

Az értekezésnek második része culturai szókkal foglalkozik, melyek a finn magyar népek ebbeli ősi állapotaira világot vetnek; szől tehát házépítésről, házasságról, fürdőről, szántásvetésről, gazdaságról, a családi intézményeket ecsetelő elnevezésekről, ez utóbbiak között különösen a magyar had (= család), nem, nemes, nemzetes, faj szók jelentőségét fejtegetvén, itt is a Kalevalából vett alkalmas illusztrációkkal élve az értekező.

Április 29-én philoſoſiai., törvény- és történet-tudományi osztály egyszersmind összes ülés.

Nagy Márton l. t. ily című értekezést olvasott: A gymnasiu-
mok és lyceumok szervezéséről.

Schwarz Gyula l. t. értekezett:

a) A harmadlagos tanfolyam statistikájáról Magyarországnak, különös tekintettel külföldön tanuló egyetemi és műegyetemi hallgatóink statistikájára.

b) Rövid ismertetését adta az oláhországi (Ruménia) hivatalos közoktatási statisztikai bizottság legújabb munkálatainak.

KISFALUDY-TÁRSASÁG.

(Márcezius — Julius).

A márcezius 27-ki ülésben Szász Károly tartott felolvasást. Egy amerikai új költőt ismertetett, Dorgan Jánost s egyszersmind mutatványokat olvasott fel műveiből magyar fordításban. Értekezőt igen is elragadta ez új költő; legalább a mutatványok nem igazolják eléggé a nagyon is bőven osztott magasztalásokat. De halljuk magát Szászt:

„Dorgan neve hazájában s az angol irodalomban is egészen új; még nincs két éve, hogy ismerik. De „Tanulmányok“ czímet viselő kötetének gyors sikere, miszerint e rövid idő alatt már három kiadást ért, mutatja, hogy nem közönséges hatást gyakorolt első föléptével. A valódi eredetiség bélyege van minden kis művén s ez az egyedüli tulajdon, a mi soha sem tévesztheti el hatását. Szerényen „Tanulmányok“nak nevezi első gyűjteményét; de a tanulmányokban, melyekkel egy fiatal költő pályáját kezdi, annyi bevégzett és kitünő egyes darab van, mi kezességet nyújt arról, hogy, hacsak némely költő azon sorsára nem jutand, miszerint gyarapul tapasztalása, de fogyatkozik művészete, pályája alkonyán is épen oly hatalmasan fog zengeni, mint annak hajnalán zeng.

A mi Dorgan „Tanulmányai“-nak minden olvasóját legelőször meglepi, ez e költemények eszményisége, úgyszólván transcendentálisusa. Egy perczig sem szünik meg eszményi lenni, tanscendentálisusában pedig nincs semmi negélyzés, az bölcsélet nála és meggyőződés. Nem mondhatjuk, hogy valamelyik kijelölhető költői iskolához tartoznék. Mert távol áll tőle minden úgy nevezhető modorosság az is, mely gyöngé és langyos theát főz Tennyson parkjának száraz leveleiből, az is, melylyel Új-Anglia pietista verselői untat-

nak, kik merev lábszárakkal mindig ugyanazon úton járnak, s egyazon hangon éneklik egyazon tiszteletre méltó himnust. A „Tanulmányok“ arról tanúskodnak, hogy a kor legmélyebb költői eszméje ihlette írójukat. Oly érzés, mely Poe E. jobb részére emlékeztet, merész visiók, minőnőket Shelley-nél találunk s oly forma tökélyt, mint a Tennysoné, mindez inkább csak szolgálatában áll a költő saját egyéniségének s eredeti eszméinek, mintsem egyik vagy másik előde követéséül tűnnék föl. Ha azt mondjuk, hogy Dorgan egyenes vonalban származik le oly szellemektől, mint Shelley és Poe, habár mint utód kisebb is nálók, de kortársainál jobb nevelést kapott és több finomságot sajátított el, mint elődei, ezzel, a nélkül, hogy egyes költeményeire vonatkoznánk, helyes fogalmat adtunk szelleme sajátosságáról. Annyi bizonyos, hogy szellemében ellentétek egyesülnek s tehetségének egyik fele olyan, mi eddig ritkán társult a másikkal. Tapasztalása, élményei, melyek kizárólag sajátai, mély nyomokat hagytak lapjain s mindig azon magas felülemelkedés hangzik dalában, mely a köznapiságtól szabad szellemeket jelzi. „A jó csillagok találkoznak a valódi költő horoscopjában s őt szellemmel, tűzzel és harmattal ihletik.“ Dorgan, eszményi, érzékelény (sensitiv) és elvont: s épen nem lep meg, hogy benne sem találjuk az érzékiség ama kézzelfoghatóságát, mely a hozzá hasonló természetekben ritkán vagy soha sem is található. A szellem, melynek gondolata mély és magas, ép oly kevéssé bír a közvetlen kézzelfoghatósággal, mint a köznapi tapasztalatok költői eszmei elvontsággal; de ha a nagy közönség nem is, a gondolkodók valószínűleg amannak fogják adni az elsőséget. Azonban meg kell vallanunk, hogy Dorgan eszményisége, a miben pedig legkiválóbb sajátága és érdeme áll, kivált némely (úgy hisszük fiatalkori) költeményeiben nem bírja még a kellő egyensúlyt megtalálni, mely az eszme és a valódi kifejezés közt kell hogy legyen. E tekintetben Tennysonnak párja nincs s ő és nálunk Arany János azon csaknem egyedüliek (hát Goethe?), kiknél a gondolat soha sem tör valami nagyobbra, mint a hogy a kifejezés tökéletesen megbírja. Poe legsötétebb hangulatú költeményeiben néha nagyobb diadalát mutatja a művészetnek, mely anyaga fölött uralkodik, míg Dorgan néha magasabbra ereszti gondolatát, mintsem művészetével utólni bírná, például a „Légio“ című költeményében, mely a Chattertonéhoz hasonló becsvágy hangján szól s csak azért nem ragad meg tökéletesen, mert annyire egyéni, hogy életrajzi magyará-

zat nélkül alig érthetjük meg. E költemény néhány versszaka így szól:

Halkan zúgó, mély, méla hangok
Zavarják néha álmat,
Mint elsülyedt tornyon harangok,
Megzendülök mély víz alatt.

Elröppent álmokról csevegnek,
S a becsvágyról, mely porba hullt;
Szerelmiről megtört szíveknek,
Reményről, mely mosolygva is kimult.

Ki tartaná az eke szarvát kedvvel
A kézben, melyet kard illetne meg?
Sirtam, de erőm nem ernyedt el,
Bár szívem gyászszülytől remeg.

Ki más bírná ezt elviselni?
Szedhet virágot, mind ki csak kíván,
És boldog órán, harczy vagy szerelmi
Koszorú lenghet homlokán.

„Az áruló!“ — De én az örök széphez
Hű maradok, bűnöm s erényem ez.
Hű az, ki egy kötelességet végez,
Bár holnap vége s elfeledve lesz.

Ezt csak úgy érthetjük, ha tudjuk, hogy a szerzőt a közelebbi amerikai háború alatt vádolták s árulónak kiáltották, a miért fegyvert nem fogott, s ő magát önmaga előtt költői munkálkodásával igazolja.

Hogy ez árulás mellett is politikai érzülete mily erős, politikai gyűlölete, a hol kell, a szabadság s törvény elnyomói ellen mily szenvedélyes, mutatja „Az államférfi“ (the Statesman) című költeménye, mely legszebbjei közé tartozik, s melyet ha olvasom oly szépek nem találанд, mint én, tulajdonítsa a rögtönzött fordítás gyarlóságának, mely az eredeti eszmét hiányosan, ritka formatökélyét pedig nagyon is gyöngén adja vissza.

A költemény ez:

Marad-e neve a világba'
Csodált, félt-e, vagy elvesz vele,
Kinek meddő volt nagysága,
Ki más törvényt nem ismere,
Öngöggjéét csak, s mit lángész ada:
Hatalmát, mely királyokéval ért,
Nyomorultan bocsáta áruba,
Hírnévért, aranyért.?

Nem! — a kisebb gaz veszssen el!
Ő élni fog! — Nagy lelke lángja

(Sötét láng!) örök éltet érdemel,
 S nem borúlhat homályba.
 Mint büne halhatlan vala,
 Halhatlanul is bűnhődjék!
 Ily bűnnek a sir szent fala
 Ne légyen menedék!

Minden gonoszért — a mit tön,
 A jóért, — mit meg nem teve,
 A diésőségért, melyen rémítön
 Égő foltot hagyott neve:
 Köpjön a költő énekének
 Dühében rája lángot;
 És szólaljon meg a történet
 Es szava légyen átok.

De e költemények ama kevesek közé tartoznak, melyek, bár költőnk általános jellemét szintén visszatükrözik, sokkal kevésbbé eszményi viszonyokra vonatkoznak, mint a legnagyobb rész. Dorgan sajátsága épen ez a közönséges viszonyokat mellőző vagy azokon egészen felülemelkedő eszményiség levén, melyet azonban épen nem légies, sőt gyakran nagyon is drasticus vonásokkal fest, jellemzésünk igazolása végett az ily fajta költeményekből kell egy párt bemutatnunk. Ilyen mindenekelőtt a „Meduza“ című kis költemény, mely tizenkét sorban s így aránylag a legkisebb téren egy roppant belerejű s megrázó drámai lélekállapotot tár fel.

Ne mondd, hogy a kétségbeesésbe
 Mesterséggel döntöttelek.
 Tehetek, hogy szép vagyok és te
 Arról, hogy szívem nem meleg?
 Tudhattam-e, hogy egy tekintet
 Reám megöl? Nézd könnyeden
 Barátságunkat, mint egy könyvet,
 Becsukva lábamhoz vetem.

Nem rontalak meg! Kelj föl és menj!
 Medúza vagyok én neked.
 „Szemem kővé jegeszt, de még sem,
 Ne engem átkozz, hanem végzeted!“

Mit mond vagy tesz erre az így elutasított férfiú, nem mondja a költő. De egészen másutt, minden összefüggés nélkül egy másik, még kisebb költeményt találunk a könyvben, melyet hajlandók volnánk erre válasznak tekinteni. Ime:

Gyöngék, átlátszók e sovány kezek,
 De tenni erejük a hajdani,
 Halvány az ajk, bágyadt, de nem rezeg
 Egy szót, ha kell, kimondani.

Én megbocsátom gúnyos mosolyod,
 Ismérem a sors hatalmas szavát!
 Míg itt teendőm van, meg nem halok,
 Ha elvégzem, úgy sem élnek tovább.

Az elvont mély eszmének alig találtam egy-egy nagyobb szerű kifejezését, mint a „Buddha nyugalma“ (the rest of Buddh) című költeményben. Önök tudják, hogy a Buddha sem megsemmisülést, mint a materialismus, sem tevékeny örök életet, mint a keresztyénség, nem ígér hiveinek, hanem örök, szemlélődő, öntudatos, de tétlen és érzéketlen nyugalmat, mely mégis lét volna. E tant festi fölségesen Dorgan egy költeményében. Prózában kísértem meg azt fordítani azon veszélyre, hogy így minden báját az eszme erején kívül elveszti.

„A Buddha nyugalma! Nézd az örök idő hallgató hárfát tart kezében, megébred hangja s a sírok, melyekbe könnyekkel tettük le kedveseinket, kizöldülnek; arcunkat elhagyja a bánat. Halld a költő dala észrevétlen hal el; nézd a hóditó ijja ketté török; s ama lethei hárfá húrjain elragadtatásunk úgy, mint szorongásaink elhallgatnak.

Az átható szenvedély forgószelét, a gyönyört, a kint nem kívánom vissza. De nem akarnám elveszíteni a szörnyű tanulságot, melyet az elfolyt élet nyújtott, a magas hősi szívek nyugalmaát az elvesztett győzelem fölött; nem akarnám oda engedni a halálnak a teremtő költészetet, mi minden magányt megnépesít, s a megbántott jogát, mely énekemben lángol. Hogy változást nem érve, nem érhetve s még sem az, a mi valék, elszakítva mindentől, mégis beolvadva a mindenbe, az örök szív mély csöndjébe alábecsátva sülyedjek el mindazokkal, kik e földről s annak ezerszínű tüneményeiből fenmaradtak, a Buddha nyugalmaának szintelenségébe temetve.

A Buddha mocsoktalan, fájdalomtalan, szenvedélytelen nyugalma! Ott semmi rossz nincs, semmi jó nincs; sem élet az, sem halál, sem idő, sem tér, sem semmi, csak öntudatos akarat s mindent magába ragadó gondolat s mély érzete a változhatlan nyugalomnak, melyben a halhatlanok élnek, kik mindent tudnak, értenek, mi a Buddha ünnepélyes nyugalmaának ölébe roskada!

A Buddha nyugalma! A Buddha csillagfényes nyugalma. A régi emlék és az ősi jog nem indit többé tette; el van feledve, meg van bocsátva az ég nyugalmaában. A csillagok lehullhatnak; a nap

vérré változik ; a föld tűztengerbe fulad ; az egeket összehajtják, mint egy tekeresét ; a természet alakja és arca megújúl ; de a mindent átható szellem örökre egy marad s örök azok nyugalma , kik Buddhában nyugosznak.“

Ismertetésemet két kis dallal zárom be. Egyik ez :

Sápadt arczom köny áztatja,
Késő bánat könypatakja :
Emlékezni hogy miért kell ?
Bárcsak mindent felednék el!

Oh mi boszus , mérges pók van
Tekintetben , szóban , csókban ,
Az üdvért , mi elveszett haj !
S a mi megvan rettenet s jaj !...

A másik dallamosságával Moorera, sötét szenvedélyével Poera, kifejezése erélyével Byronra emlékeztet. Fordításban így hangzik :

Feledd el, oh, mit a holnap ígérget,
Mely fénybe' kél, de gyász, midőn lemegy ;
Feledd el a reményt, mely nyújt csak mérget,
Mindent feleddj, — feleddj, — feleddj !
Feledd a lánczot, csontodat bár marná,
Feledd el undok, gennyedő sebed'
Emlékezzék a kinek kedve van rá !
Te csak feledd, feledd, feledd !

Feledd az álnok, kétszinű barátot,
S a szerelmet, mit megbánás követ,
Feledd, mi mély sebet szivedre vágott,
Oh csak feledd — feledd — feledd !
Feledd a tegnapt és a ma perczét
Feledd el undok, csontig mart sebed !
Kinek rá kedve van hadd emlékezzék,
Te csak feleddj — feleddj — feleddj !

Ime, ilyen hangok zendülnek át az Oezeánon hozzánk, egy eddig egészen ismeretlen lantról. Bizonyára épen azon v a s-h á r f a ez, melyről maga Dorgan szól ily czimű költeményében, mikor ezt az utasítást adja a költőnek :

Ki vaskorunkra hatni vágy,
Láng s szenvedély legyen dalán !
Ne is legyen csapása lágy —
A vas hárfán vas karddal ám !

Az april 24-én tartott ülésben B a r t a l u s István tartotta székfoglaló értekezését: „A magyar egyházi zene történetéről a XVI. és XVII. században.“

Eseménydús e két század, úgymond az értekező, nemcsak valóságos mozgalmak tekintetében, hanem a társadalmi életre, tudomá-

nyokra, s művészetekre vonatkozólag is. Megemlítvén a reformatio fontosságát, megjegyzi, hogy a zene lényeges részét tevén az isteni tiszteletnek a művészetek között legtöbb részt vett a reformatio mozgalmában. Magyarországon, az új egyházra vonatkozva, az történt, a mi a reformatio középpontján. A római egyház is eszközölt zenei reformot, sőt megkísérlette e reformot a magyarra is kiterjeszteni. Ezért előre bocsátja: mikép állott Európa zenéje a reformatiót megelőző időben? milyen irányban volt szükséges a reform? s mikép reformált az új és mikép a római egyház?

A zene elméletének kifejtése minden művészetek közt legtöbb időbe s legfőbb fáradságba került, s művészeti minőségében mindaddig az egyházat szolgálta, míg alapelveivel itt foglalkoztak. E zene a XVI. századig csak számtani kísérletekből állott, s nem is lehetett máskép, mert az ellenpontban rejlő titkokat még nem ismerték egészen.

Szembe állítja B. e zenével a népköltészetet, vagy népzénét, mely a X. századon innen kezdett újra éledni. Az egyházban — úgy mond — a tökélytelen öszhangosítás szabta a dallamokat, a népzében a költészet; amabban tökélyesebb lett a technika, ebben határozottabb kifejezést nyert a nemzetiség.

Minél inkább fejlődött a népköltészet, az egyház annál kevésbbé elégíthette ki a nép költői szellemét, s hangosabb lett a közohajtás, hogy a szertartások közt tér nyitassék a nemzetiségeknek is.

E tekintetben Luther fogta fel kora kivánalmait, s a khorál zenében érvényesítette a nemzetiségeket.

A római egyház reformja csak bizonyos visszaélések eltörléséből állott, gátot vetvén az ellenpontokkal s népies elemmel való rakonczátlankodásnak. Az ellenpontokkal visszaéltek, a mennyiben a száraz technikáért s zenei képletek miatt semmivé tették a szókülteményt. Némelyek előbb írták meg a zenét, s azután tettek néhány esetleges szót a különböző szólamok alá. Abban is művészetet s egyszerűs mind élczet láttak, ha a szólamok egészen különböző szövegeket énekeltek. Ily képletes éneklésre idéz B. egy olasz író Brendel után 1549-ből: „Minden boldogságukat s érdemüket abban keresik — mondja az olasz író — hogy mikor az egyik éneklő „Sanctus“ a másik ugyanekkor mondja „Sebaoth“ a harmadik „Gloria tua“ s e zavar közé a vonításnak, ordításnak s morgásnak bizonyos ne-me vegyül, mely inkább hasonlít a macskák januári nyávogásához,

mint májusi illatos virágokhoz.“ Hasonló ehhez Capranica Domokos bibornok V. Miklós pápa előtt mondott véleménye is. A népies elemmel való visszaélés — folytatja B. — abból állott, hogy ámbár a római szék nem akarta hallani a népek jogos követeléseit, már a reformatio előtt behatott az egyházba a népköltészet varázsa, mi kezdetben valószínűleg kikerülte az egyháznagyok figyelmét, vagy tán maguk is tetszésükben részesítették az egészséges dallamokat, nem gondolva a következményekre. Nem így tön Luther. Nem tárta fel az egyházat, hogy a népzene kényekedve szerint bemehessen; hanem szakértelemmel, óvatosan, egész építményével összhangzólag dolgozta fel khoráljaiban a népelemet. A római egyház mindezt nem tehetette, mert azon kívül, hogy Luther reformját követte volna, egyszersmind hűtlen lett volna egyöntetűségi elveihez. Ezért a római zeneirők korlátlanul kezdték használni a népies elemeket, s nem a népzene szellemét, hanem — inkább hatásvadászatból — magát a népdalt s tánczenét hangoztatták az egyház falai közt, mely ugyanazon időben zugokban s más nyilvános helyeken közkedvességű volt, úgy hogy a nép az ellenpontokkal is ferdített miséket eredeti nevükön szokta nevezni, s volt mise a fegyveres férfiról, mise a vörös orról s több effélékről. E visszaéléseknek a XVI. század közepén tartott trienti zsinat vetett véget, s ingerültségében annyira ment, hogy az ellenpontokat feltétlenül el akarta törölni, s csak I. Ferdinánd követe meleg felszólalásának köszönhető, hogy a határozat végrehajtását egy újabb vizsgálatig felfüggesztette. Az újabb vizsgálat s általában a reform végrehajtása IV. Piusra bízván, végre Palestrinának sikerült egy középútat találni, s oly miséket dolgozott, melyek mind a szentszék követeléseit, mind az ellenpont-énekeseket kielégítették, s így egyesült egyszersmind a költészet is a technikával.

Áttér ezekután a magyar egyházakra.

Előre bocsátja, hogy a magyar anyaegyház középkori zenéjében megmaradt a nemzeti elem, s ez által különbözött a római egyöntetűsegtől. Minél inkább közeledünk — úgymond — az első magyar keresztények korához, annál túlnyomóbbnak állithatjuk a nemzeti elemet; lermészletesen, mert a római egyöntetűség rögtönzését feltenni nem lehet. Láthatjuk a történelemből, hogy Európa többi államaiban is csak 4—5 század lefolyta alatt sikerült az ős nemzetiségek teljes kiszorítása az egyházból.

Ismerve azonban a római szék egységre törekvését, feltehetjük, hogy koronként megtette a teendőket, s az idők és körülmények ellensúlyozása nélkül zenénket is a többi népekével egy sors éri. Politikai helyzetünk a pápáknak nem engedett szabad befolyást belügyeinkre; a másfelől örökös hadviselésünk is háttérbe szorították a refomkérdéseket, így nemzeti zenénk — habár összébb szoritva — megmaradt a reformatióig, mely nemcsak védfal lett az egyöntetűségi törekvések ellen, hanem egyszersmind világot vet a XV. század zenéjére is, s bebizonyítja, hogy a magyar nép több részt vett az egyházi éneklésben, mint Európa más népei; hogy a mondott században a magyar egyház énekei épen oly khoral szerkezetűek voltak, mint Lutheréi, s végre, hogy maga a klerus is énekelt latin szövegű magas egyházi énekeket.

Mindezt B. a kath. egyház reformatio alatti zsinatainak énekgügyre vonatkozó hafárzataiból bizonyítja, részint pedig a fennmaradt kath. énekes könyvekből, melyek ama határozatok szellemében készültek.

Az első magyar protestánsok meghonosították Luther khoráljait, lényegesnek tarván a protestantismus forrásából meritett dallamokat, de azért is, mert több mint valószínű, hogy kezdetben egy eredeti magyar énekük sem volt. Magának Luthernek is 1524-ben megjelent első énekes könyve nem nagyobb három ivnél, csak öt nyomtatott dallamot tartalmaz. Alban, hogy a római egyház dallamaiból is kölcsönöztek antiphonákat s más szertartásos énekeket: szintén Luther példáját követték, ki némi módosítással meghagyta a római szertartást; mert a reformatio nem irtó háború volt a római egyház ellen, hanem építő szellemű.

Előszámlálja itt B. hogy régen 16 khorált tulajdonítottak Luther eredeti szerzeményének, melyekről később bebizonyult az ellenkező, t. i. hatot irt, s a többi tizet csak módosította. E khorálok megnevezése után így folytatja: minél csekélyebb volt ezek száma, hatásuk annál nagyobb. Nagy szellemek ellenséget s barátot egyaránt érdekelnek, s Luther a századok által érlelt közvélemény élén erősebb volt minden más alapra épített emberi hatalomnál. Ezért khoráljai is mindenkit érdekeltek, sőt épen nálunk könnyebbé tette a protestantismus terjedését, mert épen ama khorál-szerkezet volt a reformatio előtt is.

Ezek meggátlására 1560-ban az Oláh Miklós alatt tartot

zsinat terhes büntetés alatt megtiltotta az olyan akár népies, azaz magyar, akár latin szövegű énekek egyházi használatát, melyekről nem bizonyos, hogy az egyháznagyok már 100 év előtt elfogadták.

E határozat nem lévén képes gátat vetni a kath. hívek közt terjedő protestans dallamoknak, négy évvel később újra határoztak, még pedig nem tiltó s büntető törvényt hoztak, hanem engedelményt adtak. Ugyanis I. Ferdinánd megengedte, hogy a sz. vacsora után bizonyos, az egyház szellemével megegyező himnuszot vagy responso-riummal összekötött zoltárt énekelhessenek a nép nyelvén.

Ily viszonyok közt a római szék 1611-ben megkísérelte a trienti reform keresztülvitelét, de ezt Magyarországon végrehajtani annyi lett volna, mint a magyar népet épen akkor fosztani meg századok által szentesített nemzeti énekeiktől, mikor a protestantismus nemzeti énekszervezetet adott s tehát a kath. híveket a protestantismus karjaiba dobni. — Ezért Forgách Ferencz bibornok előterjesztésére bizonyos revisio mellett megmaradt a régi tervezet.

1629-ben a Pázmán alatt tartott nagyszombati zsinat vette újra kezébe az énekügyet, s láthatni ennek határozatából, hogy az előbbi zsinatok nem állhatták útját a protestáns énekek terjedésének. Legfőbb eszközei voltak ennek az iskolamesterek s kántorok, kik a dogmához nem sokat értettek s a dallamokban nem is kerestek dogmát. Szabadon sáfarkodhattak a XVI. században, mert az egyházban csak írott énekeskönyvek voltak, s az énekek gyűjtését, összeírását nem testületileg kezelték. Nem sokat értek ezekkel szemben a zsinati tiltakozások, mert mindig csak utólagosan keletkeztek, mikor a visszaélés nemcsak megtörtént, hanem a felvett protestáns énekek meg is gyökerestek. Tisztán látott e bajokba Pázmán, s nem csak tiltakozott a visszaélések ellen, hanem rendelkezett, hogy az eddig írott énekes gyűjtemények egy bizottság örökösége mellett nyomassanak ki. Így szünt meg a kántorok önkényes befolyása, s innen kezdve csak a nyomtatott énekes könyvek elejére s végére kötött írópapíron találkoznak elmeszüleményeikkel, melyeket szép új ének cím. alatt oda iktattak, s a melyek olykor polemikus természetűek, olykor gunyorosak.

Milyen nagy lehetett ez időkbén a protestantismus hatása, erre a zsinati határozatokon kívül a nyomtatásban megjelent énekes könyvek is szolgálnak egy pár adattal. Ilyen az 1674-ben megjelent és Szegedi Lenard egri érseknek ajánlott gyűjtemény előszava, s az 1651-ki

Kisdi Lenárnak, szintén egri érseknek ajánlotté. Elősorolva ezeket B. megnevez egy pár protestáns éneket, melyek tilalom ellenére a nyomtatott gyűjteményekbe is sorakoztak, pl. Luthertől: „Eine feste Burg ist unser Gott“, Goudimel dallamai közül Molnár fordítása szerint „Mint a szép hives patakra.“ Hogy utóbbi igen kedvelt lehetett, bizonyítja az is, hogy dallamára többféle alkalmi verset irtak, pl. egy nagy bőjti éneket „Jézusnak drága kínjában legyen mi reménységünk“ egy úrnapi éneket „Keresvén szarvas friskutat, akkor nagy mérget mutat“. Felvették továbbá a XC. zsoltárt: „A ki a felséges urnak lakozik oltalmában“ s egy — valószínűleg a XVII. század végén írott énekes könyvben a XXIII. zsoltárt (Az ur énnekem őriző pásztorem).

Visszapillant most értekező az eddig mondottakra, s kiemeli, hogy ámbár a magyar hitújítók nálunk nem reformáltak, mert a szerkezet már meg volt, sőt Luthertől s később a francziáktól bevén dallamaikat, csak annyiban vettek részt a nemzeti zene építésében, a mennyiben a szóköltészetet művelték, mindemellett fontos s ránk nézve megbecsülhetlen eredménnyel hatottak a kath. egyházra. Ellensúlyzások nélkül ugyanis a középkorból fenmaradt magyar vallásos énekek épen úgy elvesztek volna, mint elvesztek mindazok, melyek a zsinati határozatok keletkeztével az egytetemes gyűjteményekből kimaradtak. Mi történik, ha Forgács bibornok korában életbe lép a Róma által követelt reform?

A milyen mozgalmasak voltak ez idők, szintoly bőven gyümölcsöztek irodalmilag. Mindenik egyház mintegy versenyezve áldozott énekes könyvei kiadására, s ily politikailag s vagyoniilag zilált helyzetben csakis az egyházak versenye hozhatott oly tiszteletre méltó nagy áldozatokat.

Ezek után elősorolja értekező az egyházak codexeit s nyomtatott gyűjteményeit. Többek közt zenénkre nézve nagy fontosságúnak állítja Kájoni „Organomissaléját,“ (kézirat 1667-ből) melyről eddig semmit sem tudtunk. Továbbá bebizonyítja, hogy az eddig katholikusként vélt Battyáni-codex reformatuské, mint szintén más kettő, melyeknek eredetije a sárospataki főiskola tulajdona, melyeket tévedésből számítottak a kath. gyűjtemények közé.

Végre bezárja értekezését, igérvén az elősorolt példányok tüzetes ismertetését.

Ohajtjuk, hogy Bartalus zenetörténelmi beces tanulmányait egész korunkig befejezze s mielőbb birhassuk a magyar zene egész történelmét. A Kisfaludy-Társaság ha talán nem adhatná is ki a maga költségén, mert pénze bizony kevés, örömet oda adná firmáját s ajánlaná a kiadóknak.

A május 29-ki és június 30-ki üléseket Arany László fölolvasásai töltötték be, ki két részben olvasá föl „Magyar népmeséinkről“ szóló értekezését. A Szemle egész terjedelmében közlé ez értekezést. Arany Lászlóban a magyar népmesészet parlag mezeje buzgó és tehetséges mivelőre talált. Henszlmann után ő a második, ki népmeséinket vizsgálat alá vette, s több oldalról s mélyebbre hatón, mint előde.

A július 31-ki ülésben Sz e b e r é n y i Lajos tartotta székfoglaló értekezését: „A középkori mysteriumokról, tekintettel a magyar népköltészetre.“ Ez értekezésnek az a része, mely a külföld középkori mysteriumait ismerteti, jeles s minthogy e tárgy irodalmunkban csak érintve volt s nem bővebben kifejtve, valóságos hézagot tölt be. Annál gyöngébb a másik rész, mely néhány vallásos népdalból azt igyekszik bebizonyítani, hogy a magyar népköltészetben is lenni kellett valaha népmysteriumnak. Értekező valami olyasnak bebizonyítására keresett alapot, melynek létezése köztudomású. Hogy magyar népi mysteriumok léteznek, már rég eldöntött kérdés, sőt nyomtatva is olvashatók a Hunfalvy Magyar Nyelvészetében, Pákh Magyar Sajtójában, és Vasárnapi Ujságában. Szerző fölszólítja egyszersmind a társaságot, hogy gyűjtése köréből ne felejtse ki a mysteriumokat, holott a társaság fölhívásában figyelmeztette volt a gyűjtőket, sőt a társaság gyűjteményének egyik szerkesztője egy pár ily mysteriumot föl is olvasott a múlt évek valamelyik havi ülésén. Jó lesz, ha a szerző megolvassa e hírből sem hallott mysteriumokat s kipótolja értekezése hiányait.

GY. P.

IRODALMI SZEMLE.

III. NAPOLEON „JULIUS CAESÁR“-JA. *)

Ha III. Napoleon „Julius caesar Története“ című munkájának semmi tudományos bece nem volna is, már maga azon körülmény, hogy korunk egyik legjelentékenyebb egyéniségének szellemére vet világot, teljes mértékben igazolná azon érdekeltséget, melyet e mű iránt az egész művelt világ tanúsított. Azért czélszerűnek véljük röviden előterjeszteni olvasóinknak azon bírálat lényegét, melyet róla az Edinburgh Rewiew egyik közelebbi füzete közölt, s mely annál érdekesebb, mivel szerzőjének conservatív-szabadelvű nézeteinél fogva sikerült meglehetősen szigorú kritikai álláspontot foglalnia el, s ítélete, bár hízelgőnek éppen nem mondható, az ellenkező túlságtól is tartózkodik.

Lajos Napoleon műveinek gyűjteménye — így ir szemlénk — már jókora terjedelmű volt, még mielőtt a jelen fontos munkával gyarapodott. Sokan ismertük őt többé-kevésbé, mint író, még mielőtt a végzet és saját szilárd elhatározása Európa vezérországának urává tévé. Sikert, a szó közönséges értelmében, mint irodalmi munkás, bizonyára nem aratott. Egyáltalán hiányzanak nála a népszerű íróban megkívántató szépségek. Ő teljesen képtelen az olvasót pusztán az irmodor bájai, vagy azon rokonszenv által érdekelni, melyet a művészet mesterei ébreszteni képesek Irálya nemcsak száraz, hanem darabos és visszatetsző is. Kísértsük meg hangosan olvasni s e sajátsága nagyon is szembe fog ötleni. Ugy látszik, hogy mind a szépség és jóhangzat, mind a nyelv csinja iránt kevés érzéke van. E tekintetben szerencsésebb alkalmi leveleinek vagy trónbeszédeinek, mint kidolgozottabb s befejezettebb szerzeményeinek szerkesztésében. Ez utóbbiaknál, általában véve, a tények előadásában és magyarázatában

*) Magyarúl is megjelent: Julius Caesar története. Szerző által jogosított magyar kiadás Pest. Ráth Mór 1865.

oly egyszerűség mutatkozik, mely majd hogy közhelyekbe át nem csap. S ennek következtében a tulfinomított elméjü olvasó képes a munkát, mint pusztá közhelyek gyűjteményét félrevetni s nem talál benne unalomnál egyébre okot. De sokszor csalatkozni fog. Lajos Napoleon valóban nem ily elmék számára ir. Gondolatai, bár ő egészen őszintén a világhoz általánosan intézi azokat, a valóságban, talán öntudatlanul is, pártemberekhez s entusiastákhoz intézvék. Szántszándékkal mondjuk, hogy entusiastákhoz, mert — bármily különösnek tessenek is a dolog egy valódi angol előtt, — a meghalt Napoleon „cultusa“ sok éven át valóságos fanatismus volt Franciaországban. Oly emberek, kik se bolondok, se álmodozók nem voltak, elhitették magokkal, hogy az ország regenerációját nem intézményeinek újalakítása, nem a politikai vagy személyes szabadság kiterjesztése, nem népének nevelése, hanem az első császár „eszméinek“ keresztülvitele eszközöndi, bármit jelentsen is e homályos kifejezés. Kitünik a „Napoleoni Esmék“-ből, a mint ezek Lajos Napoleon munkáinak három kötetes kiadásában (1848) összegyűjtvék. Első tekintetre az olvasó valószínűleg azt fogja hinni, hogy az így czimzett szétszórt értekezések körülbelöl száraz resuméjét képezik az első császár által vallott, vagy neki tulajdonított nézeteknek nagyon különböző tárgyak felöl, melyek majd mindig sokkal általánosabbak és sokszor sokkal köznapiasabbak, hogysem gyakorlati emberre nézve vonzóak lehessenek. Először vont következtetése jóformán az lesz, hogy bármily nagy volt is a császár a trónon úgy, mint a csatatéren, de mint „ideolog“ nem valami kitünő. De olvassa ön csak kissé figyelmesebben s a meny nyire csak lehet, igyekezzék oly emberek szemével nézni a dolgot, kiknek durva értelmét a túlműveltség még ki nem simította: s azt fogja ön tapasztalni, hogy e tételek közül soknak, mely az ön szemében majdnem jelentés nélküli, valóban jóslatszerű igazsága s jóslatszerű ereje van, ha oly elmékhez intéztetik, melyek elfogadására előkészítvék. Ép úgy van vele, mint Mahomet Koránjával; ön egyáltalán semmi eszmét nem merít belőle; de megszámíthatlan milliók találtak, vagy hitették el magokkal, hogy találtak benne oly eszméket, melyek a magok idejében a világ nagy részét meghódították s melyek ma is oly távol vannak az enyészettől, hogy még mindegyre gyakorolják erkölcsi és anyagi uralmukat a földnek nem egy félreeső zugában a Malay szigeteken s Nyugotafrika vadonjaiban.

E tekintetben a császár bizonyos mértékben a tőle különben

oly teljesen különböző Mazzini Józsefhez hasonlít. Oly egyénnek, ki mazzinismussal eltelve nincs, a nagy hazafi irataiból csak néhány lapot olvasni, — ha szabad saját tapasztalatunkból beszélnünk, — igen unalmas foglalkozás. Úgy látszik, hogy sor sort, lap lapot követ, a nélkül, hogy velünk egyáltalán valami határozott fogalmat közölne; csupa hosszúra nyújtott érzelemzőn az egész, mely folyton ködös — homályos nyelven ismétli önmagát. Ily hatást tesz Mazzini miránk, az a hatás, melyet a világra tesz, egészen más. — S így a „Napoleoni Esmék“ sokunkra nézve pusztá füstgomoly, — de a napoleonismus borzasztó tény, a modern idők egy nagy teremtménye, melynek végharcza a kor másik, ellekező iránylatával még ezután küzdendő ki s döntendő el.

Hogy a szerző bevallott célja nem a történeti igazságnak, hanem a jövő nagy politikai tanának megállapítása, azt bőven bizonyítja az előszó egyetlen helye, melyben az egész munka morálja röviden össze van foglalva oly szavakban, melyeket (Európa és Amerika jelen helyzetében) rettentő jelentésűeknek mondhatnánk.

„A mondottakból eléggé kitűnik a cél, melyet e történet írásában magam elé tűzök. E cél annak kimutatásában áll, hogy midőn a gondviselés oly férfiakat támaszt, mint Caesar, Nagy-Károly, Napoleon, ki akarja jelölni a népek előtt a követendő utat, megbélyegezni lángeszök pecsétjével az új korszakot s néhány év alatt bevégezni századok munkáját. Szerenesések a népek, kik őket felfogják és követik! jaj azoknak, kik félreértvén ellenök kelnek! Úgy cselekesznek, mint a zsidók, megfeszítik megváltójokat: vakok is, vétkesek is; vakok. mivel nem látják be erőködéseik tehetetlen voltát, hogy a jó végleges diadalát föl nem tartóztathatják; vétkesek, mivel csak a haladást késleltetik, gyors és termékeny fogantatását gátolván.“ (Előszó, VI. 1.)

A szerző első célja tehát, a szükségszerűség elvére alapított politikai elmélet föllállítása: a második cél, — a jelen esetben nagyon is másodík, — e politikai elméletnek egy történeti részlet ki nyomozása által való megállapítása. E cél, — hogy egyszerre kimondjuk, mit csupa üres udvariasságból hiába akarnánk körülírásba bonyolítani, — Caesar története egyáltalán nem érte el. Mint fölsorolása a Róma bel- és kül-történetében előfordult azon eseményeknek, melyek a polgárháborút megelőzték és előidéztek (politikai jelentőségétől eltekintve) a legnagyobb mértékben ki nem elé-

gító. Úgy látszik, szerző minden előkészület nélkül fogott föladatahoz, kivéven néhány classicaí szerzőnek s az e tárgyra vonatkozó azon újkori compilatióknak ismeretét, melyek ötven év óta általánosán el vannak terjedve a közönséges nevelés körében. Úgy látszik, hogy a római történet azon kétkedő, de szigorú buvárainak iskolájával, mely Niebuhrral kezdődött s (eddigelé) Lewissel végződik, legkevésbbé sem ismerkedett meg. Ép ily kevéssé ismeri azon összpontosított világosságot, melyet a német buvárkodás oly férfiak által vezetve, mint Mommsen, az összes római beléltre s külpolitikára vetett. Ő nem tekinti föladatának valamely hagyomány, elbeszélés, vagy okmány hitelessége iránt kételyeket támasztani, vagy ily kételyeket megvitatni. Alig adja jelét, hogy tudja, miszerint azok vita tárgyait képezik. Röviden, úgy látszik, azt hiszi, miszerint valamely szakbuvárnak, hogy saját kedvencz politikai deductióit, melyek minden történet valódi lényegét teszik, megalkotni képes legyen, nincs szüksége több tény ismeretére, mint a mennyit az iskolában a közönséges tankönyvek segítségével megszerezhetni.

Ugy látszik különben, hogy a közvélemény már kimondotta ítéletét. Senki sem fogja annak megszerzése végett, a mit történeti ismeret alatt érteni szoktak, Caesar Történetét olvasni, kivéve ennek egy szakaszát.

E szakasz tárgyalása érdekes ellentétet képez a munka többi részeinek kivitelével. Az író itt mint író fejti ki azon jellemvonásait, melyek által az utolsó tizenhét év alatt, mint államférfi oly hatalmas benyomást tett az európai szellemre. *Quid quid vult, id valde vult*. Sokkal előbb, mintsem uralkodóvá lett, sőt talán előbb, hogy sem az uralkodóvá létel hosszú és állhatatos álma lelkében felhajnalodott volna, szakjánál fogva mérnöktiszt, kedvencz tanulmányainál fogva hadász volt. Hogy mily behatólag foglalkozott e két tárggyal, azt nemcsak bizalmas emberei, hanem mindazok tudják, a kik általában szétszórt iratait ismerik. Igen hihető, hogy ily hajlamokkal felruházott szellemre nézve azon vágnak: lépésről lépésre nyomozni a nagy római hadvezér haditörténetét, ki mindazon előnyökkel birt, a melyeket a végrehajtó hatalom rendelkezésére adhatott, — nagyon hatalmas indító okúl kellett szolgálni tárgyválasztásában. Meglátszik a munkán, hogy szerzője örül, ha hősét a comitiáknak és a senatusnak (oly egyénre nézve mint ő) nyomasztó részleteiből kivonhatja a nyílt mezőkre, hol a harcziás, de szeszélyes Gallia áll vele szemben

mint ellenség, s a hajítódárdás és kópjás legiók kemény harcra áll rendelkezésére, mint parancsainak végrehajtója s a hegyek, folyók, lápok, szorosok környezik, melyek ma is úgy meg vannak, mint akkor s kiadák régi ereklyéik kincseit, hogy Franciaország legtehetségesebb kutatóinak, kiknek élén a császári történetbuvár áll, buvárkodásait kalaúzolják s gyanításait igazolják. Munkája mindkét fő szakaszát, kétségtelenül, az egyéniség ugyanazon erélyes szelleme hatja át. Hogy voltak ábrándképei, melyek bizonyos uralkodási tradíciók folytatására irányultak, azt mindnyájan tudjuk; de ez ábrándképek még bizonyos más harci dicsőségre vonatkozó tradíciókat is foglaltak magokban. Vágyainak fele bőségesen betelt; másik felét az emberiség nagy szerencséjére a végzet az üres légtérbe szórta szét. De ezek láthatólag becsesek az ő emlékezetében.

Azért e kötetek olvasása kikerülhetlenül arra ösztönöz bennünket, hogy öt több különböző alakban testesítsük meg magunk előtt. Itt úgy áll előttünk, mint teljesülendő álmok állhatatos, nyakas álmodója mint a ki czélul tüzte ki magának s nagy mértékben végre is hajtotta azon drámát, melynek I. Napoleon csak előjátékát játszotta el. Azon dráma hőse a nagy uralkodó, a ki minden perczen kész az u. n. szabadelvű s művelt osztályok ellenzékéről a népre hivatkozni, alapjára mindazon hatalomnak, a melyből ő eredetét és erejét származtatja. De szerző ritka bölcselő államférfi gyanánt is tűnik fel előttünk, kit, igaz, ép úgy, mint másokat, a körülmények arra kényszerítenek, hogy fondorlatokkal s kiegészítő eszközökkel uralkodjék, melyek a jelen felmerülő nehézségeire vannak számítva, de a kinek szelleme mindig a jövőn csügg; a ki eljárását főleg az ellenkező erők méltánylata szerint irányozza, nem a mint ezek felületes vizsgáló előtt feltűnnek, hanem a mint bizonyos jelek szerint alakulni fognak. Végre úgy látjuk öt, mint hadászati régiségbuvárt, oly téren, melyet maga szemelt ki s át meg át vizsgált; látjuk, mint vitat mérsékelten és alaposan aprólékos s csak is keveseket érdeklő, de éles észt igénylő kérdéseket s ezeket, a mennyiben megítélni bírjuk, nagy pontossággal s előítéletektől, szeszélyektől ment szellemben dönti el. De a munkának összes többi része, — minden, mi közvetlenül nagy politikai czéljára nem szolgál, vagy a mi a galliai hadjáratról szóló részletes fejezetben nem foglaltatik, — pusztán nyers ragasz, mely némi becsesel bíró, de egymással semmi összefüggésben nem levő anyagokat tart össze.

Azon vezéreszme, melyen a caesarismus, vagy napoleonismus nyugszik, bárhogY nevezzük is, természetesen a szükségyszerűség tana; oly törvény fölvétele, mely szerint, ha a közügyek természetes menetükben bizonyos forduló pontra jutottak, csak egy előlegesen meghatározott irányban haladhatnak tovább.

„Igy hát“ — írja szerzőnk a köztársaság utolsó napjairól szólva — „minden hanyatlóban volt. A hatalmat a nyers erő, a tisztségeket a megvesztegetés nyújtotta. Az uraság nem volt többé a senatusé, hanem a hadvezéreké; a sereg nem volt többé a respublicáé, hanem a paranesnokoké, kik győzelemre vezették. A társadalomban a fölbomlás elemei forrongtak: a bírák megvesztegethetősége, a választásbeli üzérkedés, a senatus önkénye, a gazdagság zsarnoksága, mely a szegényt az uzsora által nyomta el, a törvénnyel pedig büntetlensége által daczolt. Róma élesen különváló két fölfogas között oszlott meg: amazok, csak a múltban látván üdvöt, a visszaélésekhez ragaszkodtak, tartva tőle, hogy egyetlen kö kimozdításával az egész épület összeroskad; emezek meg akarták ezt szilárdítani, szélesebbre vetvén alapját és ingatlanabbá tévén tetejét. Amazok Sulla intézményeire támaszkodtak; emezek Marius nevé t hangoztatták reményeik jelszavául.“ (I. kötet, 282 l.) Miután a „parliamenti“ párt vezérei közül legalább némelyek jellemtisztaságának s indokainak bőkezűen igazságot szolgáltatott, a császári positivistá így folytatja előadását:

„És mégis az ügy, melyet ily férfiak támogattak, veszendő volt, miként minden, a mi lejártá magát. Minden erényeik mellett, ők is csak a polgárosodás szabályos menetét gátló akadályul szolgáltak, mert nélkülözték a forradalmi időkben leglényegeseb tulajdonokat, a pillanat szükségéinek s a jövő föladatainak helyes méltatását. . . . De befolyásuk oly jelentékeny volt s az idő szentesítette eszmék oly uralmat gyakoroltak az elmék fölött, hogy még ekkor is megakadályozták volna a nép ügyének diadalát, ha élére Caesar nem állott s neki új fényt s ellenállhatlan erőt nem kölcsönzött volna.“ (I. kötet, 307. l.)

S elég következetesen folytatva ugyanazon gondolatmenetet egész a végső következményekig, minden további bitorlást, melyet a katonai főnökök, kiknek növekvő hatalma a köztársaságot gerontotta, új bizonyítékul hoz fel a mellett, hogy a köztársaság a kor követelményeinek megfelelni képtelen volt.

„Napról napra világosabb lön (a u. c. 702.) minden értelmes ember előtt, hogy a köztársasági intézmények elégtelenné váltak a rend fentartására belül s talán a béke fentartására is kifelé. Csakis katonai erő védelme alatt gyűlhetett már össze a senatus, lehetett megtartani a comitiákat, mondhattak ítéletet a bírák. A z é r t szükséges lön az államot egy hadvezér bölcseségére bízni s minden hatalomról az ő javára lemondani. Így, míg a nép ösztöne, mely ritkán csalogdik, a közjót egyetlen embernek a hatalomra való emelésében látta, az aristocrata párt, ezzel ellenkezőleg, nem látott veszélyt másban, mint ezen általános hajlamban egy ember felé. Ez okból maga Cato beírta magát a consul jelöltek sorába a 703-ik évre, Caesart és Pompeiust egyenlően veszedelmesnek jelölván meg s kinyilatkoztatván, hogy ő csak azért törekszik a legmagasabb hivatalra, hogy ezek nagyravágyó terveit visszaszoríthassa. E versenyzésnek, mely a kor szellemével s a küzdelemben bevont nép ösztönével ellenkezett, semmi kilátása sem volt a sikerre, s Cato jelöltsége nehézség nélkül mellőztetett.“ (II. kötet, 449. l.)

Azon állítás, hogy Róma intézményei lejárták magokat s megsemmisítették s újjá alkottatásuk akkor, mikor e föladat megoldására Caesar vállalkozott, szükséges vala, régóta úgy tünt föl előttünk, mint példa a történet hátrafelé való olvasására s annak fölvételére, hogy (az emberi körülmények roppant sokfélesége közepett azon esemény, mely megtörtént, az egyetlen volt, mely megtörténhetett. E tételt rendszerint tökéletes körbenforgó okoskodás alakjában állítják fel. Róma intézményei meg voltak romolva, tehát buktak; buktak, tehát meg voltak romolva. De mily alapon nyilatkoztatjuk őket egyszerűen elavultaknak? Bizonyosan nem koruk miatt. A régi római államélet valóban igen rövid tartamú volt. A régi aristokratikus köztársaság fejlődése alig tartott tovább három századnál, a samnit háborúk végétől, midőn Róma Italia urává lett a Gracchusok, vagy ha úgy tetszik Marius és Sulla koráig. S e korszak épen nem volt tespedő jellegű; a belső elemek folytonos változásának s ujjaalakulásának kora volt ez. A Gracchusok által megindított forradalom nagy mennyiségű hatalmat, mely addig az aristokratia kezében volt, a városi esőcselék kezébe juttatott. De aztán mintegy gondviselészerűleg ellensúlyozandók ezen iránylatot, következtek a szövetségekkel viselt háborúk folytán beállott változások, melyek amaz új hatalmat végre az által ellensúlyozták, hogy a sza-

bad italiaiak egész néptörzseit szavazatzoggal ruházták fel. Ily nagy változások a régi rendszer szilárdságának legnagyobb próbára tétele nélkül végbe nem mehettek; de nézetünk szerint, az eredményt kivéve, mely ellen, mint hamis kriterion ellen, tiltakoznunk kell, nincs semmi, a mi azt bizonyítaná, hogy becsületesebb s tiszteletteljesebb kezek között a gép elég erős ne lett volna a nyomást kiállani s újult erővel ne folytatta volna működését. E tárgyra nézve nem szabad magunkat a költők és szónokok közhelyei által félrevezettetnünk, kik a megvesztegethető forumot, a roppant kincseket, a külhódításokat, s az arany szomját emlegetik. Hol eleven közszellem létezik, ott a közület mindezt kiállhatja, elsajátíthatja jó eredményeit s bizonyos pontig visszavetheti balkövetkezményeit. Mi brittek, — bár külbirto-
kaink nagyobbak a rómaiakénál s külkereskedelmi összeköttetéseink felülmulják az övéiket, bár magán gazdagságunk, mely naponként közönséges jövedelmi forrásainkból előteremtetik, akkora, hogy hozzá képest Crassus gazdagsága szegénység volt; bár köztünk a megvesztegetés buján tenyész s fényüzésünkhöz képest a Lucullusé egyszerűség volt s társadalmi bűneink legalább is felérnek a Suburra bűneivel, — soha sem fogunk megnyugodni azon szolgálai tanban, hogy azon intézmények, melyek alatt e roppant változások létrejöttek, „lejárta magokat“, s, valamely magasabb sugalmak által vezérelt kényúr átalakító működésére szorúlnak. S akár hizelegjen, akár megdöbbenzen e hasonlat, tény, hogy soha két állam közéletének fejlődésében szembeszökőbb analógiákat fel nem mutatott, mint a köztársasági Róma, s az alkotmányos Angolország.

Ha már most valami furfangos caesarista azt mondaná, hogy Anglia parlamenti alkotmánya, a pártok által a kölesönös cröszakoskodás palástjává változtatva, 1688-ban lejárta magát, ez állítása támogatására épen annyi okot s bizonyítékot hozhatna fel, mint a ki ugyanezt a római köztársaságról a város építése utáni 700-ik évre nézve, vagy az 1848-ki francia szabadságról állítaná. S ugyanezen sors határozta következmény készségesen kezénél lett volna, — hogy t. i. egy Caesarra volt szükség, ki az elavult rendszert újjal helyettesítse. És semmi sem lett volna könnyebb, ha a gondviselés úgy akarta volna, mint egy angol Caesar szerepe 1688-ban. Valamennyi párt zöme belefáradva a megoldhatatlannak látszó problémába, lábaihoz borult volna. De a gondviselésnek nem tetszett számunkra Caesárt küldeni. Egy hollandit küldött, ki egy Caesar terveire, vagy bűneire képtelen volt. Egy emelkedett

lelkü s valóban tehetséges és elhatározott, de hidegvérü s beteges ‚fentartót‘, kit becsületessége s igazságérzete még akkor is visszatartott volna forradalmi tervektől, ha különben ilyenekre hajlandó lett volna, s kinek ép oly kevéssé volt esze ágában is az, hogy magát köztünk császárrá, mint nem volt az, hogy magát pápává tegye. A végeredmény az lett, hogy nálunk, a helyett, hogy fényes kényuralom keletkezett volna, nem történt semmi meglepőbb, mint, hogy a politikai anareliából egy whig-aristokratia emelkedett ki, mely folyton új erőket véve magába a népből, végre is összefoldozta s egy és háromnegyed századon át működésben tartotta elkopott intézményeinket. Részünkről nem látjuk okát, miért ne mehettek volna Róma intézményei is hasonló lassú és fokozatos ujraszerveződési műfolyamon át, ha a végzet egy Caesar jótéteményét megtagadta volna tőle s valami Orániai Vilmos vagy Washingtonféle gyengébb jellemet adott volna neki.

Kétségkívül vannak válságok a szabad államok történetében, midőn ezeket csak néhány, sőt egyetlen ember erélye vagy befolyása mentheti meg. De nagyon is magának a szabaditónak jellemétől függ, vajon hivatását a társadalomnak a régi alapra való visszaállítására által teljesítse-e, vagy pedig szétrombolja a társadalmat s magát egy új társadalom korlátlan urává tegye. Az udvaronc, ki egy Caesarban a sikert tiszteli, közönséges jellemű közellenség. A félélnk, elcsüggedt, vagy cynikus államférfi, ki egyszerűen azon erélyért magasztalja őt, melyet az ellenzék letiprásában kifejt, már sokkal rosszabb. De legrosszabb valamenyi közt a fátalista bölcsész, ki azt hirdeti, hogy a bitórló történeti szükségesség.

Napoleon, mint munkájának több helye mutatja, teljesen igazoltnak tartja azt, ha az események ura a] legfőbb hatalom utáni törekvésében a közönséges vesztegetést és fondorkodást a legnagyobb mértékben alkalmazza.

A caesarismus barátainak és elősegítőinek jelleme és tervei, a dicsíróra nézve mindig csiklandós tárgyat képeznek. A minden korbeli Catilinák, Clodiusok, Curiok, — azon desperadok, kik az államesinyek előtt az utat egyengetik, s azok, kik ezek kivitelét előmozdítják, — közönségesen kissé baljóslatú alakok a történelemben, melyeket az ember szívesen homályban tartana, a mennyire lehet. A császári író tárgyának ezen részével észszerűen bánt el. A nélkül, hogy hősenek ezen alkalmatlan pártfeleit ignorálta volna,

oda törekedett, hogy őket nagyon feltünökké ne tegye s kellőleg megróva kicsapongásaikat, azon finom védelmet csusztatta közbe, hogy a kor romlottsága nekik más eljárást s Caesárnak jobb szövet-ségeket nem hagyott hátra.

„Átmeneti korszakokban, midőn dicsőséges múlt s ismeretlen jövő között kell választani, csupán a merész és lelkiismeretlen emberek állanak előtérbe; a többiek, minthogy félénkebbek s rajjai az előítéleteknek, az árnyékban maradnak vagy gátolják a mozgalmat, mely a társadalmat új ösvényekre ragadja. Mindig nagy baj egy országra nézve, mely az izgatók martaléka, ha a „be c s ü l e t e s e m b e r e k n e k“ vagy mint őket Cicero nevezi, a „j ó k n a k“ pártja, az új eszméket föl nem karolja, hogy azokat irányozhassa s mérsékelhesse. Innen a mély meghasonlások. Egyfelől gyakran jellemtelen embereknek sikerül a tömeg jó vagy rossz szenvedélyeit hatalmukba ejteni; másfelől a tisztességes emberek, vagy félrehúzóva, vagy ellenzékét képezve, akadályoznak minden haladást s konok ellenállásukkal teljesen igazolt türelmetlenséget, sőt sajnálatra méltó erőszakoskodásokat gerjesztenek. Ez utóbbiak ellenzése kétös bajt idéz elő, a mennyiben azoknak hagyja nyitva a tért, a kik náloknál kevesebbet érnek és táplálja a kétséget azon ingataz tömeg lelkében, mely a pártokat inkább az emberek tisztességes volta, mint az eszmék értéke szerint itéli meg.

Szembeszökő példát szolgáltat erre az, a mi akkor Rómában történt. Nem volt-e csakugyan igazuk, a kik habozának, vajon azon pártnál, melynek élén oly kitünő férfiak állottak, mint Hortensius, Catulus, Marcellus, Lucullus és Cato, többre becsüljék-e azon pártot, mely támaszai közé olyanokat számított, mint Gabinus, Manilius, Catilina, Vatinius és Clodius? A régi családok ivadékainak szemében mi lehetett jogszerűbb, mint ezen ellenszegülés minden változtatás irányában, és a hajlam, minden reformot agyremnek s csaknem szentségtörésnek tekinteni? . . . És mégis az ügy, melyet ily férfiak támogattak, veszendő volt, miként minden, a mi lejártá magát. Minden erényeik mellett, ők is csak a polgárosodás szabályos menetét gátló akadályul szolgáltak, mert hijával voltak azon tulajdonoknak, a melyek forradalmi időkben leglényegesebbek, azon erőnek, mely által helyesen méltatni tudták volna a pilanat szükségért s a jövő föladatait.“ (I. kötet, 306—7).

Valóban nehéz volna, az ókori történelem egy fejezetének színe alatt, úgy azon eseményeket, melyek későbbi caesarokat a trónra helyeztek, mint azok védelmét, határozottabban körvonalozni.

Mikor azonban a császár az aristokratikus vagyis alkotmányos pártnak azon mulasztásait és gyengéit emeli ki, melyeket ez a népfőnök ellen vivott hosszú harca közben elkövetett; mikor e pártot úgy tünteti fel, mint a mely majd hevesen az arany és megvesztegetés eszközeihez, majd, mint ő nevezi, a „gúny és cselszövény kis háborújához“ folyamodott, — be kell ismernünk, hogy oly irók véleményei által támogattatik, kik kevésbé állanak a pártszellem uralma alatt, mint ő. Maga Mommsen is bevailja, hogy Quintus Catulus kivételével, ki elveihez mind halálig hű maradt, a nemesség legfelsőbb soraiban nincs egy ember is, ki az aristokratia érdekeit szilárdan s állhatatosan védte volna. A döntő pillanatban, mikor látták, hogy a triumvirek Luccában értekeztek, s hogy az ellenfél komoly ellenállásra készül, megrémültek s gyáván hátráltak mindnyájan. Azok, kik a tulhatalmas néppárttal szemben álltak, akár a demokratia, akár a caesarismus alakját öltötte magára ama párt, mindig oly szerencsétlenek voltak, hogy ellenfelök erejét néha tulbecsülték, még gyakrabban kicsinylették, de mindig félreértették. Innen azon gyáva sietség, melylyel, mihelyt észreveszik, hogy a másik fél komolyan veszi a dolgot, ügyöket, mint elvesztettet, odahagyják s olyféle tiltakozások mögé menekülnek, hogy nézetök félreértett, hogy ők mindenkor igazi barátai voltak a nép ügyének s kitünő barátaiktól csak is azon eszközökre nézve tértek el, melyekkel ez előmozdítható volna. De általában véve úgy fogja találni az olvasó, hogy Caesar új életirója szépen s mérsékeltén itél a hőse ellen ellenzéket képzett római „parliamenti párttöredék“ vezértagjairól. Még maga Pompeius iránt is gyöngéd, kire azon jellemző mondatot alkalmazza „qu' il n' avait pas le courage de ses opinions“. Egy ponton s majdnem hajlandók vagyunk azt mondani: csak is egy ponton találjuk úgy, hogy komolyan tulment az önmérséklet határain Cicero irányában. Nem akarunk ez alkalommal azon még vitás kérdésbe bocsátkozni, minő ítéletet kelljen nekiünk újkoriaknak a nagy szónok erkölcsi jelleme felett mondanunk. Úgy látszik e kérdés ma majdnem oly pártszenvedélylyel vitattatik, mint az ő saját korában; s ennek oka elég világos. Oly jellem volt ő, kiben sok nemes tulajdon és sok gyöngeség egyesült. Cicero gyöngé ember, nem egy eszme megtestesülése; Catóval össze-

hasonlítva olyan, mint Corneille valamely személye összehasonlítva Schakespeare személyeivel. Azért minden bíráló, a szerint, a mint a császár munkája által ismét szőnyegre hozott nagy ügyek egyikéhez, vagy másikához húz, nagyon kevés pártelőítélet segítségével Ciceróját könnyen kelleténél feketébb vagy fehérebb színekkel festheti. De annyi tény, hogy az ő benső ragaszkodása hazája intézményeihez, ragaszkodása a törvényesség pusztá formáihoz és rongyaihoz is; ellen-szenve a kard általi eldöntés ellen s szeretete a nyelv vagy toll szó-harczai iránt; az általa megőrzött hit, hogy a köztársaság „jó emberek” kezeiben utóvégre még összeszedné magát, s hogy, a mire valóban szükség vala, az nem a durva katonai erő, sem a csöcselék hasonlókép durva mozgalmai, hanem azon képzelt „jó emberek” egyesülése s a magán nagyravágyás és féltékenység levetkezése: mindez éles ellentétben állt a nagy katonai főnök pályájával s az ő életében útjában állt az emelkedő kényuralomnak s két ezer év múlva is állandó vád marad annak ellenében. Cicero és Caesar politikai és társadalmi praedilectio képviselői, melyek ma is ép úgy működésben vannak, mint az ő korokban és valóban senki sem szeretheti egyszerre mind Cicerót, mind Caesart.

Ha Cicero pusztá báb lett volna, akkor úgy látszanék, hogy Caesar nagyon is túlságos fáradságot vett magának, hogy őt megsemmisítse. A romlott Clodiusnak, Cicero személyes ellenségének, tribunná választatása nyilván jel vala Cicero üldözésére. Caesar, ki e választást kieszközölte, ezt oly jól tudta, hogy vagy jó akaratból, vagy politikából törekedett Cicerót a fenyegető veszélytől azáltal megmenteni, hogy rá akarta bírni, miszerint valamely alábbvaló s alárendelt állomást fogadjon el a városon kívül;—ezen ajánlat elfogadása természetesen egyértelmű lett volna a szónok fölött nyert tökéletes győzelemmel az egyenes támadás népszerűtlensége nélkül, s ezt Cicero elég bátor volt visszautasítani. Így nem szoktak megvetett ellenséggel bánni. Hogy Caesar a nagylelkűség magas fokára képes volt természeténél fogva ép úgy, mint eszélyességből, azt mindenki tudja; feltenni, hogy képtelen volt az ellenszenvre az érdekein vagy büszkeségén ejtett sérelmek ellen, annyi, mint olyannak tartani őt, a minő se ő, se senki más nem volt soha, s a mit személyes ellenségei ellen tanusított magaviselete, bármily kivételes volt is, világosan megczáfol. Vannak pillanatok, mond Thiers, midőn „dans les hommes de la plus grande supériorité l’or-

gueil l'emporte sur la politique. Si du reste il en était autrement, ils n'auraient plus cette hauteur, qui les rend propres à dominer les hommes.“

A Catilinaféle események különös magyarázatát, (melyre nézve azonban a császár épen nem áll egyedül az újkori történetirók között) s melyben Catilina meg nem értett nagy emberré — grand homme incompris, — Cicero a törvény gyalázatos megszegőjévé, Caesar felsőbb lénynyé tétetik, ki nyugodtan roszaolja az előbbinek forradalmi hevét s az utóbbinak reactionarius túlzásait, nagyon is sokszor tárgyalták már a kritikusok, hogysem az itt még további bírálatra szorúlna. De e helyet egy rövid tétel kíséri, melyben a modern politikai morálnak egy nevezetes alapelve fordul elő:

„Jogszerűleg meg lehet sérteni a törvényszerűségeket, midőn a társadalom a romlás szélén állván, megmentésére okvetlenül erőteljes gyógyszer kívántatik s midőn a kormány a nemzet zöme által fenntartva, magát az általános érdekek és óhajok képviselőjévé teszi. Ellenben, ha valamely pártokra oszlott országban a kormány csakis e pártok egyikét képviseli, akkor, ha pártütést kell elnyomnia, a legpontosabban meg kellene tartania a törvényt, midőn ezt teszi; mert ily időkben minden törvénykivüli intézkedés nem a közérdek, hanem az önfenntartási alacsony ösztön sugallata gyanánt tűnik fel, s a közönségnek közönyös vagy ellenséges többsége mindig kész a vádottal rokonszenvezni, bárki legyen is az, s a visszatorlás szigorát kárhoztatni.“

Valóban ez a legrövidebben megoldja a „hadi törvény“ alkalmazásának kérdését. Ha ily uralkodó hirdeti azt ki, a ki a népet képviseli, hogy a társadalmat megmentse, akkor „törvényes.“ De ha alkotmányos, azaz pártkormány hirdeti ki, akkor törvénytelen, mert ily kormány csakis azon pártot képviseli, mely hatalomra juttatta.

A mű bevezető részét bátran elhagyhatja az olvasó. Csak egy helyet akarunk belőle idézni, melyekben pontosan követve nagybátyja nyomdokait a szent-ilonai emlékirat szerint, szemügyre veszi azon részletes tulajdonságokat, melyek Rómát Italia természetes fővárosává teszik:

„Róma hatalmának gyors növekedését nem kevésbé mozdította elő földirati helyzete is. Latiumnak egyetlen nagy, termékeny síkja közepén emelkedve, partján azon egyetlen jelentékeny folyónak,

mely Közép-Itáliát a tengerrel kapcsolja össze, egyszerre mind földmivelő, mind tengerész lehetett, mi akkor egy új birodalom fővárosának mulhatlan feltétele volt. A földközi tenger parjait szegélyező dús tartományok könnyen hatalmába kerülhettek; a mi pedig a környező hegyi tájakat illeti, azoknak ura lehetett, lassan elfoglalván mind-ezen völgyek torkolatait. E szerint a hét halom városa, melynek szintúgy kedvezett természeti helyzete, mint politikai szerkezete, magában hordta jövendő nagysága csiráit.“ (I. kötet, 62 l.)

E sajtóságos munka első kötetéről a második kötetre átmenni annyi, mint a pamphlet teréről rögtön a komoly történelem birodalmába lépni át. Helyesebben azt kellene mondanunk, hogy ha a második könyvről a harmadik könyvre térünk át; mert a második kötet nagyon művészietlen munka példáját tünteti fel, mely a legkevésbé lehetséges célra törekszik. Szerző oly okból, melyet meg nem magyarázott, harmadik könyvét, külön, Caesar galliai hadjáratainak szentelte. Ezek csupán hadászati s helyrajzi részleteikre való tekintettel vannak elbeszélve s minden legkisebb összefüggés nélkül Róma egykori politikai történetével. Azután a negyedik könyvben ismét Rómába vezet bennünket s visszavisz ugyanazon időpontra a v. é. 696, melyben a galliai hadjárat megkezdődött.

Ennek az a következménye, hogy a galliai háborúk egész története kétszer adatik elő; egyszer részletesen, külön, s egyszer sommásan s összefüggésben más eseményekkel. A történeti előadás valamely mestere bizonyosan elkerült volna ily ismétlést. De annyi kétségtelen, hogy ezen eljárás némely tekintetben előnyös az olvasóra nézve. Mert az egész harmadik könyvet mindenestől ki lehetne venni a munka többi részei közül s külön lehetne kinyomtatni a „De bello gallico“ című könyvekről írt összefüggő commentár gyanánt; s nem kétkedünk, hogy ez így fog lenni s becsét majdani régiségbuvárok s helyrajzi tudósok előtt meg fogja tartani akkor is, midőn már még egy császárnak is politikai közhelyek fölötti elmefuttatásai csak lanyha érdeket fognak ébreszteni.

Maga a szerző emlékeztet bennünket, hogy ő nem az első uralkodó, a ki tekintélyét azon adatok gyűjtésére használta fel, melyek a „Commentár“-ok e részének fölvilágosítására szolgálnak.

„V. Károly“—így szól a második kötethez írt előbeszédében; —„ki élénk bámulattal vala eltelve Caesar iránt, a Commentárok egy példányát hagyta hátra, tele sajátkezűleg a lapok széleire írt jegyzé-

tekkel. Az ő indítására küldött a sicíliai alkirály, Gonzaga Ferdinánd, egy tudományos küldöttséget Franciaországba, Caesar táborozásának a hely színén való tanulmányozása végett. Azon negyven tervrajz, melyet e küldöttség készített, (ezek közt Alesia tervrajza) 1575-ben Strada Jakabnál megjelent.“

V. Károly példáját követve s felhasználva az újabkori szak tudósok szolgálatait, Napoleon nemcsak hogy több éven át személyesen tanulmányozta a galliai háború több legnevezeteseb utvonalainak fekvését, hanem tiszteket is küldött ki törzskarából minden irányba, hogy a helyrajzi viszonyokkal részletesebben megismerkedjenek, mintsem neki ezt ideje megengedné. Munkáik a jegyzetekben több helyütt teljes elismeréssel említetnek, s azon igen becses „Atlas“-ban vannak megtestesítve, mely a második kötetet kíséri s mely mind a kivitel tisztaságának, mind, mind a rajz szigorú egyszerűségének valódi mintaképe

Ha a munka e szakasza az irodalom henye élvezőjének nem igen kellemes olvasmányt nyújt, becses anyagot szolgáltat az ókor komoly tanulmányozójának. Azonban ezen ajánlatot alig terjeszthetjük ki a Gallia földíratáról s néprajzáról szóló vázlatra, melylyel e könyv megkezdődik. E vázlat különösen kritikátlan. A gallok államéletére, hadi és társadalmi szokásaira vonatkozó közönséges állításokkal találkozunk itt, — összezavarva, részben majdnem érthetetlenül s minden megkísértése nélkül az adatok kritikai megválasztásának. De egy nevezetes helyen azt találjuk, hogy ezen adatok bizonyos, az államok erejének s gyengeségének okaira vonatkozó napoleoni eszméknek az elmékbe való becsépegtetésére használtatnak fel:

„I. Napoleon császár helyesen mondá: „Gallia gyengeségének főoka az elszigetelés és helyiség szellemében fekiúdt, mely népét jellemezte. Ezen korban a galloknál semmi nemzeti, sőt még tartományi szellem sem létezett; az eszme, mely fölöttök uralkodott, a város eszméje volt. Ugyanazon szellem ez, mely későbbi időkben Olaszország lánczait kovácsolá. Semmi sem ellenkezik jobban a nemzeti szellemmel, az általános szabadsági eszmékkal, mint a család vagy város különleges szelleme. Ezen apró töredékekre és pártokra való föloslásból ered az is, hogy a galloknak nem volt állandó rendszeren fentartott s gyakorlott hadseregök, s következőleg nem volt hadi mesterségük vagy tudományok. Minden

nemzet, mely a rendes hadseregek tartásának fontosságát szem elől tévesztené, a gallok sorsára jutna, a nélkül, hogy azon dicsősége meg lenne, miszerint ugyanoly ellentállást fejthetne ki a berontó külellenséggel szemben, mint azok; mert azon ellentállás azon idők barbárságából s a mocsár- s erdő-borította járhatlan talaj állapotából származott, mely megnehezíté a hódítást s megkönnyíté a védelmet.“ (II. kötet, 43. l.)

Ez kétségkívül nagyon is megfelelt I. Napoleon észjárásának, de kissé csodálkozunk, hogy egy oly sokkal alaposabb képzettségű férfi, mint a mostani császár, vele e nézetben versenyezni látszik. Egy önmagában meghasonlott nemzet nem azért bukik el, mivel meghasonlott, hanem mert nem képes állandó hadsereget tartani!

Gallia népességének hozzávetőleges megbecslése, melyet szerző Caesar berontása idejét illetőleg ad, mindenesetre érdekes s röviden a következő. Rendszerint egy harczképes férfit vesz fel négy személyre. A város építése utáni 697. évben tartott nagy ujonczozás 296,000 harczt eredményezett. A 702-ki ujonczozás 281,000-et. Az utóbbi számból le kell vonni 80,000-et azok fejében, kik valószínűleg mind a két ujonczozás alatt szolgáltak. A tényleges ujonczozás a tényleges fegyverfogható népességnek egy—egész három ötödére tehető, az arány a működés színhelyétől való távolság s más körülmények szerint váltakozván. E föltételekre alapított számítások 1,087,200 harczképes egyént eredményeznek. Számítsuk ehhez hozzá a 82,000 helvétát s 650,000-et azon törzsök fejében, melyek a két nagy ujonczozásban részt nem vettek, s melyek lakhelyeik területe szerint becsülvék meg. Ez összesen 1,804,200 fegyverfogható korbelti férfit ad, mi 7,216,800 lakosnak felel meg egész Galliára nézve, nem számítva a római provinciát s a harcztelenek szokás szerinti arányát 3 : 1-nek véve fel. E hozzávetőleges számítás támogatására a császár Diodorus Siculus durva felvételét hozza fel, mely szerint valamennyi gall nép létszáma 50 és 200 ezer ember között ingadozott. Ha e szót: 'ember' az újkori nyelvszokás szerint 'lélek'-nek vesszük s elfogadjuk a Tacitus által felhozott számot, ki a gall törzsek számát 64-re teszi, ez nem nagyon eltérő számot adna, vagyis körülbelül 8 milliót a Caesar után száz évvel létezett népességre nézve, feltéve, hogy Diodorus saját kora statisztikáját használta. Dureau de la Malle Gallia népességét a negyedik században 10^{1/2} millióra teszi. Dr. Merival maga nem akarja azt

többre tenni 6 milliónál Caesar korára nézve, beleértve a provinciát is. Mommsen becslése, ha Galliára nézve szintén alkalmazásba vette volna ugyanazon becslési módot, a melyet a belgák tartományára alkalmazott, jóval magasabbra ütne ki. Úgy látszik, hogy a számítások közül egy sem volt semmi tekintettel is a rabszolgákra, pedig legalább némely gall törzsek aligha jelentékeny mennyiségű rabszolga birtokában nem voltak. Másfelől el kell ismerni, hogy oly népesség, melynek viszonylagos sűrűsége angol \square mértföldenként 30—40, elég nagynek látszik egy pásztori állapotban levő országban.

A nyolcz dicsteljes hadjárat részletes helyrajzát illetőleg az olvasót egyszerűen magára a munkára kell utalnunk. A megkísérlett helvét kivándorlás leírása s a vándor had Caesar általi üldöztetésének s megsemmisítésének elbeszélése, -- mely már magában véve a hadi történet legsajátságosabb részletei közé tartozik, s a legkevésbé érthetők egyike magának a szövegnek elolvasása nélkül —, nekünk nagyon mesterinek látszik. A helyek fekvése, melyeket Caesar megemlít, a legnagyobb gonddal kifürkésztetett; vajon kizár-e jövőre minden kétséget, meg nem mondhatjuk, de aligha nehéz nem lesz az oszlopokat, melyeket a császár emelt, megingatni.

A munkának ezen egész része valóban méltó oly szerzőhöz, ki a tudomány munkás bűvára s tevékeny író volt, mielőtt uralkodóvá lett, s kit buzgalma arra ösztönöz, hogy maradandó emléket emeljen kedvencz történeti hősenek s egyúttal szilárd adalékot szolgáltatson azon ország helyi emlékeihez, melynek jelenkori történetét ő maga alkotja. Nem fogják az olvasó figyelmét elkerülni e szorgalmasan kidolgozott fejezetekben azon sajátságos jellemvonások sem, melyek annyi híresebb műveiben oly nagyon érvényre emelkedtek: a türelem és elhatározottság s a folytonosan egy fő célra irányzott tekintet.

Azon általános vázlat, mely 'Britanniát Caesar idejében' tárgyalja, ugyanazon okból nem kielégítő, a melyből nem az a Gallia leírása. A szerző vagy nem vett magának fáradságot, vagy szántszándékkal elhanyagolta Caesar sovány szövegének némi indokolással való gazdagítását. Azon tökéletes közönnnyel, melyet már más alkalommal kiemeltünk, mellőzi mindazon helyreigazításokat s adalékokat, melyeket az újabbkori éles történeti kritika Caesar emlékiratainak hiányos tartalmához hozzáadott. Már pedig, ha tekintetbe

vevesszük, hogy Caesar csak néhány napot töltött a szigeten, azaz ennek egyik sarkában, s hogy ezen idő alatt szakadatlanul erődítéssel, harcvolással s alkudozással volt elfoglalva, — míg mindarra nézve, a mit Britanniáról mond, csupán pusztá hallomásból szerezhett magának tudomást, — csakis jobb kútfők teljes hiányában támaszkodunk Caesarra egyáltalán.

Azon részletes magyarázatok, melyeket a császár a commentárok azon helyeiről ad, a melyek Caesar Britanniába történt kétszeri berontásának helyrajzi viszonyaira vonatkoznak, az angol archaeológok részéről igen beható s nem épen barátságos kritikával találkoztak. Messze vezetne bennünket, ha e vitás kérdések részleteibe akaránk bocsátkozni.

A császár nem mond Caesar eljárása fölött erkölcsi ítéleteket, s ezért semmi esetre sem akarunk neki szemrehányást tenni. Azonban szerző nem riad vissza azon kegyetlenségek egynémelyikének, becsületes, bár nem egészen tárgyilagos előadásától, melyek által Róma nagy vezére kimutatta, hogy azon szelidséget, mely rendszerint jelleme fő vonásául van előtűntetve, mily könnyen elhomályosítá nemcsak a pillanat politikája, hanem a boszúállás szelleme is. Így azon barbár tette, melyet akkor követett, midőn „Uxellodunum hősi védőinek jobb kezeit levágatta,“ úgy van feltűntetve, mint „megbocsáthatlan kegyetlenség még akkor is, ha az szükségesnek látszott.“ A venetekkel bánásmódjáról, kiknek senátorait leölette, s kiket magokat rabszolgáknak adatott el, csak annyit mond, hogy „e kegyetlen büntetés méltán rosztatott; mindazáltal e nagy ember oly gyakran adta jelét a meghódítottak iránti kegyelmességének, hogy igen hatalmas politikai okainak kellett lenni, mielőtt egy ily, szokásaival s jellemével annyira ellenkező ítéletet elrendelt.“

„A venetek“—így ír Napoleon nagybátyját idézve— „nem lázadtak föl; igaz, tuszokat adtak s megígérték, hogy békében fognak maradni; de minden szabadságukat s minden jogaikat megtartották. Okot adtak Caesárnak arra, hogy ellenök háborút viseljen, de nem arra, hogy a népjogot ez esetben megsértse s győzelmével oly kegyetlen módon visszaéljen. Ezen eljárás nem volt igazságos s még kevésbbé eszélyes. Ily eszközök mindig eltévesztik céljukat; elkészerítik s föllázítják a nemzeteket. Néhány főember megbüntetése mindaz, a mit az igazság és a politikai eszély megenged.“

E hely, melyet az unokaöcs minden megjegyzés nélkül idéz, úgy véljük, kiváló példája a hódítók szokott logikájának. Ha a mérsárlás igazolva van ott, hol sikerül általa tartós rémületet kelteni, úgy a venetknél kétségkívül igazolt vala. De senki ily tárgyakban helyes következtetésre nem juthat, a ki elméjét a politika és igazságosság végzettszerű összezavarásától megszabadítani nem tudja, s el nem ismeri azon súlyos igazságot, hogy a hol egyszer jogossági és jogtalansági tekintetek forognak fen, ott a bíró szemében a politikai tekintetek minden súlya teljesen megszűnik. Ha igaz, a mit Napoleon maga mond, hogy a venetek nem voltak lázadók, hanem szabad nép, mely egy szerződést megszegett, mennyivel lehetett Caesárnak több joga „némely fő emberek megbüntetésére,” mint az egész nemzet legyilkolására?

Miután előadja Caesar Galiában követett általános szelid politikájának épügy, mint különleges politikájának érdemeit a hatalmasabb törzsek kiengesztelésében s támogatásában, hogy Rómának szövetségesei legyenek, az író így folytatja:

„Megbocsáthatunk Caesárnak némely kegyetlen boszuálló tetteket, ha meggondoljuk, mily kevéssé ismeré az ő kora az emberi ségi érzelmeket s menyire meg kellett ütköznie egy győzelmes hadvezérnek, midőn azon folytonos lázadásokat látta, a melyeket tekintélye ellen azok támasztottak, kiknek hűségi esküjét bírta s kiket tisztségekkel halmozott el.“

Folytonos lázadás! De ki hát a „lázadó“ és kicsoda „hazájának védője?“

S utóvégre is a személyes indok jó adag salakja marad levonandóul a legnagyobb hódító hősi művéből. Kevés kétség foroghat fen, hogy Caesar Galliába, mint a hogy a britt hódítók Indiába mentek, államszolgálatba ment ugyan, de egyúttal azért is, hogy saját szerencsáját a szó legnemtelenebb értelmében megalapítsa. Ez rendes dolog volt a római proconsuloknál általában véve.

Némelyek kincseiből s műremekeiből fosztották ki a tartományokat. Mások, mint Brutus, uzsorára adott pénzekkel látták el alattvalóikat. Galliának nem voltak kincsei, sem kölcsönökért felajánlható biztosítékai. De kimerithetlen mennyiségben bírta a rabszolgákul használható emberi anyagot, melyért nem kellett egyebet adni a római harcosok vérénél. A foglyok, vagy ezek tetemes része, képezték a vezér martalékdiját. Nyolcz éven át főleg Caesar szolgál-

tatta Italia rabszolgavásárait a legbecsesebb árukat mind minőség, mind mennyiség tekintetében.

E tények meglehetősen illenek kimenetelünkhöz a hamis hős-cultus ama templomából, melybe bennünket „Caesar Történeté”-nek szerője lebilincselni igyekezett. Végül még egy érdemét emeljük ki, s ez azon báj és egyszerű méltóság, melylyel ily magas állású szerző a közönséges irodalom küzdhomokjára leboesátkozott. Ez korántsem csekélység, mert nagyon nehéz lehet ily állású egyénre nézve, a negéd és igényteljes alázatosság színét elkerülni s egyszerűsmind kiszabadítani magát azon bizonyos fesz alól, melybe büszkesége természetszerűleg bonyolítaná; de szerző e nehéz feladatot tökéletes sikerrel oldotta meg.

H. I.

O s m a n i s c h e S p r i c h w ö r t e r herausgegeben durch die k. k. Orientalische Akademie in Wien. K. k. Hof- und Staatsdruckerei 1865. gr. 8. S, 180.

Ezen becses és nevezetes művel, a múlt év utolsó évnegyede ajándékozta meg a keleti nyelvészettel s irodalmakkal foglalkozó tudós közönséget. Bécs rég idők óta, nemcsak mint birodalmi székváros vala híres, hanem arról is, hogy egy, a keleti nyelveket s irodalmakat buzgón művelő akadémiája van, melynek szorgalmából sok jeles forrásmunka lát napvilágot. Ott működött a XVII. században Mesgnien Meninsky, ki egyike vala a keleti tudomány terén legragyogóbb fénynyel tündöklő csillagoknak, s kinek török nyelvtana, bár ma már sok tekintetben túlszárnyaltatott, mindazáltal a tudósok előtt becses forrásmunka maradt. (Cursus linguarum orientalium seu grammatica turcica. Viennae. 1680 fol.). Hazánkíai között ott törtek magoknak pályát Kollár és később Dombay, amaz Meninsky nyelvtanát újból kiadván s olvasókönyvvel látván el, vált híressé; ez nem megvetendő persanyelvtana (Grammatica linguae persicae u. o. 1800.) s az afrikai arab nyelvjárás ösmertetésével. Ott működött báró Hammer-Purgstall, ki a tudományok egy tekintélyes részét örököltette a „Fundgruben des Orients” név alatt ösmert nagyszerű vállalatban.

Napjainkban báró Schlechta-Wssehrd vonja magára az európai tudomány figyelmét. Neve nyugaton s keleten egyaránt ösmert műveiért osztatlan tisztelet tárgya. Buvárlatainak tárgyát a kelet képezi, annak közvetlen tanulmányozása a török, s ezzel kapcsolatban levő persa és arab irodalmakból. S ezen irodalmak, a meddig a mongol és mandzsúsa talányos sinai megközelíthetőbbekké nem válnak, sok tekintetben kelet kulcsainak méltán tekinthetők. De e kulcsokkal kellőleg elbánni tudni, nem könnyű feladat, s ki azt czélozza, hogy megkönnyebbüljön a tanulás nehéz volta, méltán számíthat köz elismerésre.

Báró Schlechta a kezünk alatt levő munkájával e czél elérését tűzte ki, midőn a cs. k. keleti akadémia hat idősebb növendékével szövetkezve, ezen török közmondások kiadását elhatározta. Nem hallgathatjuk el azok neveit, kik ily fontos szolgálatot tettek a tudománynak általában, s a keleti irodalmakkal foglalkozóknak különösen, ezek: friedenburgi Pasetti M. lovag, Rehn A., Bargehr A., GÜnnner J. nordendorfi Csáky-Sauer E. és Frechich E. és az igazgatóság.

A már említett eszmét, t. i. a török nyelvvel foglalkozók munkájának könnyebbitését, következőleg találjuk e könyvben báró Schlechta saját szavai által kifejezve: „Mint általában mindenben, úgy a nyelvtudományban is a kezdet a legnehezebb. Ez igazság még inkább áll kétségkívül egy olyan nyelvről, mint a nyugati-török vagyis oszmanli, melynek szelleme az indogermán nyelvekétől oly annyira különbözik, s melynek megtanulása még azon körülmény által is nehezítettik, miszerint tanítóinak száma rendkívül csekély.

Jelen műnek azon czél képezi alapját, hogy a török írással s nyelvtannal némileg megbarátkozott németnek s francziának esz-közt nyújtson a kezdetleges nehézségek legyőzésére s az ozmán szövegek olvasása s megértésének begyakorlására, a nélkül hogy e végből tanítóra kelljen szorúlnia. Ezen könnyebbitést nyújtjuk itt azon töröknek is ki hasonló előzmények között magát a német és franczia könyvek olvasásában tökéletesíteni szándékozik. Hogy e kettős feladatnak megfelelhessünk, önként érthető, mikép a legegyszerűbb szöveget kelle választanunk. Ilyet hittünk pedig feltalálni a „közmondások“-ban, melyek rövidségök s változatos tartalmuknál fogva, kevésbbé fárasztók, s mégis a nyelv-

tani alakok- és sajátosságokra, s az általában használt szófordulatokra nézve, elegendő választékot nyújtanak. Noha e közmondások részint arab, részint, mint magok a törökök, kellet-ázsiai eredetűek, mindazáltal „ozmán közmondások“-nak nevezetnek, mivel az ozmán nemzet kebelében rég polgárjogot nyertek, s ennek következtében öltözték magukra azon alakot, melyben előttünk feltűnnek.“

Ennyit mond báró Schlechta a török-közmondások eredetéről, s könyve czéljáról: lássuk már honnan vétettek, mint forrásból, az ozmánok közmondásai. E közmondások két külön kézirat-gyűjteményből merítették, melyek a cs. k. keleti-akadémiai birtokában vannak, s nevezett akadémia növendékei által szerkesztettek, s a Güwahi-féle közmondások-gyűjteményéből (cs. k. udv. könyvtár török-kézirat, 76.sz.) De megjelent már ezek közül több német és franczia nyelven irt török nyelvtanokban, többek közt Jaubert török nyelvtanában Wickerhauser török olvasókönyvében.

A könyv berendezése is igényli figyelmünket. Német-, franczia- s török nyelvű a czím, s az előbeszéd; német és franczia szövegűek a magyarázó jegyzetek is. A török-szöveg mellé van adva: 1-ször. Sorközölt fordítás, melyet kezdők számára készítettek a már nevezett szerkesztők, s mely módszer e könyvben, ily terjedelmesen először lett megkísérleve. 2-szor A török szöveg átírása (transcription) a konstantinápolyi legfinomabb kiejtés vétetvén alapúl. 3-szor Német és franczia szabab b fordítás s a török közmondásoknak európai megfelelő közmondások általi magyarázata. 4-szer. Egy török-német-franczia szógyűjtemény betürendben, mely a török szövegben előforduló főneveket s igéket foglalja magában.

Ily módon van tehát azok fáradozása megkönnyebbitve, kik a szép s nekünk magyaroknak közvetlen érdekű töröknyelv megtanulására elhatározzák magokat. E mű kétségkívül hivatva van arra, hogy a tanulót az első kezdet nehézségein, könnyű és kellemes modorban átsegítse, s kedvet ébresztszen benne a további, bár nem könnyű haladásra. Hogy mily nehézségekkel van összekötve a török irodalomban az előrehaladás, halljuk erre nézve e mű létrehozóját, a nagy hírű orientalistát, báró Schlechtát, ki a következőket mondja:

„Ezen különféle eszközök és könnyítések daczára, melyeket

itt nyújtunk, ingyen sem gondoljuk, hogy jelen mű által az ozmán klasszikusok labirinthjaiban való vándorlásra egy minden tekintetben elégséges ariadnei fonalat szolgáltatunk. Feridun Bej „Államiratai“, Baki „Odái“, Wassif „Birodalmi Évkönyvei“ Aakif Efendi „Levelezője“ s a régibb korszakok irályi diszpeldányai, a vállalkozó kezdő türelmére téren, ha a közönöndásokat fáradság nélkül olvassa és érti is, még mindig eléggé kemény próbára fogják tenni, s még gyakran óhajtottá teendik rá nézve az e tárgyban jártasbak gyamolítását.

Tulfelöl azonban az európai világnézetnek mindinkább terjedő befolyása keleten, s nevezetesen azon felvilágosodott államférfiak befolyása, kik között első sorban fénylenek Resid pasa, Aali pasa, és Fuad pasa, a szultánok birodalmában mint sok más, úgy egyebek közt az irás művészetét is örvedetes változás alá vetette. Az ozmán írók hagyományos előszeretete nagy periodusok iránt mindinkább eltűnik. A rimespróza mesterkélttségével, végtelenül halozott assonanzaival, a szójátékok s az arab és persa idézetek tömege, évszázadok alatt kipróbált varázsukat elvesztették, azon nézetnek engedvén helyet, mikép a kifejezés világossága, egyszerűsége s velössége óhajtottabb tulajdonságait képezik az irásnak, mint a leghangzatosabb szóár, s végre a keleti írónál is meggyökerezett azon meggyőződés, miszerint, hogy Mirza-Saffi szép szavait idézzük, igazán „értelmes“ s általában „megérthető“ egymástól el nem maradhatnak. A mostani nagyvezir Fuad pasának a birodalmi történésszel Dzsevdet Efendivel egyesített azon törekvése, miszerint az idegen nyelvekből kölcsönzött szavak és kifejezésekre helyesebb és biztosabb kimondást alapítsanak meg, azon törekvés, hogy a régibb önkényes helyesírást szabályozván, a megértést könnyebbitsék, a „Tasvir-i Efkjár“ című félhivatalos lap számára kitalált saját pontozás (punctuation), a porta kormányának saját hivatalos levelezései, Dzsevdet Efendi és Szubhi Bej fáradozásai, a Dzsemiet-i Ilmije ozmán tartományos akadémia havi füzetei, valamint a napi sajtó tagadhatatlanul mutatják az ozmánok között békés úton véghezmenő irodalmi izlés jóraváltozását“.

E szavak értenünk adják, hogy a török irodalom is fordulóra jutott: s megtanuljuk báró Schlechtától azt is, miszerint minden nemzet irodalma hasonlóan fejlődik, s nemesül. Valamint a

török nyelvet és irodalmat, a legújabb időkig nyugózta az arab mint a „kinyilatkoztatott vallás“ szent nyelve, s a persa, melyen irogattak a jelesebb török költők, anyanyelvöket szégyelvén: úgy tartott szellemi igézet alatt bennünket a latin remek irodalom, úgy zsarnokoskodtak rajtunk az ó-kor klasszikus formái. De beállott a visszahatás korszaka. A magyar öntudatra ébredt, lerázta a szellemi bilincseket magáról, s szabad fejlődésre segíté nyelvét. A keleti (csagataj) törökség kebelében a XV-ik században támadt a nyelvújítás és nemzetiesb irány mozgalma, melynek apostola a Neváji nevén ösmert költő Mir-Ali-Sír vala, kinek nyelvújító működésével híres utazónk és orientalistánk ismertette meg a magyar közönséget, Vámbéry Armin a Muhákemet-ül-dugetejn“ bemutatásával. (Nyelvtudományi közlemények. I. köt. 112—130 lap).

A nyelvújítás legközelebbi következése lön a mi irodalmunkban a nemzeti irány, s a klasszicizmus helyett alapul vétetett a népies, s az irodalmi nyelv subjectiv kezelése megszűnt, nem erőszakoltatott rá többé az idegen alak, nem küszöböltetett belöle ki az igazán nemzeti, népies kifejezés, ha az az idegen forrásokkal nem vágott többé össze: ezen átalakulásra adta az első lökést a török népek között Neváji, s ezen első lökés ébresztette fel némileg az iszlamság hatalmába esett keleti törököt; az oszmanlira meg a nyugati polgárisodás tette meg átalakító hatását. S ezen átalakulás következménye fog lenni az ozmán irodalom nemzeti, népies alapokra helyezése.

E nemzeti, népies alapok, miután az iszlamság hatalama alá esett ozmánységban többé népmondákkal nem találkozunk, csak a közmondások lehetnek. Báró Schlechta 500 ily közmondást nyújt itt a török nyelv kedvelőinek, melyek ránk nézve, nemcsak azért birnak közvetlen érdekl, mivel a bennök előforduló nyelv sokkal tisztább törökséget mutat, mint minövel egyéb ozmán művekben találkozzunk, hanem azért is, mint hogy összehasonlítva saját közmondásainkkal, s túlfelöl a finnekéivel, a rokon nemzetek rokon észjárását belölük leginkább megösmérhetjük. Tehát fontosak ezen ozmán közmondások az összehasonlító nyelvtudományra nézve is, mivel önálló objectiv itéletet csak akkor fogunk hozhatni a közmondásokban nyilatkozó népszellemröl, ha az altáji népek közmondásai mind össze lesznek gyűjtve.

S a közmondások gyűjtögetése mindenütt előrehalad, már áttekinthetjük a magyar, finn, eszt, ozmán közmondásokat sőt utóbbiakra nézve báró Schlechta könyvének ellenébe állíthatjuk Vámbéry Ármín török közmondásainak gyűjteményét, mely a Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg, s a cs. k. keleti akadémia előttünk levő kiadását jóval megelőzte.

Igy tehát két külön gyűjtemény van a török nyelvvel foglalkozók rendelkezésre 500—500 közmondással, mely két gyűjtemény egymást sok tekintetben kiegészíti.

Nem fölösleges munkát hittünk végezni a török nyelvvel foglalkozók számára, báró Schlechta művének bemutatásával, mely kül csinja és dísze által is ajánlja magát. A török szöveg hibátlan és szép nyomása, azt hisszük, mindazok tetszését meg fogja nyerni, kik a párisi, berlini és szent-pétervári gyönyörű kiadásokat megszokták, mivel ezeknek méltó társát találhatják fel a cs. k. keleti akadémia ezen kiadványában.

KUN PÁL.

PONSARD EMLÉKEZETE.

Franciaország június 3-án egyik legkitünőbb és legnemesb drámairóját veszttette el, Ponsardot, ki nemzeti szinpadunkról is ösmeretes a magyar közönség előtt. Passyban halt meg, Jules Janin mezei lakában; ugyanott volt ünnepélyes temetése is, honnan hidegült tetemeit később Viennebe (Dauphine) szülőföldjére szállították. A francia akadémia, a drámairók társulata, a Théâtre Français és más színházak képviselői, számos író és művész kísérték koporsóját, melyet a Théâtre Français színésznői babérkoszorúval tiszteltek meg. Az akadémia kancellárja, Cuvillier-Fleury, végezte be a temetést egy rövid emlékezéséddel, melyet érdekesnek látunk közölni olvasóinkkal, mert néhány vonással találoán és elevenen rajzolja Ponsard pályáját. Az emlékezéséd itt következik:

„Uraim! Az akadémia engem tisztelvén meg azon gyászos tiszteltel, hogy kifejezzem egyik legifjabb és legkitünőbb tagjának kora

halála miatti fájalmát, ime önök elébe lépek, mint a gyász élőbizonyossága. Nem életrajzával bizott meg az akadémia, még kevésbé akarok ítéletet hozni róla, s legkevésbé az akadémia nevében. Híres társunkra, Ponsardra is föl fog egykor derülni az igazság napja s jó akaratú bírók dicsőségesen szolgáltatnak neki igazságot. E pillanatban csak könyekkel adózhatunk neki, kinek erélyes türelme oly sokáig küzdött a halállal, kinek lelke oly hősiezen uralkodott testén, melyet sokáig fentartotta. Oh öntsünk könyeket e koporsóra, mely annyi szép gondolatot, annyi nemes érzelmét, annyi merész költői emelkedést, oly sok fényes reményt — a valódi siker e jogos sarjait — végzetesen magába zárja. De nem, uraim, magáról a halálról se mondjunk rosztat. A halál nem oly nagy rossz, mint az ember hiszi. Nem mindent zár magába a sir. A valódi dicsőség nem temetkezik a hideg kő alá. Kiterjeszti szárnyait és felszáll onnan, mint Ponsardnak egyik kedves költője mondja, és gúnyolja a megsemmisülést. A test porrá lesz, a tettek és művek megmaradnak; s míg a halandó életet tiszteletessé teszik, a halál után körüllebegik a híres nevet s megoltalmazzák a méltánytalan szórakozottság s a könnyelmű feledés ellen

A halál előtti feledést, melytől az íróknak és művészeknek annyira félni kell, Ponsard nem ismerte. Művei, egész utolsó lélekzetéig, folyvást magokhoz vonzották s megrázták az értelmes közönséget. Az a fentkölt szellemi szükség, mely elhunyt társunknak sajátja vala, hogy gondolatait baráti körben ékesszólóan közölje másokkal, az a nemes és merész izlés, mely őt a tömeg eszméi-, érzései- s egészséges szenvedélyeihez fordulni ösztönözte, első rangú szónokká tették volna, ha nem születik vala drámaköltőnek. Ponsard nem iskolázott mesterembere a drámának, bár sok gyakorlatot és ügyességet sajátított el. Ő mintegy praedestinálva volt a drámára; egy pillantás első ifjúságára, midőn családja ellenére is ellenállhatlan erővel vonzódott a drámairói pályához, egy pillantás magokra színműveire meggyőznek erről bennünket. Ponsardnak sikerült oly kevéssé mesterkéltné és még sem mindennapi színműveivel fölkelteni a költészet iránti részvétet, s ebben őt nem akadályozta se színműveinek gonddal átdolgozott formája, se a merészség és veszelé, hogy az új korból vett tárgyai nem hordozták magukon valamely iskola bélyegét vagy igáját.

Vajon alapított-e Ponsard iskolát, mely a józan ész izlésén kívül egyébnek lehetne képviselője? Mondották, hogy igen és senki sem mondott ellent. S ily dicséret ellen—hiszen ez még napjainkban is dicséret — ki is védené magát illedelemmel? Én azonban azt hiszem, hogy Ponsard soha sem akart egy irodalmi párt vezére lenni. Nem volt kelméje, melyből az ujitó, a próféta talárját varrassa magának. Ő komoly föltaláló volt. Soha elveiben erős lélek nem törekedett kevésbé idegen földön uralomra vergődni, miut Ponsard. Senkiben sem egyesült annyira a valódi művészet a kimélettel és szelid kedélylyel. Az erős lelkű emberek egyszersmind jók. Kitartás, hűség és jóság képezték Ponsard lelkét. Kevés elméletet állított föl s majdnem soha sem írt előszót műveihez. Műveket teremtett. Az irodalmi polémiában nem volt nála szelidebb ember. Művei küzdöttek érte. Ezek voltak leányai, az ő hős leányai, mint a thebei hősnek. Minden új műve az eszmék és tanok vitájára új pályát nyitott. „Lucretia“-ja megifjította az antik tragédiát és megnyerte az akadémia koszorúját s ez épen akkor történt, midőn a modern dráma néhány ponton győzött ugyan; de más oldalról kudarcot vallott s találékonyágában kimerülve a könnyelmű utánzás szekérutján ügyelgett. „Meráni Ágnes“ folytatása volt ama már Voltairetól megkísérelt merész kezdeménynek, mely régibb történelmünket szinpadunk erkölcsihez és szokásaihoz kívánta alkalmazni. „Corday Charlotte“-ja, mintha Corneille szülötte volna, még nagyobb mértékben tönk bizonyságot merészségéről. E mű a Théâtre français deszkáin a művészet és tehetség varázs fényében mutatta föl az 1793 év véres hőseit, kikre a történelemben sem tekinthetünk borzadás nélkül; a cselekvény megrázó erélye, a nyelv költői szépsége mintegy előkészített bennünket azon nagy felindulásra, melyet a „Lion amoureux“ számtalanszor ismételt előadása felköltött a közönségben.

A tragédia e két nemü sikere közt, mely a multat és jelent szolgálatra birta, fölhangzott a vigjáték vidám nevetése. Vajon a finoman éles élcz meri-e valóban megtámadni korunk istenét: a pénzt? Vajon egy vakmerész apologista nem retteg-e e szívtelen bálvány ellenébe állítani az erényt, szemrehányáskép az anyagi érdeknek hódoló századnak? Laudatur et alget. A mennyire én tudom, Ponsard volt az első, ki a diadalmas milliókkal bevetett küzdőterre szállott, első, ki a pénzt és becsületet ily című vigjátékában sajt, elválasztott körükben szembe állította s egy kalandos drá-

mai merényt követett el, melyet aztán utána néhány kitünő tehetségű drámairó szerencsével utánzott is. De ezek közt senki sem hatott nála nagyobb erővel az erkölcsi érzületre, mely, hála istennek, mozgékony és becsületos nemzetünkben túléli a politikai és irodalmi élet félelmes kísértéseit. Mily élet, mily lélek van e műben! A költő épen jókor lett philosophhá, ki a köz erkölcsiség követeléseit és érdekei felé fordul. Nagy mértékben meg volt benne minden valódi művészet egyik fő feltétele: az ugyanazonság s egy kitünő kritikusi teljes joggal mondhatta róla: ő tanár és tanuló egy személyben, a valódi költő küzdött benne egész életén keresztül, s legyőzve sem veszíté el bátorságát.

E fényes sikerek, uraim, bármily nagyok voltak is, mindamellet nem teheték őt divatos költővé, mit egyébiránt maga sem ohajtott, de megnyerték a komoly szellemek tetszését, kiket már előre is értelmes közönségnek neveztem. A közönség, vagy ha önöknek tetszik, az egész világ, ez a „tout le monde“ szellemdúsabb, mint Voltaire, de a kort tekintetbe kell venni. A közönség néha megelégedezik magáról, szórakozott, vagy, ha lehet úgy szólni, teszi magát. Tömeggé válik s a látványos pompa után szalad. Csak a valódi közönség kedvelte Ponsardot. S e szeretet megelőzte azt a kitüntetést, melylyel a francia akadémia nemcsak tehetségét, hanem jellemét is ohajtotta megtisztelni. Már régóta szemmel tartotta őt, s mielőtt tagjává választotta volna, szerette, tisztelte. Midőn megválasztatása szóba jött, az akadémia nem sokáig kérte magát. Külcsönösen ismerték és becsülték egymást; a többi magától jött. Az akadémia helyeselte Ponsard eszméit és tanait, melyek mint elmélet a kezdő szerénységével, mint dráma győzelmes fényvel léptek föl. Megválasztatása mintegy hódolat volt az egészséges irodalmi törekvéseknek, a francia szellem tiszta hagyományainak, a szabatos merészségnek, a valódi sikernek, a sallang nélküli ékesszólásnak, a füsttelen lángnak, a csillám nélküli fénynek, a józan ész és képzelem szövetségének, midőn amaz emezt mozgásaiban nem akadályozza, de nem engedí egyszersem kicsapongásokra vetemedni.

„Az irodalom elfajúl — mond Ponsard — kihál, ha az eszmék egészséges tejétől nem nyer életerőt. Az ember előbb ember, s csak azután költő, először lélek, azután hang, s az által válik nagy fróvá, ha valamiben hiszen. A benső tartalom adja meg az idom erejét.“ Boldogult tagtársunk így fogta föl a művészet hivatását, mely-

nek egész életét szentelte. Élete folyamáról nem kívánok szólni. Egész életét a komoly és szabad munkának áldozta. Csak néhány vonást akarok felületesen vázolni. Kevés szóval hogyan is vázolhatnám méltóan egy ily élet emlékét?

Jó akaratú és erős természet volt, jellemzilárdsága bájos őszinteséggel vegyült, képes minden ellentétre, melyek egy gazdag értelmiség őszhangját képezik. Majdnem gyermeki naivsággal erős hitet táplált a művészet és esztétika nagy elveibe s épen oly elfogulatlansággal mint fényvel visszatükröződött benne minden mozzanat, mely fejlődését, miveltségét alkotta. Az okosan használt visszavonultság s a természet bölcs tanulmánya kinyilatkoztatták neki hivatását. Első tanítói Homer, Virgil és Titus Livius voltak, kitől „Lucretia“-ja tárgyát vette és Horatius, kit felvitt a francia színpadra. A római muzsa növelte föl, s ez ösztönözte folyvást az ifju költőt szülőföldje, a régi római Gallia emlékei között. Midőn később a világba vegyült, melyet festeni akart, midőn varázsának és csábjainak át látszék magát adni, akkor sem vesztette el szelleme természetes erejét — és egy gyógyíthatlan betegség kínjai közt írta utolsó drámáját, melyet legjobban kedvelt „Galilei“-t, egy férfias kéz nemes rajza ez, mely legbevégzettebb képei közt fényes helyet foglal el.

És most — az írónak lassanként szerzett mindezen hire, a szeretett férj minden boldogsága, a gyermekére mosolygó atya minden öröme, a hű barátoktól környezett családelet édes megnyugvása oda van. Úgy van, uraim, híres tagtársunk mindent enyészni látott, mi az embert boldoggá teszi, s épen akkor, midőn mindez tetőpontjára emelkedett. A halál mindennek véget vetett egy derék barátja (Jules Janin) vendégszerető lakában, e tisztos lakban, mely a szegény és büszke, a hálás és bizalmas költőnek menhelyet adott, és semmi más hatalomnak nem adta ki, csak a halálnak.

Halál! E mély értelmű, e szörnyű, e végére mehetlen szót végre ki kelle mondanom e koporsó fölött. Mily valóban szörnyű lenne ez, ha a költő hivatását, kinek szelleme oly magasan szárnyalt, örökre eltemetné az a maroknyi föld, melyet holnap a pap tetemeire vet, ha a halhatlan lélek jövőjében, a haldokló fonséges reményeiben kétkednének azok, kik őt túlélétk.

Bottyán János II. Rákóczi Ferencz vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kurucz-világ hadjárataival. Irta Thaly Kálmán, a m. tud. akademia tagja. Négy füzet. Kiadja Ráth Mór. Pest, 1865.

Régóta nem olvastunk oly rosszul írt könyvet, mint a minő e történeti életrajz. Feljességgel nem akarjuk kisebbíteni Thaly adatgyűjtő, történetnyomozó érdemeit. Ő egypár év óta nemcsak szorgalommal, hanem valóságos lelkesüléssel adta magát a Rákóczi-forradalom adatai, okiratai gyűjtésére, s már is szép eredménnyel. Azonban az adatgyűjtés, a történet-nyomozás még nem történetírás, csak anyaga a történetírásnak. Egy valódi történelmi mű nemcsak a tudomány, hanem a szorosb értelemben vett irodalom körébe is tartozik s a tárgyhoz képest megkiván bizonyos művészeti benső formát, melyet leginkább a compositio ereje, az elbeszélés eleven folyamatossága, az események arányos csoportosítása, a főbb egyének kiemelkedő rajzai alkotnak.

A történetírás ez irodalmi szempontja még nem emelkedett elég érvényre nálunk se elméletben, se gyakorlatban. A kritika inkább csak tudományos szempontból bírálja a történeti munkákat s nem egyszersmind irodalmiból is. Magok a szerzők is inkább vágyanak a történettudós, mint a történetíró koszorújára. Inkább történeti értekezéseket irnak, mint történeti műveket s mintegy megvetni látsznak a történetírás művészetét s azt költői diszítésnek, czafrangnak, a képzelem kicsapongásainak tartják, melyek nem illenek a történelem komoly műsájához. Valóban a költői czafrang, a képzelem kicsapongásai nem illenek a történetíróhoz, sőt egészen megrontják. Valóban a történetíró stylje nem a költőé, de niucs-e történeti styl s vajon az nem különbözik-e az értekező, szónoki vagy a puszta krónikai styltől? A történetíró nem regényköltő, de vajon nem kell-e tudnia elbeszélni s rajzaival mintegy megeleveníteni, előnkbe varázsolni a multat? A kutató adatai, a kritikus bonezolata, a philosoph pragmatismusa csak magokban kielégíthetik-e az olvasót, s válhatnak-e a nemzet közkincesivé? Vajon csak tudomány s nem egyszersmind irodalmi művészet is a történetírás? E kérdéseket és követeléseket senki sem mellözheti, ki ismeri az ó és új kor nagy történetíróit, kik egyaránt küzdöttek a tudós és író koszorújáért.

Midőn régibb és újabb történetírásunk ellen e súlyos vádat

emeljük, nem feledtük a kivételeket. Tudjuk, hogy van egypár történetírónk, kik nem vetették meg a történetírás művészetét, sőt egy vagy más tekintetben több kevesebb sikert is tudnak felmutatni, de maga az elv még nem emelkedett elég érvényre s a törekvés aránylag csekély. E mellett, kivált a legújabb időben, a történetírásnak oly módja kezd nálunk lábra kapni, mely több kevesebb kritikával összefűzött, de feldolgozatlan anyagokat ad ki történeti műnek. Látunk oly kor- és életrajzokat, melyek a legnagyobb részt egész terjedelmökben közlött okiratok- és naplókából állanak s a történetírás minden formáját lábbal tapodják. Az író a helyett, hogy okiratokat adna ki magyarázó jegyzetekkel kísérve vagy történeti művet írna s függetlenül a legfőbb új okiratokat közölné, összevegyíti a kettőt s valami olyat talál előnkbe, mely sem egyik, sem másik s igen hasonlít az el nem készített ételhez. Ebédre vagyunk hívva s ebédlő helyett a konyhába vezetnek bennünket, hol sok minden össze van halmozva, miből ebédet lehetne készíteni, de senki sem készít s vagy maguk vagyunk kénytelenek valamit főzni vagy étlen maradunk. Ilyen némely történetírónak eljárása. Az olvasó élvezet helyett unalomba merül s lecsapja a könyvet vagy nagy kinnal maga igyekszik valahogy utánpótolni a történetíró mulasztásait.

Thaly az ily fajta történetírók közé tartozik. Nyers anyagot nyers anyagra halmoz, annyira, hogy ha harminczkét ivre terjedő munkájából kivesszük a közlött okiratokat, leveleket, naplókat, felényire olvad le könyve. Majd mindent egész terjedelemben közöl, sőt a leveleknek borítékezimjét is oda írja, az aláírást a világért sem hagyná el s némely okirat végén a pecsét helyét is kirajzoltatja. E külső aprólékos pontosság igen helyén van okiratgyűjteményben, de elbeszélő történeti műben nevetséges. Azonban ha ennyivel megelégednék, még hagyján. A legtöbbször nem csak leveleket, naplókat közöl egész terjedelmökben, hanem elég hosszasan maga is elmondja, hogy mi van bennök. Így kétszer olvasunk ugyanegy dolgot, mi nemcsak unalmas, fárasztó, hanem zavarja az egész benyomásának tisztaságát is.

Általában Thalynak kevés érzéke van az iránt, a mi fő, lényeges. A mellékest, aprólékosat vagy fölöslegest annyira összehalmozza, hogy a fátul nem látjuk az erdőt. Kivált a hadjáratokat úgy írja le, hogy ritkán nyerhetünk rólok tiszta képet. Keveset szól sikerök vagy sikeretlenségök politikai vagy hadtani okairól. Rajzai-

ban a főpontok nem igen emelkednek ki, hogy kalauzunkul szolgáljanak. A számos részlet nem olvad szerves egésszé, hogy mintegy ki-magyarázza magát. Thaly valamely hadjárat vagy ütközet leírásakor felhord minden adatot, okiratot, melyeket csak összeszedhetett, sőt ben-nök némely ellenmondást, kivált a nevet, év- és napszámot illetőleg ki is igazít, de e holt anyagot egészben nem tudja eléggé megeleveníteni, eszmei színvonalra emelni, egy kifejező képpé alakítani. Mindenütt inkább csak az adatgyűjtő áll előttünk, ki sokat fáradott, míg adatait összeszedte s némely apró részletet nagyon is fontosnak tart, mert talán több fáradságába került chez jutni, mint egyébhez. A világért sem mellőz semmit, még a lényegtelen sem, az apróbb részleteket nem olvasztja egy általános vonássá, a csoportosításban nem tart arányt, s néhol annyira megy, hogy némely csekély érdekű portyázásokról kör-rülményesebben ír, mint valamely főbb ütközetről. A részletek e hal-mozása nemcsak bőbeszédűségre, s régiségbuvári pedantságra mutat, hanem sokszor az eszmék hiányára is. Ha a tények bonczolata és összevetése alapján nem emelkedünk eszmékre, csaknem lehetlen a tények csoportosításában arányt tartanunk, a töredékeket egészszé forrasztani, az egész biztos áttekintését tární olvasóink elébe, mert minden attól függ, hogy minő eszmét akarunk kifejezni s minő eszmei kapcsolatban látjuk a tényeket.

Az egész könyv szerkezete elhibázott: inkább külső tapadás vastagítja, mint a benső fejlődés, s a részek nincsenek úgy elrendezve, hogy a legfőbb dolgok kiemelkedjenek és az életrajz hősének igen is megbámult alakját illő világításba helyezzék. Szerző ritkán tudja hol kell valamit épen a maga helyén elmondani s kevéssé érti az események bonyodalmainak természetes, könnyed s mintegy önmagát magyarázó feltárását. Ide járul még az elbeszélés nehézkes folyama egyenletlensége, s bizonyos affectált archaismus. Thaly olykor szóno-kiasan ömledező, legtöbbször krónikásan száraz; kevés oly lapot ír, melyeken némi izlés látszik, s néha oly módon bámulja Bottyán vitéz-ségét, mintha egy huszár beszélne ezredese bravourjairól.

A könyvnek mindjárt kezdete szónokias puffadozás. Im ide igtatjuk:

„Az isteni gondviselés elküldött a pusztá hazába, hogy fegy-verre és szabadságra kiáltó szózat legyen. És meghallá e szózatot az ország minden népe.

Igy szól emlékirataiban ama fejedelem, kirül a lánnglelkü köl-
csey oly ihletve zengé:

Fejdelmünk haj, vezérünk haj!
Mazjartok gyászban ül.

Valójában akkor is gyászban ült a magyar, a mely korról Rákó-
czinak idézett sorai szólanak, de a fejedelem eljőve a szomorú hazába,
hogy fegyvernek és szabadságnak riadása legyen, és a mint írja és a
mint történt: meghallá e riadást az ország minden népe.

És elkezdődött a „Kuruczvilág“, más néven II. Rákóczi Ferencz
háboruja, mely nagy vérengzéssel folyton folyt vala nyolcz hosszú
éven át, 1703. májusától 1711. jun. 23-ig, a mikoron utolsót dördült
az ágyu a munkácsi várfokon.

Minden korszak megtermi a maga embereit, s rendkívüli idők
rendkívüli embereket szülnek.

A Kuruczvilág folyamában egész sorát látjuk kiemelkedni a
hősöknek, a kik közül néhányról általában, többről egy vagy más
tekintetben, önelégülten mondhatjuk el: „Ezek is a mieink voltak.“

Igy nem lehet kezdeni történeti művet, sőt még beszélyt sem.
Az elbeszélésnek, legyen az akár történeti, akár költött, fűjel-
lemvonása a nyugalom, kivált az elején. Az elbeszélő az elbeszélés
művészetével, az események kifejező rajzaival szokta felkölteni az ol-
vasó hangulatát s nem ódai ömledézzel vagy szónoki emphasissal.
A rajzba, a tárgy természete szerint, mintegy belé kell olvadniok a kü-
lönböző felindulásoknak vagy legfeljebb kísérniök, de módjával és so-
hasem magokban állniok, mintegy külső ékességül. A lyrai hangulatot,
a szónoki pathoszt nem türi meg se az elbeszélés nyugalma, se a
történetirő méltósága. Thalyban egészen hiányzik a történetirői mélt-
óság s néha oly fogásokat használ, melyek még költői elbeszélés-
ben sem mutatnak jó ízlésre. Ilyen például Stahremberg Maximilian
gróf elfogatásának leírása. Midőn e tábornok 1708. februárjában
Stahremberg Guido gróf helyébe magyarországi fővezérré kinevez-
tetett s Bécsből Pozsonyon át Nagyszombatba indult, figyelmeztet-
ték, hogy vegyen maga mellé erős katonai fedezetet, mert habár
a Csallóközben, az Alsó-Vág innenső felén császáriak táboroznak
is, némely vakmerő kurucz portyázók miatt az ut nem elég biztos.
„Stahremberg — úgy mond Thaly — ki az ellenfél iránt kicsinylést
akara mutatni, megvetőleg válaszolá: hogy ő mit sem fél efféle lur-
kóktól. Ezzel hadi főpénztárnokával együtt február 16-án reggel hin-

tájába veté magát s 20—25 lovas német kíséretében megindult nagy maga elbirtában. Azonban

„Quem dies vidit veniens suberbum :
Hunc dies vidit fugiens jacentem.“

Itt aztán egy egész sor gondolatjel következik, mint némely beszé-lyekben szokás, és a szerző néhány lapon elbeszéli, hogy Bottyán portyázói hogy fogták el Stahremberget, s végül így kiált fel: „És a büszke gróf mindezt megalázva tünni kénytelenítettett azoktól a lenézett lurkóktól.“ Megint egy sor gondolatjel s ismétlése a fenebb idézett latin verssoroknak.

Koronként ilyesmikkel akarja Thaly enyhíteni előadása száraz-ságát, mely a munka folyamában mind inkább növekedik. S különös a szónoki emphasisra, a lyrai ömlengésre nem a valóban nevezetes dolgok lelkesítik, mint inkább holmi kurucz bravourok, huszáros tempók, s bizarr külsőségek. A most említett kalandban is egész gyönyörrel írja le, hogy Végh János, kurucz közlegény, széles frin-giája lapjával, mily nagyokat csapkodott a fogoly tábornok grófi ha-tára. Thaly ritkán tekinti a történetíró szemével a mult eseményeit, s nem egyszer úgy szól, mint egy azon korbéli kurucz ifju, ki a híres vitéz vak Bottyán generális táborában szolgált. E kuruczsága nyelvén is fölcillámlik; a nagyon is bőven közlött levelekből és naplóból be belopózik az ő stylusába is egy egy ó-divatu szó vagy kifejezés. Például: „Eszterházi Antal Heisler előtt a Balaton felé c z a f o l a (húzódék vissza). „Berzsenyi is külön o r d e r e k e t küldött a b r i g a d é r o s o k n a k. — Pekry örökké csak harcztot veszte vagy hátra kertelt az ellenség elől — S ó l y o m á s t vágattak odább. — N y a v a l y á s Stahremberg nagyon rosszul érzé ma-gát“ stb. A régi nyelvből föléleszthetni mindazt, mire szükség van, akár a nyelvbéli tisztaság, akár a művészi czélzat szempontjából, de szükségtelenül régi szókkal kényeskedni, sőt némi akaratlan ko-mikai hatást idézve elő, megrontani velők a történeti stylus méltóságát, mindig megrovást érdemel.

Thaly e hyper-kuruczos lelkesülése Bottyán bámulásában éri el tetőpontját. Nem elégszik meg II-ik Rákóczi Ferencz e vitéz tábor-nokának valódi érdemeit csak méltányolni, mint a történetíróhoz illik, hanem untalan dicsőíti is, mintha obligat emlékbeszédet tartana. Nincs Bottyán köz- és magánéletének oly aprólékos vonása, me-lyet kiáltó szinekkel ki ne festene, sőt némely kétségtelen tény bő-

vebb bizonyítására oly okokat is használ, melyeken mosolyognunk kell. Hogy Bottyánt kiválón szerette a nép, maga Rákóczi említ emlékirataiban s más adatokból is kitűnik. Thaly nem elégszik meg ez adatok elősorolásával, még bővebb bizonyításhoz fog és így szól:

„Másfél száz év zúgott le azóta; nemzedékek szálltak sirba, halmaikat idők legyalulták; sok minden feledségbe ment, de a nép hálája maig megőrizé, fentartá a szeretett tábornok emlékét, apákról fiakra szálló hagyományok által. Tolnában Kömlőd határán még állanak a szőlőkoszorúta hegyek tetején a sánczok, a melyeket egykor ő hányatott s az utolsó szőlőkapás is tudja rólok, hogy az a vak Bottyán generális vára. Így Nyerges-Ujfalu határában a hídfőerőd maradványait is soká Bottyán sánczána nevezék s nevezik talán ma is. Esztergom főterén ott áll a szép városháza földszinti tömör oszlopsorával, melyen az emelet nyugszik s magas mansard tetőzetével, 40 öles homlokzatával a főpiaczra; ma is büszkén mutatnak a díszes ódon épületre az ott lakók: „Ez volt Bottyán tábornok kastélya!“ Ugyancsak Esztergom határában egy tavat, egy dülő földet és egy parlagot az ő emlékére nevez az ivadék Bottyán tavának, Bottyán dülőjének, Bottyán parlagának. Egyszerű emlékek, de szebbek sok hizelkedés-alkotta ércszobornál, mert a nép hálája által emeltettek.“

Ime Thaly a nép háláját keresi abban, a minek egészen más az oka, s a mi akár szeretett akár gyűlölt emberrel megtörténhetett, ha romokban még maig is meglevő sánczokat hányatott vagy nagy házat építettett vagy a határban több földet hirt, mint más. Kolozsvárott e század elején Erdély kormányzója Bánffy György gróf egy nagy házat építettett, melyet róla Bánffy-háznak hívtak akkor is, midőn az más kezekbe ment át. Vajon ez is a nép hálás emléke, mely szebb a hizelkedés-alkotta ércszobroknál!“

Thaly Bottyánt Rákóczi tábornokai között a legnagyobb katonai tehetségnek tartja s azt hiszi, hogy ha 1700-ben meg nem hal a szövetezett rendek ügye aligha jut vala annyira, hogy a szathmári békepontokat kénytelen-kelletlen el kell fogadniok. Thalynak e felfogása nem csak a történeti igazság; al ellenkezik, hanem saját rajziával is, melyet Bottyán pályájáról élénkbe tár, noha gondosan mellőz mindent a mi Bottyán ellen szólana. Ez Thaly könyvének legnagyobb hibája. Adatai nem bizonyítanak annyit, mint a meunyire lelkesült bámulata ragadta. E mellett hőse kedvéért egészen mellőzte Rákóczi emlékira-

tainak mindazon helyeit, melyek Bottyán magasb katonai tehetségéről nem épen kedvezőleg nyilatkoznak. E mellőzés minden czáfolat nélkül gyanus és elfogultságra mutat.

Ila figyelemmel végig olvassuk e könyvnek a Bottyán hadi pályájára vonatkozó okleáeleit, naplóit, ha egy kissé éles szemmel vizsgáljuk Thaly rajzait, hamar észre veszszük, hogy Bottyán nem oly katonai tehetség, kitől egy forradalom sikere vagy sikeretlensége függ, még akkor is, ha a kül- és belpolitikai viszonyok kedvezőbbek, mint a miők voltak a Rákóczi- forradalom folyamában. Mindent összevéve Bottyán, egy vakmerő vitéz ember, ki katonáit bravourjával lelkesíteni, igazságos fegyelmével jó rendbe tudja tartani, jó végrehajtó, rohamvezető tábornok, ki tűzön-vizen átmegy, derék portyázó vezér, ki szerencsésen vív kisebb csatákat, népies szenvedélyeivel, bánásmódjával fegyvert ragadtat a néppel, de nagyobb ütközeteket vezérelni vagy nagyob várakat bevenni képtelen. Ez ítéletünkben még jobban megerősítenek bennünket Rákóczi emlékiratai, melyek egy pár lapon következőkép jellemzik Bottyánt:

„A télet s a tavasz néhány hónapját Egerben töltöttem — mond Rákóczi 1705-ki hadjáratairól írván — elfoglalva a békealkudozásokkal, az ország kormányzásával és a sereg rendezésével, melynek zsoldját meghatározám. 76,000 lovas és gyalog volt zsoldomban. Mint-hogy a hadjárat ideje közeledett, készületeket tettem, hogy szándékomat, a Dunán átkelni, végrehajtsam oly hadtesttel, melyről meg leheték győződve, hogy követni fog. A hidamat védő erősségek jó karban voltak. Eszterházy Dániel altábornok egy gyalogságból és csekély lovasságból álló hadtesttel a Dunának egyik oldalán volt, a tulsón a félszemű Bottyán vezérőrnagy parancsnokolt. Ezen ember diák s egy jezsuita klastrom portása volt, de katonává levén oly vakmerő vitézséget tüntetett ki a törökök ellen, hogy ezredes lett a császár szolgálatában. Se születése, se nevelése nem levén, nagyon parasztos, de mértékletes, éber figyelmű és fáradhatlan volt, szerette a népet, s ettől viszont rendkívül szerettetett, mert katonáit szoros fegyelemben tartotta és igazságot szolgáltatott nekik mindenben, ha igazuk volt. A ráczok különösen félték tőle. A németek azonban jól ismerték milylen jól értett a Dunán használható hajók készítéséhez, maga is fejszét fogott kezébe. Bele elegyedett az erődítésbe is és szerencsétlenségére azt hívé, hogy ért hozzá, azért nem hallgatott semmit azon mérnök hadnagyra, kit hozzá küldék. hogy egy erősséget

emeljen a tulsó hídfő védelmére. A maga képzelődése szerint csináltatá tehát azt s neki is készült, hogy védelmezni fogja. Minekutána a lovakat legelőre bocsátottam a gyöngyösi, egri réteken, a Duna felé indultam egy kissé későbbben, mint rendesen szoktam, megnyitni a hadjáratot. — Buda felett voltam, midőn egyszerre két futár érkezett hozzám: az egyik Eszterházy altábornoktól, a másik Bercsényi tábornoktól. Az első tudósítá, hogy Kleklesperg tábornok, ki Szathmár átadása után Budán tartózkodott, 400 lovassal, budai helyőrségi gyalogsággal, néhány ágyúval s a ráczokkal, kik fegyveres hajókon szálltak alá a Dunán, Bottyan megtámadására kiindult. Ez lovas ezrede élén kémszemlézés végett elébe menvén, összecsapott vele és ez alkalommal két nehéz zuzást kapván, egyiket az orrán, másikat a lábán, melynek következtében egész holtáig sánta maradt, visszament erősségébe. Szán dékosan mondtam zuzást, mert közhiedelem szerint bőrét a golyó át nem hathatta. Közeledvén az ellenség, első ágyugolyójával átlukasztá az erősség bástyáját, a puskagolyók egészen szitává tették a melvédeket, melyek mögött a gyalogság nem tarthatá magát. Bottyan tehát visszavonult, fölgyujtván előbb várát és miután átment a hidon, az ellenség elégette a hajókat és visszament Budára.⁴

E lap egypár vonással jobban jellemzi Bottyánt, mint Thaly egész könyve, ki idéz ugyan innen egypár sort, melyek Bottyán dícséretére vonatkoznak, de a többit elhagyja, s a vereséget is nagyon szépítve adja elő. Így tesz alább is, midőn Rákóczi ugyancsak 1705-ben Bottyánt a Dunán túlra küldi „Alsó-Magyarországon a császárnak semmi serege nem volt — ugymond Rákóczi — egy hadtestem Bezzeredy dandárnok alatt folytonos beütésekkel háborgatá Stájer s Austriát s pedig szerencsésen. Minthogy Bottyán tábornokot a nép nagyon szerette, átküldém a Dunán, hogy Csáky vezérőrnagygyal együtt parancsnokoskodjék. Megrohanta Sopron városát, azonban sikertelenül, mert a mérnökök tanácsára nem hajlott.“

Ezt is idézi Thaly, de az utolsó mondatot kihagyja; részletesen leírja Sopron ostromát, de a sikertelenséget Bottyán bravourjaival fűdözi s okát minden egyébben keresi csak Bottyán képessége hiányában nem. Rákóczi bizonyosan jobban ismerte egyik kedvencz tábornokát, mint Wagner, ki Bottyánt vitéz és tapasztalt vezérnek mondja és Kolonics, ki hadi erejéről, vitézségéről és szerencséséről igen híres nevezetes férfinak nevezi. Thaly kellesténél többet épít

ez ítéletekre ; mert azokból nem értelmezhetni ki se a rendkívüli tehetségü, se a nagy képzettségü hadvezért. Arra pedig még kevesebb oka volt , hogy Bottyán halálában keresse a Rákóczi-forradalom bukását. Mily kevésbé idézte elő azt Bottyán halála , bár e derék portyázó vezér hiánya érezhető volt is ! A Rákóczi-forradalmat a bécsi kormány zsarnokságán kívül leginkább-a spanyol örökösödési háború lobbantotta fel , mely miatt Leopold kénytelen volt kivonni Magyarországból hadserege javát s másutt foglalkoztatni legjobb vezéreit. E háboru szerencsés sikere , XIV-ik Lajos megaláztatása aláásták Rákóczi szerencsáját. A kifáradt ország, mely évek óta hijába várta az eldöntő eredményt, béke után áhitozott s nem adott elég táplálékot a forradalom erőfeszítésének. A trencsenyi szerencsétlen ütközet végzetlenségé vált. Evesztesség óta Rákóczi nemcsak nagyobb hadat nem birt összegyűjteni, hanem mind többen kezdének elpártolni is tőle, mit elősegítettek I. József némely rendszabályai, melyek némi eugesztelékeny hangulatot idéztek elő. Bottyán a trencsenyi ütközet után még élt s oly kevésbé tudott jobb fordulatot adni a forradalomnak, mint a hogy szerencsésével azelőtt nem folyt be eldöntőleg, hanem csak elősegítőn. Mert Bottyán halála egy időre esik a forradalom hanyatlásával, Thaly az idő véletlen találkozásán belső oknak veszi s egészen aláírja Kovács János krónikairó e következő ítéletét. „Fejedelem Rákóczi ereje hova tovább megesökkene, mert hív és híres segítőjét, vak Bottyánt a halál tőle elválasztotta.“ De miért egy krónikairó naiv felfogását elfogadni, mikor a czáfolhatlan okok egész láncolata áll előttünk ?

Lehetlen volt e munkát mint történeti művet méltányolnunk, de mint adatgyűjtemény becsét szívesen és ismételten elismerjük. Sok új oklevéllel, adattal járul e korszak ismertetéséhez, sőt egyet s mást kideríteni és megalapítani törekszik. Ki a Rákóczi-forradalom történetét fogja dolgozni, nem mellőzheti e munkát. E mellett Thaly szorgalma kitartása, tehetsége remélnünk engedik, hogy ez első kísérletét jobbak fogják követni. Ő még fiatal, pályája küszöbén áll s a haladás és siker hosszú sora jelölheti küzdelmeit.

F E Z E.

(Hunfalvy Pálnak. Nyelvt. Közlemények. IV. kötet. III. füzet 443 – 449 lapján.)

A legrégebb nyelvhasznítás, melyről a történet emlékezhetik, alkalmasint Herodotnál (Historiarum libri: II. Euterpe) fordul elő az egyiptomiak, Psammetich előtt legrégebbnek hitt nép, történetében. „Psammetich, írja Herodot, végire akarván járni melyik az első nép, tudakozódott utána, de hiába; ekkor ily kísérlethez folyamodott: két szegény állapotú szüléktől származott esecsemőt világra jöttök után egy pásztorra bízott nevelés végett oly parancsolattal, hogy egy szót se hagyjon szólani előttük, hanem mind kettőt külön tartva legfőlebb kecskéket engedjen közelökbe, melyeket megszopjanak, egyébiránt lássa el őket mindennel. Psammetich ugyanis kíváncsi lett rá: melyik lesz a két gyermek első szava, miután az értelmetlen gögicselésen túl lesznek már. Úgy is történt, mert annak idejében, midőn a pásztor bement hozzájuk karjaikat terjesztve e szót kiabálták bekkos. Ekkor a pásztor még hallgatott, hanem gyakrabban menve is hozzájuk ugyanazt hallván ismételtetni, megmondta végre urának s ez a két gyermeket maga elé vitette. Psammetich épen úgy tapasztalta, s kérdezgeté hol és mit jelentene a bekkos szó. Végre megtalálta, hogy a frügeknél (phryges) az kenyért jelent. És ez idő óta hiszik az egyiptomiak, hogy náluk régebbi nép a frügek, magok meg régebbiek a többi valamennyi néprél.“

E nyelvhasznítás ama fölvétből indul ki, hogy a kenyér első szükség lévén, reá kellett a legelső szót kitalálni. Ágoston ismeré e kísérletet, s ily megjegyzést tőn reá: „forte hanc vocem (BEKKOS) a capris didicerant (pueri)“ ezt a szót talán a kecskéktől tanulták. Mit mondana e véleményre Psammetich, nem tudom, de hogy a gyermekek szava (BEKKOS) elvetve az os végzetet, összevág a magyar bég, bég-es igével, magátul értetik. Ez hangutánzás.

Az összehasonlító nyelvészet sorsa ezen első példában el van dőlve. Nem, mintha tagadnám becsét a történelemben, hanem mert látom ingatag voltát az értelemben. Hunfalvy Pál meglelvén a finn nyelvben a pcsä szót, mely fészket jelent és tudván a magyarban egy feze alaku homályosan hagyott kifejezést: csupán azért, mert pesä (peze) és feze hasonlítanak egymáshoz: e kettőnek

egyét kell jelenteni: fészek. BEKK-os a frügeknél kenyér, BEKK-os a két vad gyermeknél első szó: tehát a frügek első vagy legrégebbi nép!

Mindenki tudja, minő összefüggésben jön elő a feze szó a Halotti Beszédben. Azt is tudja, mi annak az értelme, de még azt is: hogyan igyekeztek világosítani, magyarázni Révay, Kassai-Döbrentei, Hunfalvy. Első a fész (fesz, feszül), másik a vész, harmadik a fész (fészek) értelmét látá benne. E három magyarázat elesett; én végre közelebb kerestem a való értelmet, s ha körülbelől megvolt az alapeszme, csak formát kelle találni, erőtetés nélkül, a magyar nyelv alakjaiban, s így mertem én állítani, hogy a feze, a Halotti Beszédben sokszor előforduló helyesírás szerint, talán fiz (mind: mend, es: is, egy: ig stb.) gyöknek (honnan fizet) fiz alakja, és jelenti a német Schuld-ot. — Ez jó volna mond Hunfalvy, és dévajkodik, hogy a „Halotti Beszéd“ nem tud németül (hihetőleg annál jobban finül!). Azonban Hunfalvy okosabbat szól, mint akarta, mert épen azért nincs benne Schuld vagy Zsold, mint a később bibliafordításokban, mert nem tud németül, hanem van feze, feze. Igen különös volna abból, mert valaki nem tud németül, azt követeltetni, hogy szót sem tud a maga nyelvén, sőt az eszmét sem bírja.

Mert én egyenesen azt hiszem, hogy a Halotti Beszéd ide vágó helye (lewn halal nec es pukul nec feze es mend w nemene) párhuzamos vagy teljesen egyező hely a római levél VI. 23. V. ezen helyével: halál a bűnnek Zsoldja (halál a bűnnek feze) minek értelme: a bűnt halállal fizetjük. — Vagy a Halotti Beszéd szövegében: Ádám lön halálnak és bűnnek lakolása (lakoltja, a ki lakol és mind ő nemének (a kiből neme lakolt). Hogy a fizet ige nyelvünkben ily értelemre használtatik, a közélettől a bibliai nyelvig mindenütt lelünk rá példát, gyakorlatot. Sőt az esetre vonatkozó lényeges kifejezések, műszavak mind a fizet ige körül forognak, maga a váltás, megváltás, birság, zsold, adó (debitores sumus) stb. mind ez alapeszmére ver.

Hunfalvy nem tagadá a római levél VI. 23. versének ezen másolatát, utánczását, mindamellett megmaradt a pesä (fészek) értelemnél, mondva: „Ádám a tiltott gyümölcsessel a halált magába ette, tehát a halál ezen percztől fogva benne kezdett lakni. Ádám a halálnak eredeti fészke lett“. — Igen, de ha „a halált magába ette“, talán meg is emésztette? Nem! a halál benne lakik. Ám

legyen, de hogy „mind ő nemét“ is magába ette volna és gyomrából lenne az emberi nem atyja, ez igen nevetséges, legföljebb eredeti magyarázat.

A magyar nyelvben Révay, Kassai, Döbrentei okvetlenül oly szó után néztek, a mely ne csak az első részhez (halalnee es puculnee), a mennyit Hunfalvy idéz, oda illjék, hanem tartozzék a második részhez is (es mend w nemenee). a mit Hunfalvy nem idéz, mint ezt követeli a szövegszerűség. Az eset előtt már ki volt mondva első szüléinkre az áldás; „gyümölcsözzetek és sokosodjatok“, és így nem kelle az evés által f é s z e k k é lenni Ádámnak vagy inkább a gyomrának; a Halotti Beszéd pedig éppen azt mondja, hogy l ő n az, a mi nem volt, t. i. halhatlanból halandó, nem csak maga, hanem mind ő neme is. — Ez az, a mit Hunfalvyra mondek hogy nem gondol a szövegszerűséggel

Második, a mivel nem gondol, a logika. Mert midőn a f é s z e k mellett hoz a magyar nyelvszokásból példát, először hamisan alkalmazza ezt, másodszer tulajdon, szó szerinti értelemben veszi a tropust. A magyar nyelvszokás igen is használ ilyet: „befészkei magát, egy fészekből való“, de Hunfalvy nem veszi észre, mint szemé pillantását, ugyanannyi hibáját, a mennyi a példája. Elsőn olyat ért a magyar nyelvszokás, a mi a befurakodással majd nem egy, csak hogy tisztességesebb eljutási mód; például az idegen befészkei magát valamely községbe, az egyén hivatalba, a hízegő a pártfogó kegyébe, hová sok versenytárs mellett nehéz bejutni. Mondható-e ilyen a halálról és pokolról, hogy mellettök más valaki, valami is szeretne volna fészekül Ádám gyomrát? — A második „egy fészekből való“, tropus, continens pro re contenta, foglaló a foglatért. A fészek nem szül, nem költ, nem nemz, hanem marad pusztá hely, tér, s mint efféle abstract eszme sohasem lehet más, mint abstract. A fészek akkor volna nem abstract, ha fészket szülne, mint Csokonai szeretne volna Csikóbőrös kulacsától az apró kulacsokat, de a lehetlen. Ezért az ő költői buslakodása. Kisértsük meg egy teljesen azon értelmű szót tenni helyére: h o n ; synonym a fészekkel ebben :

A v e r é b n e k is van f é s z k e
É s h o n - j á b a n költ a f e c s k e (LXXXIV. zsolt).

Igy állana ekkor: Lön halálnak és pokolnak hona, és mind ő nemének. Ez éppen oly ismeretlen és szokatlan mint a f é s z e k (pesä). Magyar elmejárás nem bír meg ily erötetést; mert neki sohasem

egyéb a fészek, mint abstract helyi viszony, és tropusban szól akkor is, midőn „egy fészekből valót“ mond, azaz a hely értelmét átviszi a tartalomra. Visszaél értelmisége jogával, a ki a tropust szó szerint veszi. Hunfalvy e részben már is addig jutott, hogy tisztán gyomorügygyé tette az eset hagyományát, szeszélylyé a nyelvszokást, mert ráfogásokkal él, mi az élő nyelvben nem oly könnyen sikerül. A fészek sohasem kezdet, eredet, hanem az eredet helye. Tojás, pete kell belé. Hogy a fészek valaha fész is lehetett, ez lehető, és nem több mint lehető, így nem sokra megyünk vele. Hogy a fizet szó füzet alakban is él, bizonyos, de hogy féze volna a Halotti Beszéd kiejtése, ez bizonytalan. Sőt épen a két Halotti Beszédben a rövid *i* helyett huszonegy rövid *e* áll, mit ma rövid *i*-vel mondunk; s engem valósággal ez a példahalmaz bátorított a feze szónak, mely a huszonkettedik példa, rövid *i* hangzóval olvasására, idézvén a régi, nyelvemlékekekből hasonlóan akármennyit a Halotti Beszéd eme szokásához.

Olvasásom tehát, épen a Halotti Beszéd gyakorlati alapján, jogos és czáfolhatlan; talán nem rosszabb, hogy magunkból értelmezek, mint ha idegenből, a mi ugyan rokon, keresnek hasonló alakot. Nem arról van itt szó, hogy egy ember által jött be vagy edett a halál és bűn és az egész emberiség, mi a fészket ajánlaná, hanem arról hogy Ádám halálosan vétkezett és benne mindnyájan vétkeztünk, ez az a feze, zsold, adó, melyért mondatik, hogy „debitores sumus“. Adósok vagyunk, fizetni kell. Halál a bűnnek zsoldja, adója, tartozása. Személyre (Ádámra) vivén által: Ádám lön „halálnak és pokolnak“ adósa, adóssága, zsoldja, feze és mind ő nemének is adóssága, kiben mindnyájan adósok letünk. A bibliafordítóknál ez az értelem, t. i. a „fizet,“ szó értelme, utóbb elhomályosult. Ők már tudtak németül és irtak zsoldot. Komjáti Benedek még tudott valamit a Halotti Beszéd nyelvéből is, és, szerencsére, a római levél W. 23. versét így tette által: halál a bűnnek fizető zsoldja; utána imé nyelvtörténeti adattal is tudok szolgálni az értelmetlen, szövegellenes, elfacsart fészek olvasás megeczáfolására.

Most mernék vállalkozni Psammetich ellen is, hogy a βελκος nem früg szó volt a két vad gyerek szájában, hanem hangutánzás a kecskéktől, mint Ágoston is mondotta már, és reményem van, hogy Psammetich megadná magát. De hogy Hunfalvy, kit annyian nem

követnek már, hanem csak maga követi azaz ismétli, magát más gondolatra térjen: az nem remélhető. Mi lenne akkor az összehasonlító nyelvészet ama nyilvános titkából, hogy a pesä és feze, szemnek azaz külsőleg hasonlítanak egymáshoz?

ERDÉLYI JÁNOS.

TARTALOM.

ÚJ FOLYAM. — NYOLCZADIK KÖTET.

XXV. FÜZET.

Lap.

A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN. — Harmadik közlemény. — Szilágyi Ferencztől.	3
MAGYAR NÉPMESEINKRŐL. — Első közlemény. — Arany Lászlótól.	40
AZ ANGOL ADÓRENDSZER. — Harmadik közlemény. — Weninger Vinczétől.	67
AZ ARAB KÖLTÉSZET SPANYOLORSZÁG- ÉS SICILIÁBAN. — Szilády Árontól.	79
IRODALMI SZEMLE. — Forgách Ferencz históriája. — Második közlemény. — Garáditól. — Két magyar diplomata a XVII. századból. Közli Salamon Ferencz. — Szilágyi Sándortól. — Chateaubriand és kora. — Irta Bodnár Zsigmond. — g.	89

XXVI. és XXVII. FÜZET.

A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN. — Negyedik közlemény. — Szilágyi Ferencztől.	129
A MÉRTÉK-ÉS PÉNZRENDSZER KÉRDÉSE. — Weninger Vinczétől.	184
MAGYAR NÉPMESEINKRŐL. — Második közlemény. — Arany Lászlótól.	200
AZ ÚJABB OROSZ IRODALOM. — Szeghy Miklóstól.	229
A KÖZÉP OSZTÁLY OKTATÁSA ANGLIÁBAN.	269
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.	283
KISFALUDY-TÁRSASÁG. (Márcezius -- Julius). Gy. P.	328

IRODALMI SZEMLE. — III. Napoleon „Iulius Caesarja.“ H. I.

— Osmanische Sprichwörter herausgegeben durch die k. k.

Orient. Akademie in Wien.—Kun Páltól. — Ponsard Emlé-

kezete.—g.—Thaly Kálmán: Bottyán életrajza. — Gy. P. —

FEZE. (Hunfalvy Pálnak). Erdélyi Jánostól. 340

8/2135

ny f.
8. k.

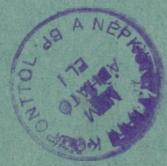
BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

1867. F O L Y A M.

ÖTÖDIK FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXV. FÜZETE.)

Pratt

PEST,
RÁTH MÓR.

1867.

A XXV. FÜZET TARTALMA.

- I. — A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN. — Harmadik közlemény. — Szilágyi Ferencztől.
 - II. — MAGYAR NÉPMESÉINKRŐL. — Első közlemény. — Arany Lászlótól.
 - III. — AZ ANGOL ADÓRENDSZER. — Harmadik közlemény. — Weninger Vinczétől.
 - IV. — AZ ARAB KÖLTÉSNET SPANYOLORSZÁG- ÉS SICILIÁBAN. — Szilády Árontól.
 - V. — IRODALMI SZEMLÉ. Forgách Ferencz históriája. — Második közlemény. — Garádytól, II. Két magyar diplomata a XVII-ik századból. Közli Salamon Ferencz. — Szilágyi Sándortól. — Chateaubriand és kora. Irta Bodnár Zsigmond. — g.
-

A **Budapesti Szemle** czélul tűzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni, legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár

Az előfizetés kiadó irodánkba (Pest, Józsefváros Sándor-utca 17. sz.) vagy **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő könyvárusi úton is előfizetheti.

A „BUDAPESTI SZEMLE“

következő évfolyamai és füzetei alúlról könyvkereskedés által készpénzért visszavásároltatnak, vagy más könyvekért becseréltetnek:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

A 11., 21., 24., 25., 35., 36., 41., 51., 52., 61. II. folyam 1-6., 11. füzetek.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 5 forintért

A IV-ik évfolyam 6 forintért

A VI-ik évfolyam 6 forintért

A VII-ik évfolyam 6 forintért

10 frt helyett.

A 12—20. 22., 23., 26., 27., 30., 38., 39., 40., 53—60., 62—70., II-ik folyam 7—10 füzetek egyenként és különvéve csak **40 krért.** } **1 frt helyett**
minden füzet.

Az új, vagy is sorban a VIII. és IX. folyamok csak is az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedésé Pesten
a „Vastuskóhoz.“

RÁTH MÓR

kiadásában sajtó alatt van :

A VILÁGIRODALOM TÖRTENÉTE.

Irta

ERDÉLYI JÁNOS.

Körülbelül 40 tömött ív. Előfizetési ára 3 frt.

TARTALOM:

Első könyv : Előzmények.

Második könyv : Keleti irodalom.

Harmadik könyv : Görög és római irodalom.

Negyedik könyv : Kelta és középkor.

Ötödik könyv : Francia, olasz, spanyol, portugál irodalom.

Hatodik könyv : Skandináv, angol, német s. a. t. irodalom.

Hetedik könyv ; Szláv, finn, szerb, magyar irodalom.

PFEIFER FERDINÁND

kiadásában legújabbán megjelent :

VÁZLATOK ÉS KÉPEK.

Két kötetben.

Irta

GYULAI PÁL.

TARTALOM:

Egy anya. — Nők a tükör előtt. — A fősvény halála. — Az első magyar komikus. — Glück - Szerencse úr. — Egy régi udvarház utolsó gazdája. —

Ára 2 frt. 40 kr.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

1867. FOLYAM.

HATODIK ÉS HETEDIK FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXVI. ÉS XXVII FÜZETE.)

Journal

PEST,
RÁTH MÓR.

1867.

A XXVI. ÉS XXVII. FÜZET TARTALMA.

- I. — A HÓRAVILÁG ERDÉLYBEN. — Negyedik közlemény. — Szilágyi Ferencztől.
- II. — A MÉRTÉK ÉS PÉNZRENDSZER KÉRDÉSE. — Weninger Vinczétől.
- III. — MAGYAR NÉPMESÉINKRŐL. — Második közlem. — Arany Lászlótól.
- IV. — AZ ÚJABB OROSZ IRODALOM — Szeghy Miklóstól.
- V. — A KÖZÉPOSZTÁLY OKTATÁSA ANGLIÁBAN.
- VI. — MAGYAR TUD. AKADEMIA.
- VII. — KISFALUDY-TÁRSASÁG (Marezius—Julius). — Gy. P.
- VIII. — IRODALMI SZEMLE. — III. Napoleon Julius Caesarja. H. I. Osmanische Sprichwörter, herausgegeben durch die k. k. orient. Akademie in Wien. Kun Páltól. — Ponsard emlékezete. — g. — Thaly Kálmán Bottyán életrajza. Gyulai Páltól. — FEZE (Hunfalvy Pálnak) Erdélyi Jánostól.

A **Budapesti Szemle** czélul tűzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni, legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár
Az előfizetés **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő.

A „BUDAPESTI SZEMLE“

következő évfolyamai és füzetei alúlrít könyvkereskedés által készpénzért visszavásároltatnak, vagy más könyvekért becseréltetnek:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

A 11., 21., 24., 25., 35., 36., 41., 51., 52., 61. II. folyam 1—6., 11. füzetek.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 5 forintért

A IV-ik évfolyam 6 forintért

A VI-ik évfolyam 6 forintért

A VII-ik évfolyam 6 forintért

10 frt helyett.

A 12—20. 22., 23., 26., 27., 30., 38., 39., 40., 53—60.) 1 frt helyett
62—70., II-ik folyam 7—10 füzetek egyenként és különvéve csak **40 krért.** } minden füzet.

Az új, vagy is sorban a VIII. és IX. folyamok csak is az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedése Pesten

a „Vastuskohoz.“

RÁTH MÓR

kiadásában megjelent:

HORVÁTH MIHÁLY

kisebb történelmi munkái.

Legdiszesebb nagy 8-r. 4 kötet.

Ára 13 ft. 60 kr.

TARTALOM.

I. kötet. 1) Párluzam az Európába költöző magyarok s a többi Európa miveltsége között. — 2) A magyar honvédelem története. — 3) Az 1514-ki porlázadás története. — 4) A pórosztály költözési jogának történetéből. — 5) Corvin János herceg élete. — 6) Adalékok János király külviszonyai történelméhez. — 7) Az 1764-ki országgyűlés története. — 8) Az országutani theoriák eredetének s kifejlésének története.

II. kötet. 1) Az ipar és kereskedés története hazánkban a középkorban. — 2) A vezérek kora. — 3) Sz. Adalbert élete. — 4) A kereszténység és alkotmányos rend megszilárdulásának korszaka. — 5) Az oligarchia harcza az alkotmány ellen. — 6) Az Anjou-házbeli királyok hatása hazánkra. — 7) Hedvig királyné élete. — 8) Pár szó özvegy Mária királyné összeköttetéseiről Magyarországgal. — 9) A bécsi békekötés és Rudolf király lemondásának történetéhez.

III. kötet. A XVI. század jellemének körvonalai hazánkban. — 2) Az ipar és kereskedés története Magyarországon, a három utolsó század alatt. — 3) Töredékek a bányák történetéből. — 4) Gondolatok a történetírás elméletéből. — 5) Vázolatok a magyar népiség történetéből a mohácsi ütközetről II. József-ig. — 6) A democratia fejlődése hazánkban. — 7) A hunok maradványai Schweitzban. — 8) Thouvenel Eduard: „La Hongrie et la Valachie“ könyvének bírálata. — 9) Erzsébet főhercegasszony I. Ferdinánd leányának menyegzői ünnepélye.

IV. kötet. 1) Martinuzzi cardinál (Utyeszenich Frater György élete.) — 2) Erdély állapota Martinuzzi halála után. — 3) A Báthory Zsigmond ellen szőtt összeesküvés története. — 4) Európa belviszonyai a francia forradalom idejétől fogva. — 5) A hofwyli szegény gyermekek nevelő intézetének keletkezése.

